

AZ ELBÁTÓL VORKUTÁIG

AZ ELBÁTÓL VORKUTÁIG

*A Magyarok és magyarországi németek szovjet hadifogságban,
kényszermunkán és a GULÁG-on*
című konferencián elhangzott előadások
(2016. február 25–26.)

MAGYAR NAPLÓ

Budapest, 2017

A konferenciát a

támogatta

Sorozatszerkesztő:

Ujváry Gábor

Szerkesztő:

Géczi Róbert

© A tanulmányok szerzői, 2017

© VERITAS Történetkutató Intézet, 2017

© Magyar Napló, 2017

ISBN 978-615-5721-04-5

TARTALOM

Menczer Erzsébet: Köszöntő helyett	7
Benkő Levente: Magyarok és németek internálása 1944 őszén Romániában . . .	13
Gazda József: A kálvária útján...	41
Murádin János Kristóf: Valóság és propaganda	59
Csorba Béla: Délvidéki magyarok szovjet lágerekben	87
Matuska Márton: A Sajkás-vidék magyartalanítása	107
Dupka György: Kárpátalja erőszakos szovjetizálása, a helyi magyarok, németek internálása és megtorlása az NKVD jelentések tükrében	139
Kosztjó Gyula: Megszállás, terror, elhurcolás	161
Molnár D. Erzsébet: Kárpátaljai magyarok és németek a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáboraiiban (1944–1949)	173
Köteles László: Málenkij robot a jelenlegi Szlovákia területén	193
Bognár Zsolt: Hadifogolyként vagy internáltként?	209
Majorszki András: Málenkij robot. Ondiak kényszermunkán a Szovjetunióban (1945–1947)	229
Márkus Beáta: A „Sváb Törökország” szovjet megszállása (1944–1945)	243
Stark Tamás: Az emigráció küzdelme a magyar foglyok kiszabadításáért	267
Tóth Eszter Zsófia: Magyar nők a GULÁG-on	275
A kötet szerzői	281

MENCZER ERZSÉBET

KÖSZÖNTŐ HELYETT

Tisztelt Főigazgató úr! Tisztelt Miniszterelnök úr!
Tisztelt Elnök asszony! Történész urak!

Nekem megtisztelő, hogy itt lehetek Önök között, és egy kicsit rendhagyó leszek, engem ugyanis nem köt ugyanaz a történelmi vagy tanári pontosság, ami az itt előadókat kötötte. Rendhagyó leszek, mert én az önök lelkére, szívére és az értelemre szeretnék hatni, és néhány gondolatot megosztani önökkel, hogy mire kell emlékeznünk, tulajdonképpen az idők végezetéig. Teszem mindezt azok tiszteletére, akiket elhurcoltak Magyarországról a Szovjetunióba, a GUPVI és a GULÁG lágereibe. Több mint 800 ezer magyar áldozatról van szó. Teszem mindezt azoknak a tiszteletére, akiket itthon üldöztek, kitelepítettek, internáltak, kuláklistára tettek, bebörtönöztek, agyonlőttek, Recskre vittek, tehát több mint kétmillió magyar áldozat emlékére.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Én ma itt az érintettek jogán szólok önökhöz. Édesapám és édesanyám is politikai elítélt volt a különböző jelzőkkel emlegetett kommunista diktatúrában. Teljesen egyértelmű számomra, hogy amikor a diktatúrát a „puha” melléknévvel emlegetik, akkor attól is igyekeznek megóvni gyermeküket a szülők, hogy ne kelljen az ő politikai tevékenységük következményeit viselniük, annak minden társadalmi hátrányával együtt. Ez persze sohasem sikerülhetett nekik tökéletesen. Önmagában az, hogy ma én itt beszélhetek, éppen annak a következménye, amit ők átéltek.

Azt már többször és több helyütt elmondtam, és ahogy látom, kénytelen leszek még sokáig elmondani, hogy az alapvető emberi jogoktól való megfosztás, a bírósági ítélet nélküli elzárás, a társadalom koncentrációs táborrá vagy átnevelő munkatáborrá alakítása nemcsak akkor történelmi bűn, amikor a nácik követik el, hanem akkor is, amikor a sztálinisták teszik ezt.

Tőlünk nyugatabbra a második világháborús győzelemre emlékezők a sikeres szövetségest látják a Szovjetunióban, s akiket nem a Vörös Hadsereg, nem Tolbuhin, Malinovszkij vagy később Zsukov katonái szálltak meg, hanem Patton, De Gaulle vagy Churchill hadseregeinek katonái, mit sem tudnak arról, miféle jelenség a „málenkij robotra” való elhurcolás, hogyan keresnek fiatal lányokat krumplipucolásra

a pincében, és lövik le eközben a védelmükre kelő püspököt. Arról még kevésbé tudnak, mert nem szerepel a múltjukban, s nem része a történelmi emlékezetnek, hogy utóbb minderről tilos volt beszélni. Hogy tilos volt még csupán temetői virágcsokorral is megemlékezni akár a Donnál elhunytakról, akár azokról, akiket civilben, az utcáról, kenyérért vagy vízért mentükben szedtek össze, állítottak sorba és vittek ítélet nélkül több ezer kilométerre otthonuktól kényszermunkára – s mint tudjuk, közel 800 ezer ártatlan embert hurcoltak el valóságos hadifoglyok hiányában –, vagy állítottak rögtönzött szovjet katonai bíróságok elé, amelyek itt működtek, az Andrassy úton, a Városligeti fasorban, Balatonfüreden, Szombathelyen, Egerben, Kaposvárott vagy Nyíregyházán – és még sorolhatnám a fél országot. Tilos volt arról beszélni, hogy a magyar hatóságok hathatós közreműködésével, koholt vádak alapján ítélték el több tízezer magyar embert húsz-huszonöt évre, és hurcolták el őket a sarkkörön túlra, Vorkutára, Kolimára, a GULÁG rabtelepeire, mint ahogy tették ezt az én szüleimmel is.

Szembe kell hát néznünk a GULÁG-ra és a Hortobágyra, Recskre hurcolt magyar középosztály sorsával, kultúrájának megsemmisítésével. Azzal, ahogyan a „szovjet tanácsadók” tevékenysége nyomán Magyarországon is szétterjedt a kínzással kényszerített, előre megírt vallomások aláírása. Azzal, ahogyan az idegen nyelv tudása, vagy a külfölddel való levelezés máris megalapozott egy kémkedési vagy deviza-visszaélési vádat. Azzal, ahogyan a háborús károkat szenvedett, de még nem teljesen kirabolt lakásokat, bútorokat kinézték maguknak a hódító világhatalom önkéntes helytartói. Azzal, ahogyan a polgári lakásból leválasztott, egy szobába összehúzóított középosztálybeli magyar családok sorsa alakult, miközben az elfoglalt vagyonba betерpeszkedett az ávós „szomszéd” elvtárs, akinek naponta újabb és változatosabb forgatókönyveken járt az esze, hogy a koncepciós perekben egyre tökéletesebben kiszolgálhassa a „Bástya elvtársak” történelmi megrendeléseit és elvárásait...

Látják: egy filmet emlegetek, egy fikciót, de a magam számára emögött nagyon is ott volt a valóság. Még jóval később, a puha diktatúra utolsó éveiben, meg a rendszerváltás első éveiben is, amikor édesapám a Szovjetunióba elhurcoltak szervezetének élén a kárpótlás kérdésével foglalkozott.

Rövid szeretnék lenni, minderről csak annyit mondok, bármennyit is sikerült azoknak tenniük, akik az emberi jogok irányába akarták helyrebillenteni a történelmet, még mindig nagy feléjük az emberi tartás, becsület, hazafiság társadalmi elismerését illetően fennmaradt történelmi adósság.

Ennek az öreg földrésznek a közép-keleti területén – és ez nemcsak az egykori államszocialista, Varsói Szerződés- és KGST-tagországokra áll, de azokra mindenképpen – a pártállami hatalom hosszú évtizedeken keresztül sajátos politikát folyta-

tott. Híveit, kollaboránsait (akik hajlandóak voltak Kádárral együtt soha ki nem mondani Nagy Imre nevét) azzal jutalmazta meg, hogy amikor már feleslegessé váltak számára, vagy amikor új kádereinek kellett a hely, akkor idő előtt nyugdíjba küldte őket magas ellátással, így biztosítva eltartásukat.

Ha történelmi folyamatában nézzük ezt, nézzék akár tőlünk nyugatabbra eső irányból, azt fogják látni, hogy a mi jövőnk kárára tették. A nemzet, az ország, a haza ügyéért meghurcoltak sorsa, még ha ártatlanságukat itt-ott egy-egy pecsétetes papírral el is ismerték, nem rendeződhetett.

A felmentő, megsemmisített ítéleteket az érintettnek azzal adták át, hogy soha senkinek nem beszélhet róla, és ha a családjának, hozzátartozóinak jót akar, akkor ezt komolyan meg is fogadja.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Úgy vélem, ennek nyomán nem lehet teherterheléssel átlátni, hogy egy olyan európai állami közösség tagjaként, amely az Egyetemes Emberi Jogok Nyilatkozatát saját Alapjogi Chartájaként tiszteli, ezzel a közelmúlttal is szembe kell néznünk.

A megújult, immár önkényuralmi, külföldi nyomás nélküli, több évtizedig tartó „ideiglenes” jelzőjétől megszabaduló alaptörvényünk, alkotmányunk szabályozást, törvényi keretet nyújt ehhez a szembenézéshez.

Ha ezt a folyamatot nemcsak a Lajtán túli irányból szemléljük, hanem mondjuk a Dunán- vagy a Tiszántúlról is, akkor is anakronizmusnak tűnik, hogy a társadalmi igazságtalanság, a kommunista politikai kliensjutalmazás egykori döntései változatlanul fennmaradjanak. Amit a politikai gyakorlatról folyó vitákban pártállástól függetlenül tetten lehet érni, az az indulatoktól elhatárolt elemzésekben nagyon gyakran úgy hangzik, hogy a történelmi hiba attól él tovább, hogy a megítéléseknél a „kettős mércét” alkalmazzák. Ebben általában egyetértés szokott lenni.

Személyesen is tudatában vagyok annak, hiszen a kárpótlás korántsem tökéletes folyamata során magam is láttam, hogy emberi életeket, sorsokat utólagosan nem lehet megváltoztatni.

Az igazságtétel folyamata csupán jelezheti azt a politikai törekvést, hogy a haza, a nemzet vagy az ország legalább utólag elismeri hozzá hűséges fiainak és leányainak a méltatlanul elviselt szenvedését, sorsát. Legalább a leszármazottaknak, fiaiknak és unokáiknak ne kelljen szembesülniük azzal az érveléssel, hogy az elnyomás és a megszállás haszonélvezői ma is, köszönik szépen, jól vannak, aki meg rossz helyen volt rossz időben, az viselje a következményeket...

Nos: az érzelmek akkor nyilvánulnak meg, hogy így mondjam, „autentikusan”, amikor a GULÁG rabtelepeit túléltekkel megkoszorúzzunk egy-egy emléktáblát – bár hozzáteszem: nem sok ilyen van ebben az országban. Amikor ezekre a sokat szenved-

dett és sokat látott arcokra nézek magam körül, azt látom, hogy bár az üzleti vagy diplomanegyed egy-egy épületén, villákon és középületeken azt hirdeti a szűkszavú márványtábla, hogy itt hazafiakat kínoztak, s ha az ítéletet, amelyet szovjet bíróság hozott felettük – már ha hirdettek ítéletet egyáltalán –, semmissé is nyilvánították azóta: akkor sem történt sok az érdeklükben.

Derékba tört társadalmi érvényesüléssel, ma már sokan egészségügyi problémákkal és egyre költségesebb társadalombiztosítással szembesülve élnek, s életük példázata gyakran idegenül hat egy olyan generáció előtt, amelyik értesüléseinek és így értékítéleteinek a legjavát a virtuális, világhálós világból szerzi meg.

Gondolnunk kell arra is, hogy ha csupa kedvezőtlen példát, nemtörődömséget látnak abban, ahogyan történelmi múltunkkal, hazánk fiaival foglalkozunk, miként várhatja majd el az ő aktív koruk idején a haza, hogy becsülettel élő, hazájukat szerető állampolgárrá legyenek, hogy a múlttal a közeljövőben ne a kommunista tankönyvszerzők zanzáinak nyomán szembesüljenek. Hogy amikor az egyetemes és magyar történelem fejezetei között nem találnak átjárást a tankönyvben, akkor ne csupán annyi legyen a konklúzió, hogy az elnyomottak küzdöttek az elnyomás ellen, de sajnos akkor (még) nem olvashatták Lenin vagy Marx útmutató műveit. Hogy amit a magyar irodalom nagyszerűségéből tudnak, az ne a Révay József vagy Aczél György által összeállított indexek nyomán fennmaradt, és még így is megcsonkolt – a szomszéd népek érzékenységet esetleg sértő műveket a költői életműből kihagyó –, átbaloldalizált torzó legyen.

Mindezzel már túl is jutottam a történelmi tényeken. De a törvényalkotói, kodi-fikációs munka is történelemformálás, a múltból átvezet a jövőbe, amelyről – amennyire csak lehet – a közelmúlt torzításaitól és kettős mércéjétől mentes képünknek kell lennie.

És én büszke vagyok arra, hogy az Országgyűlés képviselőjeként ennek részese lehettem!

Adjuk hát vissza a társadalom, a nemzet és a haza állami szinten kifejezhető megbecsülését mindazoknak, akik sorsukkal és tevékenységükkel rászolgáltak arra, és szüntessük meg ott, ahol ez az emberi jogi, európai alapelvekkel már odaajándékozásukkor sem volt összhangban.

Mindezt azért mondtam el, mert most már nyugodtan állíthatom, az ezzel kapcsolatos törvényt megalkottuk és elfogadtuk a Parlamentben, s ma már biztosan nem merülhet feledésbe semmilyen gazemberség, bűn, melyet 1944 őszétől kezdve 1989-ig követtek el a hatalom irányítói, gyakorlói, élvezői a saját nemzetükkel, a saját társadalmukkal szemben!

A 2015-ös évet rendeletbe foglalva a GULÁG Emlékévé nyilvánította a kormány, mely 2017. február 25-ig tart majd. A 2016-os évet az '56-os forradalom és szabad-

ságharc 60. évfordulója alkalmából – nagyon helyesen – emlékévvé nyilvánította a kormány. Ez egy óriási lépés! Hatvan-hetvenéves adósságot orvosolunk, nem lesz többet történelemhamisítás, nem lesz többet elhallgatás! Nem lesz többé a sok-sok áldozat megbélyegzése! Reméljük, remélem, nem lesz többet kettős mérce sem!

Végre emelt fővel nézhetünk a történelem görbe tükrébe. Az emlékezés és az emlékeztetés közös társadalmi felelősségünk, s végre az áldozatokhoz méltó módon meg is történik. Az emlékezés egy életre kötelességünk, mert aki nem ismeri a múltját, annak nem lesz jelene, és nem fogja tudni építeni a jövőt.

Köszönöm szépen megtisztelő figyelmüket, köszönöm, hogy meghallgattak!

MAGYAROK ÉS NÉMETEK INTERNÁLÁSA 1944 ŐSZÉN ROMÁNIÁBAN

A romániai magyarság második világháborús internálásának, általában a magyarság akkori meghurcolásának előzményei 1943 nyaráig nyúlnak vissza. Az alaphangot, más szóval a majdani történésekre a jelzést alighanem a Joszif Visszarionovics Sztálin által meghatározott szovjet politika adta meg. Sztálin ugyanis így fogalmazott a Nagy-Britannia kormányához írt levelében 1943. június 7-én: „A szovjet kormány úgy véli, hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott [...], a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak, de kisebb-nagyobb mértékben a magyar népnek is viselnie kell”.¹ Fél év múlva megerősítést nyert ez az álláspont, amikor december 12-től 18-ig a szovjet–csehszlovák szerződés, valamint a Németországgal és a magyarokkal szembeni, háború utáni álláspont kialakításáról a szovjet fővárosban Sztálinnal és Vjacseszlav Mihajlovics Molotov külügyi népbiztossal² tárgyalt Eduard Beneš száműzetésben levő csehszlovák elnök. A december 14-i, második összejövetelen – amelyen Sztálin nem vett részt – Molotov kijelentette: „A magyarokat meg kell büntetni”.³ Hozzá kell tenni, hogy míg a trianoni Magyarország területéről elhurcolt magyarsággal – és német ajkú lakossággal – szembeni magatartás ettől a fenti csehszlovák–szovjet állásponttól, valamint a szovjet katonai hatóságok 1944. őszi–1945. tavaszi intézkedéseitől is függött, a dél-, illetve észak-erdélyi magyarság elhurcolása elsősorban nem ezen, hanem a román hatóságok önálló akaratán alapult. A romániai internálásoknak ugyanis az 1944. augusztus 23-i román átállás másnapján történt (újra)indításától a Szövetséges Hatalmak képviseletében a Szovjetunió, valamint Románia között 1944. szeptember 12-én aláírt, egyebek mellett a német és a magyar katonák, illetve a két ország alattvalói internálását előíró fegyverszüneti egyezmény megkötéséig a román hatóságok önállóan, saját hatáskörükben intézkedtek. Sőt, nem csak az 1944. augusztus 23-i átállást követően intézkedtek így az internálások terén, hanem jóval azelőtt is, amihez nyilván hozzájárult a két világháború közötti időszakban már kialakított magyarságkép. A Trianon utáni Erdélyben, a Bánságban és a Partiumban

¹ Idézi GOSZTONYI Péter: *Vihar Kelet-Európa felett*. Budapest, 1990. 152–153.

² Későbbi szovjet külügyminiszterrel.

³ Idézi GOSZTONYI Péter: *Háború van, háború!* Budapest, 1989. 26.

élő magyarság, illetve német ajkú lakosság ugyanis megpróbálta mind politikai, mind kulturális, illetve gazdasági vonatkozásban megszervezni önmagát, az új impérium alatti létet minél könnyebbé és élhetőbbé tevő nemzeti jellegű intézményrendszer létrehozására és fejlesztésére törekedve. Ez azonban gyanakvást és ellenszenvet váltott ki mind a többségi román nemzetben, mind a román hatóságokban. Az 1940. augusztus 30-i, második bécsi döntés után fokozódott a Romániánál maradt Dél-Erdélyben élő magyarsággal szembeni ellenszenv és gyanakvás, a román hatóságok pedig megkezdték a magyar személyek internálását.⁴

Ismert, hogy Románia 1944. augusztus 23-án sikeresen átállt a szövetségesek oldalára. Az augusztus 24-re virradó éjszaka megalakult Constantin Sănătescu tábornok első kormánya. Az első Sănătescu-kormányt alkotó, Iuliu Maniu vezette Nemzeti Parasztpárt, valamint a Nemzeti Liberális Párt sajtója 1944 őszén azt terjesztette, hogy a magyarság kollektíven bűnös, úgy kell elbánni vele mint bűnös néppel.⁵ A Bukarestben megjelenő *România Liberă* Észak-Erdélynek a „fasiszta-horthysta” csapatoktól való megtisztításáról cikkezett. A Maniu-féle Nemzeti Parasztpárt lapja, a *Dreptatea* arról írt, hogy a románok kegyetlenül megbosszulják az ellenük irányuló cselekedeteket, így nem csak a magyarok vezéreit kell megbüntetni, hanem a székelyek ezreit is, akik – a lap állítása szerint – felelősek románok életéért és bántalmazásáért. A Brassóban megjelenő *Gazeta Transilvaniei* a magyarok ellen alkalmazandó golyókról, szíjakról, szenvedésről és vérontásról cikkezett.⁶ Hiába hangoztatta egy brassói, tízezres népgyűlésen dr. Teofil Vescan kolozsvári egyetemi tanár, hogy „az erdélyi nép szerencsétlenségéért nem az egész magyar nép bűnös”⁷, és hiába intett óva hasábjain az Ekésfront lapja, a *Plugarii*, miszerint „ne egy egész nép, hanem csak a bűnösök büntetését kérjük”⁸.

Az uszítás következményeit érzékeltetik például a Magyar Népi Szövetség kolozsvári központjának székházában felvett lakossági panaszok. Ezek szerint a Kolozsvár környékén levő Szászfenes, Györgyfalva, Kajántó, Magyarléta, Magyarlóna és Válaszút községek küldöttei egybehangzóan arról számolnak be, hogy „a fálvakban csendőrségi közegek szántóvető emberek vagyonát kobozzák el, tettleg bántalmazzák

⁴ NAGY Mihály Zoltán: *Válságos idők. A dél-erdélyi magyarok internálása és annak hatása a magyarság politikai önszerveződésére (1944. szeptember – 1945. szeptember) = Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellen-es atrocitásokról.* Atlantis Kiadó, Újvidék, 2004. 55–56. (A továbbiakban: NAGY 2004)

⁵ *Népi Egység* (Brassó), 1944. október 25.

⁶ Bővebben lásd: SÁRÁNDI Tamás: A kisebbségek és a magyarságpolitika a romániai sajtóban 1944–1945. *Pro Minoritate*, 2005. ősz, 120–122.

⁷ Ismertette a Kolozsváron megjelenő *Világosság* című napilap 1944. október 20-i száma.

⁸ *Világosság*, 1944. december 1.

a férflakosságot és nagy részüket ismeretlen útiránnyal elhurcolják”⁹, dacára annak, hogy Kolozs megye prefektusa, dr. Teofil Vescan körrendeletet bocsátott ki, amelyben óva intett az önbíráskodástól, és felhívta a figyelmet arra, hogy „bűnös soha nem egy nép, hanem csak egy átkos rendszer lehet”¹⁰. A magyarellenes atrocitásokról, illetve általános hangulatról a szülőfalujába, a felsőháromszéki Lemhénybe hazalátogató Luka László is beszámolt. Az Országos Demokrata Arcvonal főtítkára, kommunista politikus nyomasztó légkörről és rettegésről beszélt. Az új rend éjszakai fosztogatásokat, kínzásokat, erőszakoskodásokat jelentett – számol be Luka, hozzátéve, hogy a frontról hazaszökött, harcolni már nem akaró székeleyeket a román csendőrök az internálótáborokba küldendő hadifoglyok névsorába vették fel, és csak azután engedték őket szabadon, ha fejenkénti 600 pengőért kiváltották magukat.¹¹ És akkor még idetartozik az is, hogy ebben az időszakban már végigvonult a Székelyföld egy részén, a Szárazajtán, Csíkszentdomokoson, Gyergyószentmiklóson és néhány más településen a gyilkosságokat elkövető és fosztogató Maniu-gárda, s például a Kolozs megyei Egeresen helybeli románok és a rendőrség, a Bihar megyei Gyantán pedig a reguláris román hadsereg sortűzei oltották ki több magyar életét.¹²

I. HATÓSÁGI INTÉZKEDÉSEK

A szovjet „mintához” hasonlóan Romániában is tapasztalható a katonák és a civilek összemosása a fogságba hurcolás terén. Alig két nappal a Sănătescu-kormány felállása után, a Belügyminisztérium augusztus 25-én elrendelte, hogy még aznap tartóztassák le a Német Népcsoport valamennyi vezetőjét, a szász és sváb lakosság ellenállásának a megszervezőit, valamint a magyar kisebbség vezetőit.¹³ A Csendőrség Főfelügyelősége már augusztus 25-én kiadta 43 599. számú telefonutasítását a területi csendőrfelügyelőségeknek: azonnal kezdjék meg a Német Népcsoport

⁹ *Világosság*, 1944. október 27.

¹⁰ *Világosság*, 1944. október 27.

¹¹ *Népi Egység*, 1944. november 17.

¹² Az 1944. őszi, erdélyi magyarellenes atrocitásokról lásd még: *Fehér Könyv az 1944. őszi magyarellenes atrocitásokról* (szerk.: GÁL Mária–GAJDOS BALOGH Attila–IMREH Ferenc) Kolozsvár, 1995. – FERENCZES István: *Székely apokalipszis*. Kájoni Könyvkiadó, Csíkszereda, 1995. – FERENCZES István: *Ordasok tépte tájon*. Pro Print, Csíkszereda, 1997. – BENKŐ Levente: *Szárazajta*. Háromszék Lap- és Könyvkiadó, Sepsiszentgyörgy 1995; második, bővített kiadás: Tortoma Könyvkiadó, Barót 2011.)

¹³ ȘANDRU, Dumitru: *Metamorfozele GULAGului românesc. Centrele de internare: 1944–1945*. = Arhivele totalitarismului 1994. 1–2. [A román GULÁG változásai. Az internálótáborok 1944–45-ben. = A totalitarizmus iratai, 1994. évi 1–2. szám] (A továbbiakban: ȘANDRU 1994).

vezetőinek, a bánsági és erdélyi szász és sváb ellenállás vezetőinek, illetve a magyar kisebbség vezetőinek a letartóztatását.¹⁴ Két nap múlva, augusztus 27-én a Csendőrség Főfelügyelőségének 43 617. számú, újabb telefonutasításában¹⁵ a Belügyminisztérium aznapi, 12 500. számú rendelkezésével egyetemben elrendelték, hogy a Német Népcsoportokhoz tartozó vagy idegen állampolgárságú valamennyi német polgárnak jelentkeznie kell, városban a rendőrkapitányságokon, falvakban a csendőrszázadokon, a kiválogatás során veszélyeseknek tekintetteket pedig a csendőrség megyei parancsnokságai által létesített ideiglenes, fegyveresen őrzött központokba kell internálni. Ezeket az ideiglenes lágereket román többségű helységekben kellett létrehozni, az utasítást a lehető legrövidebb időn belül végre kellett hajtani. Az intézkedés minden 16 év feletti személyre vonatkozott, azaz férfiakra és nőkre is. Az utasítás szerint ugyanakkor minden német katonát, ha civilbe öltözött is, el kellett fogni és át kellett adni a hadbírósnak. Mivel azonban például a Magyar Népközség iránt mindig gyanakvó belügyiek évek óta gyűjtötték az adatokat annak előjáróiról, a dél-erdélyi magyar vezetők egy részét már 1944 júliusában is begyűjtötték néhány napra, kényszerlakhelyre utasítván őket.¹⁶ Bár a Csendőrség Főfelügyelősége, valamint a belügyminisztérium első rendelkezései csak a Német Népcsoportokhoz tartozó vagy idegen állampolgárságú németeket érintették, és nem vonatkoztak sem a Romániában tartózkodó magyar állampolgárokra, sem a magyar nemzetiségű román állampolgárokra, a hatóságok utóbbiakra is kiterjesztették azt. Ennek nyomán – a gyulafehérvári Csendőr Felügyelőség 1944. augusztus 30-i összesítése szerint az addig eltelt napokban – a gyulafehérvári, a fogarasi, a vajdahunyadi, a nagyszebeni, a nagyküllői, a kisküllői és a tordai körzetben összesen 235 német és 210 magyar vezetőt tartóztattak le és internáltak.¹⁷ Ezek közül 63 személy volt német állampolgár¹⁸, a többiek magyar, illetve német nemzetiségű román állampolgárok voltak.¹⁹ Egy 1944. októberi összesítés szerint a gyulafehérvári Csendőr Felügyelőség körzetében, azaz Fehér, Fogaras, Hunyad, Nagyküllő, Kisküllő, Szeben és Torda megyékben

¹⁴ ȘANDRU 1994. 8.

¹⁵ ANICB, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 119/1944, 3. l. [Román Országos Levéltár, Bukarest, a Csendőr Főfelügyelőség iratai, 119/1944. számú csomó. A továbbiakban: ROL, CSF]

¹⁶ KACSÓ Sándor: *Nehéz szagú iszap fölött*. Magvető, Budapest, 1985. 538–539. Kacsó Sándor író és szerkesztőt is internálták, ebben a kötetében az erre vonatkozó emlékeit írta meg.

¹⁷ ANICB, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 159/1944, 310. l. [ROL, CSF, 159/1944. számú csomó]

¹⁸ ANICB, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 159/1944, 313. l. [ROL, CSF, 159/1944. számú csomó]

¹⁹ NAGY 2004; ANICB, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 159/1944, 314. l. [ROL, CSF, 159/1944. számú csomó]

63 138 német nemzetiségű lakos jelentkezett átvizsgálásra, közülük 272-t internáltak, 4160-at hazaengedtek, de rendőri felügyelet alatt tartottak, 58 736-ot pedig szabadon bocsátottak.²⁰ A gyulafehérvári Csendőr Felügyelőség hatáskörében egyébként 11 lágert hoztak létre: Fehér megyében Sugág községben, Fogaras megyében Felsőcsa és Galac községekben, Hunyad megyében Szacsal községben, Szeben megyében Szecsel és Szenterzsébet községekben, Nagyküküllő megyében Oláhivánfalva és Bólya községekben, Kisküküllő megyében Szancsal községben, Torda megyében pedig Aranyosgyéresen működött ideiglenes internálóláger.²¹

1944. szeptember 10-én a belügyminisztérium 16 542. számmal újabb körrendeletet adott ki az augusztus 23-án Románia területén tartózkodó németekkel és magyarokkal szembeni intézkedések kapcsán.²² A rendelet nem pontosította, hogy az előírások magyar, illetve német állampolgárokra vagy nemzetiségűekre vonatkoznak-e. A kivizsgálást, majd az érintett személyek kiválasztását a hadművelleti területeken a katonai hatóságok hajtották végre a rendőrség és a csendőrség segítségével, kikérve egyúttal az akkori kormánykoalícióhoz tartozó pártok helyi szervezetei véleményét is. A nem hadművelleti területeken viszont – szintén a szóban forgó politikai szervezetek véleményezésével – csak a rendőrség és csendőrség hajthatta végre a belügyminisztériumi utasítást. Ezzel magyarázható, hogy a harcolni tovább nem akaró, és otthonukba 1944 őszén hazatérő észak-erdélyi magyar férfiakat a csendőrség szedte össze és hurcolta el.

A németek esetében a rendelkezés előírta, hogy újra kell vizsgálni az otthonukban maradt – tehát nem internált – németek névjegyzékét, a veszélyesnek ítélteket az akkor különféle más lágerekben tartott németekkel együtt pedig a szeptember 6-án újra megnyitott²³ târgu jiu-i²⁴ internálótáborba kell szállítani. A Német Népcso-

²⁰ ANICB, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 159/1944, 382. l. [ROL, CSF, 159/1944. számú csomó]

²¹ ANICB, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 159/1944, 315. l. [ROL, CSF, 159/1944. számú csomó]

²² ANICB, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 113/1944, 39-40. l. [ROL, CSF, 113/1944. számú csomó]

²³ ȘANDRU 1994, 8. A târgu jiu-i gyűjtőláger jogilag a szovjet–román fegyverszüneti egyezmény végrehajtásának „eszközeként” csak később, a román Belügyminisztérium 1944. október 23-i, 19 124. számú rendeletével hozták létre. A jogszabály végrehajtására a Rendőrség és Sziguranca Államtitkársága, valamint a hatáskörébe tartozó alantasszervek kaptak megbízatást. Az indoklás szerint a târgu jiu-i tábor a szeptember 12-i szovjet–román fegyverszüneti egyezmény 2., 14. és 15. szakaszainak a végrehajtására, jelesen a német és a magyar alattvalók internálására, a Hitler-barát és fasiszta típusú szervezetek feloszlására, valamint a háborús bűnösökkel vádolt személyek letartóztatására és elítélésére hozták létre. Lásd: Monitorul Oficial (Partea I) Nr. 248/26 octomvrie 1944. [Hivatalos Közlöny (I. rész) 1944. október 26-i 248. szám]

²⁴ Magyar neve Zsilvásárhely (a szerk. megj.)

port soraiból elsősorban annak vezetőjét, Andreas Schmidtet, legfontosabb munkatársait, a német etnikai csoporthoz tartozó valamennyi szervezet vezetőjét kellett kivizsgálni és letartóztatni. Ugyanez az előírás a románellenes érzelmeket tanúsító valamennyi német nemzetiségű vezetőre, a német fiatalok paramilitáris alakulatainak vezetőire, a Hitlerjugend vezetőire, az SS alakulatokba vagy a reguláris német hadseregbe, vagyis a Wehrmachtba behívott román állampolgárságú német nemzetiségű fiatalokra, a vezető szerepet nem játszó, de veszélyesnek ítélt német személyekre, valamint a Resicabányán német és magyar szakszervezetbe tömörült, a nácikkal korábban kapcsolatba lépő és szabotázsakciókra képes vezetőkre is vonatkozott.²⁵ A rendelkezés szerint a magyarok esetében a közrend és közbiztonság szempontjából veszélyesnek ítélt személyekre „egyelőre” kényszerlakhelyet kellett elrendelni.²⁶ A román hatóságoknak tehát továbbra sem állt a rendelkezésükre olyan jogi szabályozás, amely a magyarok internálását írta volna elő, ráadásul az addig elhurcolt magyarok olyan körülmények között is internálótáborokban maradtak, hogy a szeptember 10-i belügyminisztériumi rendelet leszögezte: „a jelenlegi rendelkezésekkel ellentétes korábbi intézkedések semmisnek tekintendők”.²⁷

Az internálások ügyében újabb helyzet állt elő azt követően, hogy Moszkvában 1944. szeptember 12-én aláírták a szovjet–román fegyverszüneti egyezményt. Ennek 2. szakasza arról rendelkezett, hogy „Románia kormánya és főparancsnoksága kötelezi magát Németország és Magyarország területén [...] ott tartózkodási hellyel bíró állampolgárainak internálására.”²⁸ A fegyverszüneti egyezmény aláírását követő minisztertanácsi, azaz kormányüléseken külön kitértek e szerződés, ezen belül a 2. szakasz értelmezésére. A szeptember 15-i ülésen Lucrețiu Pătrășcanu igazságügyi miniszter előbb úgy vélekedett, hogy „a Reich német állampolgárait”, illetve „a német útlevéllal rendelkező valamennyi állampolgárt” internálni kell, majd pontosított: „valamennyi német nemzetiségű állampolgárt internálni kell”.²⁹ A másnapi,

²⁵ ANICB, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 113/1944, 39–40. l. [ROL, CSF, 113/1944. számú csomó]

²⁶ ANICB, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 113/1944, 40. l. [ROL, CSF, 113/1944. számú csomó]

²⁷ ANICB, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 113/1944, 40. l. [ROL, CSF, 113/1944. számú csomó]

²⁸ Monitorul Oficial, Partea I., Nr. 219/22 septembrie 1944. [Hivatalos Közlöny, I. rész, 1944. szeptember 22-i 219. szám] Az első közlésben levő sajtóhibákra való tekintettel a Hivatalos Közlöny november 14-i 264. számában újraközölték az egyezményt. Ennek nem hivatalos magyar fordítását közli a Brassóban megjelenő *Népi Egység* napilap 1944. december 3-i száma.

²⁹ ANICB, fond Președenția Consiliului de Miniștri, Stenograme, dos. 2/1944, 5–7. l.; fond 103, dos. 84. [ROL, A Minisztertanács Elnöksége iratai. Gyorsírást jegyzőkönyvek, 2/1944. számú csomó, 5–47. l.; fond 103, 84. csomó] – CIUCĂ Marcel Dumitru: *Guvernarea Constantin Sănătescu. Steno-*

szepember 16-i ülésen szintén a szovjet–román fegyverszüneti egyezmény alkalmazása kapcsán Grigore Niculescu-Buzești külügyminiszter leszögezte: „Ha a magyarok el akarnak menni, mehetnek. [...] Ha a magyaroknak kell a magyar lakosság, vigyék innen.”³⁰ E kormány szinten is elhangzott álláspontok alatt az első hatósági intézkedések egyike az volt, hogy szeptember 15-én a Csendőrség Főfelügyelősége elrendelte minden magyar és német állampolgár családjával együtt történő internálását a târgu jiu-i táborba; a parancs azonban a zsidókra nem vonatkozott.³¹ De tekintettel arra, hogy a zsidók mellett az „idegenekhez” férjhez ment román nemzetiségű nők szabadok maradhattak, és csak akkor kellett internálótáborokba vonulniuk, ha követni akarták férjeiket³², ebből is világosan kitetszik, hogy az internáláskor az állampolgárság mellett elsősorban a nemzeti hovatartozást vették alapul a román hatóságok. Ezt támasztja alá az is, hogy míg például az észak-erdélyi magyar állampolgárságú, magyar útlevéllel rendelkező magyarokat internálták, az azonos állampolgárságú, tehát azonos jogállású észak-erdélyi román nemzetiségűeket viszont nem.³³ Ez az álláspont nyert megerősítést, amikor 1944. szeptember 20-án a belügyminisztérium rögzítette a tennivalókat a szovjetekkel kötött fegyverszüneti egyezmény végrehajtásáról a magyarok és a németek internálását illetően. Az indoklás szerint: „Dacára annak, hogy a bécsi diktátum hatálytalanítása nyomán Észak-Erdély valamennyi lakója úgy tekintendő, mint akik automatikusan és visszamenő hatállyal újra román állampolgárokká váltak, a magyar útlevéllel rendelkező, és a román közigazgatás ellenőrzése alatt álló területen levő észak-erdélyi származású magyar és német nemzetiségűek internálandók”.³⁴ A rendeletet úgy is lehetett értelmezni, hogy a szovjet–román fegyverszüneti egyezményt betű szerint betartva a román ellenőrzés alatt álló területen lévő magyar és német állampolgárokat kell

gramele ședințelor Consiliului de miniștri I. (A Constantin Sănătescu-kormányzás. A minisztertanácsi ülések jegyzőkönyvei I.) Bukarest, 2011. 90.

³⁰ ANICB, fond Președenția Consiliului de Miniștri, Stenograme, dos. 282. [ROL, A Minisztertanács Elnöksége iratai. Gyorsírással jegyzőkönyvek, 282. számú csomó] — CIUCĂ Marcel Dumitru: *Guvernarea Constantin Sănătescu. Stenogramele ședințelor Consiliului de miniștri* I. (A Constantin Sănătescu-kormányzás. A minisztertanácsi ülések jegyzőkönyvei I.) Bukarest, 2011. 117.

³¹ ȘANDRU 1994. 14.

³² ȘANDRU 1994. 14.

³³ ȘANDRU 1994. 15.

³⁴ ANICB, Inspectoratul General al Jandarmeriei, fond 1474, dos. 119/1944., 22–24. l. [ROL, CSF, 1474. számú fond, 119/1944. számú csomó] Magyar fordításban közli: NAGY Mihály Zoltán–VINCZE Gábor: *Autonomisták és centralisták. Észak-Erdély a két román bevonulás között (1944. szeptember–1945. március)*. Erdélyi Múzeum-egyesület – Pro Print Könyvkiadó, Kolozsvár–Csíkszereda, 2004. 42–54., 119. Román eredetiben, valamint magyar fordításban: BENKŐ Levente–PAPP Annamária: *Magyar fogolysors a második világháborúban I–II*. Pallas Akadémia Kiadó, Csíkszereda, 2007, 261–264.

internálni, de úgy is, hogy az észak-erdélyi magyar és német nemzetiségűeket kell fogolytáborokba hurcolni. Ezt az utóbbi lehetőséget erősíti meg a fentebb idézett belügyi rendelkezésnek az előírása, miszerint az észak-erdélyi románok kivételt képeznek az internálás alól, még akkor is, ha magyar útlevéllel tartózkodnak a román ellenőrzés alatt álló területen.³⁵ Ez volt az a hírhedt, 1944. szeptember 29-i 44 759. számú belügyminisztériumi parancs, amellyel az internálást az akkor Romániában tartózkodó, 1940. augusztus 30. után bejött magyar és német állampolgárokról Erdély teljes magyar és német nemzetiségű őshonos lakosságára kiterjesztették.

Az internálás alól a végrehajtással megbízott hatóságok megítélése alapján esetenként kivételt képezhettek az előrehaladott életkoruk, illetve súlyos betegségeikből eredő mozgásképtelenségük miatt nem szállítható emberek, akik viszont tartózkodási helyükön rendőrségi felügyelet alatt maradtak; ugyanakkor a múlt betegségeiben szenvedők, illetve a szülés után levő nők felépülésükig csak halasztást kaptak.³⁶ A román állam iránt korábban egyértelmű hűségükről és szolgálatukról bizonyosságot tevőkkel szemben esetenként kivételezést alkalmazhattak, a vegyes házasságokban élő nők a férjükre alkalmazott elbánásban részesültek, viszont a román nemzetiségű, illetve zsidó feleségek kérhették az internálás alóli felmentést; ebben az esetben is rendőri felügyelet alatt álló kényszerlakhelyen kellett maradniuk. A német állampolgárságúak esetében nem voltak internálandók a szigorú házi felügyelet alatt maradó lelkészek és az apácák. Ugyancsak szigorú rendőri felügyelet alatt munkahelyükre internáltaknak tekintették a nemzetgazdaság és a hadügyminisztérium számára nélkülözhetetlen szakembereket; a huzamosabb ideje Romániában letelepedett vagy román családokkal rokonságban lévő, esetenként azok szolgálatában álló németek különleges bánásmódban részesültek, akár szabadon is maradhattak. Internálták az ausztriai, valamint elzász-lotaringiai németeket, ha azonban utóbbiak francia útlevéllel rendelkeztek, szabadon maradtak. A német protektorátus alatt állt, vagy németek által elfoglalt területekről származó, német, horvát vagy szlovák útlevéllel rendelkező csehek, szlovákok, jugoszlávok és lengyelek kényszerlakhelyet kaptak, a románok mellett csak a hazátlanok, illetve román honosítás alatt állók mentesültek az internálás alól.³⁷

1944. november 1-én a belügyminisztérium a minisztertanács elé terjesztette az internálóközpontok létrehozásáról és működéséről szóló szabálytervezetet. A novem-

³⁵ ANICB, Inspectoratul General al Jandarmeriei, fond 1474, dos. 119/1944, 23 és 25. l. [ROL, CSF, 1474. számú fond, 119/1944. számú csomó]

³⁶ ANICB, Inspectoratul General al Jandarmeriei, fond 1474, dos. 119/1944, 22. l. [ROL, CSF, 1474. számú fond, 119/1944. számú csomó]

³⁷ ANICB, Inspectoratul General al Jandarmeriei, fond 1474, dos. 119/1944, 23–24. l. [ROL, CSF, 1474. számú fond, 119/1944. számú csomó]

ber 5-én átalakított, tehát második Sănătescu-kormány november 6-án elfogadta a szabályt, s így utólag megteremtette a már működő lágerok jogi alapját. Augusztus 23-tól november 6-ig, tehát majdnem három hónapon át mindenféle jogalap nélkül működtek Romániában az internálóközpontok. Arad megyében Aradon, Borossebesen, Pankotán, Doroszlófalván és Nagyhalmacon; Brassó megyében Brassóban, Barcaszentpéteren és Barcafdvára; Bihar megyében Nagyváradon, Belényesen és Köröstárkányban; továbbá Zsombolyán, Târgu Jiuban, Slobozia Vechén, Ciurelen, Felső-, illetve Alsótömösön, Lugoson, Pitești-en, Zsilyvajdevulkánban, Caracalban stb. hoztak létre, illetve működtettek tovább internálóközpontokat úgy, hogy szinte minden megyében létezett legalább egy, országszerte összesen 36 láger.³⁸ Román ellenőrzés alatti fogolytáborok voltak még az óromániai Argeș megyei Corbeniben³⁹, az ugyancsak okiráltságbeli, Ilfov megyei Budești-en⁴⁰, Turnu Măgurelén⁴¹, a Gorj megyei Bărbătești-en⁴², Caracal⁴³, Titun és Budești-en, szovjet kézen levő láger volt Foksány (Focșani) mellett még Konstancán (Constanța).⁴⁴

A szabály szerint az internálóközpontokat a szovjet–román fegyverszüneti egyezmény 2. és 15. szakaszai értelmében érintett személyek számára a „kényszerlakhely” kiadására, tehát tulajdonképpen internálásra hozták létre.⁴⁵ Az internáltak nem léphettek kapcsolatba a külvilággal, tehát levelezniük sem volt szabad, külső személyeknek szigorúan tilos volt belépni a központok területére, vagy 50 méternél kisebb távolságra megközelíteni azt. Az internálóközpontok ügyvezetése a belügyminisztérium hatáskörébe tartozott, a hadügyi tárca feladatkörébe csak az őrzést utalták.

³⁸ ȘANDRU 1944. 18.

³⁹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), a Külügyminisztérium (a továbbiakban: K, iktatott iratai) 87, 13. cs., 1944 – c, 133, 136. és 146–200. l.

⁴⁰ MOL, K 87, 13. cs., 1944–c, 134. l.

⁴¹ MOL, K 87, 13. cs., 1944–c, 135. l.

⁴² MOL, K 87, 13. cs., 1944–c, 137–138. l.

⁴³ MOL, K 87, 13. cs., 1944–c, 139–145. l.

⁴⁴ HL, Honvédelmi Minisztérium elnöksége (a továbbiakban HM eln.), 1945, 39992, 2. l.

⁴⁵ Regulament pentru înființarea și funcționarea centrelor de internare. Jurnalul Consiliului de Miniștri Nr. 762. Monitorul Oficial (Partea I), Nr. 258/6 noembrie 1944 [Szabályzat az internálóközpontok létrehozásáról és működéséről. A Minisztertanács 762. számú naplója. Hivatalos Közlöny (I. rész), 1944. november 6-i 258. szám]. A szovjet–román fegyverszüneti egyezmény 2. szakasza arról rendelkezett, hogy „Románia kormánya és főparancsnoksága kötelezi magát Németország és Magyarország Románia területén található fegyveres erőinek lefegyverzésére és internálására, valamint az említett államok ott tartózkodási hellyel bíró állampolgárainak internálására.” E szakasz függelékében rögzítették, hogy a rendelkezés nem vonatkozik „az illető országok zsidó eredetű honpolgáira”. A 15. szakasz szerint a román kormány kötelezettséget vállalt arra, hogy román területen feloszlat mindenféle, és a jövőre nézve nem engedélyez semmiféle „fasiszta rendszerű, Hitler-barát politikai, katonai vagy félkatonai”, valamint bármilyen egyéb, az Egyesült Nemzetekkel, „de kivált a Szovjetszövetséggel szemben ellenséges eszmetérjesztést üző” szervezetet.

Az őrszemélyzetnek semmilyen kapcsolata nem lehetett az internáltakkal, reggel és este névsorolvasást kellett tartani, a lágerparancsnokok kívánsága szerint éjszaka is, de a „hálókban”, azaz barakkokban csak a tisztek ellenőrizhették a létszámot. A szabály ugyanakkor egy sor soha be nem tartott, illetve valóra nem váltott más előírást is tartalmazott. Eszerint például a lágerbe történő belépéskor mindenkinek fejenként 10–10 ezer lejt kellett (volna) befizetnie az elszállásolás, azaz ágy, matrac, ágynemű fejében, de szabadulás esetén a fogoly ellátására az ő költségén biztosított eszközök a láger tulajdonában maradtak. Ugyancsak a foglyok által befizetett pénzből biztosították az étkeztetést, de arról is rendelkeztek, hogy „akinek nincs jövedelme, munkába állítják, hogy megkeresse ételének árát”. Az ún. eltartási költségek megállapítása a lágerparancsnokainak a hatáskörébe tartozott. A szabályzat előírta még, hogy éjszaka a foglyok legkevesebb 8 óra pihenőt kapjanak, és általában 8-10 órányi fizikai munkát végezzenek naponta. Minden szerdán és szombaton általános takarításnak, heti egy fürdésnek, vasárnaponként munkaszüneti napon ún. vallásos szolgálatnak kellett (volna) lennie. A cinizmus netovábbjaként is értelmezhető az előírás, miszerint „felekezetenként az internáltak imádkozhatnak”. A rendelkezés ugyanakkor előírta az egészségügyi ellátást is. Az orvosi és fogorvosi kezelést a lágerparancsnokainak kellett (volna) biztosítaniuk heti egy viziten, súlyos esetekben pedig ahányszor erre szükség mutatkozott. Különleges gyógyszerek biztosítása, illetve megszerzése a lágerparancsnokainak feladatkörébe tartozott az internáltak költségén, az orvosságok beszerzésére szolgáló levelezést is csak a parancsnokok bonyolíthatták le. Rendkívül súlyos esetekben a betegeket az adott kórház vagy megye orvosának a jóváhagyásával szigorú őrizet alatt kórházba lehetett utalni, a kezelés költségei viszont kizárólag a beteg fogolyra hárultak, a belügyminisztérium csak akkor állta a gyógyítás költségeit, ha a betegnek semmilyen jövedelmi forrása nem volt. A lágervezetés ellenőrzése alatt juthattak hozzá az internáltak fehérneműt, ruhát és élelmet tartalmazó csomagokhoz. A foglyokat hetente legfeljebb egyszer csakis a rokonok látogathatták meg, kizárólag a parancsnokok vagy az általuk erre a célra kinevezett személyzet jelenlétében. A gyakorlatban azonban mindezekből a szabályszerű előírásokból vajmi kevés érvényesült. Tulajdonképpen a belügyminisztérium néhány részlet kivételével az Antonescu-rezsim alatt, 1941. március 22-én megjelent szabályzatot⁴⁶ másolta át úgy, hogy a zsidókat érintő részeket kihagyta, az internálóláger elnevezést internálóközponttra cserélte át, semmit sem változtatva a táborlakókra vonatkozó előírásokon.⁴⁷

⁴⁶ A román belügyminisztérium 1941. március 22-i, 6491. számú rendelkezése.

⁴⁷ NAGY 2004. 69.

II. AZ ELHURCOLÁS ÉS INDOKAI

A román hatóságok a dél-erdélyi internálások megkezdése után néhány héttel Észak-Erdélyben is hozzáfogtak a tömeges elhurcolásokhoz a Csendőrség Főfelügyelőségének 1944. szeptember 11-i, 44 158. számú rendelkezése szerint. Az utasítás arról szólt, hogy fel kell kutatni és őrizetbe kell venni azokat a személyeket, akiket – a dél-erdélyiekhez hasonlóan – irredentizmussal „vádoltak”, akik 1940 és 1944 között, tehát a négyéves magyar uralom alatt Észak-Erdély román ajkú lakosságát valamilyen formában üldözték, illetve a román államot gyalázták.⁴⁸ Ezzel szemben az internáláshoz elegendő okot szolgáltat, ha valaki tagja volt valamelyik magyar szervezetnek. Az aradi rendőrkapitányság egyik összesítése szerint a helyi magyar nemzeti közösség egy csoportját, 25 személyt azért internáltak a nagyhalmágyi lágerbe, mert a Magyar Népközség tagjai, illetve tisztségviselői voltak.⁴⁹ A források szerint ugyanakkor a nemzetiségi hovatartozás pusztán is indokolta az internálást. A gyulafehérvári csendőrfelügyelőség egyik névösszeírása szerint a Kisküküllő megyei csendőrpáncsnokság 1944. november 10-ig azért internált a târgu jiu-i lágerbe 19 magyar személyt – 7 és 18 év közötti 6 fiút és 13 lányt, köztük 17 tanulót és 2 szabóinast –, mert valamennyi magyar nemzetiségű.⁵⁰ A bukaresti csendőrpáncsnokság szintén azért internált Târgu Jiuba 7, Slobozia Veche-be pedig egy személyt – összesen 2 nőt és 6 férfit –, mert bár román személyazonossági igazolvánnyal rendelkeztek, nemzetiségük magyar.⁵¹ Egy, az időpont megjelölése nélküli másik névösszeírás szerint Dél-Erdélyből, valamint a Regátból⁵² azért internáltak további 106 személyt – férfiakat, nőket és gyermekeket –, mert nemzetiségük magyar.⁵³ A brassói csendőrpáncsnokság 1944. december 22-én az akkor Brassó megyéhez tartozó Hídvég községből azért internált a Slobozia Veche-i táborba kilenc személyt, köztük öt kiskorút, mert „magyar hontalanok”, és mert „nem-

⁴⁸ SĂLĂGAEN, Marcel: *Administrația sovietică în Nordul Transilvaniei (noiembrie 1944–martie 1945)*. Centrul de Studii Transilvane–Fundatia Culturală Română, Cluj-Napoca, 2002. 60–69. – NAGY, 2004. 69. [A szovjet (katonai) közigazgatás Észak-Erdélyben 1944 novembere és 1945 márciusa között. Erdélyi Tanulmányi Központ, Román Kulturális Alapítvány, Kolozsvár]

⁴⁹ AME, fond Transilvania, vol. 163., 166–167. l. [A Román Külügyminisztérium Levéltára, erdélyi iratok, (A továbbiakban: RKL, EI) 163. köt.]

⁵⁰ ANICB, Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 115/1944, 105. l. [ROL, CSF, 115/1944. számú csomó]

⁵¹ ANICB, Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 115/1944, 23. l. [ROL, CSF, 115/1944. számú csomó]

⁵² Órománia, vagyis Moldova és Havasalföld (a szerk. megj.)

⁵³ ANICB, Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 115/1944, 194–199. l. [ROL, CSF, 115/1944. számú csomó]

zetiségi származásuk magyar”.⁵⁴ Ezekből az intézkedésekből is kitetszik, hogy az internálást egyértelműen a nemzeti, etnikai hovatartozás síkjára terelték.

Az elhurcolás során gyakran tapasztalt félrevezetés volt, hogy a magyar férfiaknak azt ígérték: azért kell jelentkezniük a csendőrörsökhöz, hogy igazolást kapjanak, utána pedig szabadon hazamehetnek.⁵⁵ Azzal a „vádval” is hurcoltak el magyarokat, hogy partizánok voltak.⁵⁶ Egy másik, gyakran alkalmazott félrevezetés volt a néhány napi munkára történő behívás.⁵⁷ Ennek egyik példája a csíkszentmártoni székely férfiak esete: a visszavonuló németek által felrobbantott vasúti híd újjáépítésére/kijavítására hívták össze a község férfilakosságát, de különválasztották azt a harmincfős csoportot, amelyik a frontról nem sokkal azelőtt otthonaikba hazatért volt katonákból, immáron civilekből állt. Munka helyett a csíkszeredai csendőrségre, majd vonatral a brassói, onnan a barcaföldvári internálótáborba hurcolták őket.⁵⁸ A túlélők szerint az életben maradt csíkszentmártoniak csak 1945 tavaszán szabadultak, miután a hozzátartozók pénzzel kiváltották őket.

Az Észak-Erdély szerte alkalmazott, néhány napi munkára való hívás, valamint az igazolványért való jelentkezés csak cselfogás volt a hatóságok részéről. Mindezen indoklásoknak a háttérében az az igazi ok állt, hogy a román hatóságok a nemzetközi előírásokkal ellentétben hadifoglyoknak nyilvánította azokat az erdélyi férfiakat, akik a magyar hadseregből – a további harcot értelmetlennek tartva, sok esetben feljebbvalóik hallgatolagos beleegyezésével – elszöktek és hazatértek otthonaikba, a katonaruhát levetve pedig civilekként érték meg a román csendőrség visszatérését Észak-Erdélybe. A Román Hadsereg Nagyvezérkara ugyanis október 19-i, 578 832. számú értesítésében közölte, hogy „a magyar hadseregben szolgált, és a felszabadított Erdélyben levő otthonaikba hazatért katonaszökevények hadifoglyoknak tekin-

⁵⁴ ANICB, Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 115/1944, 19. l. [ROL, CSF, 115/1944. számú csomó]

⁵⁵ BOROS Ernő: „Mindennap eljött a halál”. *Szatmár megyeiek a földvári fogolytáborban* (az Otthonom Szatmár megye sorozat 15. kötete). Szent-Györgyi Albert Társaság és az EMKE Szatmár megyei szervezetének kiadása, Szatmárnémeti, 2002. 54. (A továbbiakban: BOROS 2002) – PAPP Annamária: *Szögesdrót*. Háromszék Lap- és Könyvkiadó, Sepsiszentgyörgy, 2001. 134. (A továbbiakban: PAPP 2001) – BENKŐ Levente: *Fogolykönyv*. Trisedes Press Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 1999. 116., 133–134., 149, 194., 198. (A továbbiakban: BENKŐ 1999). Szatmár megyében egyúttal arra is felszólították a frontról hazakerült magyar katonákat, hogy a csendőrörsökhöz le kell adniuk a katonaruhát, és semmilyen bántódásuk nem lesz.

⁵⁶ PAPP 2001. 156–157. – BENKŐ 1999. 123., 149., 168.

⁵⁷ Ezt több túlélő állítja. Lásd: PAPP 2001: „Az emberek kérdéseire az orosz örök szükségűn válaszlottak: »Semmi pánik! Málinki robot! Csak egy kis munkára visszük magukat«.” (149. o.) Kolozsváron 1944. október 12-én szedték össze a magyar férfiakat. Lásd még: BENKŐ 1999. 106–108., 161.

⁵⁸ A csoport tagjai: Berecz Andor, Bocskor Imre és Imre István közlése a szerzővel. Lásd még: *Népi Egység*, 1944. december 24.

tendők, és lágerekbe internálandók”, erről pedig végrehajtás végett a Csendőrség Főfelügyelősége az alantas szerveknek 1944. október 27-én 46 180. számmal titkos körrendeletet bocsátott ki.⁵⁹ Az észak-erdélyi magyar civil férfiak elhurcolásának ez a körrendelet szolgáltatta a másik alapot. Miközben – korábban láttuk – a belügyminisztérium 1944. november 20-i, a szovjet–román fegyverszüneti egyezménynek a végrehajtásáról, ezen belül a magyarok és a németek internálásáról rögzített álláspontja értelmében az észak-erdélyi román nemzetiségű magyar állampolgárok – tehát a magyar hadseregben szolgált észak-erdélyi román nemzetiségű katonák is – mentesültek az internálás alól.

Ezek az intézkedések összefüggtek azzal, ahogyan a hatóságok az állampolgárság kérdéskörét értelmezték az augusztus 23-i román átállást, illetve a szovjet–román fegyverszüneti egyezményt annak szeptember 12-i megkötését követően. 1945. január 26-án – abban az időszakban, amikor különösebb eredmény nélkül felvetődött az internált magyarok helyzete felülvizsgálatának a gondolata – az NKVD⁶⁰ központi szervének munkatársai, Sz. B. Krilov⁶¹ és V. N. Durdenyevszkij⁶² feljegyzésükben a magyarság, ezen belül az Erdélyben élő magyarok állampolgárságának és internálásának problémája kapcsán arról tájékoztatták V. G. Dekanozovot⁶³, hogy véleményük szerint a magyar állampolgárok internálásának Romániában nem szabad kiterjednie az őslakos erdélyi magyarságra, hanem csak a második bécsi döntés, tehát 1940. augusztus 30. után Magyarországról Erdélybe emigráltakra, valamint a német nemzetiségűekre. Krilov és Durdenyevszkij abból eredően jutottak erre a következtetésre, hogy mivel a szövetséges hatalmak képviselőiben a Szovjetunió, illetve

⁵⁹ ANICB, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 149/1944, 9. l. [ROL, CSF, 149/1944. számú csomó]

⁶⁰ NKVD: Narodnij Komisszariat Vnutrennih Gyl – Belügyi Népbiztosság, szovjet állambiztonsági hatóság. A második világháború idején saját seregtestekkel rendelkező NKVD feladatai közé tartozott a deportálások végrehajtása mind a Szovjetunió területéről, mind a Vörös Hadsereg által elfoglalt országokból, így Magyarországról és Romániából is.

⁶¹ Krilov, Szergej Boriszovics (1888–1958). Szovjet nemzetközi jogász, diplomata. 1942-ben lépett külügyi szolgálatba, ettől kezdve 1958-ig a szovjet Külügyi Népbiztosságon, illetve a külügyminisztériumban dolgozott felelős beosztásokban.

⁶² Durdenyevszkij, Vsevolod Nyikolajevics (1889–1963). Szovjet diplomata és nemzetközi jogi szakértő. 1944–1961-ig a Külügyi Népbiztosság (1946-tól Külügyminisztérium) központi apparátusának a munkatársa.

⁶³ Dekanozov, Vlagyimir Georgijevics (1898–1953). Grúz származású szovjet politikus. A magyar történetírásban neve Gyekanozovként is előfordul. 1938 novemberétől az NKVD főparancsnoksága külföldi osztályának a parancsnoka, kémelhárítási csoportjának a vezetője. 1939-től külügyi népbiztos-helyettes, 1940–41-ben a Szovjetunió németországi teljhatalmú megbízottja, majd 1944–45-ben a szovjet fél egyik fő képviselőjeként részt vett a magyar–szovjet fegyverszüneti tárgyalásokon, 1947. januártól márciusig párizsi nagykövet. 1953-ban a Berija-csoport tagjaként letartóztatták, halálra ítélték és társaival együtt kivégezték.

Románia között 1944. szeptember 12-én megkötött fegyverszüneti egyezményben a felek nem létezőnek tekintik a második bécsi döntést, ez maga után vonja az állampolgárság Észak-Erdély Magyarországhoz történő annexiója utáni megváltoztatásának érvénytelenségét, tehát az észak-erdélyi őslakosság 1940. augusztus 30. előtti román állampolgárságának a visszaállítását. Tekintettel arra tehát, hogy Észak-Erdély őslakossága nemzetiiségi hovatartozástól függetlenül ismét román és nem magyar állampolgárnak volt tekintendő, nem vonatkozhatott rá a szovjet–román fegyverszüneti egyezménynek a magyar és német alattvalók internálására vonatkozó előírása. Krilov és Durdenyevszkij megállapították: az őslakos erdélyiek internálása magától értetődően nem lehet megalapozott, hiszen ha az lenne, a zsidók kivételével a hatóságoknak egész Észak-Erdély lakosságát internálniuk kellene, magyarokat, svábokat, de románokat is. Javasolták tehát, hogy a magyar állampolgárok romániai internálását általánosan felül kell vizsgálni, nem zárva ki azt sem, hogy a német nemzetiiségű személyek, valamint a második bécsi döntést követően Magyarországról Erdélybe áttelepültek kivételével felmentést kapjanak az internálás alól mindazok, akiknek a fogva tartására nincs különösebb ok. Krilov és Durdenyevszkij ugyanakkor úgy vélték: azt követően, hogy 1944. december 28-án Magyarország hadat üzent a náci Németországnak, az is megkérdőjelezhető, hogy immáron van-e egyáltalán értelme Romániában a magyar állampolgárok internálásának. Dekanozov február 15-én egyetértett ezekkel a következtetésekkel, Visinszkij⁶⁴ külügyi népbiztos-helyettes pedig másnap jelezte Krilovnak, hogy írjon előterjesztést Vjacseszlav Mihajlovics Molotov külügyi népbiztosnak megerősítés céljából.⁶⁵ Visinszkij 1945. február 26-án Bukarestből arról értesítette Molotovot, hogy miután Magyarország hadat üzent Németországnak, ráadásul 1945. január 20-án létrejött a szovjet–magyar fegyverszüneti egyezmény, felül kell vizsgálni a magyar polgárok romániai internálását, akiket a német nemzetiiségük, valamint a megalapozottan fogva tartottak kivételével szabadon kell bocsátani. Visinszkij még aznap értesítette Zorint⁶⁶, hogy Molotov

⁶⁴ Visinszkij, Andrej Januarjevics (1883–1954). Szovjet jogász, politikus. A kijevi egyetemen szerzett jogi diplomát és lett ügyvédjelölt, de politikai meggyőződése miatt ügyvédi gyakorlatot nem folytathatott. 1931-ben nevezték ki az Orosz Föderáció főügyészévé, illetve igazságügyi népbiztosának helyettesévé, 1933-ban a Szovjetunió főügyészének helyettese, 1935-ben főügyésze lett. 1939–44-ig a Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettese, 1940 és 1949 között külügyi népbiztos, 1949–53-ig külügyminiszter volt.

⁶⁵ *Transzilvanszkij voproz. Vengero-rumünszkij territorialnűj szpor i SZSZSZR 1940–1946. Dokumentü.* (Szerk.: ISZLAMOV Tofik) Moszkva, 2000. 66. dok., 266–268.

⁶⁶ Zorin, Valerian Alekszandrovics (1902–1986). Szovjet politikus, diplomata. A szovjet külügyminisztérium népbiztosa (1941–44); a Szovjetunió csehszlovákiai (1945–47), nyugat-németországi (1955–56) és franciaországi (1965–71) nagykövete; a Szovjetunió külügyi képviselője (1947–55 és 1956–65), képviselő az ENSZ Biztonsági Tanácsában (1952–53 és 1956–65).

jóváhagyta: a Külügyi Népbiztosi Hivatallal közösen életbe kell léptetni az intézkedést, de Molotov utasítása szerint „sietség nélkül”.⁶⁷

A szovjet álláspont ellenére a román hatóságok kitartottak korábbi véleményük mellett, miszerint az észak-erdélyi magyarokat és németeket olyan körülmények között is internálva tartja, hogy az érintettek immáron nem magyar, hanem román állampolgárok. Pedig maga a román belügyminisztérium államminisztere, Gheorghe Liteanu tábornok hívta fel már korábban, 1944. október 19-i 18 764. számú átiratában a külügyi tárca figyelmét: szíveskedjenek tudomásul venni, hogy a valamenynyí román állampolgárságú német és magyar nemzetiségű személy letartóztatására/ internálására vonatkozó intézkedés a szovjet–román fegyverszüneti egyezmény egyetlen szakaszából sem következethető ki, bármilyen tág értelmezést is kapnának azok.⁶⁸

A Liteanu tábornok által jelzett túlkapásokról a sajtóban is szó esett. Eszerint hiányosságok és visszaélések történtek a magyar és a német állampolgárok letartóztatásakor, „a fegyverszüneti egyezmény értelmében internálandó magyar és német alattvalókról nem vezettek pontos nyilvántartást”.⁶⁹ Ez a megállapítás azért fontos, mert érzékelteti, hogy gyakorlatilag válogatás nélkül hurcolták el hazulról a magyarokat és a németeket; másfelől pedig igazolni látszik azt is, hogy miért olyan hiányos az internáltak és az elhunytak nyilvántartása.

Az internálások „túllihegett” voltát, általában a romániai magyarság elleni túlkapásokat Sănătescu miniszterelnökhöz intézett 1944. november 14-i közös beadványában tette szóvá Márton Áron gyulafehérvári római katolikus püspök, Szász Pál, az EMGE⁷⁰ elnöke, valamint Nagy Ferenc református püspök-helyettes. Egyebek mellett szóvá tették az erdélyi magyarság tömeges elhurcolását, a rekvirálások során tapasztalt és a magyarságot kisémmiző bánásmódot, az EMGE betiltását, a Szárazajtnán, Csíkszentdomokoson, Gyergyószentmiklóson, Diódon, Magyarlapádon, Tordaszentmihályon és más helyeken történt magyarelles atrocitásokat, a második bécsi döntés nyomán Dél-Erdélyből Észak-Erdélybe menekült magyarok hazatérésének akadályoztatását. Felrótták, hogy immár két éve a dél-erdélyi magyar földművesek, kisiparosok és értelmiségiek jelentős részét dolgoztatják különféle munkatelepeken saját ruhájukban, silány élelmezés és lakásviszonyok között, ráadásul egészségügyi

⁶⁷ CIUCEANU Radu (responsabil): *Misiunile lui A. I. Vâșinski în România. Din istoria relațiilor româno-sovietice 1944–1946. (Documente secrete)*. Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, București, 1997. 129. [A. J. Visinszkij romániai küldetése. A román–szovjet kapcsolatok 1944–46-ban. (Titkos iratok) a Totalitarizmust Vizsgáló Országos Intézet, Bukarest]

⁶⁸ AME, fond Transilvania, vol. 163., 159. l. [RKL, EI, 163. köt.]

⁶⁹ *Népi Egység*, 1944. december 22.

⁷⁰ Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület.

gondozás nélkül, de míg a román munkaszolgálatosok 2-3 hónap múlva szabadulnak, a magyarok legnagyobb része másfél év óta egyhuzamban kénytelen ezeken a helyeken lerongyolódva, egészségileg is megviselve dolgozni, és volt rá példa, hogy a hatóságok a ruhasegélyek átadását is megakadályozzák.⁷¹ Feltárták, hogy a román átállást követő napokban a falvakból és a városokból a magyar vezetőket, így az értelmiségieket, papokat, tanárokat, földműveseket és iparosokat 20 évestől a 70 évesekig a csendőrség és a rendőrség összeszedte, anélkül hogy erre az emberek bármilyen okot szolgáltatott volna. Szeptember végén az internáltak egy részét szabadon engedték, de a lakásukat azóta sem hagyhatták el, és tekintettel arra, hogy a lelkeseket internálták, több községben immáron két hónapja nem volt istentisztelet.⁷² A beadvány szerint október második felében ezrével gyűjtötték össze a 17-19 éves, úgynevezett katonai előképzős magyar ifjakat, akiket a Regátban osztottak be különböző munkatelepeken. A magyar fiatalok közül többen a megerőltető menetelés áldozataként estek. Az elhurcolt magyar tizenévesek közül körülbelül ezret Bukarest mellett tartottak fogva. „Ez utóbbi 1000-et 70 km-en gyalog vitték, s a fáradságtól, és úgy látszik, a megerőltető menetelés következtében az 1000-ból csak 170 érkezett be a rendeltetési helyre, a többi útközben betegen összeesett” – áll a beadványban.⁷³ Ugyanakkor folyamatos volt a magyar tanárok, tanítók és más értelmiségiek munkaszolgálatra való behívása, ezzel párhuzamosan a román csendőrség és a katonai hatóságok tömegesen fogták le ismeretlen okokból a magyar férfiakat. A Marosvásárhely–Marosludas–Felvinc–Nagyenyed–Gyulafehérvár–Nagyszeben útvonalon heteken át 80, 100, 200 fős csoportokban hajtották az élelmezés nélküli, elcsigázott és lerongyolódott magyar internáltakat. A közel 200 kilométeres útszakaszt gyalogosan tették meg a magyarok, akik csak úgy juthattak némi élelemhez, hogy az őket kísérő fegyveres katonák szemet hunytak, amint az útba eső helységek magyar lakossága legalább egy-egy darab kenyérrel segített rajtuk. Hasonló módon történt a székelyföldi magyar férfiak elhurcolása is.

Beadványukban Márton Áron, Szász Pál és Nagy Ferenc az erőszakos hittérítést is szóvá téve sérelmezték, hogy egyes helyeken, így például Alsó-Fehér vagy Háromszék megyében román papok és hivatalos személyek a magyar vallás elhagyására, és a román ortodox, illetve görög katolikus vallás felvételére kényszerítik a magyarokat.⁷⁴

A magyar polgári lakosság elhurcolásának egyik oka ugyanis az ortodox vallásra való áttérés megtagadása volt. Ezt igazolja az az 1945. augusztus 1-i körlevél is,

⁷¹ MOL, K-87, 13. cs., 1944 – c, 76. l.

⁷² MOL, K-87, 13. cs., 1944 – c, 76–77. l.

⁷³ MOL, K-87, 13. cs., 1944 – c, 77. l.

⁷⁴ MOL, K-87, 13. cs., 1944–c, 78. l.

amelyben a háromszéki Uzon járás főjegyzője adatokat kért a hatáskörébe tartozó körjegyzői hivataloktól a Maniu-gárdák garázdálkodása idején elhurcoltakról. Kökös község körjegyzője augusztus 2-i keltezésű válaszában azt írja, hogy az utolsó ismert helyen, Földváron fogva tartott magyar férfiakat 1944. november 9-én azért hurcolták el, mert nem akartak áttérni a görögkeleti vallásra.⁷⁵ Megerősíti az erőszakos hit-térítést Balázs András futásfalvi⁷⁶ túlélő, aki a barcaföldvári lágerből azt írta 1945 márciusában szüleinek: „Ezek valószínű azt akarják, hogy vagy románok legyünk, vagy itt pusztuljon az egész. Csernátonba⁷⁷ ment haza kettő, és a szentlélekiek⁷⁸ körül-belül román keresztlevelet váltottak a román paptól, aztán nem tudom, a valóságban át kellett-e állni.”⁷⁹

A Kommunista Párt Maros-Torda megyei szervezete és a Magyar Demokrata Szövetség 1944. november 11-én a dr. Ioan Bozdoc prefektusnak átadott memorandumban tiltakozott.⁸⁰ A dokumentumban leszögezik, hogy „a közigazgatás megszervezőinek nagy része a bosszú gondolatával jött ide, rajtunk kívánják megbosszulni azokat a sérelmeket, amelyeket a fasiszta magyar állam velük szemben elkövetett. [...] A [szovjet–román] fegyverszüneti egyezmény második pontjára hivatkozva a román hatóságok – sajátos értelmezésük alapján – letartóztatják és internálótáborok felé irányítják mindazokat a férfiakat, gyakran asszonyostól, csecsemőtől, a) akik a magyar vagy a román hadseregből megszöktek, eldobva a Szovjetunió ellen irányított fegyvert; b) a német és magyar hadseregtől⁸¹ elhurcolt és most Észak-Erdély valamelyik részéből visszatért lakosságot; c) azokat, akik Antonescu uralma idején Dél-Erdélyből politikai magatartásuk miatt kénytelenek voltak Észak-Erdélybe menekülni, avagy kiutasítottak; d) mindazokat, akiknek nem sikerült román állampolgárságot szerezni; e) mindazokat a diákokat, akik a két ország⁸² közötti kölcsönös megegyezés alapján Észak-Erdélyben tanultak; f) mindazokat, akik az 1940. év előtti Magyarország területéről jöttek Észak-Erdélybe és politikai meggyőződésükhöz híven itten maradtak és végül g) kivizsgálatlan feljelentésre, vádaskodásra bárkit”⁸³. A beadványt megfogalmazók szerint a lakosság ingó- és ingatlanvagyonát minden-

⁷⁵ A dokumentum fénymásolatát az 1994-ben Földvárról kisfilmet forgató Beke Mihály András juttatta el a szerzőhöz.

⁷⁶ Futásfalva, falu Háromszék (ma Kovászna) megyében, Kézdivásárhely közelében.

⁷⁷ Csernáton község, Háromszék, ma Kovászna megye.

⁷⁸ Kézdiszentlélek, Háromszék, ma Kovászna megye.

⁷⁹ A levél eredetije a hídvégi református egyházmegye parókiáján létrehozott Fogoly-émlékszoba, egy fénymásolata a szerző tulajdonában.

⁸⁰ *Szabad Szó*, 1944. november 12.

⁸¹ Tulajdonképpen: által.

⁸² Románia és Magyarország.

⁸³ *Szabad Szó*, 1944. november 12.

féle jogalap és törvényes ítélet nélkül, de hatósági segédlettel az Észak-Erdélybe betelepedők elveszik, bár a helységekből csendőrök teljesítenek szolgálatot, a falvakban mindennapos a magyar lakosság kifosztása és bántalmazása, a román falusi lakosságot felfegyverezve nemzetőr-ségekbe szervezik, miközben a magyar lakosság fegyvertelenül és megszervezetlenül teljesen ki van szolgáltatva a román nemzetőr-ség kénye-kedvének. A panaszosok hozzátézik, hogy a közalkalmazottakat százával bocsátják el törvénytelenül, a szovjetek parancsára nemrég megnyílt magyar anyanyelvű elemi és középiskolákat a román hatóságok önkényesen bezárták, megtiltották a magyar anyanyelv használatát, leszedték a magyar feliratokat, a közigazgatásban pedig csak a román nyelv használható; mindezeket pedig „a román hatóságok tevőlegesen okozzák”.⁸⁴

III. LÁGEREK ÉS FOGLYOK

Romániában a târgu jiu-i és a barcaföldvári, valamint a szovjet ellenőrzés alatti focșani-i fogolytáborok vonultak be leginkább a köztudatba. Egy, a târgu jiu-i lágerből Zippel Ferenc egykori internált által kimentett naplószerű feljegyzés⁸⁵ tanúsága szerint Dél-Erdélyben Abrudbányáról, Nagyenyedről, Gyulafehérvárról, Aradról, Újaradról, Simándról, Csávosról, Lippáról, Oravicabányáról, Ótelekről, Petrozsényből, Lupényből, Nagyszentmiklósról, Temesvárról, Vajdahunyadról, Nagyszebenből, Türkösről, Zsombolyáról, Temesrékásról stb. hurcoltak a táborba magyarokat. A foglyok névsorában találunk cipészt, tímárt, kereskedőt, szabót, vasúti és banktisztviselőt, tanítót, tanárt, bank- és gyárigazgatót, orvost, ügyvédet, mérnököt, vasesztergályost, órast, elektrotechnikust, kőfaragót, tanulót, szerelőt, kertészt, földművest, malomtulajdonost, nyugalmazott postai és vasúti alkalmazottat, fonómestert, jegyzőt, lapszerkesztőt, római katolikus, református, unitárius lelkészt és másokat. A névsor tanúsítja, hogy elsősorban olyanokat internáltak Târgu Jiuba, akik a dél-erdélyi magyar társadalom erejét, más szóval gerincét képezték. A magyarok mellett német nemzetiségűeket és magyar állampolgárokat is találunk az összeírásban. A névsorban szereplő legidősebb internált az 1857-ben született Mennbrath [?] József aradi kőfaragó, aki tehát akkor volt 87 éves, a legfiatalabb az 1928-ban született, tehát az akkor alig 16 éves Ujj Pál aradi tanuló. A töredékes Zippel-naplóbeli feljegyzések alapján nem lehet pontosan megállapítani, hogy hány személyt zsúfoltak össze

⁸⁴ Szabad Szó, 1944. november 12.

⁸⁵ Néhai Zippel Ferenc temescsákovai iskolaigazgató–tanító jegyzetei. A valószínűleg hiányos dokumentum eredetijét unokája, Kőmíves Mihályné Zippel Annamária őrzi Sepsiszentgyörgyön, egy fénymásolat a szerző tulajdonában található.

a târgu jiu-i lágerben, bár nyilvánvaló, hogy a láger hetek alatt megtelt. A Csendőrség Főfelügyelősége ugyanis 1944. november 10-i, 47 591. számú telefonutasításában arra adott parancsot, hogy a német vagy magyar alattvalók közül többé egyetlenegy se küldjenek Târgu Jiuba, mert az internáltak száma már túllépte a láger befogadóképességét, az azután internálandókat pedig a megyei csendőrparancsnokságok székhelyén tartásuk fogva.⁸⁶

Az emlékezetben, de már a korabeli sajtóban is haláltáborként hírhedté vált barcaföldvári lágerben magyar és német hadifoglyok mellett a fogolysereg legnagyobb részét kitevő észak-erdélyi magyar és sváb polgári személyeket zsúfoltak össze. A Földváron fogva tartottak számáról egymástól eltérő adatok léteznek. Niculae Spiroiu volt honvédelmi miniszter közlése szerint⁸⁷ a lágerben felületes volt a foglyok nyilvántartása, emiatt nem találtak semmilyen összesítő statisztikát a táborban járt foglyokról. Egy 1945. október 18-i összeírásból kiderült, hogy az ún. nyugati hadjárat idején a földvári táborban 1450 német hadifogoly fordult meg, „a többi fogolykategóriáról nem készült hasonló összeírás”; a legtöbb foglyot, szám szerint 1871-et 1945 márciusában jegyezték Földváron. Ugyanakkor levéltári forrásokra hivatkozva Spiroiu tábornok közölte, hogy 1944 októbere és 1945 júliusa között 298 fogoly halt meg a táborban pusztító kiütéses tifuszból idején. A földvári fogolylétszám ennél valószínűleg nagyobb volt, hiszen a lágerből szabadultak között van, aki 8000 fogolyról tesz említést⁸⁸, és van olyan túlélő, aki 4500-ra teszi csak az itt elhunytak számát.⁸⁹ A különféle romániai fogolytáborokban sínylődő foglyok névszeírásait és egyben az első helyszíni beszámolókat közlő korabeli sajtótermékek közül a Marosvásárhelyen megjelenő *Szabad Szó* napilap 1945 februárjában a földvári haláltáborban sínylődő „hatezer magyar hadifogoly és internált” szörnyű sorsát tette szóvá⁹⁰, a sepsiszentgyörgyi *Dolgozók Szava* című hetilap pedig a Földváron ártatlanul sínylődő 2500-3000 magyar, német, román, szerb és zsidó foglyoról tett említést.⁹¹ A lap egy kiszabadult fogoly elmondása alapján arról számolt be, hogy Földváron 15 éves gyermekektől aggokig minden korosztályból vannak foglyok a lágerben. Magyarország legtávolabbi vidékeiről állandóan érkeztek az újabb és újabb foglyok,

⁸⁶ ANICB, fond Inspectoratul General az Jandarmeriei, dosar nr. 159/1944, 228. l. [ROL, CSF, 159/1944. számú csomó]

⁸⁷ Niculae Spiroiu tábornok, volt román honvédelmi miniszter 1993. június 15-i válaszelevele Kerekes Károly RMDSZ-es parlamenti képviselőnek a földvári láger 1944 októbere és 1945 júliusa közötti működésére vonatkozó beadványára.

⁸⁸ Nagy B. Imre (Százazajta) földvári túlélő közlése a szerzővel: „Amikor én onnan 1945 márciusában megszöktem, nyolcezer embert hagytam ott”.

⁸⁹ BOROS 2002. 111.

⁹⁰ *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1945. február 22.

⁹¹ *Dolgozók Szava* (Sepsiszentgyörgy), 1945. január 2.

emiatt a földvári tábor annyira túlszűfolt, hogy az internáltak egy részét átvezényelték a szomszédos román helységbe, Lügetre⁹², itt azonban a rögtönzött deszkapriccs összeomlott az emberek súlya alatt, és több mint harmincan súlyos sérüléseket szenvedtek.

Nem feltétlenül tartozik e dolgozat kérdésköréhez, de szót kell ejteni arról is, hogy a romániai internáló- és hadifogolytáborok szinte mindegyikében találunk anyaországi és erdélyi magyar foglyokat. A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának magyarországi képviselője egyik, 1945. évi összesítése szerint például a Szeben megyei Nagydisznódon létesített 800. Z. J. számú fogolykórházban 206 magyar foglyot ápoltak, közülük 148-ról állapítható meg egyértelműen, hogy katonák – három tiszt, a többi legénység –, és 52-ről, hogy civil. A nagydisznódi 800. Z. J. számú kórházban feljegyzett betegségek között előfordult tifusz, lábfagyás, reuma, szívbaj, mellhártya-, mandula- és tüdőgyulladás, TBC, sérv, vesebaj, gyomorbaj és sárgaság, illetve a harctéri hadműveletekből eredően különféle lövések (láb, kar, fej, tüdő, arc, mell, áll), szilánkok okozta sebesülések, amputálások, egyebek.⁹³ Ugyancsak a Nemzetközi Vöröskereszt adatai szerint 1945 júniusában, tehát bő hónappal a háború befejezése után a nagyenyedi fogolytáborban legkevesebb 400 magyar foglyot őriztek, a jegyzék ugyanis csak azoknak a nevét rögzíti, akiknek családja hadifogolypostát kapott a Nagyenyeden fogva tartott hozzátartozójától. A foglyok közül 11-en kárpátaljaiak, a többiek mind anyaországiak voltak.⁹⁴ 1944. évi [?] összeírások szerint a Dél-Romániában levő, Argeş megyei corbeni-i 10. számú fogolytáborban 3 magyar tisztet, 5 altisztet, 662 fős legénységet és 94 civilt találunk; ugyanakkor az Ilfov megyei Budeşti-en levő 5. számú táborban szintén a magyar hadsereg kötelékéből származó 7 honvédet, a turnu măgurelei 8. számú lágerben 3 honvédet és egy civilt, a szintén Dél-Romániában található Gorj megyei, bărbăteşti-i 3. számú lágerben 22 magyart – 2 altisztet, 19 fős legénységet és egy civilt –, a Romanaţi megyei Caracalon a 4. számú lágerben 95 magyart találunk – a névösszeírás szerint valamennyien a magyar hadseregből származtak, de volt köztük anyaországi civil is, akik közül néhányat Dél-Románia területéről internáltak.⁹⁵ Egy 1945. május 25-i jegyzék szerint Bărbăteşti-en a magyar hadifoglyok létszáma 56 fő volt, ebből 54 legénység, kettő pedig civil.⁹⁶ Más összeírások szerint a Temesvár melletti Fratélián létrehozott fogolytábor-

⁹² Lüget, a Brassó megyei Szászmogyorós (szászul: Nussbach) községhez tartozó falu, román neve: Arini. A 2. számú barcaföldvári fogolytábor melléktábora működött ebben a faluban. A helység (tábor) neve magyar levéltári forrásokban is román néven fordul elő a legtöbbször.

⁹³ HL, HM eln., 1945, 28491, 13–18. l.

⁹⁴ HL, HM eln., 1945, 28491, 19–29. l.

⁹⁵ MNL OL, K87, 1944-c, 13. cs., 133–200. l.

⁹⁶ HL, HM eln., 1945, 25204, 6–7. l.

ban 1945. május 18-án 132⁹⁷, 1945. április 19-én Aradon pedig 11⁹⁸ magyar hadifogoly nevét rögzítették.

IV. ÉLETKÖRÜLMÉNYEK A LÁGEREKBEN

A foglyok számára általában sehol sem biztosították a szabályokban előírt feltételeket és körülményeket. A tárgy jiu-i lágerkörülményeket érzékelteti a korábban idézett Zippel-naplónak egy részlete, miszerint „irigyeljük a koldust”, és hogy „pajtáknak, ólnak beillő férges barakkban” laknak az emberek, így hát nem csoda, hogy a fertőtlenítő mellett valóságos ruhahegy tornyosul „tetves rongyokból”. A Zippel-napló feljegyzései a tömeges elhalálozások voltát is megörökítik: „[...] temetői munkára szóló a parancs [...] önként jelentkezett sirásónak a tanár, a pék, a postainspektor [...] és ásta és csákányolta kemény munkával a temetői talajt, és nyitotta meg – ismeretlen halottnak – az örökkévalóság kapuját. [...] És arat a kaszás mindenfelé, fel nem tartóztatható munkával, amint az Idő szekere sem ismer akadályt. Itt fog és megállít a drótsövény, s a nagy Kaszás nem ismer akadályt. Drótakadályt sem! Belekapott a drótsövények mögé, és most már egyre gyakrabban kap bele. Leszedte azt a társunkat is, aki szemben velünk, az emeleti priccsek során annyit szenvedett.”

Ennél is embertelenebben voltak a körülmények a földvári fogolytáborban. A közvélemény a hozzátartozók elbeszéléseiből ismerkedhetett meg a földvári lágerrel. Egy, a Földvára hurcolt édesapját 1945 februárjában kereső asszonyka Földvarról hazatérve a korabeli sajtóban számolt be a látottakról. Elmondása szerint nagy kiterjedésű területen földbe vajt, fűtetlen lyukakban tartották fogva az embereket, akik halálsápadt arcukkal inkább síri alakokra emlékeztettek. A napi ételmeleg reggel két deciliter meleg vízből, délben négy deciliter burgonyalevesből, azaz sárga léből állt, amelyben alig úszkált néhány szál burgonya, a napi ételmeleghez tartozott még öt deka kenyér. A szemtanú 20-25-re tette a naponta elhunytak számát, akiket a keményre fagyott föld miatt nem tudtak azonnal eltemetni, így előfordult, hogy a halottak sokszor napokig temetetlenül heverték.

A foglyok kicsempészett levelek, pontosabban cédulákra írt üzenetek révén kértek segítséget a külvilágtól. A környékbeli falvak, elsősorban Hídvég lakossága segített, lehetőségeihez mérten. A parancsnokkal, egy román őrnaggal is tárgyaló szemtanú szerint a kiutalt ételmiszer elfogyott, a kormánytól pedig nem tudtak megfelelő

⁹⁷ HL, HM eln., 1945, 25738, 4–7. l.

⁹⁸ HL, HM eln., 1945, 25738, 8. l.

ellátást szerezni.⁹⁹ A körülményekre jellemző, hogy az 1945 februárjában Földváron fogva tartott 6000 fogoly fele beteg volt, ebben az időszakban naponta 20-25 elhunytat temettek.¹⁰⁰

1945. február végén már haláltáborként emlegették a földvári lágert. A sajtóban napvilágot látott három levél, amelyekből kiderült, hogy a táborparancsnokság nem adja át a foglyoknak a hozzátartozók által hozott csomagokat. A hozzátartozók az örök tilalma ellenére kerülő utakon mégis megközelítették a temetőt, ahol a foglyok elhunyt társaik sírjait ásták, itt lopva szót tudtak váltani rokonaikkal, és át tudták adni a csomagokat. A gödröket a végelgyengülés határán levő foglyokkal ásatták, de a tanúvallomásokból kiderül, hogy „ezek nem képesek annyi sírt ásni, amelyekbe a naponta elhalt foglyokat el tudják temetni”. „A foglyok nagyon kérték, hogy intézzünk valamit ügyükben, mert ha nem, valamennyien ott pusztulnak el. Ma délelőtt is 15 társukat temették el. [...] Azt is elmondták a foglyok, hogy a még a táborban levő újabb 30 halottat nem tudják eltemetni, mert nem győznek elég sírt ásni. A ma megásott öt sírba csak 15 holttestet tudtak temetni” – számoltak be a szemtanúk. Az elmondottakból kiderül az is, hogy egy sírba 3-4 halottat tettek, de csak egy keresztet állítottak följük. Egy másik szemtanú arról számolt be, hogy karácsonykor a fia két sáros krumplit kapott, és amikor újabb kettőt szerzett, az örök rettenetesen elverték. Mindhárom levélíró megerősíti, hogy aki áttért az ortodox vallásra, illetve aki bizonyítani tudja román származását, azt szabadon engedik.¹⁰¹ Ezt több túlélő is megerősíti.

Eddig előkerült adatok alapján összesen közel négyszázra tehető a barcaföldvári, lüeti és brassói lágerekben elhunytak száma. Ez aligha fedí a valóságot, hiszen ha elfogadjuk, hogy az 1945 februárjában és márciusában pusztító tifusz- és vérhasjárvány idején – miként azt a korabeli sajtóban beszámoló tanúk és a túlélők is állítják – valóban 20-25 elhunyt foglyot temettek naponta, akkor az áldozatok száma jóval meghaladja a négyszázat.¹⁰² Eddigi kutatásaim nyomán biztosan állítható, hogy

⁹⁹ *Szabad Szó*, 1945. február 22.

¹⁰⁰ *Szabad Szó*, 1945. február 22.

¹⁰¹ *Világosság*, 1945. március 1.

¹⁰² Nagy B. Imre (Szárarajta) túlélő közlése a szerzőkkel: „Én magam vettem részt sírgödör-ásóként legalább tíz olyan temetésen, amelyeken semmit sem írtak fel arra vonatkozóan, hogy kik a halottak. Ástunk egy-egy három méter széles, ugyanolyan hosszú és három méter mély gödröt, leraktunk az aljába egy rend meztelenre vetkőztetett foglyot, ezekre keresztbe tettük a másik rendet, és így tovább, amíg a sírgödör megtelt. Utána elföldeltük, s ennyi volt az egész. Tizenkét-tizenöt holttestet tettünk egy-egy ilyen gödörbe. De ott nem volt sem pap, sem írás, semmi, azt sem tudtuk, hogy kiket temettünk így el.” A Kolozsváron megjelenő *Világosság* 1945. március 1-i számában beszámol arról, hogy „[...] Egy sírba 3-4 halottat tesznek, de csak egy keresztet tűznek följük [...]”

csak a földvári láger lüeti melléktábora határában 74 sírban temettek el foglyokat.¹⁰³ Mint láttuk, a Nemzetközi Vöröskereszt egyik, 1945. évi összesítése szerint a Szeben megyei Nagydisznódon létesített 800. Z. J.¹⁰⁴ számú foglyokórházban 206 magyar foglyot ápoltak – a beutaltak háromnegyede katona, egynegyede civil volt. Közülük az eddig talált adatok szerint 1944 novembere és 1945 márciusa között itt 33 elhunyt foglyot – 13 magyar katonát és 5 civilt, 12 német katonát és 2 civilt, valamint egy román civilt – a helyi községi temető kápolna felé vezető útjának a baloldalán elkülönített fogolyparcellájában temettek el.¹⁰⁵ De előkerültek adatok, miszerint különféle brassói, valamint nagyszebeni kórházakban is hunytak el magyar és német állampolgárságú, illetve nemzetiségű foglyok. A temesvári lágerben 1945 nyarán pusztító vérhasjárvány közel 30 000 magyar, német, román és más nemzetiségű fogoly életét oltotta ki.¹⁰⁶

V. KÍSÉRLETEK A FOGLYOK SEGÉLYEZÉSÉRE ÉS KISZABADÍTÁSÁRA

Noha a dél-erdélyi internálások már 1944 augusztusában, az észak-erdélyi elhurcolások pedig szeptemberben-októberben megkezdődtek és nagyrészt le is zajlottak, a korabeli, kivétel nélkül kommunista irányítás, illetve befolyás alatt álló romániai magyar sajtó sokáig hallgatott a történekről. A fasiszmus elleni harc „hevében” a magyar civilek tömeges meg- és elhurcolása sokáig semmilyen nyilvánosságot nem kapott. Eleinte a romániai magyarság érdekképviselőtét kisajátító, kommunisták irányítása alatt álló Magyar Népi Szövetség¹⁰⁷ is hallgatott, és sajtója révén csak akkor tette szóvá az internálások magyarellenes voltát, amikor 1944–45 telén a lágerekben pusztító járványok során százával, de lehet, hogy ezrével haltak meg hadifoglyok és internált polgári személyek, és amikor ezt már nem lehetett elhallgatni. Addig az Észak- és Dél-Erdélyből elhurcoltak ügyében a hozzátartozók fogalmazták meg

¹⁰³ Arhiva Ministerului Apărării Naționale (A továbbiakban: AMAPN), UM 02405 Pitești, fond nr. 5435, dosar nr. 795, sz. n. [Román Hadtörténeti Levéltár (A továbbiakban RHL), Pitești, 5435. számú fond, 795. számú csomó]

¹⁰⁴ Nagydisznódon Z. J. 205. számú katonakórház-jelzéssel is előfordul gyógyintézet. Valószínűleg ugyanarról a foglyokórházról van szó.

¹⁰⁵ AMAPN, UM 02405 Pitești, fond nr. 5435, dosar nr. 795, 74., 75., 84., 86., 91a, 92a, 93a, 94a, 95a, 96a, 97a, 98a, 99a, 104a, 105a, 106a, 107a, 108a, 109a, 110a l. [RHL, Pitești, 5435. számú fond, 795. számú csomó]

¹⁰⁶ STARK Tamás: „Malenki Robot”. Magyar kényszer munkások a Szovjetunióban (1944–1955). *Kisebbségkutatás*, 2005. 1. szám 69.

¹⁰⁷ A továbbiakban: MNSZ.

elsőként panaszait; rajtuk kívül sokáig más alig hallatta a szavát a foglyok érdekében. Az MNSZ még 1944 decemberében sem nagyon akart vagy tudott szembenézni a tényállással; elnöke, Kurkó Gyárfás például egy csíkszeredai népgyűlésen a szovjet–román fegyverszüneti egyezmény „valamennyi rendelkezésének lelkiismeretes betartására buzdította a jelenlevőket”¹⁰⁸, tökéletes összhangban az akkor még miniszterelnök-helyettes Petru Grozával, aki azt hangoztatta, hogy »szigorúan végrehajtjuk a fegyverszüneti feltételeket».¹⁰⁹ Az MNSZ elnöke ugyan kijelentette, hogy a román hatóságok „veszedelmes fasiszták”-megbélyegzéssel demokrata székeket hurcoltak el, de hozzátette: „a székelység kötelessége, hogy az itthon maradt fasiszta elemeket [...] ezekért a becsületes emberekért szolgáltassa ki».¹¹⁰ Kurkó – legalábbis a korabeli tudósításban idézett álláspontja szerint – megkerülte a lényegét, miszerint az embereket azért hurcolták el, mert magyarok; másfelől mondhatni kiszolgáltatta a román hatóságoknak azokat a magyarokat, akikre rá lehetett fogni, hogy fasiszták. Pedig a marosvásárhelyi *Szabad Szó* világosan fogalmazott, amikor jóval a csíkszeredai népgyűlés előtt azt írta: „[...] védtelen emberek; magyarok, gyermekek, öregek seregét minden jogalap nélkül kikergették békés otthonukból, a darabka földről, ahol évszázadokon át éltek, s elhurcolták messze idegenbe, hogy méltóképpen feltehessék bosszújuk fekete »i« betűjére a pontot. Ezek az elhurcolt szerencsétlenek épp oly kevésbé voltak a véres háború okozói, mint az a sok százezernyi román dolgozó, földműves és munkás, ki egyik napról a másikra tengette életét».¹¹¹ Hiszen ugyan kit lehetett volna internálni olyan körülmények között, hogy a magyar közigazgatás 1944 szeptemberében Észak-Erdélyből kivonult, és a kiürítési parancs miatt távozni kényszerülők mellett „elmenekült mindenki, akit a fasiszta propaganda megfertőzött»?¹¹²

A „hivatalos” romániai magyar érdekképviselőtétévasága és tétlensége láttán az elhurcoltak családtagjai, hozzátartozói a nem kevésbé baloldali beállítottságú lapokhoz fordultak segítségért. Eleinte itt sem jártak sikerrel, sőt, az MNSZ kolozsvári lapja, a *Világosság* azt is megengedte magának, hogy asszonyok egy csoportjának válaszolva „a felszabadulás első napjaiban biztonsági okokból elvitt férfiak”-ként említse a szovjetek által elhurcolt 3000-5000 kolozsvári magyar polgári személyt.¹¹³

A Focșani-on keresztül a Szovjetunióba még el nem hurcolt foglyok kiszabadítása, illetve szenvedéseik enyhítése ügyében sokat nyomott a latban a Maros-Torda megyei magyarság kiállása. A sajtó útján, a nagy nyilvánosság előtt követelték, hogy enged-

¹⁰⁸ *Népi Egység*, 1944. december 5.

¹⁰⁹ *Népi Egység*, 1944. december 5.

¹¹⁰ *Népi Egység*, 1944. december 5.

¹¹¹ *Szabad Szó*, 1944. november 30.

¹¹² *Népi Egység*, 1944. december 10.

¹¹³ *Világosság*, 1944. november 23.

jék vissza az elhurcoltakat, a védtelen és kiszolgáltatott magyarok egész seregét, akiket az Észak-Erdélyben berendezkedő új hatalom hurcolt internálótáborokba.¹¹⁴ Emellett Marosvásárhelyről hivatalos küldöttséget menesztettek Bukarestbe, ahol az internáltak ügyében a Belügyminisztériumban legalább annyit elértek, hogy a Târgu Jiuban fogva tartottak közül huszonnyolc Maros-Torda megyei gyermeket néhány napon belül szabadon bocsátottak, és ígéretet kaptak arra vonatkozóan, hogy a többi internáltat is szabadon engedik.¹¹⁵ A küldöttség tagja, Remus Pop ügyvéd beszámolt arról, hogy Bukarestben a Maros-Torda megyéből internált 450 gyermeknek és hozzátartozóiknak a szabadon bocsátását sürgették, s hogy Galacról és Târgu Jiuból 300 gyermeket engedtek el a Belügyminisztériumnak azon rendelete alapján, amely a nem harc vagy menekülés közben elfogott emberek szabadon bocsátását szabályozza. Remus Pop bukaresti ígérek alapján ugyanakkor azt mondta: a belügyi tárca a katonaszökevényeket is elengedi.¹¹⁶ Merthogy az is kiszivárgott: tekintettel arra, hogy az internáltak 70-80 százaléka a magyar hadseregből megszökött férfiakból került ki, a Belügyminisztérium a fegyverszüneti vegyes bizottsághoz fordult a kérdés tisztázása ügyében, a vegyes bizottság pedig azt válaszolta: a magyar hadseregből megszököttek nem tekintendők hadifoglyoknak.¹¹⁷

Közben az MNSZ álláspontja is tisztázódni látszott. A szövetség 1944. december 17-i, bukaresti nagygyűlésén felszólalók ugyanis már félreérthetetlenül hangoztatták, hogy „a fasiszta csendőrök a székely nép legjobbjait, a demokratákat nyilasoknak nyilvánították, és elhurcolták”, kérték tehát az illetékeseket, hogy járjanak közben az elhurcoltak, megkínzottak szabadon bocsátása érdekében. Czikó Nándor, a szövetség bukaresti szervezetének elnöke kénytelen volt kijelenteni, hogy „az internálótáborokban néhány száz valódi fasiszta¹¹⁸ mellett a román állampolgárságú magyar munkások és földművelők ezrei sínylődnek”.¹¹⁹ Az MNSZ viszont így is csak 1945 februárjában tette meg az első határozott lépést az elhurcoltak szabadon bocsátásáért, amikor a Nicolae Rădescu miniszterelnökhöz és az Országos Demokrata Arcvonalhoz küldött táviratban a romániai lágerek ügyében leszögezték: „E táborokban uralkodó állapotok a fasiszta haláltáborokra emlékeztetnek”.¹²⁰

¹¹⁴ *Szabad Szó*, 1944. november 30.

¹¹⁵ *Szabad Szó*, 1944. december 5, 7, 13. Erről a *Szabad Szó* alapján 1944. december 17-én a *Világosság* is beszámol.

¹¹⁶ *Szabad Szó*, 1944. december 13. Az információt a *Szabad Szó* alapján 1944. december 19-i számában a *Világosság* is közli.

¹¹⁷ *Szabad Szó*, 1944. december 13.

¹¹⁸ Ekkor a „fasiszta” jelző „csupán” egy kommunista szitokszó, és nem feltétlenül jelenti azt, hogy valódi tartalom is van mögötte.

¹¹⁹ *Népi Egység*, 1944. december 24.

¹²⁰ *Szabad Szó*, 1945. február 21.

A körülmények ismeretében a marosvásárhelyi Népvédelmi Egyesület és a Vöröskereszt felhívással fordult a lakossághoz a Barcaföldváron sýnlódó internáltak segélyezésére. Elsősorban élelmet, ruhát és pénzt kértek a foglyok számára, hogy a lehető leghamarabb enyhítsenek a fogva tartottak szenvedésein.¹²¹ Huszonnégyszer órát alatt teherautónyi élelmet és ruhát gyűjtöttek össze, amit 1945. február 24-én vittek el Földvára.¹²² Mindezek nyomán, mondhatni egész Erdélyre kiterjedt a foglyok életének mentésére a családtagok révén már korábban elindult lakossági segélyakció, amelyben mindenekelőtt a hídvégi magyarok jeleskedtek. Különösen Földvár kapott nagy hangsúlyt az életmentés során. A hídvégi magyarok otthonukban szállásolták el a szomszédos Földváron fogva tartott hozzátartozóikat keresőket, így például a Szilágyságból, Biharból és Szatmárból érkezőket, akiknek lehetőséget teremtettek, hogy ételt főzzenek az éhezők számára. A Földvással szomszédos Krizba falu evangélikus gyülekezetének akkori lelkésze, Máthé János hídvégi kollégájának, Lőrinczi Árpádnak a felhívására 1945 januárjában gyűjtést szervezett a faluban. Az asszonyok ételt főztek, amelyet az összegyűjtött ruhaneművel együtt szekerekkel szállítottak Földvára, ahol azonban az őrök nem engedte be a segíteni szándékozók. A szállítmány így a szintén sanyarú sorban sýnlódó lüeti foglyokhoz került.

1945 januárjában a Nicolae Rădescu vezette kormány miniszterelnök-helyettese, Petru Groza arról biztosította az erdélyi magyarságot, hogy ha akaratának érvényt tud szerezni, a Románia területén működő lágerek minden internáltja huszonnégyszer órán belül szabad lesz.¹²³ Februárban Gheorghe Vlădescu-Răcoasa nemzetiségügyi miniszter a nemzeti kisebbségekkel, ezen belül a magyarsággal szembeni bánásmódot, valamint a munkatáborokat illetően úgy nyilatkozott, hogy az MNSZ képviselőivel táborról táborra járva tájékozódik a tényállásról, és ahol jogtalanságot talál, ott helyrehozza azt, akiket pedig ok nélkül tartanak fogva, azokat szabadon bocsátja.¹²⁴ Ezzel szemben március 13-án, a Kolozsváron tartott rendkívüli minisztertanácson Vásárhelyi János református püspöknek a fogva tartott papok és tanítók kiszabadítását sürgető felvetésére a hatalmat egy héttel korábban átvevő Groza már ködösítve válaszolt, miszerint: „beiktatásunk pillanatában ígéretet tettünk arra, hogy senki nem maradhat lágerekben politikai meggyőződése miatt”.¹²⁵ A teljesség kedvéért idetar-

¹²¹ *Szabad Szó*, 1945. február 23. és 24.

¹²² *Szabad Szó*, 1945. március 1. A második szállítmányt dr. Kovács Elek, a Közegészségügyi Állomás vezetője, a Népvédelmi Egyesület és a Vöröskereszt képviselőiben pedig a több túlélő által is emlegetett „grófné”, Bissingen Erzsébet asszony, valamint Józsa Jenő, Barabás Imre, Szabó Zoltán orvostanhallgató, Postás Sándorné és Kopacz Géza vitte el Földvára.

¹²³ *Szabad Szó*, 1945. január 4.

¹²⁴ *Világosság*, 1945. február 4.

¹²⁵ Az 1945. március 13-án Kolozsváron tartott rendkívüli minisztertanács jegyzőkönyve, ANICB, fond Președenția Consiliului de Miniștri, dos. 3/1945, 127–153. I. Közli: NASTASĂ Lucian –

tozik, hogy – legalábbis az eddig feltárt források szerint – Vásárhelyi püspök sem az elhurcoltak mindenikének a szabadon bocsátását kérte, hanem csak a lelkészek és az oktatók ügyére szorítkozott.

Mindezzel párhuzamosan a Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi képviselete is folytatta 1945 tavaszán a foglyok felkutatását. Egy 1945. április 19-i összeírás szerint az aradi lágerben 11 magyarországi sebesült fogoly volt¹²⁶, egy május 18-i jegyzék pedig a temesvári (Fratelia) lágerben fogva tartott 132 magyar fogoly nevét és adatait tartalmazza.¹²⁷ Míg az Aradon fogva tartottak mindegyike katona volt, addig a Temesváron levők közül 65 polgári személy, 67 pedig katona. A román hatóságok hajlandóak voltak kicserélni a rabokat Magyarországon fogva tartott román állampolgárságú foglyokkal. Ekkor a ceglédi kórházban közel 100, az orosháziban közel 30, Szentesen közel 15, Egerben 2, Szegeden pedig közel 100 sebesült romániai civil és katonát ápoltak, akiknek kicserélésére a Honvédelmi Minisztérium a magyar és a román kormány közötti egyeztetésre várt.¹²⁸ Május 14-én a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak a két országban működő képviselője jelenlétében Magyarország átvette Romániától a bárbătești-i 3. számú fogolytáborból azt az 56 magyar hadifoglyot, akikkel a magyar hadsereget egészítették ki. A szabadulók között voltak anyaországiak, de bihariak, szatmáriak, Kolozs, Udvarhely, Csík és Háromszék megyeiek is.¹²⁹ A magyar vöröskereszt megbízottja 1945 júniusában meglátogatta a szovjetek által Arad környékére vezényelt magyar foglyokat. Megállapította: a Pankotán fogva tartott magyarok éheznek és teljesen le vannak rongyolódva amiatt, hogy nem kapják meg a szovjet parancsnokság által részükre kiadandó élelmiszert, és mert a román katonai parancsnokság ráadásul fegyencruhába öltöztetve nehéz munkára kényszeríti őket. Hasonló sorsban osztozott a Borosjenőn fogva tartott 21 magyar fogoly is.¹³⁰

Összegzés: a romániai magyarok és németek 1944. őszi tömeges internálása és elhurcolása, illetve későbbi szórványos hazaengedése, -térése az adott időszakban a két nemzetről kialakult képet és az ebből eredő bánásmódot tükrözi. A korabeli román hatóságok részben önállóan, részben az 1944. szeptember 12-i szovjet–román fegyverszünet megállapodásban vállalt kötelezettségekből eredően jártak el. A történetek kulcsmozzanatának bizonyult Románia 1944. augusztus 23-i átállása, de leg-

ANDREESCU Andreea – VARGA Andrea (szerk.): *Minorități etnoculturale, Mărturii documentare, maghiarii din România (1945–1955)*, Cluj 2002. 76. [Nemzeti és kulturális kisebbségek. Iratok tanúsága, a romániai magyarok (1945–1955), Kolozsvár]

¹²⁶ HL, HM eln., 1945, 25738, 8. l.

¹²⁷ HL, HM eln., 1945, 25738, 4–7. l.

¹²⁸ HL, HM eln., 1945, 25738, 1. l.

¹²⁹ HL, HM eln., 1945, 25204, 2–4. l.

¹³⁰ HL, HM eln., 1945, 29802, 1. l.

főképp a szóban forgó fegyverszüneti egyezmény sajátos értelmezése; vagyis az, ahogyan az akkori román hatóságok a szerződés egyértelműen állampolgársági jogállásra vonatkozó rendelkezését egyértelműen nemzeti hovatartozásra terjesztették ki. Az állampolgárság és a nemzeti hovatartozás szándékos összemosásával terebélyesedett ki az internálás Erdély teljes magyar és német nemzetiségű őshonos lakosságát is érintő intézkedéssorozattá, ennek nyomán kerültek – sok helyen a szó legigazibb értelmében haláltáboroknak minősülő – internálólágerekbe, onnan pedig a szovjet GULÁG-ra erdélyi magyarok és németek tízezrei. S mivel – mint láttuk – az elhurcolás csak a magyarokat és a németeket érintette, az intézkedéssorozat akár egyfajta etnikai tisztogatásként is értelmezhető.

GAZDA JÓZSEF

A KÁLVÁRIA ÚTJÁN...

(RÉPÁSOK)

„Kísértet járja be Európát” – írta valamikor Marx.¹ Ez a kísértetjárás 1944 őszén megismétlődött. Három kihegyezett, jól beirányított célpont volt ekkor. Az egyik még a zsidóság, melyre az irányzékot a hitleri Németország állította rá. A másik a magyarság, mely már 1918 óta célpont. S harmadik nép, melynek mint népnek kell megszenvednie a történekekért, a németiség.

A zsidóság tragédiájáról az egész világ zeng, a németiség és a magyarság tragédiája tabutéma. Tabutéma Németországban, s tabutéma nálunk is. Az általunk elkövetett úgynevezett bűnökről lehet azokat felnagyítva is beszélni, amit rajtunk követett el a történelem, követtek el a győztes hatalmak mindenütt, az összes utódállamokban, de még az egérlyukban is, ha történetesen odamenekültünk volna, arról hallgat a történelem. Nem beszélünk róla, szóba se hozzuk, s ha mégis szóba hozza valaki, „ez a világot nem érdekli”, vagy erről a világnak fogalma sincs – hártjuk el mi magunk (is) a kérdést. Vagy ami még rosszabb, vannak, akik még fasizmust emlegetnek, mint a mi bűnünket. Aki a magyar sorstragédiáról beszél, az fasiszta. Már nagyjaink emlegetése is bűnünk, szervezett erők tüntetnek vagy lépnek fel az ellen, akadályozák meg azt, hogy nemzeti nagyjainknak, Horthy Miklósnak vagy gróf Teleki Pálnak szerepükhöz méltó emlék állíttassék Magyarországon. Így nyilváníttatnak bűnné a nemzetért való cselekvésnek a szándékai és annak megnyilvánulásai egyaránt.

Tehát egyértelmű, a történelem kitermelte az országon belül és kívül azt a réteget, mely nem látja, vagy nem akarja látni a magyar holokausztot.

Jelen konferenciát az eddig elmondottak cáfolatának is tekinthetjük. És jelzi, hogy változás körvonalazódik... Jelzi, hogy a belső törekvés valós történelmünk meglátására, az azzal való szembenézésre végre megszületett.

I. A „RÉPÁSOK” JELENSÉG

Induljunk ki abból a történelmi tényből, hogy 1944 kora őszén Románia váratlan lépése folytán szinte rendkívüli módon felgyorsulnak az események. 1944. augusztus

¹ MARX, Karl–ENGELS, Friedrich: *A Kommunista Párt kiáltványa*. H. és k. n., é. n. 1. <https://www.marxists.org/magyar/archive/marx/1848/communist-manifesto/ch01.htm> (2017. január 22.)

23-án megtörténik a román átállás, a román haderő hátba támadja addigi szövetségeseit. Azon a napon a hadszíntér még valahol a Prutnál van, s 26-án már a Keleti-Kárpátoknál, az Uz völgyénél betörnek Magyarország területére a szovjet haderők előhírnökei. Más frontokon is felvonulnak a románoktól megerősített szovjet csapatok. Szeptember 4-én megszólalnak a fegyverek Kökösnél – hogy a kifli legbelső csücskét nézzük –, 8-án már folyik az előrenyomulás, magyar szempontból katonailag egyértelművé válik Észak-Erdély tarthatatlansága, s a helyi csapatok, a helyi határőrségek csak napokig tudnak ellenállni. „Mint a csillag az égen”, annyian és úgy zúdulnak rá a hozzájuk mérten kisszámú helyi védelmi erőkre, országvédő alakulatokra az ellenséges katonák, s szinte percek alatt válik nyilvánvalóvá, hogy az ellenállás itt, ezen a könnyen leszakítható részen értelmetlennek látszik. A Malinovszki marsall vezette szovjet haderő egyértelmű célja: Debrecennél elvágni az Észak-Erdélyben lévő magyar és német katonai alakulatok visszavonulásának, illetve azok onnan való kivonásának az útját. Október 6-án már a világháború egyik legnagyobb tankcsatáját vívják Debrecen külvárosánál, amely végül is pár napig feltartóztatja még őket, s Nagyváradot csak majd október 12-én sikerül elfoglalniuk, ezzel a gyűrűt szűkíteni, majd leszakítani.

A helyi besorozottak döntő többsége itthon – vagy otthonuk közelében – teljesítette a szolgálatot. A magyar hadvezetés úgy vélte, hogy a saját határaik megvédésére kell koncentrálni a helyi erőket, így hát azoknak csak annyi kellett: hazamegyek! S tömegesen mennek haza, vagy másképp megfogalmazva: szakadnak le a frontról a szolgálatukat a szülőföldön teljesítő honvédek, és egyéb okokból is vannak itthon katonakorú magyar férfiak.

Tehát a kiindulópont: sokan vannak itthon katonakorú, de már nem katona, tehát hadi szempontból semleges férfiak. Azaz a kor akkori gondolkodása szerint: likvidálandó magyarok. A cél: ezek begyűjtése, elhurcolása és megsemmisítése. Alsó-Háromszéken az „ál”, tehát hazug parancs ez: háromnapos élelemmel el kell menni répát szedni, amiként Kárpátalján és Kelet-Szlovákiában „málenkij robotra” viszik a 18 és 45 év közötti férfilakosságot. Másutt – Csíkbán például, ahol nem termesztik ilyen mértékben a répát – más indokkal, például a hidakat kijavítani szedik össze őket. Vagy Kolozsváron még csak ilyen célzatos indok sem fontos. „Magyar vagy? Be a sorba!” Járják a házakat, utcán, üzletekben összeszedik, aki magyar, s viszik. Van, ahol az a parancs, hogy azért kell jelentkezni a községházán vagy csendőrségnél, mert papírt fognak kapni, ami védelmet nyújt majd a férfilakosságnak. S mindez a cél érdekében. Összeszedni őket, becsapni őket, azaz: hazugsággal „gyűjteni be”, börtönökbe, lágerekbe, gyűjtőtáborokba vinni őket, s ott váltott módszerekkel – kiéheztetéssel, megbetegítéssel azáltal, hogy az alultápláltságában legyengült, még a megfelelő tisztálkodási lehetőségektől is megfosztott, egészségügyi

ellátás nélkül hagyott és eltetvesedő foglyok közé beütnek a járványok, az influenza, rüh, tífusz, vérhas – tömegesen elpusztítani őket. Miként ugyanez volt a cél mindenütt máshol is, ahol ugyanúgy szedtek össze mindenkit, aki magyar és akit tudtak – Kárpátalján, Szlovákiában és Délvidéken is. Kárpátalján és Kelet-Szlovákiában ez úgy nevezetett, hogy málenkij robot, ugyanúgy 3 napi étellel kellett jelentkezni közmunkára. Kivitelezés: válogatás nélkül minden magyart összeszednek és elhurcolnak. Délvidéken: partizánok garázdálkodása. A legdrasztikusabban a partizánok teljesítették „magyar-pusztító kötelességüket” tömegmészárlásukkal, tízezrekben számolható embernek a Tiszába, Dunába és a maguk ásatta sírba való belelövésével. Viszonylag kegyesebb, s egyben sunyibb, de aligha kisebb áldozatokat követelő módszer, a lassúbb, lépésenként való elpusztítást választották Erdélyben és a másik két frontterületen. Ezt tetőzi a drasztikus bánásmód, s az így kialakított állapotban az ellenük folyamatosított drasztikus terror. Még azt a „kegyet” sem biztosítja számukra, hogy pl. a Szovjetunió „újjaépítésén” dolgoztassák, tehát hogy dolgoztassák őket, mint ahogy azt a német deportáltakkal tették. Egyetlen célja volt velük a hatalomnak: elpusztítani őket. Elpusztítani a Kárpát-medence hadköteles korú magyar férfilakosságának az adott pillanatban éppen civil részét.

A módszer kísértetiesen azonos volt mindenütt, ezért tételezhetjük fel, hogy összehangolt akcióról van szó. Az terjedt el az így begyűjtött székelyföldiek között, hogy a kezdeményezők a román hatóságok, akik a szovjetek felé partizánoknak mondták őket. Holott a magyar hadviselésben nem voltak partizánok!

„Azt állították rólunk, lőttük az oroszokat. Mét lőttük az oroszokat? Hogy partizánok vagyunk! De hát kik es vótunk mi? Ott vótunk kint a Csengőtetőn, egy szigeten vótunk mi haton-heten, s annyi orosz, mint a csillag. Annyi fát nem láttam, mint oroszt. Hát akkor mit csináljon, szembejön velik? Úgy eljöttünk, hogy Kovásznaig meg sem álltunk. Hogy úgy. Egyenesen! Megtudták, hogy én hazajöttem, s mondták, hogy le kell jöjjelek. A magyarok benn vótak még. Bejön a magyar csendőr a szobába, s azt mondja, hol a puskám. Hajaj, mondom, hol a puskám? Az oroszok annyian vannak, mint a csillag! Menjen bé, azt mondja, s üljön le. Jó apám. János, úgy vettem ki, hogy kikötnek. Kit? Engem nem, az biztos! A községházának ahol van az ablakja, kiszöktem, s hazajöttem. Hát százával jöttünk haza, vagy háromezresen összesen. Osztán vissza Szentkatolnára, hogy keressük meg a csapatot. Onnan Torjára. Torjáról Bálványosra, s ott kaptunk egy repülőtémadást. Annyi orosz volt ott is, mint a csillag! Osztán onnat haza es jöttünk. Bede Gabit meglőtték az oroszok, nekem szerencsém vót, s megmaradtam. Itthon vótam egy hónapig, s úgy kerültem osztán oda Földvárra.” (Csoma János, Kovászna, 1925 – születési év, *szerk. megj.*).

Ha mondták, hazugság vagy rálicitalás volt, az elpusztításuk „még indokoltabbá” tevése. Mondhatták, bizonyára mondták is, de a szovjetek felé nem volt feltétlenül

szükség ilyen indokra, esetleg csak annyiban, hogy ezzel az indokkal még durvábban léphettek fel ellenük, mert ők a románoktól függetlenül ugyanezt tették Kárpátján az ugyancsak hazugsággal „szervezett” málenkij robottal. Tehát nem román kezdeményezésről, hanem összehangolt, irányított akcióról kellett hogy szó legyen. A megtorlás egy bizonyos fajtája volt ez. A végrehajtók is részben szovjetek, de – természetesen – bevonták az új „szövetséges” román testvérnépet is, s lelkesen csatlakoztak hozzájuk a román katonai és félkatonai alakulatok is. Az utóbbiakat Erdélyben a nép mánistáknak vagy voluntároknak nevezte. A mánisták a maguk szakállára is rendeznek tömegmészárlásokat (Százazajta, Csíkszentdomokos, Egeres, Biharremete), rabolnak-fosztogatnak, majd besegítenek a magyar férfiak begyűjtésében. Az első napokban, közvetlenül a front áttörése, illetve a megszállás után főleg Háromszéken dívott a „répaszedni viszik őket” hazugság... Másutt egyszerű közmunkára, hidat helyreállítani, Angyaloson például azzal az indokkal, hogy egy kilótt harci járművet kell közös erővel eltávolítani az útról, vagy „adminisztrációs okkal”, egyszerű ellenőrzésre hívták, hogy mint volt katonáknak „papírt adjanak” a hatóságok. De mindig egy adott időpontra, hogy együtt legyenek, s akkor megfoszthassák a szabadságuktól, s elhajthassák, azaz a szó szoros értelmében foglyul ejthessék őket.

Ezekkel a megtévesztésekkel az első napokban még hivatalos magyar vezetőkben is „szövetségest” találnak. A begyűjtést az is könnyítette, hogy a visszatérő román hatalom a régi csendőröket delegálta vissza egykori falvaikba, így azok ismerték az ottani lakosságot. „Alig értem haza, két nap múlva egy éjen a kutyám erősen ugatott. Gondoltam, a csendőrök jönnek utánam, hát fel a padlásra, mondom a feleségemnek, nehogy egy szót szólj, hogy hol vagyok. Hát az a kővári legény jött, amelyik nálam lakott. Elkérésérték, azt mondja, s valahogy visszaszöktem. Lejöttem én is a padlásról. Hát hol voltál? Levittek Szentgyörgyre, Gergelyfalvára, egy színbe bérekesztettek, ott vót egy ezerötszáz literes hordó, s bébúttam oda alája – mondta. Nem ért fel az eszik, mind kerestek, s ott megmaradtam.” (Kovács Fejér Ferenc, Kézdiszentlélek, 1908)

Az arra való kötelezés, hogy háromnapi élelemmel répát szedni kell menni, van, ahol a helyi szervilis, vagy mit sem sejtő bíró segítségével folyik. Székelytamásfalván, ahol a parancsolatot a semmi rosszat sem sejtő bíró segítségével hajtják végre, össze is toborozzák a teljes otthon tartózkodó férfilakosságot, mintegy 60-70 embert. Vagy Barátoson is így történik, ott körülbelül 50 embert visznek el katonai kísérettel. Van, ahol segítséget kapnak a „beavatott” román papságtól, pl. Ozsdolán, ahol a román pap „szorgalmazza” az ítélet hiánytalan végrehajtását, amit egy a tetőzeten dolgozó férfi meghall, s „kiszivároztatja” a tervet, mire a férfilakosság másnapra kimenekül az erdőbe.

„Bibarcfalváról nem tudták elvinni őket, kimenekültek az erdőbe.” (Győne Árpádné Székely Sarolta, Bibarcfalva, 1909)

Listákat készítenek az otthon tartózkodó férfiakra, hogy azok alapján mehesse- nek a csendőrök összeszedni őket. Ahogy szedik össze őket, helyi pincékbe zárják, hogy majd elindíthassák sokuk számára végzetes útjukra.

Az összetoborzottakat gyalogosan központi gyűjtőhelyekre, Háromszéken Sepsiszentgyörgyre, a börtönbe viszik. Onnan majd Földvára. Feltehetően kapcsolat van a börtön és a fogolytábor között. Földváron fel kell készülni a fogadásra – azaz a helyürítésre az újonnan érkezőknek –, a kisebb „központoknak” biztosítani kell az óhajtott létszámot. Ha az utóbbiban „hiba adódna”, jön a „komplektálás”. Az utcán, állomáson, bárhol az útba kerülő embereket belöki a sorba, hogy ki ő, ezt nem fir- tatja senki. A létszám betartása a fontos. Szentgyörgy vagy Csíkszereda után jön Földvár, onnan Foksány, majd Tighina (Bender) Besszarábiában.

Amint láttuk, a cél: a teljes magyar férfilakosság kiirtása, elpusztítása. Tehát: nép- irtás! A parancs valahonnan a szovjet parancsnokságról, vagy még fennebról, a közös, szovjet–antant–amerikai parancsnokságukról jöhetett, a románok csak vég- rehajtók. S mint ilyenek, hozzájárulnak ahhoz, hogy a halálraítéltek közül elég sokan megmenekülnek. Az itt élő nép tudja – 22 éves tapasztalata van már ebben –, hogy mennyire korruptak, lefizethetők a román hatóságok. „Itt ezekből a völgyekből 30 ezernyi embert szedtek össze” – mondta az egyik adatközlőm. Hogy ez a har- mincezer ember nem lett mind fogoly, illetve áldozat, ennek az egyik oka az emlí- tett lefizethetőség. Már a hajcsárjaikat sokan lefizetik, s azok szemet hunynak, hogy lépjenek ki a sorból. Lefizetik a sepsiszentgyörgyi börtönőröket, parancsnokokat.

„Csak mondják a mások: a te nevedet már háromszor is kiáltották. Én osztán kezd- tem húzódni [...] Azt mondja az az ember: Tudod-e te, hogy innen nem szabadultok meg. Partizánoknak vagytok véve. Innet gyere ki! Mondom: Innet nem lehet! Aszon- gya: Innet lehet. Egy major (őrnagy – szerk. megj.) vót a kapunál, elment a majorhoz, mit beszélt, mit nem, nem tudom, azt mondja, na, gyere! Mondom: van még egy have- rom is. Azt es hozzád, aszongya. Menyünk, kinyitja az ör a kaput, kijöttünk, elmen- tünk hezza, ott háltunk, s más reggel felvitt a vármegyeházához. Ott kérte, hogy a töm- lőbe ne vigyenek vissza. Mert megmondta nekünk: legtöbb három hét, a kormány megbukik, s a más kormány másképp fog gondolkozni. Ezalatt úgy kibabrálnak a magyarral, hogy éppen jól. Ne menjetek sehova, én itt képvisellek tüktököt. Felment a megyeházához, ott jelentette. Azt kérdezte ott egy valami nagyobb, mihez értünk, mert munkára kell beosszon minket. Van hidcsinálás, utcaseprés, budipucolás, sok mindent felsorolt. Mondom: utcát seprünk, főnök úr!” (Pitti József, Zabola, 1908)

Van, ahol ezzel „egész falu” váltja ki magát. Másutt csak egyének.

„Mit tudjak csinálni. Mondom magamban: Innen valahogy ki kell szabadulni! Elmegyek az őrmesterhez. Őrmester úr, engedjen haza, mert adok ezer pengőt! Hogy hívnak? Mondom. Hát közben jó a jegyző, én katonakolléga voltam vele, szkhimbá-

sok² voltunk. Stefán, maga mit csinál itt? Mondom: ne, idehoztak, el akarnak vinni munkára, valahogy haza kéne menjek! Adok ezer pengőt! Hol az őrmester? Azt mondja: Engedd haza ezt az embert, mert ez becsületes, s hozza a pénzt. Aztán reggel már várt az őrmester.” (Bükkfalvi Nagy István, Szabéd, 1909)

„Bé kellett menni, az őrnek pénzt kellett adni valamennyit, s akkor jöhetett haza. Az asszonyok, a hozzátartozók vittek pénzt, elvitték, elintézték. Az ő elengedte. Az egerpatakiak Szentgyörgyről hazajöttek.” (Berde Gyula, Egerpatak, 1901)

„Velünk az lett, hogy édesanyám valami disznót adott el román pénzen. Hozta a pénzt. Akinek pénze vót, odaadta az őrnagynak. Az őrnagy előbb nem akarta elvenni. Egy azt mondta: Nem mint megvesztegetést, úgy adjuk, mint pománát! Aztán csinált egy papírt, ezek az emberek visszamennek, otthon ami híd el van romolva, azokon segítkeznek. Amelyik őrmester lekísért minket Borosnyóig, találkoztunk vele Cofalván. Na mi van? Mutattuk a papírt. Na, menjetek haza!” (Kelemen Bálint, Páké, 1899)

Egy Szentkereszti bárónő is többeket szabadít ki – nem tudni, milyen összeköttetések alapján.

S ritkán a humánus is. Valakinek a segítő jósága. Arra is van példa, hogy a román pap vagy a néppel szimpatizáló hatóság, csendőrség egyik-másik tagja is odaáll titokban az elhurcolni óhajtottak mellé, s valami módon akadályozza azt.

„Olyan szép szóval szedték össze őket, álljon elé mindenki a dolgához, ne féljenek semmit! S mikor a nép szépen lecsendesedett, ők közben írogatták fel. Hogy amíg határ volt, ki hogyan tevékenykedett, ki volt feketén túl a határon, ki mit csinált. S akkor nekifogtak, s rendre szedegették össze az embereket. Azt mondja az öcsém a káplárnak: Ez az ember is a listán van! Én is a listán vagyok! Minek hívnak? Mondom: Fekete. Nézem a listát, há én a harmadik vagyok a háborús bűnösök közül. Na, visszamentem, dolgozgattam, ott vertem a szeget, de nem fogott a munka. Mondom a káplárnak: Most mit csináljak? Mer oda gyűtették össze, a pincébe. Mit csináljak? Maga menjen csak haza! S na, hazamentem, de nem fogott az álom. Másnap megint csak úgy. Du-te acasá! A többiek már össze vótak szedve. S én nem, csak mind küldtek haza. Egy este jön a szomszédunk, Gáspár Vaszi. Ő beszélt magyarul, én románul. A feleségem – nyugodjék – mondta: Most jőnek! Bójó a fiú, vettem a széket, s leül. Na, mit csinálnak? Mondom rományul, hogy félünk! Há azt mondja, mé félnek? Mondom azé, hogy magyarok vagyunk! Azt mondja a fiú: Feri bácsi, maga nincs mitől féljen, mert magát csak mentik, magának vádlója nincsen senki! A fiú ott vót közöttük. Azt mondja: Ne féljen semmit! Mondom: Te Vaszi, én

² A „szkimbások” (schimba = váltani, megváltani) a régi román hadseregénél lovat adtak be maguk helyett, s így mentesültek a tényleges katonai szolgálattól

félek, mert magyar vagyok, s én is meg kell bűnhődjek a magyarságomért.” (Fekete Ferenc, Mezősámsond, 1911)

Megindul az ingajárat Szentgyörgy felé, ott még könnyebb eredményt elérni, Földváron már ez a módszer kevésbé működik.

„Ott már nem lehetett megközelíteni senkit, elzárták őket a világtól.” (Lőrinczi Zsigmond, Fiafalva, 1909)

Másik „kimaradási” lehetőség a hitváltás. Román egyházi részről mozgalom is indul: tudják ők, ebben a tekintetben igen felvilágosultak, hogy ez a büntető elhurcolás csak a magyarokat sújtja. A komollaiakat az ortodox papjuk bátorítja. „Álljatok át ortodoxszá, s megmenekítelek. És lőn. Meg kellett ígérjük, görögkeletiek leszünk. S a mások, akiket a szomszéd falukból elvittek, egy se jött haza.” (Benkő Kálmán, Komolló, 1906)

„Akik átalállottak, azokat eresztették haza. S a másokat pedig, akik nem írtak alája, azt vitték Földvára. Egy alkalommal Szentgyörgyre megyek, ott voltak a mak-saiak, Bokor Béla s Csákány András. Künn vannak, egy asztalka vót, a feleségek ételmet vittek nekik, ott vótak. Szervusz Béla, szervusz András. Nem írtatok alája? Én nem, mondta Csákány András. A másik, Bokor es azt mondja: Én nem. Hát oda-veszel! S oda es vesztek ők, mert elvitték őket fogságba, s megholtak ott. Idevalók vótak még ötön. Azt mondták: Én nem adom el magam.” (Papp Kálmán, Réty, 1899)

„Láttam, amikor bevitték azt a sok népet oda, és hallottuk a jajgatást, a sírást meg a verést. Összel volt, kaszáltak a réten, s az a katona, aki kijött, örként szolgált, az mondta, hogy mi van ott bent.” (Márkos György, Küküllődombó, 1895)

„Mikor a lágerbe bevitték minket, ott nem volt semmi, csak a négy fal és a padló. Oda ültünk le és úgy voltunk. Enni egy nap egyszer kaptunk. Ahogy megérkeztünk, valami irodahelyiségbe vittek, ott megkérdeztek, milyen nemzetiségűek, milyen vallásúak vagyunk, mindent kikérdeztek, s ott csináltak mindenkinek egy fejlapot, s aki el tudta énekelni a *Trăiască regele*-t, a román himnusz, azt elengedték. Megkezdtém én is, de hát vettem észre, hogy nem megy, nem tudtuk elénekelni! De egy pár hazakerült így. Igaz, a nevük is olyan volt, romános.” (Kovács Sándor, Mája-Bergenye, 1921)

Van egy bizonyos magyar ellenállás is. Legendássá nőtt e tekintetben „Pila marsall”. Mai napig nem derítette ki a történelemkutatás, hogy ez az egyszerű faipari munkásember örült volt-e, vagy magyar hazafi. Elhíresztelte, hogy ő Sztálin barátja, s a közelgő születésnapjára személyesen fog Sztálin eljönni. Így áll be népvezérnek. A zabolai grófi kastély kirablásával valami zsinóros dolmányhoz is jutott, azt felvette, testőrei, harcos beosztottjai voltak, s sajátos ellenállási mozgalmat szervezett meg Orbai-, Kézdi- és Sepsiszéken. Nyíltan biztatta az elhurcolásra kiszemeltet, hogy ne menjenek! Ha épp ilyen csatasorba állított menetelő társaságot látott, hazazavarta őket. Így hát sokan köszönhetik neki, hogy megmenekültek.

És végül: „jól jött” november 12-én a garázdálkodó román adminisztráció kiparancsolása Észak-Erdélyből, s a hatalomgyakorlásnak a következő év március elejéig az ideiglenes szovjet parancsnokságok jogkörébe való sorolása. Így a magyar kommunisták is tevékenykedni kezhetnek, az I. világháborús volt oroszországi, s így oroszul is tudó hadifoglyok is sokat tesznek a népükért. S kapóra jön az a tény, hogy az oroszoknak ez háterszág, s a háború folyik tovább, és nem cél, hogy a háterszágban zűrzavaros állapotok legyenek. Így november 12. után lelassulnak az elhurcolások, de csak lelassulnak, mert azért a szovjetek is végzik a maguk dolgát. Példa rá Kolozsvár mintegy 5000 magyar lakójának az elhurcolása, amelyre Kolozsvár október 11-i eleste után kerül sor, s amely egyértelműen az ő kezükhöz tapad.

II. A FÖLDVÁRI TÁBOR

A tábort 1942-ben még Dél-Erdélyben létesítették hadifogolytábornak, '43-ban orosz hadifoglyok is voltak és pusztultak el ott. De azokat még kiengedték ötösével-tízesével a szászokhoz dolgozni, úgymond a maguk kenyerét megkeresni. Voltak szerb hadifoglyok is, de azokkal még mint hadifoglyokkal bántak, s másképp is kezelték őket. A tábor új szerepkörét párhuzamosan kapta, ahogy Románia harcba került Magyarországgal és Németországgal. Jelentős számban visznek dél-erdélyi magyarokat, svábokat, szászokat. A falu helyi többségi szász lakossága közrejátszik a szász és sváb civil foglyok kiszabadításában. A nagy tömeget 1944 őszétől, a front helyi szakaszának az áttörésétől szállítják ide.

„Nagy téglagyár volt, annak a helyin ott volt nem tudom, hány ezer német, s nem tudom, hány ezer magyar fogoly.” (Márkos György, Küküllődombó, 1895)

Így lesz új rendeltetése '44 őszétől: nem hadifogolytábor, hanem büntetőláger. Nem harctéren fogságba esettek, hanem otthonról elhurcolt civil lakosság gyűjtő- és büntetőlágere. Olyan embereké, akiknek bűne a magyarságuk. „Az egy nagy birtok volt a földvári vár, aztán kezét tettek rá, s börtönt csináltak. Láttam, hogy mennyi gyermek, mennyi fiatalember, idős ember, mind vitték oda bé. Amikor kijött az őr, mondta: Na, látták, hogy mennyi embert hoztak? De mennyit bevittek még azelőtt! S éjjel kiket hoz a vonat. Lefogják a falukból a magyarokat, s mind ide behozzák! Itt kínozzák!” (SzBI)

„Egykor festékgár, osztán sörgyár volt ott, s valami gazdasági iskola is. Körül volt véve szegesdróttal, a foglyok ott állingáltak, mi gyermekek elég sokszor mentünk közel, lássuk, hogy néznek ki. Egyik ilyen, a másik olyan volt, katonaruhában csak egy-egy. Civil foglyok voltak mind.” (Tanítónő Hitvégről)

„Vótak valami földpincék, azokba tettek be gyékényeket.” (Máthé Gyárfás, Gelence, 1904)

„Nem volt őrtorony, de őrség volt ott. Akkor létesült, miután itt az oroszok áthaladtak, s a magyarokat kezdték elfogni, s bezárták oda. Egyesek valahogy meg is szabadultak. Ide is jött hezzám egy éjszaka egy szegény, nyomorult ember. Gyomormenése volt. Enni adtam, lefektettem. Olyan nagy félelemben volt! Éjjel ne menjen sehova, mondtam, mert itt mindjárt alább a más községben ott volt a román őrség, s elfogják. Osztan majd én is eligazítom! Nem várta meg, volt egy kicsi ablak, azon kimászott éjjel, s elment. Hogy mi lett vele, nem tudom.” (Bölöni Márton, Hidvég, 1901)

„Olyan barakkok vótak, a földbe belé vót eresztve sok.” (Pitti József, Zabola, 1908)

„Mentünk Brassóba, követeltük, a lágerba küldjenek orvost”. (Szabó Istvánné Andor Piroska, Kovászna, 1919)

A földvári lágert haláltábornak, „vágóhídnak” nevezte el a helyi lakosság.

„Hova viszik, lelkem, ezeket? Kérdezte egy asszony. S azt mondta egy: a vágóhídra!” (Papp János, Gernyeszeg, 1909)

„Aztán hallottuk, mind meghaltak. A tengersok népet megölték! Étlen megölték.” (Birtalan András, Bitá, 1902)

„Harminckét embert vittek el Sámsondról, abból nem jött haza egy sem.” (Fekete Ferenc, Mezősámsond, 1911)

„Egy se jött haza azokból, akiket összeszedtek.” (Lovász András, Kalotaszentkirály, 1937)

„Nagy részük odamaradt. Elpusztult.” (Kis Bandi András, Kalotaszentkirály, 1912)

„Aiket elvittek, soha nem jöttek haza!” (Kovács Fejér Ferenc, Kézdiszentlélek, 1908)

Ezeket a többnyire fiatal férfiakat nem katonafoglyokként kezelik. Nem részesednek a foglyokra vonatkozó konvenciókban sem. Sem az ellátás, sem a bánásmód hivatalos „szabályai” nem vonatkoznak rájuk. Még mesének is szép az 1929-es genfi egyezmény 13. paragrafusának vonatkozó szövege: „A hadifoglyokkal mindenkor emberségesen kell bánni. A fogva tartó hatalomnak minden olyan jogellenes cselekménye vagy mulasztása, amely a hatalmában levő hadifogoly halálát okozza, vagy súlyosan veszélyezteti a hadifogoly egészségét, tilos és a jelen Egyezmény súlyos megsértésének tekintendő. Különösen egyetlen hadifogoly sem vethető alá semmiféle természetű testi csonkításnak, vagy olyan orvosi tudományos kísérletnek, amelyet az érdekelt hadifogoly orvosi kezelése nem indokol, és amely nem áll ennek érdekében. A hadifoglyokat ugyancsak mindenkor védelemben kell részesíteni, különösen minden erőszakos cselekményekkel vagy megfélemlítéssel, sértegetéssel és a nyilvános kíváncsiszkodással szemben. Tilos velük szemben rendszabályokat alkalmazni.”³

³ 13. cikkely

Földvár, illetve a román hatalom 100%-ig semmibe veszi ezt az egyezményt, s mindenben ellenkezőleg cselekszik. A foglyokat a legdurvább bánásmódban részesítik. Emberszámba sem veszik őket. Éheztetik, megalázzák, meggyalázzák, ütlegelek őket.

„Sokan vótunk ott es, vótunk vagy négyezeren. Szeptemberbe szedtek essze, októberbe értünk oda. Ott vótunk két hetet. Mi civil foglyok vótunk, velünk sokkal rosszabbul bántak, mint a rendes foglyokkal. Ott mán nem nagyon láttak el. Alig ettünk, s erősen lefogytunk. Ott annyi tetünk vót, mint a mocsok.” (Csoma János, Kovászna, 1925)

„Ő kijött, kaszáltak oda a börtön részire, mert tartottak lovakat, marhákat ott. A sarjút kaszálták. Mi ott dolgoztunk a bombázás alatt a vasúton, a lénian, Földvár alatt. Éppen ott dolgoztunk, akkor volt egy reggeli nap, hogy tényleg mi van, mért sírnak, mért jajgatnak ott bent. Akkor az mondta meg, hogy éheztetik, verik! Mindennap bészárják a börtönbe, a pincékbe, addig, amíg meghal. S amikor meghal, levetkeztetik, s viszik ki oda. Oda akartunk menni, hogy lássuk a temetőt, de nem engedtek. Körül volt véve a vár.” (Márkos György, Küküllődombó, 1895)

„S a szegény nép a törökbúzaszemet kiszedte a ganyéból, s megette! Káposztatorzsa, s nyerseségek, amik kerültek. S a gyomor ugye kiéhezett, kigyengült.” (Birtalan András, Bitá, 1902)

A környék magyar lakói is erre figyelnek fel: az onnan kiszüremelő jajgatásra, s a tömeges halottra, akiket eltemetni ki kellett hozzanak. Küldöttségek mennek a parancsnoksághoz, nem fogadják őket. Az éheztetésükről meggyőződve kérik, hogy ételt adhassanak be.

„Azt mondták, csináljunk egy kilós csomagokat, s azokat vigyük a táborba.” (Győne Árpádné Székely Sarolta, Bibarcfalva, 1909)

„A faluból minden második-harmadik ember hordta az élelmet. Tudom, az én szüleim is sütötték a kenyeret minden héten, s küldtek öt-hat kenyeret be. Emlékszem több fogolyra. Szarka rajztanár volt, de közben meghalt. Bartha Péter elkerült osztán Oroszországba. Bizonyos idő múlva, amikor visszajöttek, levelet dobigáltak ide le, akikre emlékeztek, hogy csomagot küldtek, megköszönték a sok jó szándékot és szívesességet.” (Tanítónő Hidvégről)

„Előre meghatározott napokon a szomszéd községek vitték be az élelmet szekérel, s ott aztán szétosztották. Vitt Hidvég, Árapatak, Bölön, Ajta, s még Uzon és Kökös is. S Árkosról is jöttek. Mindennap egy szekér ment, beengedték oda, kandérokban meleg levesételt is vittek.” (Székely György, Csikmenaság, 1921)

„Egy öreg fogott be Bibarcfalván a szekérbe, mert nem kaptunk fogatos fiatalembert, s Molnár Béláné tiszteletes asszony volt, aki a csomagokba bepakolt. Minden csomagban volt egy fél kiló mézes – kristálycukrot összegyúrtunk színmézzel –, sós-

borszesz, kenyér. Nem lehetett azt akárkinek leadni. Béfogta Szabó János a két lovat, az öreg felült, s én is felültem Szabó Jánosnéval. Még egy asszony volt, de arra nem emlékszem. Felültünk a szekérre, s elmentünk. Az az ember tudott románul, s kérte, hogy engedjék meg, a csomagokat a foglyoknak adjuk oda. Várattak velünk négy órát, téli időszak volt, s akkor azt mondták, megengedik. Kettős sorba állították a foglyokat, szűrös drót között voltak. Jöttek, egyik asszony állott a szűrös drót között túlfelől, s én erről. Ahogy a foglyok jöttek, minden foglynak adtuk oda azt a kicsi csomagocskát. S akkor mondták, hogy bodosi Pál Jóska le van feküdve vérhasba, s Fábián Albert is. Ők ott feküdtek, már betegek voltak. Akartunk csomagot béküldeni nekük, meghagytunk kettőt, hogy azt nekik béküldjük, de nem engedték meg. Ott maradtunk egész estig, s akkor egy katonának adtunk pénzt, hogy vigye bé, osztán hogy oda tudta-e adni, azt sohase tudtuk meg. Az egyik, aki megmaradt, azt mondtotta, hogy abból a hatszázból, aki vele volt, tizenhatan tudtak hazajönni.” (Győne Árpádné Székely Sarolta, Bibarcfalva, 1909)

S közben jönnek az újabb szállítmányok, a régieket vagy közülük azokat, akik még életben maradtak, viszik tovább. Hivatalos statisztikák szerint kevesebb, mint 500 a halottak száma. Ha a láger befogadóképességéből indulunk ki, a körülbelül 5000-6000 emberből és a napi 40-50 halottból, mindenképpen messze meg kell haladnia az áldozatok számának ezt a „bevallott” statisztikát, ennek sokszorosában is gondolkozhatunk.

„Ötvenesleg haltunk. Azok a jobb életű emberek, borbélyok, tanárok, ezek nem bírták. Reggel még kapott egy kicsi teát, amelyik elkapta a vérhast, de azután már csak meleg levet adtak. Kétszer adtak enni az embereknek. Én essze-vissza vagy tizenhét napot voltam ott, meg aztán vittek tovább a Kálvária-úton.” (Máthé Gyárfás, Gelence)

„S Földvár egy nagy beteg láger lett.” (Szabó Endre, Bodos, 1917)

„Kiütött a vérhas a gyengén tápláltság miatt.” (Győne Árpádné Székely Sarolta, Bibarcfalva, 1909)

„Vót egy hidacska, ahol olvasták ki a halottakat. Jött egy. Néni drága, a Jóisten nevében adjon egy falat kenyeret! Ha adtál egynek, úgy elárasztottak, vertek le!” (Szabó Istvánné Andor Pirooska, Kovászna, 1919)

„Annyi tészta begyúrtak, annyi szalonnát, annyi mindent a csíkiak. Követelték: engedjék be, adják át a csomagokat. Nem engedték! A kerten át lódigáltak mindent. Ej, emberölés vót!” (Szabó István, Barátos, 1910)

„Elmentünk mi is oda, Földvára. Ott volt az uram, vittünk csomagot, valamit, s hogy: hátha láthatnám. S én ott valakivel beszélgettem. Hozták, mindennap hozták ki a halottakat. Nem zárták le, csak abba a pillanatba ládába vótak, nem koporsóba. Mikor tették bele, ott, a legutolsóba egy asszony az urát megismerte. Csak hallom

a sikoltozását! Drága jó társam, jaj, jaj! Mondom: Mi van? Ne, aszongya, az uram! Aztán elment Hídvégre, koporsót vett.” (Szabó I-né, Barátos)

„Egy keresztfiam es ott halt meg. Mondják, aszonta, mikor halt meg, egy tyúkot es megennék!” (Szabó Ferencné György Vilma, Páva, 1904)

„A földvári szász temetőn kívül volt egy kicsi sima placc, oda temették egy részit, a más részit az állomás és a volt földvári gazdasági iskola között, az egy nádas-mocsaras hely, s volt annak egy kiemelkedő halmocskája. Az akkori református tiszteletes, aki temette a reformátusokat addig, amíg a lágerben levő katolikus pap meg nem halt, azután pedig mindenkit ő. Tőle tudom, hogy a szimpla katonakoporsókból úgy is volt, hogy tizennégy-tizenöt volt egymásra téve. Bizonyos ideig az öreg úr írta a sorrendet, hogy hogy vannak letéve, aztán komplikált kezdett lenni, abbamaradt a leírás is. Az elejin bejártak szekérrel, azzal hordták a halottakat, aztán már csak a kapuig engedték.” (Székely György, Csíkmenaság, 1921)

A tábort feloszlátását már hamarabb megígéri az új román hatalom, de végül az majd 1945 októberében történik meg.

III. TOVÁBB...

Mert itt kell a hely az újonnan érkezőknek, meg a végső cél is ezt diktálja. Jöhet Foksány, mely ugyanúgy kiérdemelte a haláltábor nevet.

Foksány volt Közép-Európa legnagyobb hadifogoly-elosztó tábora, oda érkeznek Magyarországról is, s onnan indították a Szovjetunióba az arra alkalmasnak talált foglyokat. Ott is elképesztőek a viszonyok, folyik az emberkínzás. Közben hűl az idő is, az éhség mellett a hideg is pusztít. S a járványok ott is felütik a fejüket. Az áldozatok száma több tízezerben mérhető.

Akik odakerültek, azoknak folytatódik a megpróbáltatásuk. Ott is dúl a vérhas, ott is tart az emberkínzás.

„Élve nem is tudom, került-e ki valaki. S aki mégis igen, azokat osztán vitték Oroszországba. Ha el tudták szállítani, mert azok a vagonban mind elpusztultak, olyan gyengék voltak. Ha nem kaptak élelmet! Ami zöldséget kaptak a földön s a földben, mind azt szedték össze, s azt ették, ha tudták. Erős kicsi kenyeret kaptak, nem szállítottak szinte semmit annyi embernek! Nem is voltak fogatok, nem volt semmi, minden el volt tűnve. Egy részét elvitték, más része elpusztult, eldugták, elmenekültek, hogy ne vigyék el, nem is jártak abban, hogy ellássák őket.” (Szecskó Mihály, Barcaújfalu, 1912)

„Annyi fogoly vót ott! Nem kaptunk se enni, se inni, semmit! Úgy elkínzottak!” (Nagy György, Türe, 1920)

„Vót egy istentelen erőd ásva, egy nagy árok, s mikor meghalt, mint a kendert, egyiket erre fejjel, másikat arra fejjel, minden este béklórozták, s akkor ezt a részt lefödelték. Mi ember ott meghalt! A végébe beléesve. S vót ugye az az ötsoros drótkerítés, s arra rea vót a villany vezetve, na avval vót bekerítve. Úgy teli vót az az ötsoros köz emberrel, hogy egymást érték. Csak ott a hinderniszek között vót legalább kétezer ember! S úgy es próbálkoztak! Minden ötven méterre állott az ő. Ott ugye élet-halál vót, próbálkoztak elszökni! Amelyik oda bément, vagy meglötte, vagy a villany megütte, nem törődtek vele, az ott vót, mindenki látta. Nem vettek ki egyet sem, hogy lássuk, mi van ott! Ej, micsoda kíznás vót ott, a hátam es borsózik, ahogy reagondolok. Aki nem vót jó bőrbe, az onnat nem es ment el. Rengeteg ismerős vót a lágerba! Vótak szentgyörgyiek, kálnokiak, gidófalviak, mind összeverődünk. Azokba a nagy barakkokba kínoztak minket három hónapon keresztül! Azt a kicsi kenyeret es, amit adtak, mind éjjel hozták, s akkor osztották széjjel. De micsoda levegő vót ott! S mi mint a madarak, ültünk azokon a polcokon es, támaszokon es. Azok es úgy teli vótak, mint mikor a madarak felülnek! Láttam, a földön mi megy végbe. Ott nem tudott egyet mozdulni! Mikor érezte az a szerencsétlen ember, aki megkapta a vérhast, hogy ki akar menni, az azt se tudta, merre menjen! Mert mikor az egyik idelökte, a másik odalökte, azt se tudta, merre menjen! Azt már reggelre ki kellett dobni, az már halott vót! Ötven-hatvan embert minden reggel kidobtunk a barakkból. S nemcsak onnan, hanem mindegyikből. Rengeteg ember elhullott, Jézus Mária! S akkor kellett hasogatni azt a kátránypapírt, hogy tudjuk azt a kicsi kenyeret elosztani. S akkor még ami a legnehezebb vót, hogy minden éjjel kétszer kizavartak feredni. Bár indítottak vóna nappal meg, de mindig éjjel! Nem vót szabad bennmaradni, ki kellett menni! Mentél kereken! Mentél, a tuson mentél keresztü, s a ruhát vitték utánad, de ekkor már december vót. Ott úgy fűjt a szél, jó hideg vót! Tiszta meztelen ki onnat, s ott kinn felöltöztél. Tiszta csupa hideg vízzel kellett tusoljunk! Minden éjjel ki kellett menni kétszer. Akkor nem hagytak pihenni éjjel, akkor sorakozó ételre. Azon a hatalmas helyen amíg a sok ember ment. Kellott három órát menni, míg odaértél az üsthöz. S mi vót az étel? Fagyos káposztalapi! S abban se só, se semmi, meleg víz, s az a kicsi káposzta. De menni kellett, kérem. Éjjel nyitották meg a csapokat! De mi vót ott! Ott minden csapnál egy csomó ember össze vót taposva. Egymást agyontapodták. Én azt hiszem, ők azt akarták, hogy ott pusztuljunk el! Az oroszok úgy kezeltek minket, mint partizánokat. Arra alapoztak, hogy pusztuljunk el az egész.” (Demeter Sándor, Sepsikőröspataka, 1911)

„Ott nem volt világítás sem, amikor hozták azt a falás kenyeret es, tíz deka kenyeret, ha az es megvót, met aki osztotta, az es vett el belőle. A barakknak az ódaláról téptük le a kátránypapírt, avval világítottunk, amíg azt a kicsi kenyeret széjjelosztották. Képzelteri, milyen levegő volt ott! Mikor érezte az a szerencsétlen ember, aki

benne volt, mert én nem voltam benne hála Istennek a vérhasba, hogy ki akar menni, az azt se tudta, merre menjen. S azt már másnap reggel ki kellett dobni, a már halott volt. Ötven-hatvan embert minden reggel kidobtunk abból a barakkból. S nem csak onnan, hanem mindenikből. Rengeteg ember elhullott, Jézus Mária! S akkor mindennap egyszer megindítottak. De bár indítottak volna nappal! Mindig éjjel indítottak el. Mentél kerekén. Képzeld el, mikor nyolcszáz ember esszeáll, s az tapogatva megy egymás után. Mire elértél oda, a konyháig. Mi vót ott? S így ment ez minden éjjel! S hogy mi ember elhullott ott! Hiába es mondom! Egyszer jött a parancs, jelentkezünk ruhára. Én már nem bántam, akárhova, csak valahova vigyenek!” (Demeter Sándor, Sepsikőröspataka, 1911)

A szabadulás egyik lehetősége volt, ha románnak vallottad magadat.

„Mondták, a románok jelentkezzenek, mert mennek haza. Itt voltak velünk ezek a magyarországi foglyok. Menj, azt mondják, te jelentkezz, te román vagy. Mondom: nem jelentkezhetem, nem vagyok román, én magyar vagyok. Én azt nem állíthatom, hogy román vagyok, ha a nyüvek esznek meg, akkor sem. Mondom: Jó, hogy Romániában lakom jelenleg, ott laktam, de én magyar vagyok. Hogy magyar voltam, én nem es jelentkeztem semmit, nem es törődtem, azokat összeszedték, s elvitték valahova lovat s marhát örözni, nem haza hozták őket sem.” (Demeter Sándor, Sepsikőröspataka, 1911)

Akiket a távolba vittek, ki a Szovjetunióba, fel északra vagy el keletre, a vagonokban folytatódott a halálgyár. Tömegesen pusztultak a kiéheztetett emberek. Csak a legerősebbek érnek el a végső célhoz, ahol majd dolgoztatni fogják őket.

IV. TIGHINA

Tighina egyike a Szovjetunió területén működtetett sok száz hadifogolytábornak. De a maga módján megkülönböztetett hely is. Direkt a magyar civil elhurcoltaknak hozzák létre 1944 késő őszén. Önmaguknak kell a szögesdrót-kerítést megépíteni, tehát önmagukat bekeríteni, ők lettek az újonnan létrehozott tábor első lakói. A '44 késő őszén, tél elején odahurcolt mintegy négyezer embert nem dolgoztatják, nincs szükség rájuk a „Szovjetunió újjáépítésének” a munkájában, hiszen ők „partizánok” voltak, őket meg kell büntetni! Az odahurcoltak szörnyű dolgokat mesélnek az ott velük történekről. Egy négyemeletes, betört ablakú, elhagyott épületet jelöltek ki számukra, emeletenként ezer-ezer emberrel, de létezni a körülmények között csak a pincében lehetett. Így vált ez is haláltáborrá.

„Az utcán még egy laktanya vót, az es le vót bombázva. Vót olyan kétszáz méter csemetés terület ottan, a csemetésből két méter, három méter sáv ha volt éppen, az is

mind le volt bombázva, s tele volt hullával, katonával, lóval, azt mind velünk szedték össze, s ásatták el. Úgy képzelheti, mint amikor egy ház fel van húzva, és se ajtó, se ablak rajta, a havas eső esett, kísérték oda az állomásról, minden méterre, két méterre őrség, mozdulni sem lehetett, begyúrtak. Akkor aztán saját magunkat, mint rabok, saját magunkat kerítettük be dróttal. Három sáv drótot húztunk sűrűn magunk köré, akkor az őrségnek jó magasra kabint, hogy lásson. Nekünk azt mondták, mi partizánok vagyunk, úgy vótunk elárulva. Hát mit csináljunk? Hallgattunk! Lementünk az egész a pincébe a hideg elől. A négyezer ember! De ott ezer fért el csak. S akkor egymás hátán voltunk. Ha valakinek baja volt, kellett volna menjen a vécére, vagy a csuprába végezte a baját, vagy ha kifutott, rálépett a másiknak az arcára, karjára, gyomrára. Ki volt? Ki volt? Akkor adtak tíz deka kenyeret egy embernek, s négy deci búzahéjból főzött levet”. (Egyed Antal, Kovászna, 1924)

„Egy gyufás skatulyányi volt az a kenyér, s egy fertály csupor a leves. Megmondták az oroszok, hogy mét lődöztük őket. Hát úgy vótunk átadva. Ott semmi munkát nem csináltunk. S aztán harminckét kilós lettem! Azelőtt hetvenhárom kilós voltam! Örökké éhesnek lenni! Mikor eljött karácsony, addig magyaráztuk egymásnak, hogy ilyen étel, olyan étel, hogy belékéültünk. Egymást mán üttük meg, hogy hallgasson, fogja be a száját! Ej – a másik mondja – a disznót most vágják! De milyen jó az a hurka! Addig mondtuk, hogy mellettem egy megmerevedett. Na, meghaltál? Fogtam meg a lábát, húztam ki a gangra. Úgy képzelje, mint a tyúkokat, mikor betegek. Kiültünk a napra, s csak aludtak el. Hát Páll Zsiga, Páll Imre s Páll Gyula. Három testvér vót, s mind a három meghalt.” (Csoma János, Kovászna, 1925)

„Reggelenként, mint mikor hordtuk ősszel a gabonát, szekérrel hordtuk a holttesteket. Az én édes bátyám az én karom között halt meg.” (Egyed Antal, Kovászna, 1924)

„Jött a végkigyengülés. Februárra úgy megtetvesedtünk, hogy a szemem szőre még a bukszámba is bekerült, osztán ebből a vakarózásból, hogy nem tudtunk tisztálkodni, ivóvíz sem volt, keletkezett a rühbetegség. S akkor a flekktífusz! S akkor jött az agytífusz, azért a cügért, hogy nem volt se ajtó, se ablak. És jött utoljára a vérhas. Ez a négy betegség úgy elvitte a népet, hogy március tizenötödikéig már csak hétszázan voltunk, háromezer-háromszáz ember temetődött el. De abból a hétszázból is betegek, lábadozók. Tavasszal, mikor megenyhült az idő, mindenünnen jöttek ezek a húsevő madarak a szagra, károgtak úgy, hogy osztán az oroszok nyomtak a holttestekre egy kicsi meszet, s földdel letakarták. A faluban is éppen úgy kezdtek meghalni az emberek ebbe a hullamérgezésbe. Oda egy orosz bé nem jött! Ott mi magunk voltunk! Ott egy pokol volt, kérem szépen! Pokol! Volt egy bándi, Wágner nevezetű, az ha érezte, hogy van valakinek egy kicsi kenyeré, féltéglával úgy megütötte, hogy meghalt. Az sokat agyonütött azért a kicsi kenyérért.” (Kovács Sándor, Mája-Bergenye, 1921)

„Havazott, a kerten túl méteres hó vót, de benn nem vót hó! Nem adtak vizet! Tiszta víz nélkül vótunk.” (Csoma János, Kovászna, 1925)

„Ott nem volt semmi törvény, csak pokol. Pokol volt! Az anya könnyebben szül, mint hogy mik székelünk! Az árpa, az alakor a sok apró csuszától meg volt szítálva, hogy egér vagy madzag ne menjen keresztül, s abból sütöttek kenyeret. Aztán az a gyomrunkat megölte, teljesen megölte. Úgyhogy a lépcsőn a pisi egész nap mintha forrás lett volna, úgy jött le! Me nem tudott kijöni, s eresztette, úgy le volt gyengülve. Ott kemény ember nem volt senki!” (Kovács Sándor, Mája-Bergénye, 1921)

„Járvány vitte el a rengeteg embert, nem az, hogy rosszul bántak velünk. Amíg az ember tudja, hogy hol van, addig nincs baj. Amikor a szüleit kezdi emlegetni, a feleségit, a gyermekeit, akkor igen! Jaj, szegény gyermekek! Amikor ezt kezdi emlegetni, akkor már egy félóra, óra múlva vége volt. Én es tifuszbba estem. De nem gynomortifuszbba, hanem fejtífuszbba. Bekerültem a kórházba, se nem láttam, se semmi, csak verejtékeztem, a hajamat téptem, annyira fájt.” (Egyed Albert, Kovászna)

„Tiszta ártatlanul szenvedtünk.” (Csoma János, Kovászna)

„Azért, mert magyarok voltunk.” (Kóródi János, Magyardellő, 1898)

V. KONKLÚZIÓK

A népi társadalmi akciókba lehet besorolni az 1944 őszétől 1945 őszéig történt eseményeket összmagyar vonatkozásukban. Miközben Magyarországról is több százezres nagyságrendben hurcolták el az összetoborzott civil lakosságot, ennek az általános, az egész Kárpát-medencére kiterjedő akciónak része az, ami Észak-Erdélyben történt. Itteni viszonylatban sokkal több embert pusztítottak el így, mint amennyien a frontokon, és mint hadifogságba esett frontharcosokként pusztultak el. Az emlékezet, mondhatni, döbbenetes dolgokat őrzött meg. Mert ez is jellemzője a kornak, hivatalos statisztikák alig készültek, vagy ha készültek, megbízhatatlanok. Ez az „elszabadulással” is magyarázható. A hódítókat mint felszabadítókat állította be a történelemírás, s tilossá tették a nemzet megpróbáltatásának az említését. Észak-Erdély kettősen szabadíttatott föl. A burzsoá-földesúri uralom alól és az „átkos” négy évig tartó magyar uralom alól. S a dicsőséges felszabadulás tényeit nem lehetett – nem is volt tanácsos – kutatni. Az sem történt, történhetett meg, hogy statisztikák készüljenek. A népi emlékezés őrizte meg, hogy pl. a 700-800 lakosú Tamásfalváról hozzávetőlegesen 60 embert hurcoltak el, s abból – a néhány megszököttet vagy magát kiváltót leszámítva – mindössze 2 tért haza élve. Vagy hogy az akkor 80 000 lakosú Kolozsvárról 5000 embert szedtek össze és vittek el, hogy abból hányan tértek haza, ez is rejtély. De ha csak számolunk, s levonjuk a 80 000-ból a nők, gyermekek, öregek,

a háborúban távollevő katonaköteles férfiak, valamint az akkor mintegy 15%-nyi román lakosok csak feltételezhető számát, ijesztő is lehet a statisztika. Feltételezhetjük, hogy akit elérhettek, mindenkit, de együttevén az elérhető magyar férfilakosság közel felét elhurcolták.

Hogy Sepsiszentgyörgyről, Csíkszeredából, Székelyudvarhelyről vagy Gyergyószentmiklósról hány embert szedtek össze, még csak felmérni sem tudjuk. A kis helységek példája kivetítve a nagyobb helységekre, aggasztó következtetések levonását eredményezheti.

Álljon itt még néhány visszaemlékezés, melyek csak sejtetik a pusztítás méretét:

„Nem jöttek haza, csak nyolcan. Hogy hányan voltak, nem tudom pontosan, de sokan elmentek a községből, úgyhogy majdnem kilencven árva gyermek maradt. S azokat mind 'ezek' vitték el. Elvitték, elkísérték őket. Sose kerültek vissza.” (Csóka György, Selymesilosva, 1920)

„Huszonnégyből kettő jött haza, s azok is úgy jöttek, hogy éppen csak. Eléheztették őket” (Vajna Balázs, Albis, 1921).

„Kovácsnáról tizenegyen kerültünk Tighinára, s hárman jöttünk haza. S Zaboláról és Páváról es elvittek vagy százhuszat! No, azokból es csak vagy három jött haza.” (Csoma János, Kovászna).

Haza? Igen, haza! Szenvedések terhével a vállukon. Mert ők megszenvedtek, aki életben maradt, az is feledhetetlen szenvedések élményét hozta. És ezek a szenvedések megpecsételték hátralevő sorsukat is. Már itthon, a megpecsételtetett sorsú hazában.

VALÓSÁG ÉS PROPAGANDA

ERDÉLYI MAGYAR CIVILEK A SZOVJETUNIÓ
HADIFOGOLY- ÉS MUNKATÁBORAIBAN (1944–1949)

Az emberi történelem során számos esetben előfordult, hogy a vitatható, morális szempontból kifogásolható cselekvéseket az azokat elkövető hatalom megpróbálta félremagyarázni, hamis indokokkal alátámasztani, vagy ha ez nem sikerült, végső esetben elhallgatni. Ez a jelenség különösen gyakorivá vált az alig néhány éve mögöttünk hagyott 20. században, amely valószínűleg úgy fog bevonulni az egyetemes történelembe, mint a totális diktatúrák évszázada. A nemzetiszocialista és a kommunista rezsimek ugyanis alapjában véve ugyanazon elnyomó módszerekkel működtek minden olyan területen, amely uralmuk alá került. Akárcsak a náci rendszer, a kommunista diktatúra is igyekezett a rémtetteit palástolni, vagy szélsőséges elvekkel, sőt, olykor éppen valótlan állításokkal „igazolni”. Hitler Németországában éppúgy, mint a sztálini Szovjetunióban, a propaganda alapvető közvélemény-, sőt, társadalomformáló tényező volt, és hatalmas szereppel bírt a rendszer stabilitásának eszmei-ideológiai fenntartásában. Az önkényuralmi rezsimek által tökélyre fejlesztett propaganda idővel kialakította sajátos fogalmi rendszerét, a terror és tömeggyilkosságok elkendőzésére szolgáló szótárát. Mint köztudott, a nemzetiszocialista Németországban a holokauszt hivatalos megnevezése „Endlösung der Judenfrage” (a zsidókérdés végső megoldása) volt. Ugyanakkor a kelet-európai területek Vörös Hadsereg általi 1944–45-ös elfoglalását követően végrehajtott tömeges civil foglyul ejtések a köznyelvben utólag csak „málénkij robot” (kicsi munka)¹ néven emlegették. Különbség a kettő között mindössze annyi volt, hogy míg az előbbi az ipari szintű tömeggyilkosság célját takarta, az utóbbi a foglyok elpusztulása előtt munkaerejük lehetőleg maximális kihasználására törekedett. A végeredmény azonban ugyanaz volt: egész társadalmak fizikai likvidálása.

Mindezt azonban, cinikus módon, a két totalitarista rezsim vezetői mint „szükséges intézkedéseket” állították be. Egyik az eltorzult fajelmélet, másik az emberi egyenlőség eredetileg nemes, de a 20. századra végképp kifordított és félremagyarázott eszméje alapján. Ugyanakkor a szörnyűségekről már a kezdetektől fogva hamis képet alakítottak ki, eltussolva azok valódi célját és méreteit. A propaganda széles

¹ Orosz nyelven helyesen: málénkájá rábota (маленькая работа).

eszköztárat használva, tökélyre fejlesztett módszerekkel sikerült a népirtások volumenét minimalizálni, a gyilkosságok tényét elhallgatni, vagy – ha arra már nem volt lehetőség – mondvacsinált indokokkal igazolni. Míg azonban a náci rendszer bukásával az iszonyatos mértékű genocídiumokra, s azon belül a holokauszt részleteire fokozatosan fény derülhetett, a második világháborút követően még majd fél évszázadig regnáló kommunista rendszerek a bűneik nyomainak döntő többségét sikeresen eltüntették. Számos deportálás, népirtás és tömeggyilkosság mind a mai napig ismeretlen a közvélemény előtt, a hallgatás és elhallgatás módszeresen épített fala ugyanis még napjainkban is gyakran áthatolhatatlan. Különösképpen így van ez a közép-európai térségben, ahol a kisállami lét közegében kifejlődő nacionalista indíttatású gyűlölködés számos esetben a más nemzetiségű vagy identitású kisebbségek erőszakos eltüntetését célozta a második világháborút közvetlenül követő kaotikus években. A soha ki nem alakítható abszolút nemzetállam megvalósításának ideálját sokszor a szovjet elhurcolások módszereinek átvételével, vagy éppen azok felhasználásával próbálták megvalósítani.

Ebbe a törekvésbe illeszkedik bele az erdélyi magyar és német civil lakosság 1944–45-ös elhurcoltatása. A Vörös Hadsereg előrenyomulásával és Romániának a Szövetségesek oldalára történt 1944. augusztus 23-i átállásával megfelelő körülmények jöttek létre ahhoz, hogy a még 1940-ben, a második bécsi döntés következtében Magyarországhoz visszacsatolt Észak-Erdély területét, szovjet segítséggel, újból román fennhatóság alá vonják, míg a háborúból való kiugrást elkészlekedő és a németek mellett kitartó magyarokat a demokrácia ellenségeiként, az azóta ismertté vált „utolsó csatlósként” lehetett megbélyegezni. Ez azután az erdélyi magyar lakosságra nézve drámai következményekkel járt. A négy év után visszatérő román állami adminisztráció a magát megvédeni képtelen magyar civil lakosság tömeges elhurcolásával és szovjetek általi elhurcoltatásával állt bosszút a második bécsi döntésért. A magyarok 1944. szeptember–októberi deportálását követően hamarosan a másik „bűnös népre”, a németekre is sor került. A romániai szász és sváb közösségeket megtizedelve 1945 januárjában újabb nagy elhurcolási hullám zajlott le Romániában. E tanulmány szűk keretei nem teszik lehetővé, hogy mindkét szomorú történelmi eseményt részleteiben bemutatnassam, ezért itt csak az erdélyi magyar férfiak foglyul ejtését és Szovjetunióba hurcolását fejtem ki. Az események leírása mellett fő célom annak megvilágítása, hogyan próbálta a szovjet–román hatalom már a fogolyszedések időszakában meghamisítani a tényeket, milyen képet alakított ki e jogtalan és minden erkölcsi előírásnak ellentmondó cselekedetéről az akkori propaganda, és hogyan sikerült e torzképet mind a mai napig fenntartani. Hiszen a romániai, de a magyarországi közvélemény is, napjainkban továbbra sincs tudatában a pontos részleteknek, vagy – rosszabb esetben – deformált kép él benne a történetekről.

Az eddigi kutatások alapján elmondható, hogy Észak-Erdélyben 1944. szeptember-októberében, a frontátvonulás időszakában legkevesebb 20 000 magyar civil fiút és férfit ejtettek foglyul a bevonuló oroszok és hurcoltak el a Szovjetunióba kényszermunkára. Pár hónappal később pedig, 1945 januárjában a bányászati, partiumi és belső erdélyi német polgári lakosság soraiból legalább hetvenezer,² de egyes becslések szerint megközelítőleg százezer embert,³ nőket és férfiakat vegyesen deportáltak szovjet kényszermunkatáborokba.

A németek razziaszerű, alig hat nap alatt, 1945. január 10-16. között lezajló elhurcolásával⁴ ellentétben a magyarok foglyul ejtése és Szovjetunióba való kiszállításuk szakaszosan ment végbe. Észak-Erdély azon tájain, ahol nem volt nagyobb ellenállás és a Vörös Hadsereg gyorsabban nyomulhatott előre, csak szórványos elhurcolásokra került sor. Így a fokozatosan kiürített Székelyföldön is csak bizonyos térségekben történtek fogolyszedések 1944 szeptemberében. Háromszékről és a Csíki-medencéből kb. 3000 magyar fiút és férfit hurcoltak el a szovjetek,⁵ míg a Maros völgyében 4000 civil került szovjet fogságba, utóbbiak elsősorban a szalárdi és görgényüvegcsúri halogató harcok következtében, a Maros-áttörésnél és Magyaró környékén.⁶

Ott azonban, ahol a magyar és német csapatok eredményesen tartóztatták fel a Vörös Hadsereg és az azzal szövetséges román királyi hadsereg alakulatait, a frontátvonulást követően tömeges elhurcolásokra került sor. Erdélyben a legnagyobb méretű begyűjtő akciók Tordán és Kolozsváron zajlottak le az 1944. szeptember 13-tól október 8-ig tartó, majdnem egy hónapig elhúzódó, Torda körül vívott csatát követően, részben megtorlásként a Vörös Hadsereg veszteségeiért. Tordán október 6-át, a város elfoglalását követő napokban, Kolozsváron pedig – ahova október 11-én vonult be a szovjet hadsereg – október 12. és 15. között razziaszerű fogolyszedések mentek végbe. Tordáról, ahol az 1941-es román népszámlálás adatai szerint mind-

² Mircea RUSNAC: *Deportarea germanilor în Uniunea Sovietică (1945). Cu referire specială la Banat* [A németek deportálása a Szovjetunióba (1945). Különös tekintettel a Bánságra], AGERO Stuttgart-Deutsch-Rumänischer Verein e. V. Stuttgart, 7. http://www.banaterra.eu/romana/files/rusnac_mircea_deportarea_germanilor.pdf (Letöltés dátuma: 2016. március 19.)

³ „Ich weiß, daß du mein Vaterbist, aber ich kenne dich nicht”. *Erzählungen von Rußlanddeportierten*. Kultur und Erwachsenenbildungsverein „Deutsche Vortragsreihe Reschitza”, Reşiţa [Resicabánya], 1995. 9–10.

⁴ Lásd erről bővebben a *Ridicarea minoritarilor germani din România* [A romániai német kisebbség összegyűjtése] című összefoglaló jelentést. BAIER Hannelore (szerk.): *Deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică, 1945*. [A romániai német nemzetiségűek deportálása a Szovjetunióba, 1945.] Forumul Democrat al Germanilor din România [a Romániai Németek Demokrata Fóruma]. Editura Honterus, Sibiu, 1994. 69–70.

⁵ ILLYÉS Elemér: *Erdély változása. Mítosz és valóság*, München, 1976. 68–69.

⁶ *Fehér könyv az 1944. őszi magyarellenes atrocitásokról*, RMDSZ, Kolozsvár, 1998. 27–30.

össze 7108 magyar lakott,⁷ 700 magyar fiút és férfit hurcoltak el,⁸ megtizedelve a helyi magyarságot. Kolozsváron ugyanakkor 5000 magyar civilt ejtettek foglyul, közöttük számos vezető értelmiségit, az észak-erdélyi magyar közélet ismert személyiségeit.⁹

A civil fogolyszedési akciók azonban ezzel még távolról sem értek véget Észak-Erdélyben. A front nyugat felé való továbbhaladásával újabb esetenkénti, razziaszzerű elhurcolások következtek be 1944. október 18. és 26. között a Szilágyságban, Zilahon és környékén, illetve a Partiumban, Nagyvárad és Szatmárnémeti körzetében, a magyar–német utóvédharcok következményeképpen. A magyar civilek szovjet fogásba ejtésének utolsó mozzanata az észak-erdélyi területeken már egybefonódott a Debrecen és Nyíregyháza térségében vívott páncéloscsata utáni, megtorlásszerű elhurcolási akciókkal, amelyek az Északkelet-Tiszántúlt és Tokaj vidékét érintették. Ekkor vittek el számos magyar fiút és férfit Nagykárolyból és a környékbeli falvakból. A szilágysági és partiumi magyar elhurcoltak számát legkevesebb hatezerre tehetjük.¹⁰

A foglyul ejtések tényét már a végrehajtás ideje alatt megpróbálták leplezni. Az emberek összeterelését ezért a szovjet járőrök hamis indokokkal támasztották alá. A leggyakrabban azt állították, hogy málenkij robotra viszik az elfogottakat. Mindig csak a közelben bekövetkezett háborús károk helyreállításáról beszéltek, a Szovjetunióba való kiszállításról nem volt szó... Legtöbbször vasútvonalak helyreállítása, vagy hidak újjáépítése, vagyis a megrongált infrastruktúra kijavitása volt a „hivatalos indok”,¹¹ de Kolozsváron az is megtörtént, hogy cinikusan „gázárok-ásást” emlegettek,¹² holott a földgáz bevezetését a városba még békeidőben sem tudták korábban megoldani, s arra hatalmas erőfeszítések után majd csak 1948-ban került ténylegesen

⁷ <https://hu.wikipedia.org/wiki/Torda> (Letöltés dátuma: 2016. március 19.)

⁸ PAPP Annamária: *Szögesdrót*. Háromszék Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Sepsiszentgyörgy, 2001. 156.

⁹ MURÁDIN János Kristóf: „Málenkij robot”-ra hurcolás a Romániához csatolt részekről. BANK Barbara – BENKŐ Levente – BOGNÁR Zsolt – DEÁK László – DUPKA György – KÖTELES László – MÁRKUS Bea – MURÁDIN János Kristóf – WEISS Rudolf: „Itt volt a végállomás” *Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949*. Kiadó: Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2015. 88., 90–91.

¹⁰ i. m. 88–89.

¹¹ Az elhurcolások hamis indokairól többek között lásd ERCSEY Gyula: *Farkasok árnyékában. Kolozsváriak a Gulágon*. Erdélyi Múzeum-egyesület, Kolozsvár, 2006. 34.– VINCZE Sándor: *Pokoljárás. Szabadság*, Kolozsvár, 1991. január 16., III. évf. 9., 3.

¹² Ezzel az indokkal fogták el a 35 éves Schweier Nándor kolozsvári kereskedőt is október 13-án. Lásd erről a szerző által készített interjút Schweier Ágnessel, az elhurcolt Schweier Nándor leányával, Kolozsvár, 2004. március 23. A szerző tulajdonában.

sor¹³ – a gazdasági szükséglet mellett természetesen az új kommunista rendszer legitimitásának növelésére propaganda-okokból is.

Volt azonban olyan eset is, amikor a szovjet örök valós okot mondtak: „fasisztáknak”, illetve „partizánoknak” tartották az elhurcoltakat, akik „veszélyeztethetők” a front mögöttes területeit.¹⁴ Talán a legcinikusabb mégis az az igen gyakran előforduló jelenség volt, amikor az orosz járőrök mentesítési igazolványok osztásának ígéretével terelték be a sorba az embereket. Azt állították, hogy a helyi katonai parancsnokságra kísérik őket, ahol ún. „dokumentet” kapnak és azzal majd szabadon dolgozhatnak, újrakezdehetik a békés civil életet.¹⁵ Az őrizet alá vett embereknek azonban egy idő után feltűnő lett, hogy az igazolások ígéretével útba indított menetet szigorúan őrzik, és a kíváncsiskodókat erőszakkal tartják távol az elfogottak csoportjától. Többen már ekkor szökni próbáltak, s volt akinek sikerült. Ha az örök észrevették a sorból kiugró embereket, utánuk lőttek, több halálos áldozatot okozva.¹⁶

Az észak-erdélyi magyar civilek elhurcolásának valós oka elsősorban a hadifogolylétszám-kiegészítés lehetett. Fontos volt, hogy Rogyion Jakovlevics Malinovszkij marsall, a 2. Ukrán Front főparancsnoka Sztálin előtt nagyszámú „hadifogollyal” tudja igazolni csapatai előrenyomulásának kényszerű megtorpanását Erdélyben. A Torda környékén foglyul ejtett honvédek kis száma viszont ezt nem indokolhatta. Ezért kellett a hiányzó hadifogolylétszámot magyar katonákként feltüntetett civilekkel pótolni. A foglyul ejtett polgári lakosokat azután a hadifoglyok tömegei közé keverve ugyanúgy fel lehetett használni, mint azokat a Szovjetunió gazdasági újjáépítéséhez. A szovjet államban, a hatalmas humán veszteségek miatt, minden munkaerőpótlásra égető szükség volt.¹⁷ A tranzitáborokban ezért már senki sem firtatta a foglyok státusát. Mindenkit egyszerűen hadifogolynak tekintettek.

Mindemellett az erdélyi magyar polgári lakosság elhurcolásában más tényezők is közrejátszottak. A szovjetek oldalára nem egészen két hónappal korábban áttért román politikai és katonai vezetés 1944 kora őszen érkezettnek látta az időt arra,

¹³ GAAL György: *Kolozsvár kétezer esztendeje dátumokban*, YOYO ONLY Kft., Kolozsvár, 2001, 46.

¹⁴ BENKŐ Levente: *Fogolykönyv*, Sepsiszentgyörgy, 1999, 123., 149., 168.

¹⁵ Lásd erről a szerző által túlélőkkel készített interjúkat: Mile József (1923–2015) egykori elhurcolt szóbeli közlése, Kolozsvár, 2004. március 25. A szerző tulajdonában. (A továbbiakban: Mile.) – Csetri Elek (1924–2010) kolozsvári egyetemi tanár, egykori elhurcolt szóbeli közlése, Kolozsvár, 2004. április 22. A szerző tulajdonában. (A továbbiakban: Csetri.)

¹⁶ A szökési kísérletekről, egyebek mellett, lásd: Csetri, továbbá SZABÓ György: *Kolozsvári deportáltak az Uralban*, Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 1994, 27. – PAPP Annamária i. m. 134–135.

¹⁷ MURÁDIN János Kristóf: Elhallgatott múlt. Kolozsvári civilek a GULÁG-on. *RODOSZ Konferenciakötet 2009*, Romániai Magyar Doktorandusok és Fiatalkutatók Szövetsége (RODOSZ)–Clear Vision Könyvkiadó, Kolozsvár, 2009. 304.

hogy a második bécsi döntés következtében Magyarországhoz került Észak-Erdély fölött újból visszaszerezze az ellenőrzést. Tervei megvalósításában akadályt látott e terület nagyszámú, ekkor még abszolút többséget alkotó magyar lakosságában. Célja ezért a magyarság létszámának minden eszközzel való csökkentése volt. Ezt szolgálta a Maniu-gárdák terrorja is Erdély-szerte, amelyet olyan hírhedtté vált vérengzések fémjeleztek, mint a szárazajtai mészárlás, vagy az egeresi gyilkosságok. Mindezzel a magyarok megfélemlítését akarták elérni, hogy tömeges menekülésre késztessek őket Erdélyből. Ezzel párhuzamosan az Észak-Erdélybe visszatérni készülő román adminisztráció a szovjet katonai hatóságok által foganatosított elhurcolásokat is fel akarta használni a magyarság megretkíttatására. Ezért a román katonai főparancsnokság a 2. Ukrán Front vezérkarát arról „tájékoztatta”, hogy a Magyar Királyi Honvédség visszavonulásakor, helyben mozgósítva, nagyszámú magyar katonakorú férfit hagyott hátra Észak-Erdélyben, hogy azok a frontátvonulást követően diverziós és partizántevékenységet kezdjenek a Vörös Hadsereg hátában.¹⁸ A nyugat felé előretörő szovjet katonai alakulatok utánpótlási vonalainak biztosítása mindennél előrébb való volt az európai háború utolsó nagyobb csatáit megvívni és Berlint elfoglalni készülő oroszok számára. A román vádak bizonyíthatóságát ezért biztonsági okokból nem is firtató Malinovszkij marsall kiterjedt fogolyszedési akciót rendelt el. A „legveszélyesebb magyar fasiszta elemek” névsorának románok részéről való átadása¹⁹ csak még inkább felszította az elhurcolásokat. A Bukarestben összeállított listán olyan észak-erdélyi magyar értelmiségiek neve is fel volt tüntetve, akik a „kicsi magyar világ” négy éve alatt politikai szerepet vállaltak. Így, mások mellett, az Erdélyi Párt vezető személyiségei: gróf Teleki Béla pártelnök, Albrecht Dezső ügyvezető alelnök, dr. Mikó Imre országgyűlési képviselő, a párt országos politikai főtitkára, Nyíró József, Vita Sándor országgyűlési képviselő és mások. Közülük a szovjetek Telekit és Vitát elfogták, és Nyugat-Magyarorszáig hurcolták magukkal, Mikó Imre pedig bekerült a Szovjetunióba kényszermunkára elvitt civilek sorába, és csak 1948 nyarán térhetett haza. Mellettük azonban a románok által összeállított névsorban „fasisztáknak” minősült még számos más magyar értelmiségi is: Mikecs László és Pikéthi Károly történészek, Kiss Jenő író, dr. Erdő János későbbi unitárius püspök, Járosi Andor evangélikus esperes, író, dr. Nagy Tibor ügyész,

¹⁸ A magyarok elhurcolásában a románok szovjetekkel való összejátszásáról egyebek mellett lásd VINCZE i. m. – BALOGH Edgár: Hatalomváltás Kolozsvárt 1944-ben. *Korunk*, Kolozsvár, 1992. október, III. folyam, III. évf., 10. sz., 113. – NAGY Károly: Felszabadulás!? *Szabadság*, Kolozsvár, 2002. május 8., XIV. évf., 101. sz., 3.

¹⁹ A hírhedt névlista létezéséről lásd: NAGY László: Szovjet felszabadítás, hadifoglyok, munkaszolgálat. *Szabadság*, Kolozsvár, 2002. június 17., XIV. évf., 135. sz., 3. – NAGY Károly: Tanúság. *Szabadság*, Kolozsvár, 2014. október 10., XXVI. évf., 234. sz., 3.

Bartha Ignác, Decsy István és Hunyadi János ügyvédek, dr. Jancsó Béla orvos, Józsa Lajos vegyész, dr. Kovács Zoltán fizikus, docens, Faragó József, dr. Árvay József, Haáz Ferenc és Sándor Gábor néprajzkutatók, ifj. Márton József festőművész, Turóczy Tibor színész stb.

A határtalan bosszúvágy következtében válogatás nélkül kerültek fel magyar emberek a listára, így helyi baloldali értelmiségiek, sőt, erdélyi magyar kommunista vezetők is.

Mindezek fényében elmondható, hogy a magyarság ellen etnikai tisztogatásra tett kísérlet zajlott ezekben a hetekben-hónapokban Erdélyben. A románok hathatósan hozzájárultak a magyarok tömeges elhurcoltatásához. A városokban a szovjet katonai járőröknek gyakran helyi román civilek segítettek a magyar szomszédok otthonaikban való foglyul ejtésében, míg falvakon sokszor maguk a román katonák és csendőrök végezték a begyűjtéseket.²⁰

A képet ugyanakkor árnyalja valamelyest, hogy egyes román lakosok igyekeztek segíteni bajba jutott magyar ismerőseiken, többen bújatták őket, vagy segítettek nekik elrejtőzni. Ez azonban nem volt általános jelenség. Az Észak-Erdély újbóli megszerzésének lehetősége miatt felfokozott nacionalista közhangulatban a román polgári lakosság nagyobb része helyeselte, sőt, olykor tevőlegesen hozzájárult a magyarok elűldözéséhez, vagy elhurcoltatásához. Ebben hatalmas szerepe volt a nacionalista szellemiségű román adminisztrációnak és a korabeli román sajtó uszító cikkeinek, a Iuliu Maniu vezette Nemzeti Parasztpárt (Partidul Național Țărănesc – PNT) és a Nemzeti Liberális Párt (Partidul Național Liberal – PNL) ugyanis sajtóhadjáratot indított az erdélyi magyarok ellen. Állásfoglalásaikban azt hangoztatták, hogy a magyarság kollektíven bűnös, és úgy kell elbánni vele, mint bűnös néppel. Ebben a szellemben nyilatkozott Ion Bozdog Maros megyei prefektus is, aki 1944. szeptember 28-án, Marosvásárhelyen elhangzott beszédében már valóságos genocídiumot követelt: „Hajthatatlan vagyok, mint az öreg Cato, és nem szűnök meg ismételni: teljes és azonnali leszámolás a magyarokkal! Most vagy soha! A magyarok által bemocskolt erdélyi földön mától fogva csak egyetlen nemzetnek van létjogosultsága: a románnak. Ne legyen nyugta a román szívnek, és a román férfi karja ne engedje el a fegyvert mindaddig, amíg Erdélyt meg nem tisztítottuk ettől a nemzettől”.²¹

Hiába hangoztatta egy brassói tízezres népgyűlésen dr. Teofil Vescan, Kolozs vármegye új román főispánja, hogy „az erdélyi nép szerencsétlenségéért nem az egész

²⁰ Sok más sorstársa mellett így hurcolták el falusi otthonából a román csendőrök Moldvai Béla detrehemtelepi lakost is 1944 decemberében. Lásd erről a szerző által készített interjút Moldvai Béla (sz. 1923-ban) egykori civil elhurcolttal, Detrehemtelep, 2016. február 11. A szerző tulajdonában.

²¹ ERCSEY i. m. 39.

magyar nép bűnös”,²² és hiába figyelmeztetett az Ekésfront lapja, a *Plugarii*, hogy „ne egy egész nép, hanem csak a bűnösök büntetését kérjük”.²³ Figyelmeztetések és felhívásaik a román társadalom legnagyobb részében nem találtak visszhangra.

Az elhurcolt magyar fiúk és férfiak érdekében elsősorban kétségbeesett hozzátartozók próbáltak közbenjárni. Először a Magyar Dolgozók Szövetségéből 1944. október 16-án Magyar Népi Szövetséggé alakuló baloldali politikai szervezethez folyamodtak, annak irodáiban azonban elhárították a foglyok hazahozatalára vonatkozó kérésüket. Ezután a nyilvánosság legfontosabb fórumához, a napilapokhoz fordultak segítségért. A történekről azonban a korabeli magyar sajtó legnagyobb része mélyen hallgatott. Az MNSZ kolozsvári napilapja, a *Világosság* is csak kitartó kérdezősködésekre válaszolva említette végül az elhurcolásokat. A lap „a felszabadulás első napjaiban biztonsági okokból elvitt férfiak”-ként utalt a fogságba vetett civilekre.²⁴ Ugyanakkor több napilapban is megjelent egy rovat *Ki tud róluk?* címmel, amelyben a hozzátartozók közzétehették elvitt szeretteik nevét és eltűnésük időpontját. Annak körülményeit azonban nem pontosították, és a szovjet „felszabadítók” szerepét az elhurcolásban nem említhették. Segélykérések ilyen formában nem sok eredményt hozhattak.

A foglyul ejtett civilekért egyedül a temesvári *Szabad Szó* állt ki, igen bátran és szokimondóan, igaz, az is csak 1945 januárjában, amikor már a Szovjetunió munkatáborai elnyelték őket: „Ezrek és ezrek elhurcoltattak, akik mind, kivétel nélkül magyar nemzetiségűek voltak, hogy ezáltal az észak-erdélyi magyarság minél inkább megriktíttassék.”²⁵ Ez azonban csak egyedi eset volt, hiszen a szovjet fogolyszedési akciókról nem lehetett nyíltan kimondani az igazat, legfeljebb bizalmas diplomáciai levelezésekben. Így tett Demeter Béla is egyik Budapestre küldött jelentésében: „[...] A Vörös Hadsereg vonult be tavaly ősszel erre a területre, ahol kitörő örömmel üdvözölték őket. (sic!) [...] Ekkor szedték össze a városok és falvak népeit, oktalanul összefogdosták és internáló táborokba hurcolták.”²⁶

Hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a sajtó segítségével az elhurcoltak keserű sorsán nem lehet változtatni. Látva a helyzet reménytelenségét, kolozsvári magyar anyák és hitvesek egy kitartó csoportja végül az egyházakhoz fordult segítségért. Szeretteik mielőbbi szabadon bocsátása érdekében Vásárhelyi János kolozsvári református püspököt kérték fel közbenjárásra. Meghatóan őszinte sorokban fejezték ki hónapok óta tartó szomorú helyzetüket 1945. március 2-i keltezésű levelükben: „A mi fájó lel-

²² *Világosság* (Kolozsvár), 1944. október 20., I. évf., 2. sz., 2.

²³ Magyar nyelven idézte a *Világosság* (Kolozsvár), 1944. december 1., I. évf., 37. sz., 2.

²⁴ *Világosság* (Kolozsvár), 1944. november 23., I. évf., 30. sz., 3.

²⁵ *Szabad Szó* (Temesvár), 1945. január 19., II. évf., 15. sz., 2.

²⁶ Magyar Nemzeti Levéltár. Országos Levéltár. DEMETER Béla: *Transylván helyzetkép*. 1945. november 24. 41. 667/Bc. 8.

künk, szívünk régóta megérezte és tudja, hogy minő sorsban szenvednek a szerencsétlenek, de ha sirva, jajgatva, kétségbeesve valahol felszólaltunk érdekükben, vagy panaszkodtunk, elhallgattattak bennünket azzal, hogy: »nincsenek rossz sorban, vagy pedig jönnek már haza« stb.»²⁷ A püspök azonban mit sem tehetett értük.

A több tízezer elhurcolt civil fiú és férfi szabadon engedésének ügye az egész korabeli erdélyi magyar társadalmat érintette és annak egyik legfájóbb kérdése volt. Ettől a politikum sem tekinthetett el. A szovjet katonai hatóságok implikációja miatt viszont a civilek elhurcolása igencsak kényes kérdésnek számított, amit ajánlatos volt kellő óvatossággal kezelni. Sokáig mélyen hallgattak is róla. Először csak 1945. március 2-án, a szovjet igények szerint összeállított Groza-kormány megalakulását közvetlenül megelőzően került említésre a civil foglyok ügye. Az MNSZ céljait és elvárásait összefoglaló, 21 pontos dokumentum 7. pontjában ez állt: „Kívánjuk mindazon magyar férfiak hazabocsátását és jogaikba való visszahelyezését, akiket – értesülésünk szerint sok ezer embert – a [...] katonai elemek hurcoltak el Észak-Erdélyből, pusztán faji megkülönböztetés alapján.”²⁸ E nyílt kiállásra a hagyományos polgári pártok addigi kormányaival szemben, a kommunista párt hatalomátvételét előkészítő kampány kereteiben kerülhetett sor. Ennek megfelelően, a Vörös Hadseregbe való pontos utalás helyett csak ködösítve, bizonyos „katonai elemek”-et jelöltek meg, ami akár a román hadseregbe is vonatkozhatott. A foglyok szabadon bocsátásának tekintetében pedig a nyilatkozatba foglalt kérés teljesen eredménytelen volt.

Hamarosan viszont már ez a ködösítő hozzáállás sem bizonyult elegendőnek, és felsőbb utasításra az MNSZ-nek is mindent a „reakciók” megfoghatatlan csoportjának nyakába kellett varrnia. Így vált a kommunisták által vezetett szovjetizáció időszakában a civil elhurcolások témája, a társadalom tragédiája politikai propagandaeszközzé. A kényszermunkára vitt magyar fiúkról és férfiokról az MNSZ elnöke, Kurkó Gyárfás 1945. április 21-i beszédében már így nyilatkozott: „Olyan nehéz történelmi pillanatokot éltünk, hogy mikor bejött a Vörös Hadsereg, nem tudta, kivel álljon szóba. Az akkori reakciós hatóságok éppen a legjobb demokratákra fogták rá, hogy fasiszták. Százával fogtak össze bennünket addig, amíg nem tudtuk leigazolni magunkat. Az a segítség, amelyet a Vörös Hadseregtől kaptunk, nem fejezhető ki szavakkal.”(sic!)²⁹

²⁷ Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára. Erdélyi Református Egyházkerület Püspöki Hivatalának levéltára. Kolozsvár. 1945/147.

²⁸ *Az MNSZ kívánságai*, ANDREESCU Andreea–NASTASĂ Lucian–VARGA Andrea (szerk.): *Minorități etnoculturale. Mărturii Documentare. Maghiarii din România (1945–1955)* [Nemzeti kisebbségek. Iratok vallomásai. A romániai magyarok (1945–1955)] București, 2000. 63.

²⁹ *Mit kell tudnia mindenkinek a Magyar Népi Szövetségről?* A Magyar Népi Szövetség kiadása, h. n. [Kolozsvár], 1945. 13.

Mindebből az derülhetett ki, hogy a jó szándékú szovjet katonai vezetést voltaképpen félrevezették, ami részben akár igaz is lehetett. Viszont az elhurcolások alig néhány száz főre való kiterjedése, és a leigazoltatás utáni automatikus szabadon engedés már hazug csúsztatás. Szó sem volt politikai leigazolásról! Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a 18 éves kolozsvári Varga Mártonnak az esete, akit éppen akkor hurcoltak el a szovjet járőrök az utcáról, amikor a mentesítési igazolványokat vitte a Városházáról a nyomdába.³⁰ Az elhurcolástól csak az menthetett meg valakit, ha magyar nemzetséget eltitkolva, románként „igazolta” magát.³¹ Ez azonban nagyon ritkán fordult elő.

Tény, hogy még ismert magyar baloldali vezető személyiségek, erdélyi szociáldemokrata, vagy éppen kommunista magyar vezetők személyes közbenjárásai sem vezettek eredményre. A szovjet katonai hatóságok nem voltak tekintettel a világnézeti kérdésekre: magyar kommunistákat is elhurcoltak. Az érdekükben közbenjáró kommunista és szociáldemokrata vezetőknek, Balogh Edgárnak, Demeter Jánosnak, Lakatos Istvánnak és Katona Szabó Istvánnak a kolozsvári szovjet városparancsnok, Zimesik gárdaőrnagy vagy kitérő választ adott: „a foglyok nem tartoznak a városparancsnok hatáskörébe”, vagy felsőbb parancsra hivatkozott: „Kérem, higgyék el, hogy ez nem tőlem függ”.³²

Látva a helyzet reménytelenségét, Balogh Edgár baloldali közíró, ismert közéleti személyiség egyénileg is megpróbált tenni valamit, legalább elvtársai kiszabadításáért. A hadifogolyszedés megszüntetését és a már elhurcoltak szabadon bocsátását kérve francia és orosz nyelvű beadvánnyal fordult a Bukarestben székelő Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz. A szovjet vezetés alatt álló, bár hivatalosan közös szovjet–angol–amerikai–francia ellenőrző szerv válasza azonban negatív volt. Azzal érvelt, hogy a nemzetközi hadijog alapján a Vörös Hadsereg hadifogságba vetheti a sikertelen Horthy-féle kiugrás után (!) továbbra is német oldalon harcban álló honvédség katonaköteleseit. Elutasító válaszában civilekről szót sem ejtett. Az erdélyi elhurcoltak zömének szabadon engedéséről pedig – akiket éppen az 1944. október 15-i magyar kiugrási kísérlet előtt ejtettek fogságba – nem nyilatkozott.³³

Az elhurcolt civilek szabadulásának kérdése egyedül a moszkvai vezetés döntésétől függött. Ezt pedig a Szovjetunió gazdasági igényei határozták meg. A fogságba

³⁰ A szerző által készített interjú Varga Márton (1926–2005) egykori civil elhurcolttal, Kolozsvár, 2004. április 16. A szerző tulajdonában.

³¹ Így szabadult meg például Brätigam Albert, aki az édesapja nála lévő román katonakönyvével tudta igazolni magát. A szerző által készített interjú Dózsa Sándorral (1930–2012), az elhurcolt Dózsa János öccsével, Kolozsvár, 2004. április 19. A szerző tulajdonában.

³² KATONA SZABÓ István: *A nagy remények kora. (Erdélyi demokrácia 1944–1948)*. I. köt., Magvető Kiadó, Budapest, 1990. 41.

³³ BALOGH i. m. 114.

vetett erdélyi magyar polgári lakosokat ugyanis a GUPVI hadifogoly- és munkatáboraiba szórták szét, annak megfelelően, ahogy a háború utáni újjáépítésben a munkaerőre szükség volt. Eddigi kutatásaim során összesen 84 olyan tábor és altábor sikerült azonosítanom, amelyben erdélyi magyarok töltötték fogságuk idejét. Legtöbbjüket az Urál-hegység déli lábainál elterülő erdei munkatáborokba vitték. Itt elsősorban fakitermelésben és szénbányákban, de építkezéseken is dolgoztatták őket. A legnagyobb lágerközpontok, Cseljabinszk, Magnyitogorszk, Asa, Ufa mellett több altábor létesült, illetve elszigetelt, kisebb lágereket is kialakítottak Salasova, Beloreck, Karpacsova, Minjar, Kistim, Karabas, Nyizsnyij Tagil, Ufalej, Kopejszk és Tvarájá Platyina környékén, ahol ugyancsak számos erdélyi magyar sínylődött. Az Erdélyből elhurcoltak egy másik csoportját az Azovi-tenger melletti Taganrogba vitték, illetve többeket a Krím-félsziget nagyvárosai (Szevasztopol, Szimferopol és Feodoszija) környékén kialakított munkatáborokba irányították. A szerencsésebbek a közeli Moldvába kerültek, Kisinyov és Tighina lágereibe. Sok erdélyi magyar viszont ukrainai lágerekben töltötte rabsága éveit, elsősorban Kijevben és Nyikolajevben (ma: Mikolajiv), valamint a Donyec-medence hírhedt szénbányái körül létesített táborokban, közöttük a hatalmas gorlovkai 28. sz. lágerben.

A táborokba való kiszállítás általában néhány hetet, de volt úgy, hogy több mint egy hónapot is igénybe vett, ugyanis a háború még tartott, és a fronton harcoló szovjet egységek számára utánpótlást szállító katonai szerelvényeknek abszolút elsőbbségük volt. Ezért, a túlterhelt vasútvonalakon haladva, a foglyokat szállító szerelvények néha napokig vakvágányokon voltak kénytelenek vesztegelni egy-egy állomáson, ameddig a katonavonatok elhaladtak. A zárt marhavagonokban szállított foglyoknak rettenetes körülményeket kellett elviselniük. A hideg vagonokban összezsúfolt emberek gyakran napokig étlen-szomjan utaztak. Többen már az út során a fogság áldozataul estek. A szovjet örök gyakori ígérete szerint a táborban meleg étel, ivóvíz, fürdés várta volna az utat túlélőket... Nem csoda, hogy legtöbbjük már csak azt várta, hogy valahova megérkezzen és az út megpróbáltatásai érjenek véget. Nekik azután csalódniuk kellett, hiszen előfordult, hogy a lágerben még ennél is szörnyűbb körülmények közé kerültek. „Bementünk a barakkokba” – emlékezik az 1945 januárjában elhurcolt erdélyi szász Brandstetter Helene a Donyec-medencei Siglovka lágerébe való megérkezésre. „Azokat akkor készítették, jegesek voltak, a hó csepegett le róluk, hideg volt. Fabarakkok, de meg voltak vakolva. Az ablakok szimplák voltak. Éjszaka, amikor aludtunk, a hó fújt be, és reggel a fejünk teli volt hóval. Még akkor este jöttek az oroszok, s átkutattak. Ami óra, ékszer volt, amit tudtak, könyveket, énekeskönyveket, mindent elvettek.”³⁴

³⁴ Benkő Levente által készített interjú Kadácsi Árpádné Brandstetter Helene (sz. 1913) egykori német elhurcolttal, Köhalom, 2001. február. Benkő Levente tulajdonában.

Minderről az otthon maradtak semmit sem tudhattak. Számukra hosszú ideig nem maradt más, mint a kiépülő romániai kommunista rendszer által nyújtott torzkép az antifasiszta és antiimperialista harcról, illetve a mindenütt megbúvó „reakcióssokkal” való napi leszámolásról. A romániai kommunista rendszer konszolidációjának egyik alapfeltétele volt a – legalábbis látszólagos – magyar–román megbékélés, amit az új hatalom minden lehetséges módon elő akart mozdítani. E cél érdekében a kommunista vezetők még gyomorforgató hazugságoktól sem riadtak vissza. Jó példa erre a kolozsvári *Utunk* hetilap egyik 1946-os számában a László Ferenc állítólagos korábbi fogoly tollából, felsőbb utasításra megjelentetett propagandacikk, melynek beszédes címet választottak: *Magyarok, románok testvéri kézfogása a szovjet hadifogságban*. A rendkívül alacsony írói színvonalon megírt mű a még 1946-ban is oly sokakat érintő fogolykérdésben akart valamilyen suta megnyugtatót adni az elhurcoltak hozzátartozóinak, az erdélyi magyar családok tízezreit közvetlenül érintő ügy fontosságát ugyanis a kommunista vezetés is felismerte. Megpróbálta tehát a maga hasznára fordítani e szomorú eseményt, ezért a fogság tényét úgy állította be, mintha az az elhurcoltak számára pozitív tanulságokkal járt volna, és valamiképp az „élet iskoláját” jelentette volna, hozzájárulva emberi fejlődésüknek a rendszer által szorgalmazott irányba való előmozdításához.

A cikkben közöltek szerint a magyar és román foglyok között kialakuló „jó bajtársi viszony később a kultúra közeledésben meleg barátsággá fejlődött”,³⁵ és e téren „a magyarországi magyarok az erdélyiek előtt jártak”.³⁶ Mindezzel azután könnyű volt szembeállítani a minden elképzelhető rossz tulajdonsággal bíró német foglyokat, akiket szinte már démonizálva, így állítottak be: „Mivel a németek számbeli többségben voltak, a legtöbb táborban a vezetés az ő kezükben volt. (sic!) Sokan közülük látva, hogy az idők szelének iránya megváltozott, demokratáknak adták ki magukat. A fasiszta szellem azonban olyan mélyre hatolt beléjük, hogy minden tettük leplezte önző, imperiálista szellemű voltukat.”³⁷ A gyűlölködő németekkel ellentétben a szovjet táborvezetőséget a cikkíró úgy tüntette fel, mintha a népek testvériesülésének bajnoka lett volna. Egy táborbeli a foglyok által rendezett, fiktív „nemzetközi koncert” kapcsán ekképp mutatta be a táborparancsnokot: „A koncert már javában folyt, amikor megérkezett az orosz táborparancsnok. Tekintete a terem fő falán elhelyezett szovjet zászlóra esett, majd a koncert folytatását letiltva, magához hívatta az ünnepély rendezőjét. [...] Pár perc múlva a szovjet zászló mellé magyar, román és osztrák zászlókat tűztek ki. Csak ennek megtörténte után adott engedélyt a táborparancsnok

³⁵ LÁSZLÓ Ferenc: Magyarok, románok testvéri kézfogása a szovjet hadifogságban. *Utunk* (Kolozsvár), 1946. november 9., I. évf., 11. sz., 9.

³⁶ LÁSZLÓ i. m. 9.

³⁷ LÁSZLÓ i. m. 9.

a nemzetközi hangverseny folytatására. A német zászlót azért nem tüzték ki, mert nemzeti szuverenitásuk még nincs elismerve (sic!).”³⁸

A szovjet lágert szinte már földi paradicsomként feltüntető írásban szó van még a foglyok által rendezett, kalákaszerű közös magyar–román nótaestékről, sőt, közös faliújságról is, amelynek keretétől állítólag „egy magyar festőművész hadifogoly [...] gyönyörű erdélyi tájat festett. Az előtérben a két ország határánál egy magyar és egy román paraszt állott nemzeti viseletben. Baráti kézfogásuk súlya alatt az elválasztó határák ledőltek.”³⁹ Ilyen alapra azután el lehetett helyezni azt a „kölcsonös indítványt”, hogy: „a hadifogságból való hazatértünk után, mielőtt a gazdasági helyzet megengedi (sic!), közös magyar–román hadifogoly találkozót rendezünk: az egyik évben Budapesten, a következőben Bukarestben, vagy a Fekete-tenger partján, hogy ezáltal is jobban megismerje egymást a két nép.”⁴⁰ Mindennek megkoronázásaként a cikk írója kifejtette, hogy mindeme csodás tervek és „e meleg baráti viszony kialakulására feltétlenül döntő módon hatott a szovjetnépek közötti testvéri viszony légköre.”⁴¹ Az írás valódi célja ugyanis nem maga a szovjet fogság bemutatása és még csak nem is a foglyok hozzátartozóinak megnyugtatása volt, hanem végeredményben a kommunista rendszer dicsőítése és a nemzetiségi feszültségek csökkentése, a társadalom fölötti biztosabb ellenőrzés elérésének reményében.

A propaganda azonban nem csak az otthon maradottaknak szólt, hanem – cinikus módon – a szovjetunióbeli légerekben is működött. A többféle módon és minden lehetséges eszközzel folytatott tábori propagandával a szovjet hatóságok arra törekedtek, hogy egyrészt a táborbeli körülmények valamelyest elviselhetőbbé tételével javítsák a foglyok közérzetét, másrészt terjesszék a kommunizmus eszméit a foglyok között. Utóbbi sikerétől azt várták, hogy majdani hazatérésükkor, az otthoni változásokat könnyebben elfogadva, a helyi kommunista rendszer stabilitását ne veszélyeztessék. Igaz ugyan, hogy a foglyok többsége inkább csak a nagyobb ételadag – végső soron a túlélés – reményében fogadta el látszólag a táborbeli kommunista propagandát, mégis voltak olyanok, főleg a fiatalabbak között, akiknek világnézetére valóban hatott a politikai agitáció.

A tábori propagandának voltak nyílt és rejtett formái. Nyíltak minősült a légerek belső életéhez hozzátartozó rendszeres „politikai nevelés” vagy más néven „szocialista nevelés”, amely nem volt egyéb, mint kommunista propaganda és agitáció. A sztálini rendszer groteskségét mutatja, hogy az ártatlanul évekre elhurcolt, éhező, nehéz fizikai munkát végző foglyok előtt a külön erre a feladatra kiképzett politrukok

³⁸ LÁSZLÓ i. m. 9.

³⁹ LÁSZLÓ i. m. 9.

⁴⁰ LÁSZLÓ i. m. 9.

⁴¹ LÁSZLÓ i. m. 9.

„átnevelő tanfolyamok” keretében az emberek egyenlőségét, a kizsákmányolás megszüntetését és a kommunizmus megváltó erejét ecsetelték. Leginkább az ún. O.K.-sok (vagyis a végsőkig legyengült és ezért munkaképtelennek minősített foglyok) között agitáltak, akik nem hagyhatták el a tábor, így a hazug propagandának állandó szenvedő alanyai voltak. A háború végéig a politrukok az éppen aktuális hadi helyzetet ismertették, részletesen szólva a „fasiszta németek” rombolásairól. Az antifasiszta propaganda 1945 májusa után is tovább folytatódott, kiegészülve a kelet-európai kommunista pártok egyre aktívabb tevékenységének ecsetelésével.⁴²

Emellett rendszeresen tartottak nagyobb méretű antifasiszta előadásokat az összes fogoly számára. Ezek a lágerek politikai életének legfontosabb elemei voltak, általában a táborok udvarán zajlottak minden fogoly kötelező részvételével. A táborvezetők figyeltek arra, hogy ezek a hosszabb előadások az illető foglyok anyanyelvén hangozzanak el a nagyobb hatás érdekében. Az előadók többsége maga is fogoly volt, aki felvállalva ezt a feladatot, Moszkvában kapott agitatori kiképzést. Ilyen volt, mások mellett, Rátkey Károly, akit állítólag magyar repülő tisztként ejtettek fogságba a fronton, majd agitátorként azokba a lágerekbe – többek között a Donbas 28-as gorlovkai táborába – küldték előadásokat tartani, ahol nagyszámú magyar fogoly volt. Az előadások alapvető célja az volt, hogy a foglyokat rábírja sorsuk elfogadására, a csendes beletörődésbe. Ennek érdekében az előadók legtöbbször úgy állították be a fogságot, mint egyfajta „megérdemelt” büntetést, de egyben kiemelték azt a végtelenül ironikus gondolatot is, miszerint a Szovjetunió voltaképpen „kegyes” az ellene korábban harcoló „fasiszta” foglyokkal, hiszen megengedi, hogy bűnüket a szovjet állam újjáépítésében való részvételükkel váltsák meg. Végül mindig elhangzott az az álnok ígért, miszerint ha minden erejükkel kitartóan dolgoznak, sorsuk majd idővel egyre jobbra fordulhat.⁴³

A nyílt propaganda másik eszköze a tábori kultúrbarakkok létrehozása volt, amelyekben a rendszeresen szállított pártlap, a *Pravda* mellett, az ugyancsak Moszkvában szerkesztett *Igaz Szót* is eljuttatták a magyar foglyokhoz. Általában ezekből az O.K.-soknak egy-egy társuk hangosan fel kellett, hogy olvasson.⁴⁴ A tömény propagandát tartalmazó lapok terjedelmes írásokban mutatták be a hős szovjet katonák emberfeletti cselekedeteit, részletesen beszámoltak a mindig kötelezően „aljas fasiszta” ellenség rémtetteiről és állandóan ismételték a szovjet nép kitartását. Mindezt az eljövendő „boldog élet” illuzorikus perspektívájával. A *Pravda* és az *Igaz Szó* cik-

⁴² SZABÓ i. m. 82.

⁴³ Az antifasiszta előadásokról, egyebek mellett, lásd a szerző által készített interjút Török Imre (sz. 1928. február 22.) egykori civil elhurcolttal, Kolozsvár, 2006. december 6. A szerző tulajdonában. (A továbbiakban: Török)

⁴⁴ Csetri

kei azonban nem lehettek túl meggyőzőek, hiszen a lágerek szörnyűségeit saját sorukon megtapasztaló foglyok legfeljebb elvétve adtak hitelt a bennük foglaltaknak. Sokkal fontosabb volt számukra az, hogy ezekből az újságokból értesülhettek – legalább bizonyos mértékig – az otthoni politikai változásokról, arról, hogy mi várja majd őket, ha végül hazatérhetnek.⁴⁵ Az újságok mellett egyes fontosabb lágerekbe – így a cseljabinszki központi táborba is – eljutott egy *Mi az igazság a kolhozokról?* címet viselő, 40-50 oldalas, magyar nyelvű brosúra is. Ez statisztikai adatok tömegével, kérdés-felelet formájában próbálta a foglyoknak bizonyítani a szocialista mezőgazdaság felsőbbrendűségét.⁴⁶

Mindezek mellett működtek a tábori propaganda rejtett formái is. Ezek elsősorban a tábori klubok működésében és az ünnepek megülésében fejtették ki hatásukat. A táborok többségében – mintegy a foglyok irányába mutatott kegyként – a parancsnokság engedélyezte foglyklubok létrehozását. Ezekben a foglyok, kihasználva kevés szabadidejüket, saját zenekaruk muzsikájára táncolhattak,⁴⁷ és színjátszó előadásokat is tarthattak.⁴⁸ Ezeken általában a táborvezetőség is részt vett. Néha az asai vagy cseljabinszki és más főtáborokból kiküldött, pár tagú „vándorzenekar” is felkereste a félreesőbb lágereket. Magyar nótákat, szalondarabokat vagy operettrészleteket játszottak, és zene- vagy énekszámokat adtak elő.⁴⁹ A tehetségesebb foglyokból utasításra ún. „kultúrbrigádokat” alakítottak, amelyekben szavaltak és énekeltek. Nekik kellett az ünnepi műsorokat is megtervezniük és lejátszaniuk.⁵⁰ Ezek jól átgondolt tartalma és koreográfiája néha nyílt, néha burkolt politikai üzeneteket is hordozott.

Az ünnepek sajátos értelmet nyertek a táborok világában. Az év ünnepnapjainak otthoni megszokott rendje a kommunista elveknek megfelelően a lágerekben átalakult. A vasárnap nem számított ünnepnek, csak munkaszüneti nap volt, és az sem minden táborban. Az elvégzendő munkák függvényében több lágerben ezen a napon is dolgoztatták a foglyokat. Voltak azonban kötelező ünnepek, amelyeket az orosz örök mindig együtt ültek meg a foglyokkal. Ilyen volt például május elseje, amikor senki sem dolgozott, s tartalmasabb ebédet adtak. Május 9-én, a háború végének ünnepén a lágereket minden esztendőben fellobogózták, s orosz katonai indulókat játszottak. Ugyanígy ünnepelték meg minden év november 7-én az 1917-es bolsevik

⁴⁵ VINCZE Sándor: Pokoljárás. *Szabadság*, Kolozsvár, 1991. február 8., III. évf., 26. sz., 4.

⁴⁶ A szerző által készített interjú Bitay László (sz. 1928. április 17.), egykori elhurcolttal, Kolozsvár, 2006. január 13. A szerző tulajdonában.

⁴⁷ PAPP Annamária i. m. 144.

⁴⁸ A szerző által készített interjú Kovács Jolánnal, az elhurcolt Kovács Károly özvegyével, Kolozsvár, 2004. március 31. A szerző tulajdonában.

⁴⁹ SZABÓ i. m. 108.

⁵⁰ A szerző által készített interjú Fodor Eszterrel, Bakó Mihály egykori elhurcolt leányával, Kolozsvár, 2004. március 23. A szerző tulajdonában.

forradalom győzelmét.⁵¹ Különösen nagy hangsúlyt fektettek erre a harmincadik évfordulón, 1947-ben.

Ezzel szemben a kereszténység legnagyobb ünnepét, a karácsonyt az ateista szovjet rendszerben hivatalosan nem ünnepelték. Ettől függetlenül a legtöbb táborban a vezetőség hallgatólagosan engedélyezte a foglyoknak, hogy szentestén feldíszított fenyőfát állítsanak, és német, román, illetve más nemzetiségű fogolytársaikkal együtt karácsonyi dalokat énekeljenek.⁵² Sőt, az is előfordult, hogy karácsonykor a korábban megspórolt ételből nagyobb mennyiséget osztottak ki.⁵³ Az orosz lágerparancsnokok és az őrszemélyzet azonban hivatalosan elhatárolódott az ünneptől, nem vett részt a foglyok betlehemes játékokkal tarkított karácsonyi előadásain. Új-évkor viszont a táborok vezetői mindig látogatást tettek a barakkokban.⁵⁴

A szovjet rendszer propagandagépezete kihasználta a különleges ünnepnapok nyújtotta lehetőségeket is a kommunista eszmék terjesztésére. Így a lágerekben módot adtak arra, hogy a különböző nemzetiségű foglyok megtarthassák saját nemzeti ünnepeiket. Ezek közül azokat, amelyek megfelelően átideologizálhatók voltak, a táborvezetőség jóváhagyásával minden évben megünnepelhatték. A jellegzetesen magyar ünnepek között ilyen volt március 15., az 1848-as forradalom kitörésének emléknapja. Ezt az orosz propaganda úgynevezett Petőfi-megemlékezésekké alakította át. A cári csapatok által a segesvári csatában megölt Petőfi Sándort ugyanis a szovjet ideológia szellemiségében a bolsevik forradalmárokhöz hasonlította, benne a lenini forradalom magyar előfutárát látva. Ugyanakkor igencsak megfelelő történelmi figura volt ahhoz is, hogy mint az osztrákok ellen szabadságharcot folytató hős, áthallással a megszálló, fasiszta németek ellen küzdő népet jelképezze. Petőfi alakja tehát minden tekintetben ideális volt a kommunista propaganda alapeszméinek terjesztésére és a magyar foglyok körében való népszerűsítésére. Ezért azokban a táborokban, ahol magyarok is raboskodtak, minden év március 15-én megtartották a Petőfi-megemlékezéseket, amelyek keretében a magyar foglyok szavalatokat adhattak elő és forradalmi dalokat énekelhettek.⁵⁵ Az ünnepi előadásokat az illető lágernek más nemzetiségű foglyai is megtekinthették, ezáltal is növelve az esemény propagandahatását.

A táborokba zárt foglyokat a szovjet hatóságok igyekeztek elzárni a külvilágtól. Céljuk az volt, hogy a fogság éveit végig egyedül a kommunista propaganda által

⁵¹ ZSIGMOND József: *Apám nyomán Szibériában*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2002. 77., 79., 128.

⁵² ZSIGMOND i. m. 114.– SZABÓ i. m. 64. – Mile.

⁵³ A szerző által készített interjú Forrai János (sz. 1924. április 26.) volt hadifogollyal, Kolozsvár, 2004. március 30. A szerző tulajdonában.

⁵⁴ ZSIGMOND i. m. 150.

⁵⁵ Más lágeretek mellett így volt ez a Donbas 28-as gorlovkai táborában is. Lásd erről Török.

beljük sulykolt kötelezően optimista világkép és helyzetértelmezés alapján éljenek. A táborbeli, központilag ellenőrzött kommunikációt megzavarta volna a foglyok helyi civilekkel való közvetlen kapcsolatlétesítése, szembesülve ugyanis az egyszerű orosz emberek nyomorúságos, nélkülözésekkel teli életével, a foglyok előtt könnyen hiteltelenné válhatott a kommunista propaganda és agitáció. A helyi lakossággal való közvetlen érintkezés ezért kivétel nélkül minden lágerben szigorúan tilos volt. A táborokat úgy szervezték meg, hogy lehetőleg önellátóak legyenek, így a lakóbarakkok és az őrtornyok mellett a lágerekben rendszerint kórházbarakk, disztrófiás barakk, pékség, konyha, ételkiosztó, fürdő, ruhafertőtlenítő, mosoda, cipész-, ács-, asztalos-, kovács- és fehérnemű-foltozó műhely is működött.⁵⁶

A hatalmas táborvilág önellátásra való berendezése a szovjet államnak is érdekében állt, hiszen a több millió fogoly eltartása – még a minimális szinten is – hatalmas költségterhet jelentett. A hatékonyabb önfenntartás céljával 1946. január 1-től bevezették a „hozraszcio”-t, vagyis az önelszámolásos rendszert. Ez azt jelentette, hogy a lágereket mint katonai alakzatokat szervezték meg: egy tábor egy zászlóaljnak számított, századokra, szakaszokra és rajokra osztva. Mivel a táborokban civilek és katonák egyaránt voltak, utóbbiak közül a tisztek vették át az adminisztrációt, viselhették rendfokozataikat és nem kellett dolgozniuk. Nagy újdonság volt, hogy ettől kezdve a táborlakók munkáját megfizették. Ezt természetesen a propaganda is felhasználta, úgy állítva be a foglyok helyzetét, mintha ők már szinte szabad emberek lennének. Arról azonban már a külvilág felé sehol sem tettek említést, hogy a foglyok ettől kezdve a saját maguk „keresetéből”, azaz kötelező és mélyen alulfizetett kényszmunkájukból kellett, hogy gondoskodjanak saját létfenntartásukról.⁵⁷ A rendszer végtelen cinizmusát mutatja, hogy mindent megfizettettek velük, még a „szállást” és az „étkeztetést” is. Amennyiben a foglyoknak mindezek kifizetése után maradt még némi pénze, azt meghatározott napokon, fegyveres kíséret mellett, a közeli városok bazárjában költhették el. Ilyenkor legtöbbször élelmiszert vagy dohányt vásároltak rajta, hogy a szűkös lágerkosztot valahogyan kiegészíthessék.⁵⁸

Amíg a háború tartott, a foglyok nem írhattak és nem kaphattak levelet. A tábori posta propagandisztikus jelentőségét azonban a szovjet hatóságok is felismerték és 1946 elejétől a Nemzetközi Vöröskereszt segítségével megszervezték a tábori postaszolgálatot.⁵⁹ A kiosztott levelezőlapokra, a cenzorok munkáját megkönnyítendő, eleinte csak tíz sort, legfeljebb huszonöt szót volt szabad írni. A tábori levelezőlapokat

⁵⁶ A táborbeli körülményekről többek között lásd: ZSIGMOND i. m. 88.; PAPP Annamária i. m. 137.; SZABÓ i. m. 48.

⁵⁷ ZSIGMOND i. m. 91, 118–120.

⁵⁸ PAPP A. i. m. 144. – ERCSEY i. m. 88–89.

⁵⁹ ZSIGMOND i. m. 89–90.

a cenzúra moszkvai központjában ellenőrizték, s onnan küldték tovább a címzettekhez. Ugyanígy tettek a foglyoknak szóló levelekkel is, melyeket a kézbesítés előtt ugyancsak Moszkvában vizsgálták át. A láger szó nem szerepelhetett a levelezőlapokon, helyette gyakran „postafiókot” írtak, melynek száma a valóságban a foglytábor száma volt. A hazaküldött lapok tartalma sematikus, hiszen csak az a levél juthatott át a cenzúra szűrőjén, amely nem tartalmazott lényeges információkat a fogságról. A foglyok szinte már kötelező optimizmussal írtak folyton arról, hogy jól vannak, és hogy hamarosan érkeznek haza. A valóságban azonban gyakran megtörtént, hogy az egészségi állapotáról biztató híreket küldő fogoly később elpusztult a fogságban, és csak hazaküldött levelei maradtak utána. Akik meg végül mégis hazatérhettek, azoknak első írásos híradásuk után rendszerint még évekig kellett várniuk a szabadulásra. Ritkán ugyan, de előfordult, hogy egyes táborparancsnokok megengedték, hogy a foglyok közül néhányan – jól megválogatott – fényképeket is küldhessenek haza a lágerből. E ritka képek mindegyike jól táplált, megfelelő ruházattal ellátott, mosolygós arcú, már-már sorsukkal elégedettnek mutakozó embereket ábrázolnak. Nem csoda, hiszen a fényképkészítés előtt heteken át nagyobb táplálékadaggal erősítették fel szervezetüket, a fényképezés röpké pillanatában pedig emberhez méltó ruhákba bujtatták őket... Mindezzel a fogság szinte már idillikus illúzióját akarták kelteni a külvilágban, ellensúlyozandó a valóság borzalmait.

Bár tisztában voltak a levélváltás szigorú korlátaival és azzal, hogy az igazságot szenvedéseikről nem írhatják ki magukból, a foglyok számára mégis bátorítást, lelki épülést jelentett az otthon maradt szeretteikkel való legapróbb kapcsolattartás is. Leginkább ugyanis a rettenetes honvágy kínozza őket. Az orosz örök többsége általában megértően és emberségesen viszonyult a foglyokhoz. Igyekeztek vigasztalni és biztatni őket. Hol azt mondták: „Szkoró páigyós domoj!” (Rövidesen hazamész!), hol meg ezt: „Nyebojszá, szkoro páigyos domoj!” (Ne búsulj, hamar hazamész!), vagy ezt: „Vszjó hárásó bugyet!” (Minden jó lesz!) stb.⁶⁰ Másrészt viszont számos alkalommal csúnyán átejtették őket, azt ígérve, hogy eljött a szabadulás várva-várt órája, holott csak egy-egy új fogolytranszportot állítottak össze, amelyet azután más táborba irányítottak. Egy ilyen esetet ír le igen érzékletesen visszaemlékezésében Ercsey Gyula Kolozsvárról elhurcolt civil fogoly: „Munkaidő végén, karácsony estéjén, a nagy pillanat elérkezett. [...] A gondos számbavételt követően a raktárban új ruhákba öltöztettek. Ez még inkább felszította reményeinket, és a közeli szabadulás lázában készültünk az útra. Mindenki hitte, hogy valóban elengednek, hozták a katonabajtársak a leveleket, és ígérték, hogy személyesen visszük a címzettnek. [...] Kivittek az asai vasútállomásra. Csordultig volt a szívünk reménnyel, nem úszkált

⁶⁰ ZSIGMOND i. m. 95.

semmi aggodalom benne, amelyre gondolni sem mertünk. Sokáig várakoztunk. [...] Aztán jött egy vonat, és azt mondták, hogy ez a miénk. Messziről látszott, amint Szibériának tartva, mint egy nagy fekete állat, közeledett... És akkor megértettük, hogy vége az ábrándos reményeinknek. [...] Felcihelődtünk a kijelölt vagonba, és elfoglaltuk helyünket. [...] A jövő reménytelensége nehezedett mindnyájunk lelkére. [...] Valaki megszólalt: »Na, fiúk«... Csak ennyit, de ebben benne volt minden...»⁶¹

Megtörtént az is, hogy a gyakran kaotikusan kiadott és egymásnak ellentmondó hazaszállítási rendeletek személyes tragédiákhoz vezettek. Nem valószínű, hogy rosszindulat játszott közre, inkább egyszerű félreértés eredménye lehetett az is, ami a kolozsvári származású civil fogollyal, Török Imrével történt: „Úgy volt, hogy a civilek hamarabb hazajönnek. 1947 telén a hatalmas gorlovkai táborban, ahol több tízezren voltunk, Prokop Gyula barátom egyik éjszaka bejött a barakkba, és felköltött azzal, hogy hívat az NKVD-s tiszt. Bementem vele a tiszt irodájába. Miután köszöntem, megkérdezte az orosz, hogy haza akarok-e menni? Én meg persze, hogy akartam, hiszen szerettem volna szabadulni a láger körüli szénbányák fenyegetésétől. Mire közölte velem, hogy kivesznek a hadifogolynévsorból és betesznek a civilekhez. Másnap kiválogatták a civileket, köztük engem is, és felkészítettek, hogy megyünk haza. Nagy volt az öröm. Körülbelül négyszázan lehettünk civilek. Teherkocsikra tettek és elvittek egy kihalt lágerbe, ahol nem volt senki, csak a mindent benövő gyomok. Lekaszálódunk a teherautókról, és rohagáltunk egyik baraktól a másikig, hogy minél előnyösebb helyet kaphassunk magunknak. Ott vártuk az indulás napját. De csak nem akart eljönni. Helyette építőtelepen dolgoztattak. A munkahelyen már nem őriztek minket, civileket. Ezt kihasználva egyik nap megszöktem. Visszamentem a donbaszi Gorlovkára, a 28-as számú lágerbe, oda, ahonnan nem sokkal azelőtt a teherautókkal elvittek. Mikor visszaértem, láttam, hogy ott is civilek, férfiak, nők vannak, vegyesen. De mind idegenek voltak. Egyenesen a láger melletti irodára, a »sztojkontrolra« mentem. A személyzet ugyanaz volt, sokukat ismertem. Találkoztam is hamarosan egy ismerőssel, aki teljesen megrökönyödve kérdezte, hogy mit keresek én ott. Őszintén elmondtam neki, hogy eljöttem onnan, ahová vittek, mert nem indítottak haza. Kérdeztem, hogy hol van Prokop Gyula barátom, mire a válasz az volt, hogy egy transzporttal hazavitték. Majdnem összeesem. Kétségbeesésemben kérdeztem, hogy most mit csináljak. Azt mondta, hogy nincs mit tenni, vissza kell mennem oda, ahonnan eljöttem. Visszafordultam, s hol megállítottam egy-egy teherautót, hol meg gyalogoltam. Megtettem vagy száz kilométert az orosz télben a táborig. Az egész szökésem oda-vissza egy napig tartott. Mivel nem őriztek minket a munkatelepen, nem is tudták meg, hogy én egy napot

⁶¹ ERCSEY i. m. 72–73.

hiányoztam. Még két évet kellett várnom, míg az 1947-es ígélet valósággá vált, és hazaengedtek.”⁶²

A hazatérést váró foglyok folyton újabb és újabb fontos események bekövetkezésétől remélték szabadulásuk eljövételét, azonban az európai háború úgy ért véget 1945. május 9-én, hogy a hazatérést nem hozta el. Többségük sorsán az 1947. február 10-én Magyarországgal és Romániával egyaránt aláírt békeszerződés sem változtatott, szabadon bocsátásuk ugyanis a valóságban a magyarországi és romániai szovjet befolyás és pozíció megerősödésétől, a helyi kommunista rezsim kiépülésétől függött. Ennek bekövetkezése 1948–49-ben azután végleg megnyitotta a lágerrek kapuit a túlélők előtt. A hazaszállítás ritmusát azonban ezt követően is a Szovjetunió gazdaságának igényei szabták meg. Amíg a foglyomunkára nagy mennyiségben szükség volt, addig nem lehetett szó szabadulásról. Ezt bizonyítja a hazatérés évenkénti bontása is, amely kutatásaim szerint nagy eltéréseket mutat.

Ha a fogság egész időtartamára visszavetítjük, elmondható, hogy legkorábban azon kevesek jöhettek haza, akik sikeresen megszöktek még a kiszállítás idején, 1944-ben, illetve azok a foglyok, akiket koruk vagy egészségi állapotuk miatt munkaképteleneknek nyilvánítva maguk az orosz örök zavartak el még Brassó, vagy Focşani gyűjtőlágeréből. Ez azonban a hazatérők alig 5-7%-át tette ki, legfeljebb 800 erdélyi magyar civil kerülhetett haza ilyen hamar.

Ezt követte azon foglyok hazaengedése, akik valahogy túléltek ugyan a legborzasztóbb első telet a Szovjetunióban, de 1945 tavaszára fizikailag és szellemileg annyira legyöngültek, hogy munkavégzés tekintetében a szovjetek számára hasznavehetetlennek minősültek. Az összes hazatérőnek azonban ez is alig 20%-át tette ki. Megközelítőleg 2700 erdélyi civil így érkezett haza 1945 késő nyarán vagy kora őszén.

A foglyok túlnyomó többsége azonban már valóban csak a békeszerződés aláírása és a kommunista hatalom itthoni berendezkedése után, 1948 nyári, őszi hónapjaiban térhetett vissza. A túlélők 60%-a, legalább 8000 erdélyi magyar jöhetett haza ebben az időszakban.

Az utolsó nagy fogolytranszport 1949 októberében érkezett Erdélybe, a hazatérők mintegy 7%-át hozva vissza. Összesen majdnem 1000 erdélyi magyar civil tért ekkor haza szeretteihez.

A még ezután is kint maradók szórványosan érkeztek vissza 1950 és 1953 között; többen csak Sztálin 1953. március 5-én bekövetkező halála után. Ők együtt is a túlélők alig 6%-át tették ki, és számszerűleg nem lehettek többen 800-nál.

Sokaknak azonban mindez már nem adatott meg. Az elpusztult foglyok pontos számát ma már nem lehet megállapítani, hiszen minden lágerre kiterjedő, általános

⁶² Török.

nyilvántartás csak a fogság utolsó éveiben készült, s annak adatai sem minden tekintetben helytállóak. Az addig elhunytakról semmilyen hivatalos összeírás nem készült, pedig legtöbbször éppen a fogság első időszakában váltak a szovjet táborvilág áldozataivá. Számításaim szerint összességében az 1944 őszén elhurcolt erdélyi magyarok majdnem egyharmada, mintegy 5000-6500 fogoly hallhatott meg a több éves fogságban. Mintegy 40%-uk, megközelítőleg 2600 fő már a fogság elején, 1944 végéig életét vesztette, a legsúlyosabb véráldozatot azonban az 1945-ös esztendő hozta. Főleg az év elején történtek tömeges elhalálozások, s az erdélyi magyar civil áldozatok száma mintegy 3300-at tehetett ki. Az elhunyt foglyok abszolút többsége, összességében 51%-a tehát 1945-ben pusztult el. A háború végét követően javuló lágerbeli körülmények azután 1946-ra jelentősen lecsökkentették a halálozási arányt. Az elhunyt foglyok teljes számának alig 5%-a, kb. 320 erdélyi civil vesztette életét ebben az évben.

A túlélők azonban maguk is áldozatok. A hazatérők mindegyike számára nagy, olykor elviselhetetlen terhet jelentett a fogság. Többen a táborokban szerzett betegségek miatt a szabadulásukat követően hamarosan meghaltak. De azoknak is, akik még évtizedekig életben maradtak, s azon keveseknek, akik még napjainkban is közöttünk vannak, egész életükre rányomta bélyegét a fogság traumája. Legtöbbjük nem, vagy csak részben tudta feldolgozni az átélt szenvedéseket, és hosszú idő kellett hogy elteljen addig, amíg a fogság pszichológiai hatásai alól nagyjából felszabadulhatott.

„Itthon még sokáig kísértettek a lágerélmények” – írja visszaemlékezésében Bitay László, 1945 szeptemberében hazatért kolozsvári civil fogoly. „Éjszakánként gyakran újra álmodtam az átélteket s ilyenkor mindig csuromvizes párnán ébredtem fel. Sokáig azt hittem, ezek az álmok okozzák éjszakai izzadásomat, ám később, az álmok megszűntével még mindig átizzadt párnán ébredtem. Más, fogságból hazatértek ugyanezt a jelenséget tapasztalták magukon. Úgy látszik, a rendkívül leromlott fizikai állapotnak volt ez a következménye. Hosszú hónapok teltek el, amíg végre annyira összeszedtem magam, hogy már nem reszkettem az élelemért, s az evést nem csak azért hagytam abba, mert szégyelltem tovább enni, hanem azért, mert tényleg jól laktam.”⁶³

A fogság maradandó traumájához az is hozzájárult, hogy a hazairányított fogoly-transzportokat már a romániai elosztólágerekben egy egészen megváltozott világ fogadta. A román hadsereg őrzése mellett két hétig kötelezően vesztégzár alatt maradtak, mialatt kihallgatták és ellenőrizték őket a belügyi nyilvántartásokban. A Securitate tisztjei mindegyiküket arra figyelmeztették, hogy fogságukról mélyen

⁶³ BITAY László: 6 ló – 40 ember? *Romániai Magyar Szó*, Bukarest, 1991. december 21-22., új sorozat, 61–614. sz., 8.

hallgatniuk kell, ellenkező esetben a családjukkal együtt a szovjet lágerrekbe való visszahurcolással fenyegették meg őket. Végül igazolással látták el és szabadon engedték a megfélemlített foglyokat.

Az átélt szenvedéseket jelentősen súlyosbította, hogy a velük történt szörnyűségeket magukba kellett fojtaniuk, évtizedekig nem beszélhettek azokról. Kálváriájuk a kommunista Romániában – éppúgy, mint a keleti blokk többi „baráti szocialista államában” – tabutéma volt. A kommunizmus negyven éve alatt szovjet munkatáborok és deportáltak hivatalosan nem léteztek, azokról írni, a tragédiára nyilvánosan emlékezni, de még csak róla beszélni sem lehetett. A román politikai vezetés a hazatérők szovjetunióbeli szenvedéseikért még elvi szinten sem volt hajlandó kárpótlást nyújtani, egy idő után pedig már magukról az egykori foglyokról sem vett tudomást. A naplók zömét elkobozták, visszaemlékezéseket írni pedig 1989-ig csak titokban lehetett, a közlés leghalványabb reménye nélkül.

Az erdélyi magyar civilek orosz fogságának ténye azonban a kommunizmus bukása után sem nyert igazi rehabilitációt. A román politikai rendszer mindaddig még csak utalás szintjén sem ismerte el a korabeli román hatóságok szerepét a történetekben. Az igazság nyilvános kimondása helyett az utóbbi évtizedekben két párhuzamos múltértelmezés alakult ki Romániában. Az egyre fogyatkozó számú túlélők, a fogságról ismeretekkel rendelkező hozzátartozók és a ma sem túl „divatos” témával foglalkozó, igen kevés magyar történész mondhatni állandó szélmalomharcot folytat a történetek visszahozásáért a társadalmi köztudatba. Mindez néhány részeredményben mutatkozik meg, mint amilyen az erdélyi magyarok fogságának elsőként felállított emlékműve Tordán, a központi magyar temetőben. Jellemző mozzanat azonban, hogy az 1995-ben emelt kopjafa felirata éveken át csak általánosságban a második világháború áldozataira emlékeztetett, és egészen 2014-ig kellett várni ahhoz, hogy a hetvenedik évfordulón a 216 elhurcolt és fogságban elpusztult tordai magyar polgár neve immár fekete gránittáblákra vésve hirdethesse az ártatlanok szenvedését.⁶⁴ Alig pár nappal később pedig a magyarság panteonjában, a kolozsvári Házsongárdi temetőben avattak háromnyelvű (magyar, román, német) emléktáblát az elhurcolt áldozatoknak, ezzel egy időben pedig nagyszabású nemzetközi emlékonferenciát szerveztek a témában a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetemen.⁶⁵

⁶⁴ NAGY-HINTÓS Diana: *Sorsfordító tragédiákra és azok áldozataira emlékeztek Tordán*. Szabadság-online (2014. október 6.) <http://www.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szabadsag/template/article%2CPCMainArticleScreen.vm/id/4529> (2016. március 19.)

⁶⁵ *Konferenciát tartottak Kolozsváron a 70 éve Szovjetunióba hurcolt civilek emlékére*. Szabadság-online (2014. október 18.) <http://www.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szabadsag/template/article%2CPCArticleScreen.vm/id/108804> (2016. március 19.)

Mindez azonban távolról sem elegendő ahhoz, hogy a magyar polgári lakosság elhurcolását napjaink erdélyi magyar társadalmi köztudata számon tartsa, a román társadalom hatalmas tömegei pedig ma már mit sem tudnak e tragikus eseményekről. A románság többsége számára – egyéb híján – még mindig csak az 1990-es évek elejére jellemző posztceausista történelemhamisítás torzképe szolgálhat ismeretforrásként. Ennek egyik talán legeklektánsabb példája éppen Kolozsváron, a legnagyobb civil elhurcolások színhelyén, a mai polgármesteri hivatal főhomlokzatán 1994-ben elhelyezett emléktábla. A hírhedt Gheorghe Funar polgármester kezdeményezésére állított bronz emléktábla – kommunista történetírás hagyományait követő – szövege a város 1944-es „felszabadítására” emlékeztetve a valóságban meg sem történt hősiess városi harcokat említ, amelyeket a román királyi hadsereg vívott volna meg, miközben a Vörös Hadseregről, s főképp a magyar polgári lakosok elhurcolásáról egy szó sem esik benne. A kizárólag román nyelvű emléktábla szövege magyar fordításban így hangzik: „[...] 1944. október 11. – 1994. október 11. Fél évszázada szabadította fel a bécsi diktátum által rabságba taszított városunkat a román hadsereg. Ez az épület volt az ellenség ellenállásának utolsó jelentős helye, amelyet hadseregünk győzedelmes előnyomulása során foglalt el, amikor Észak-Erdélyt, ezt az ősi román földet visszahelyezte természetes határai közé. Örök dicsőség a nemzet hőseinek!”⁶⁶

A hallgatás és elhallgatás több évtizedes hagyománya odáig vezetett, hogy napjainkban az erdélyi magyarok elhurcolásának témája a románság java részének teljesen ismeretlen, s ha ez váratlanul felbukkan, kényelmetlennek tűnő helyzetet teremt. Ilyen eset történt meg a közelmúltban egy, a romániai németek elhurcolásának a nagyközönség által sokkal jobban ismert történetét bemutató bukaresti kiállítás kapcsán. Maria Zaharova orosz külügyi szóvivő ugyanis 2016. február 4-én a kiállításra utalva a második világháború történetének meghamisítási kísérletével vádolta meg Romániát, és felejtette, hogy a zsidó holokauszt romániai megemlékezései kellő együttérzés hiányában csupán formálisak. Mindemellett először hangzott el hivatalos orosz forrásból az a tény, hogy az 1944–45-ben elhurcolt erdélyi magyarok és németek névsorait román köztisztviselők állították össze.⁶⁷ A román állami adminisztráció tehát ugyanúgy felelős a kisebbségi civilek elhurcolásában, mint az azt voltaképpen végrehajtó szovjet katonai alakulatok. Zaharova nyilatkozatát a román

⁶⁶ Az emléktábla eredeti, román nyelvű szövege: „11 octombrie 1944 – 11 octombrie 1994. O jumătate de secol de când orașul nostru a fost eliberat de către armata română din robia în care îl aruncase Dictatul de la Viena. Această clădire a fost ultimul punct important al rezistenței inamice, cucerit de armata noastră în înaintarea ei victorioasă, care a readus Ardealul de Nord – străveche vatră românească – în granițele ei firești. Glorie eternă eroilor neamului!”

⁶⁷ MTI: Moszkva kiadott egy bukaresti történeti kiállítás miatt http://hvg.hu/vilag/20160205_Moszkva_bukarest_kiallitas_vilaghaboru (2016. március 19.)

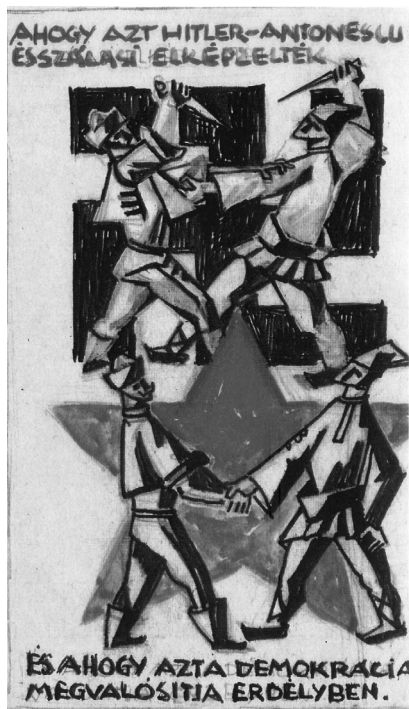
külügy vádaskodásnak tekintette, és hivatalos reakciójából egyértelműen kiviláglik az események hiányos ismerete, hiszen a német és magyar polgári lakosság második világháború végi elhurcolásának tényét „sajnálatos és nehezen érthető szándékú összemosásnak” minősítette.⁶⁸

Mindez azt mutatja, hogy az alig másfél évtizede magunk mögött hagyott 20. század még számos feldolgozatlan és kellőképpen le nem tisztázott kérdése kísért közöttünk. Ezek megismertetése a társadalommal, és a tényeket elfogadni képes, nyitott módon való megközelítése elvezethetne végre a múltból örökölt tabuk közös lebontásához. A valódi etnikai megbékélésnek ez kell, hogy legyen az egyik legfontosabb alapköve. Ahogy XII. Pius pápa 1940-es békeszózatában kifejtette: „[...] a hön óhajtott béke csak akkor lesz szilárd és hozza meg a várva várt nyugalmat, ha megvalósul az önkormányzatukban és függetlenségükben biztosított népek őszinte jogi és gazdasági közössége, és [...] testvéri együttműködése.”⁶⁹

Úgy legyen!

⁶⁸ MTI: Bukarest furcsállja, hogy Moszkva történelemhamisítással vádolja http://kitekinto.hu/karpat-medence/2016/02/06/bukarest_furcsallja_hogy_moszkva_tortenelemhamisitassal_vadolja/#.Vu2hAeJ95dg(2016. március 19.)

⁶⁹ Idézi Márton Áron püspök húsvéti körlevelében (1945) <http://www.romkat.ro/hu/node/3925> (2016. március 19.)

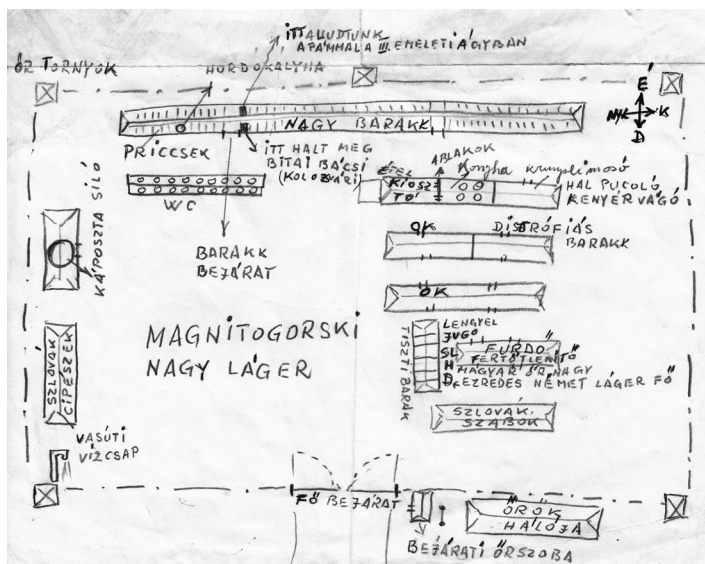
1. ábra. Kovács Zoltán kolozsvári magyar képzőművész plakátterve a nemzetiszocializmus és a kommunizmus összehasonlításáról 1945-ből (a szerző tulajdonában, Kolozsvár, Románia)

2. ábra. Kovács Zoltán kolozsvári magyar képzőművész antifasiszta propagandát szolgáló plakátterve 1945-ből (a szerző tulajdonában, Kolozsvár, Románia)

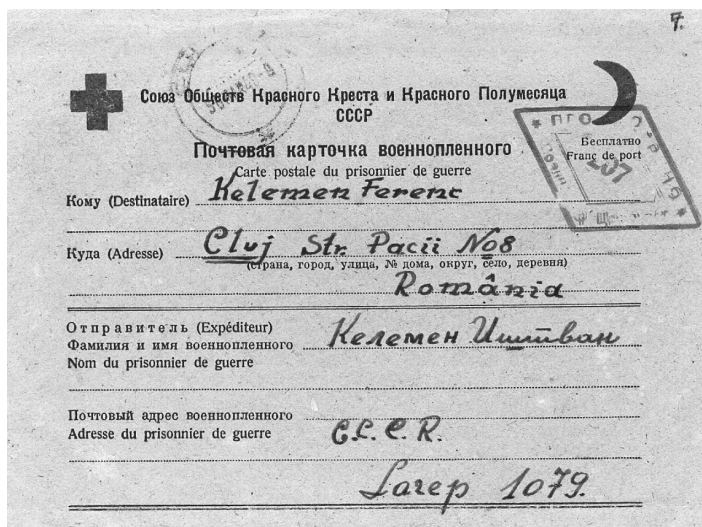
3. ábra. Kovács Zoltán kolozsvári magyar képzőművész plakátterve a magyar–román etnikai megbékélésről és az igazságos földosztásról, 1945-ből (a szerző tulajdonában, Kolozsvár, Románia)

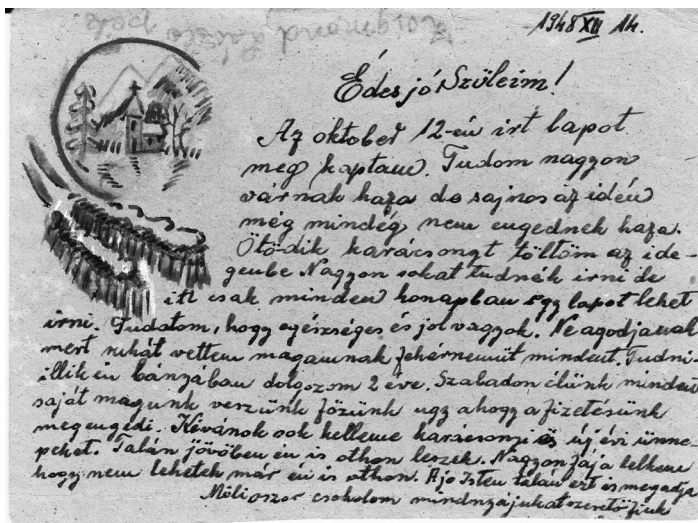
4. ábra. A magnitogorszki központi láger alaprajza (1945-ös állapot)
– Kelemen István Kolozsvárról elhurcolt civil fogoly munkája
(Kelemen Éva, az egykori fogoly lányának tulajdonában, Kolozsvár, Románia)

5. ábra. Gschwendtner Géza és Magyarosi Jenő kolozsvári civil foglyok
lágerfényképe – propagandafotó, belorecki 7777-es láger, 1947
(Gschwendtner Péter, az egykori fogoly Gschwendtner Géza fiának tulajdonában,
Garbsen, Németország)

6. ábra. Kelemen István karácsonyi díszítésű tábori levelezőlapja a szovjet
fogságból – kopejszki 1079-es láger, 1948. december 14.
(Kelemen Éva, az egykori fogoly lányának tulajdonában, Kolozsvár, Románia)
– előlap

7. ábra. Kelemen István karácsonyi díszítésű tábori levelezőlapja a szovjet fogságból – kopejszki 1079-es láger, 1948. december 14.
(Kelemen Éva, az egykori fogoly lányának tulajdonában, Kolozsvár, Románia)

DÉLVIDÉKI MAGYAROK SZOVJET LÁGEREK BEN

„A statisztikák számsorai mögött elsikkad a halál.”

(GÜNTER Grass: *Ráklépésben*)

A második világháború végén különféle hivatkozási ürüggyel és eltérő módon a Szovjetunió lágereibe hurcolt délvidékiekről nincsenek pontos adataink, a téma jórészt elkerülte a kutatók figyelmét, nem utolsósorban azért, mert a jórészt önszorgalomból, legtöbbször minden komolyabb támogatás nélkül tevékenykedő helyi tényfeltárók elsősorban az 1944–45-ben a jugoszláv kommunista partizánok által végbevitt magyarirtás hosszú évtizedekig politikai és társadalmi tabunak számító kérdéseire összpontosítottak – noha egy pillanatig sem volt kétséges, hogy a szovjet katonai megszállás és következményei, illetve a partizánok általi vérengzések egyazon folyamat egymást olykor kioltó, ám többnyire erősítő, összefüggő elemeinek tekinthetők.

A Szovjetunióba elhurcolt délvidékiek legnépesebb hányadát a hadifoglyok képezik, pontos számukat nem ismerjük, a Vajdasági Levéltár munkatársától kapott tájékoztatás szerint ilyen dokumentumokkal nem rendelkeznek.¹ Ugyanez mondható el azokról is, akik nem a szovjet Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság (GUPVI) hatáskörébe tartozó fogolytáborokban raboskodtak, hanem többnyire politikai elítéltként, a Szovjetunió ellen elkövetett cselekmény ürügyén kerültek a Lágerek Főparancsnoksága (GULÁG) szibériai „szigetvilágába”. Sorsukról a legtöbbet még mindig Rózsás János lexikonjából tudjuk.² A népes harmadik csoportot az 1944–45-ben jóvátételi közmunkára elhurcolt német származású felnőtt férfiak és nők alkotják, számukat német kutatók 10–12 ezerre becsülik, viszont a szovjetek által közmunka céljaira lajstromba vett jugoszláviai németek száma ennek több mint a hatszorosa.³

¹ Ez ugyan hihetetlennek hangzik, de ha nem zárjuk ki annak az információnak a hitelét, miszerint az 1968-as csehszlovákiai krízis idején felső utasításra a jugoszlávok a levéltári anyag egy részét megsemmisítették, akár igaz is lehet. Ezzel kapcsolatban lásd MATUSKA Márton: Az elhallgatott razzia jellegzetességei. CSORBA Béla–GUSZTON András (szerk.): *A meg nem írt történelem nem létezik*. K. n., Temerin, 2016. 20–21.

² RÓZSÁS János: *GULAG-lexikon*. Püski Kiadó Kft., Budapest, 2000.

³ BOGNÁR László (szerk.): *„Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini lágerekbe 1944/45–1955*. Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2011.

I.

Noha az ellenkezőjére is akad példa, mindenekelőtt az Óbecse és Szenttamás körüli védelmi harcok októberi napjaiból, a magyar honvédség kötelékeibe sorozott délvidéki magyarok többsége nem a Bánságban vagy a Bácskában került szovjet hadifogságba. Ennek egyik tényleges oka az volt, hogy miután a Vörös Hadsereg előrenyomulását és átkelését a Tiszán nem sikerült tartósan megállítani, a magyar csapatok fokozatosan kiürítették Bács-Bodrog vármegye hadművelleti területeit. Ezt követően szinte nyomban elkezdődött a magyar és német civil lakosság spontán, majd szervezett öldöklése. Nem kegyelmeztek sem a sebesülten szabadságukat itthon töltő, sem a további ellenállást értelmetlennek látó, alakulatuktól hazaszökött honvédeknek. Voltak, akiknek távolabbi területekről, az oroszok fogságából sikerült megszökniük – például a szenttamási Farkas Mihálynak és Gyetvai Józsefnek –, de itthon a szerb partizánok kivégezték. A szenttamási Mag Antalt a 16. honvéd zászlóaljából 1944. október 18-án szülővárosa közelében fogták el szovjet katonák. „Valami módon a helyi partizánokhoz került fogságba, s idővel több szenttamási magyar emberrel Óbecsén, az Oznán tartották és vallatták egy ideig, majd néhányadmagával Szabadkára vitték. Végül – egyik ottani fogolytársa szerint – nyomtalanul eltűnt.”⁴ A temerini Szilák Szilvesztert Szenttamás közelében ugyanezen a napon fogták el a szovjetek, de neki nagyobb szerencséje volt, nem adták át a szerbeknek. Az oroszok Szegedre vitték, onnan különböző romániai lágerek érintésével Sztálingrádba került, ahonnan 1947 augusztusában érkezett haza.⁵ A partizánok temerini razziájának idején összesen tizennyolc, a szülőfalujában tartózkodó sebesült, szabadságolt vagy dezertált honvédet végeztek ki. Velük és sok más helybélivel együtt – semmibe véve a genfi egyezményt⁶ – tömegsírba lőtték az 1. repülő osztály szakaszvezetőit, a szegedi Dienes Bélát, a sárszentmihályi Fogarassy Józsefet és a nyíregyházi Kocsis Lászlót.⁷ Szenttamáson 20 helybéli, valamint a környékbeli harcok során foglyul ejtett 16 más vidékről származó honvédet végeztek ki.⁸ De hasonló volt a helyzet a többi településen is: aki három hónapnál tovább szolgált a honvédségnél, annak – ritka kivétellel – nem

⁴ PINTÉR József: *Szenyves diadal. Magyarirtás Szenttamáson 1944–45-ben*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2014. 395.

⁵ Góbor Zoltán és Lahos Pál volt bajtársak tanúvallomása, Temerin, 1995. június 11.

⁶ Az 1929. évi genfi egyezmény értelmében tilos a hadifoglyok megfélemlítése és életük veszélyeztetése. A második világháború idején gyakorlatilag minden hadviselő fél megszegte az egyezményt, ám ez nem menti fel a tetteseket.

⁷ ÁDÁM István–CSORBA Béla–MATUSKA Márton–TERNOVÁČZ István: *A temerini razzia*. A VMDP Történelmi Bizottsága, Temerin, 2001. 220., 224.

⁸ PINTÉR i. m.

kegyelmeztek.⁹ Ez a sors várt a zombori kórházban hátrahagyott magyar sebesültekre is, bár néhányukat bátor helybéliek időben kimentették és elbújtatták.¹⁰

Az októberi-novemberi vérgőzös napokban nemcsak a honvédekre vadásztak, de a levanteoktatókra is. A húszéves temerini Berki Lászlót a községházán vallatás közben lőtték tarkón, a tizennyolc év körüli Rohacsek Ferenc levanteoktató-helyettesét először Szenttamáson, később Csúrogon kínozták meg, majd az újvidéki Oznán „testi csonkításokig fajuló kínzásokkal vallatták őt és más szenttamási magyarokat.”¹¹

A Vörös Hadsereg tisztjei egyébként nem voltak elragadtatva a jugoszláv partizánok által üzött esztelen terrortól. Több olyan szóbeli elmondáson alapuló bizonyítékunk van a Vajdaság különböző településeiről, amelyek arról szólnak, hogy az oroszok több helyen is megakadályozták a magyarok legyilkolását.

A temerini Petro Péter 1944-ben, tizenkilenc évesen került a partizán tömeggyilkosságok egyik újvidéki színhelyére, a folyamórségi laktanyába: „No, akkor egy jó hétre rá jött egy orosz tiszt. Hogy milyen rangban volt, nem tudom. Piros stráfos pantallója volt neki. Három kiskatona volt vele. Kérdezi a partizántól, hogy kik ezek? Azt mondja a partizán, háborús bűnösök. De volt ott köztünk 15 éves, 16 éves, 82 éves. Ez az orosz tiszt nem hitt neki. Azt mondja, gyerünk, az összeset ki az udvarra! Fölsorakoztatott és megolvasott bennünket, mert gyanús volt neki a dolog, hogy gyilkosság megy itten. Fölírta, hogy hányan vagyunk. Több száz emberről volt szó. Azt mondta a partizánnak, hogy minden nap meg fog jelenni, és ahány ember hiányzik, annak fejében annyiszor tíz partizánt lövet le. Megértettétek? Megkérdezte tőlük. Ez volt a szerencsénk. Másképp lehet, hogy minket is kivégeztek volna.”¹²

Minden kétséget kizáróan megállapíthatjuk, azok többsége, akik elkerülhették, hogy szülőföldjükön essenek fogságba, a biztos haláltól menekült meg, ugyanis a szerb partizánok részéről még annyira sem számíthattak a genfi és hágai konvenciók alkalmazására, mint amilyen csekély mértékben azokat a szovjetek betartották.

A legtöbb délvidéki hadifogoly útja – akárcsak bajtársaiké – a magyarországi gyűjtőtáborok valamelyikéből először a romániai Focsaniba vagy Iaşiba vezetett, majd innen továbbszállították őket a szovjet birodalom különféle fogolytáboraiba. A teljesség igénye nélkül sorolok fel néhány adatot a negyvenes években nagyközségnek számító Temerinből: Badó János Karéliába, Papp István Szibériába, Szilák Szilveszter Sztálingrádba, Lahos Pál Kijevbe, Varga Péter és Oláh Péter a Kaukázusba,

⁹ Temerinben két katonaszökevénynek, miután tevőlegesen vállalták a kollaborációt a partizánokkal, megkegyelmeztek.

¹⁰ Varga Márton (sz. 1920) kaposvári lakos közlése (1995) e sorok írójának.

¹¹ ÁDÁM István et al. i. m. 204., PINTÉR i. m. 412.

¹² TERNOVÁČZ István: *Pusztulj, kulák! Parasztsanyargatás a Vajdaságban*. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1996. 80.

Ferketics Ferenc Zaporozsjébe, Pethő János Novi Sztrojba, Osztacskóba, majd Ogyesszába került. Mester Simon, Góbor Ferenc, Répási József, Kasza János és Varga Lajos együtt estek fogságba 1944. október 17-én Ungváron, onnan a szolvyai gyűjtőtáborba vitték őket, majd Sztari Szamoborba, onnan pedig tíz napon át vonatoztatták őket Ukrajnán keresztül Barvenkovóba, fakitermelésre. Dányi Pál Borócnál adta meg magát a szovjeteknek, társaival több mint egy hónapig utaztatták őket az uráli Meginovkáig. Visszaemlékezésében elmondta, hogy a temerini Mező Sándor négy anyaországi társával együtt kifúrta a vagon padlózatát és megszökött. Kettőt közülük az örök lelőttek, a többieket elfogták. Minden foglyot „csunyául megvertek”.¹³ Mező is hazakerült a fogságból, s a többiekétől némileg eltérő módját választotta az őt ért traumák lelki feldolgozásának: nagyot mondó, abszurd hazugságmeséivel vált szülőfaluja közismert tréfamesterévé. Hévízi Mihály, Bernhard Flórián, Vircz János, Kovács Pál, Grisza András, Szöllősi Gáspár, Uracs Pál, „Pipa” Varga József, Skrabán Károly, Németh Károly és Bálint Sándor a Krím-félszigetre, Szevasztopolba, majd a környékbeli táborokba került. Bálint Sándor a következőképpen emlékezett fogságba esésük és internálásuk eseményeire: „Mint magyar honvéd 1945. március 23-án estem orosz fogságba, Magyarországon, Zala megyében. Türrén, a kórháznál 40-en lehettünk. Egy orosz katona két nap és két éjjel csaknem éhen és szomjan hajtattott bennünket a jánosházi gyűjtőtáborba, ahol állítólag több mint 20 ezren voltak. [...] Egy hónap múlva egy tehervonat állt a lágerhoz és egy-két ezsüknket bezsűfoltak a vagonba, és onnan vittek bennünket Foksányba (Focşani), ahol a legnagyobb gyűjtőtábor volt Romániában. Ott orvosi vizsgán estünk át, aki munkára alkalmas volt, továbbvitték a konstancai (Constanța) tengeri kikötőbe, ott várt a nagy teherhajó ránk. A hajóra behajtottak bennünket. Állítólag ötezren lehettünk a hajón. Egy kis hajó segített az indulásnál. Kétnapi és éjjeli utazás után megérkeztünk a Krímbe, a szebasztopoli (Szevasztopol) tengeri kikötőbe, amit eléggé leromboltak a németek. Az oroszok azzal fogadtak, hogy még ez föl nem lesz építve, addig nem mentek haza. Ott szét lettünk osztva, és minket, kétezsüknket továbbvittek vonattal Feodóziáig, onnan gyalog egy húsz kilométerre, a feodóziai röptér lágeréba, ahol már elkészítették számunkra a barakkokat. A földiasátorhoz hasonlított, a közepén ki volt ásva egy árok, 70 cm mély és egy méter széles, a két oldalán a fekhely földbül, rajta széna. Megkaptuk az első fogolykosztot is, csalán habarcslevest. Bár szokatlan volt, de az éhes hasnak nem számított. Másnap megkezdődött a röptéri kubikos munka, nemsokára rá normát is kaptunk, ha átdobjuk a normát 30 százalékkal, akkor 10 deka kenyérrel többet kapunk, aki nem dobja át, az 10 dekával kevesebbet kap. A koszt egy kicsit változékony volt, a csalán helyett káposzta vagy répa,

¹³ Dányi Pál (1923) kérésére magnóra mondott visszaemlékezése (1997) alapján.

vagy néha egy kis krumpli, egy kis napraforgóolaj úszott a tetején, délbe a leves mellé két deci kása járt, köles vagy buris, hántolt búza vagy árpa. Így múltak a napok, hetek. A hasunk korgott az éhségtől, de muszáj volt csinálni. Utána jött a kötörés, kalapáccsal aprítottuk apróra, meg kötörő is dolgozott. Azután jött a betonozás, ami megint nehéz munka volt, mert mindent kézi erővel kellett csinálni, az erőnk mindig fogyott.”¹⁴

Volt, aki már 1945-ben hazakerült, mert egészségi állapota miatt alkalmatlannak tartották a rabszolgamunkára (ők tartoztak a kevés szerencsés közé), mások 1947–49 között térhettek vissza Magyarországra, azonban azok, akik a fogolytáborból, többnyire mondvascinált ürüggyel a GULÁG büntetőtáborába kerültek – hiszen kellett az ingyen munkaerő –, csak Sztálin halála után szabadultak. A vajdaságiak közül sokan úgy úszták meg a generalisszimusz elvtársainak vendégszeretetét, hogy még időben jugoszlávnak vallották magukat.

1947. július 24-én Jugoszlávia budapesti követsége szóbeli jegyzékben tájékoztatta a magyar külügyminisztériumot, hogy Belgrádból „előzetes adatokat nyilvántartó kartonokat kapott, melyeket a magyar nemzetiségű jugoszláv állampolgár volt hadifoglyokról kell kitölteni, akik a Szovjetunióból térnek haza, és Jugoszláviába szándékoznak visszamenni. Ezeknek a volt hadifoglyoknak a szóban forgó kartonok kitöltése végett a Követség konzuli osztályán, Budapest, Vorosilov út 73. sz. alatt kell jelentkezniük. A kartonok kitöltése után a legrövidebb időn belül meg fogják tenni a szükséges intézkedéseket, hogy a fent említett hadifoglyok visszatérhessenek Jugoszláviába.”¹⁵

A Szovjetunióból hazafelé vezető út itthoni első állomása az erdélyi Máramaros-sziget volt, onnan – ha nem sikerült megszökniük és lerövidíteniük az utat a Bánság felé – Debrecenbe kerültek, majd később Szabadkán, Horgoson vagy a zöldhatáron át haza. Nemcsak az oroszok és a románok rosszindulatával, de a magyar kommunista hatóságok szűkkeblűségével is számolniuk kellett. Debrecenben egyik első dolguk volt, hogy figyelmeztessék a hazatérőket: arról, ami kint történt velük, és amit ott láttak, idehaza beszélni nem szabad.

Szenvedéseik azonban ezzel nem értek véget. Hévízi Mihály már 1945 decemberében visszakerült Máramaros-szigetre, onnan ötödmagával Hajmáskérre vitték, ahonnan 1946 januárjában szabadult, 1947 decemberéig Csongrád településen élt, majd visszatért a Vajdaságba, ahol háromhavi elzárásra ítélték, azzal az ürüggyel,

¹⁴ BÁLINT Sándor: Megemlékezés az orosz hadifogságban szenvedő kis temerini brigádról. Közzétette ÖKRÉSZ Károly, *Temerini Újság*, 2014. december 4. 7.

¹⁵ MOL XIX–J–1–4a–180187–1947. Idézi VÉKÁS JÁNOS: *Magyarok a Vajdaságban 1944–1954. Kronológia*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2011. 145.

hogy magyar katona volt.¹⁶ Ádám Antal az orosz fogságból 1949-ben tért haza, a határon átszökve. Kémnek nézték, két hónapig vallatták, mire a bíróság bizonyítékok hiányában felmentette.¹⁷ Sokukat Szabadkán, másokat Nagybecskerekben és Pancsován hosszabb-rövidebb ideig tartó vizsgálati fogságban, majd ún. átnevelőtáborban tartották, vagy Szerbia valamelyik bányájába internálták.¹⁸ Voltak, akiket alaposan megkínóztak. Egy temerinit például térdig érő vízben álló sötét magánzárkában tartottak kőkolonchoz láncolva – egész nap azon ült, azon is aludt –, több mint egy hónapon keresztül.¹⁹ Kezdetben az ilyen tortúrákat csak azokkal szemben alkalmazták, akik valamelyik angolszász vagy francia irányítású hadifogolytáborból kerültek haza, de a Sztálin–Tito konfliktus kiéleződése után megváltozott az ellenségkép: angol kémek helyett immár szovjetbérencek, tájékoztatóirodás ügynökök után szimatoltak, bár a hadifoglyok átvételét végző jugoszláv bizottság a munkáját nem szüntette meg. A hazatérő hadifoglyok szálláshelyévé átalakított debreceni Pavilon Laktanyából címzett levelében egy nyolc évet szovjet hadifogságban töltött temerini parasztfü így nyugtatja szüleit: „[...] mostmár legyenek ketek nyugotan az Isten mosmár majdsak elhoza azt a szépnapot mikor mégecer viszont láthatjuk egy mást kedves apám és kedves anyám továbbal tudatom ketekel hogy már itvan a Jugoszláv bizottság és mármáma már indulis 50 fő, és ezután minden másnap fog indulni most tovább fojtatom a levelet most voltam kint az udvaron mert most indulnak más különös ujságot nem irhatok.”²⁰

II.

Nincs még feldolgozva a GULÁG-táborokat, vagyis a szovjet politikai büntetőtáborokat megjárt délvidékiek története sem, noha ebben a tekintetben rendkívül sok hasznos információt tartalmaz Rózsás János GULÁG-lexikona, amely összesen 28 délvidéki elítélt adatait tartalmazza. (Kivonatát lásd alább, származási hely szerint rendezve!) A szovjetek által elítélt, deportált vagy kivégzett délvidékiek között magas rangú tábornokoktól kiskorú leventéig, az orosz katonák önkényével szembeszálló,

¹⁶ Egykori bajtársai, Bognár Vince és Góbor Zoltán Temerinben tett tanúvallomása 1995. július 11-én.

¹⁷ TERNOVÁČZ i. m. 84.

¹⁸ Mint például a topolyai Holló Istvánt. Szenvedéstörténetét GALLUSZ László örököltette meg riportkönyvében: *Az élet poklában. Bácskaiak vallomása az oroszországi hadifogságról*. Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, Újvidék, 1997. 158–174.

¹⁹ Lahos Pál temerini lakos közlése (1996) e sorok írójának.

²⁰ Tóth Imre 1949. január 7-én kelt levele. A boríték címe: Tóth András, Marsal Titó u. 314. Temerin.

vagy éppen teljesen ok nélkül letartóztatott civilekig sokféle életúttal és sorssal találkozunk.

Köztük találjuk például a bánsági Pancsován született Abt Ottót, a kurszki páncéloscsata kiemelkedő katonáját, a 108. gépesített hadosztály parancsnokát, aki tizenegyszer verte vissza a szovjet támadásokat. Nyilván ezért ítélték halálra és végezték ki 1946-ban, noha semmilyen háborús bűn nem terhelte, s 1992-ben a Szovjetunió Legfelsőbb Katonai Főügyészsége rehabilitálta. Még három délvidéki vezérőrnagyot és egy ezredet ítélték el a szovjetek: a gospodinci (Boldogasszonyfalva) születésű, délszláv származású Vukovári (Vukov) György Aurélt, a cservenkai Simonfay Ferencet, az eszéki Vasvári (Eisenehr) Frigyeszt és a szintén pancsovai Kiss Lajost, utóbbit ki is végezték. A GULÁG-táborokba hurcolt délvidékiek között sok, a háború záró szakaszában mozgósított leventét találunk Temerinből és Újvidékről. Legtöbbjük a visszavonuló honvédséggel együtt hagyta el szülőföldjét, s miután a fővárosi ABIT-alakulatnál felületes kiképzést kaptak, a dunántúli frontra vezényelték őket. A temeriniek valamennyien Csömend és Nikla környékén estek fogságba 1944 decemberében, s a szovjetek mindegyiküket tíz év börtönre ítélték. Norilszk, Potyma, Marinszk, Tajset, Bratszk, Berikul hírhedt táborai voltak golgotájuk színhelyei, 1953–55 között szabadultak. Bűncselekmény hiányában a szovjet legfelső bíróság mindannyiukat rehabilitálta. Egyikük, Zsúnyi Illés – Stark Tamás előszavával – több kiadásban is közreadta élettörténetét – egyik hazalátogatása alkalmával szülőfalujában is bemutattuk –, részletesen szolt elfogatásukról, elítélésükről, az ogyesszai és vinyicai börtönövekről, a lágerekben töltött évekről, majd a visszatéréséről Magyarországra, és a talpra állás kemény esztendeiről is.

DÉLVIDÉKIEK A GULÁG-ON

Bácska

Apatin (Apatin)

1. Halter János, 1917, római katolikus káplán: szovjet kényszermunkatáborok.

Bezdán (Bezdan)

1. Kiss Mihály, 1921: különböző kényszermunkatáborok.

Boldogasszonyfalva (Gospodinci)

1. Vukovári (Vukov) György Aurél, 1892, kir. vezérőrnagy: vojkovai hadifogolytábor, majd szibériai láger.

Cservenka (Crvenka)

1. Simonfay Ferenc, 1891, hadbíró vezérőrnagy: hadifogolytábor, majd szibériai munkatáborok.

Horgos (Horgoš)

1. Mityók Károly, 1920, földműves: Kazany, Észak-Ural, Tajset, Bratszk.
2. Vöneki Imre, 1925, földműves (azzal vádolták, hogy feleségével megölt két szovjet katonát): szibériai láger.
3. Vöneki Imréné Csathó Erzsébet, az előbbi felesége (Mezőtúr): először golyó általi halálra, majd 25 év javító-nevelő munkára ítélték, szibériai láger.

Nemesmilitics (Svetozar Miletić)

1. Viber Ignác, 1920, kötélgyártó, a német hadseregben tizedes: szibériai láger.

Parabucs (Ratkovo) [Paripás]

1. Péter József, 1925, péksegéd, német katona volt: szibériai láger.

Szabadka (Subotica)

1. Sasvári István, 1925, szabósegéd, szakaszvezető: ivanovói hadifogolytábor, majd szibériai javító-nevelő láger.

Temerin (Temerin)

1. Czako Sándor, Decsen élt (Czako Gábor író édesapja), 1908: Kercs, nyoma veszett.
2. Kalmár Sándor, 1925, levente: Norilszk, Potyma, Marinszk.
3. Klibán András, 1924, levente: Berikul, Marinszk, Tajset, Bratszk.
4. Petró Sándor, 1926, levente: Norilszk.
5. Prókai István, 1926, egyetemista: szovjet börtön, munkatábor.
6. Révész István, 1925, levente: szibériai láger.
7. Zsúnyi Illés, 1926, levente: ogyesszai és vinyicai börtön, Kemerovo, Marinszk, Tajset lágeri.

Újverbász (Vrbas)

1. Marjay Valér m. kir. honvéd-főhadnagy: Sztálingrád, Szverdlovszk.

Újvidék (Novi Sad)

1. Boncz Béla, 1922, egyetemista: Kazahsztán, Ekibasztuszspeg láger.
2. Csorba János, 1913, leventeoktató segédtsízt: Mordovia.
3. Gál Miklós: a herszoni rabkórházban halt meg 1946-ban.
4. Novák István, 1918: Kazahsztán, Szpasszk láger.
5. Szakáts Zoltán, 1895: szibériai láger.
6. Szkotolics István, 1918: közelebből meg nem nevezett kényszermunkatáborok.

Zenta (Senta)

1. Loboár József, 1921, Budapesten volt telefonkábel-szerelő: Tajmir-félsziget, Norilszk.

Bánság*Nagybecskerek (Zrenjanin)*

1. Dudás László, 1924, levente: szibériai láger.
2. Graszl Imre Géza, 1919: kényszermunkatáborok.

Nagykikinda (Kikinda)

1. Kiss Antal, levente: Kazahsztán, Karabas, Dzseszkazgan.

Oroszlámos (Banatsko Arandjelovo)

1. Szűcs János: kényszermunkatáborok.

Pancsova (Pančevo)

1. Abt Ottó, 1889, vezérőrnagy: halálra ítélték, kivégezték.
2. Kiss Lajos, 1895, m. kir. ezredes: halálra ítélték, kivégezték.

Egyéb helyek*Belgrád (Beograd)*

1. Poszlovsky Vilmos, 1923, Budapesten vasesztergályos gyári munkás: Pecsora, Vorkuta, Mordovia.

Eszék (Osijek)

1. Vasvári (Eisenehr) Frigyes, 1895, m. kir. vezérőrnagy: hadifogolytábor, majd szibériai büntetőtáborok.

Fiume (Rijeka)

1. Pál Ferenc, 1907: különböző kényszermunkatáborok.

Zimony (Zemun)

1. Huszár István, 1908, karpaszományos őrmester: szibériai láger.

Ismeretlen helyről

1. Illés József, 1927, levente: valamelyik szibériai táborban meghalt.
2. Kiss Károly, 1930, levente: különböző szibériai láger.
3. Sági Béla „délvidéki, vajdasági magyar fiatalember”: Morovia, Javasz, valószínűleg ott halt meg a lágerközpont kórházában.

III.

A Vajdaság Népfelszabadító Főbizottságának rendelete értelmében a Bácskában és a Bánátban már 1944 október végén – tehát amikor még be sem fejeződtek a magyar és német lakosság elleni vérengzések – hozzákezdtek a gyűjtőtáborok és a kényszermunkatáborok létrehozásához. Ezzel összhangban a Bácska és Baranya Katonai Körzet munkaszolgálatokért és táborokért felelős ügyosztályának 1944. november 17-én kelt 20. számú kérelmére a Szabadkai Katonai Térparancsnokság (Komanda

vojnogpodručja Subotica) 1944. november 18-án K. 110-es számmal a zentai katonai városparancsnokságnak az alábbi parancsot küldte (részlet): „...azért, hogy környezetünkől eltávolítsunk minden nemkívánatos elemet, akik együttműködtek a megszállókkal, és népünkkel szemben ellenségesen viselkedtek, azonnal cselekedjék meg az alább felsoroltakat:

1. Mozgósítsák azonnal egész területükön személyes behívó útján az összes 16-tól 60 éves életkorú németet, és őrség kíséretével irányítsák őket azonnal a topolyai táborba. Figyelembe kell venni, hogy szóba jön minden olyan egyén, aki betöltötte a 15. életévét és a 16.-ba lépett, és azok is, akik 60. életévükben vannak.

2. Ugyanígy, őrség kísérete mellett az említett táborba kell irányítani az összes magyart az Önök területéről (csak férfiak jönnek számításba), akik különböző fasiszta szervezetek tagjai voltak, mint például turáni vadászok, nyilasok, bocskaisták, imrédisták és mások.

3. A topolyai táborba kell irányítani őrizet mellett a [háborús] bűnösöket és azokat is, akiknek bűnössége még nem bizonyított, de fennáll a gyanú, hogy együttműködtek a megszállókkal.

4. Minden női személyt, a gyerekeket 16 éves korig és az öregeket 60 év felett, akik azok után a németek után maradtak, akik a táborba kerültek, őrség kísérete mellett egy másik, külön erre a célra kialakított táborba kell irányítani. Arról, hogy hol fog ez [a tábor] létesülni, utólag fogjuk Önöket értesíteni.”²¹

A parancs további pontjai a katonai munkaszolgálatra kényszerített magyarok alakulatokba szervezésével, ellátásával és katonai őrizetével kapcsolatban ad ki utasításokat, többek között megtiltva kijárásukat a városba és bármilyen jellegű kapcsolattartásukat a polgári lakossággal.

Mindez nem zentai specifikum, ekkor már Vajdaság-szerte vannak kényszermunkatáborok. A karlócaiban (Sremski Karlovci) például 174 magyart dolgoztatnak, zömmel dél-bácskaiakat, közöttük is igen sok temerinit és újvidékit.²² Zomborban november 4-én kezd működni az első munkatábor 98 hadifogollyal és 522 civil internálttal.²³

A magyarokkal szembeni bánásmód tekintetében – ellentmondásosan ugyan, de – fokozatos enyhülés állt be. Ennek egyik, hamarosan a gyakorlatban is érzékelhető jele a Bácskai és Baranyai Katonai Körzet parancsnoka, Ivan Rukavina vezérőrnagy

²¹ MOLNÁR Tibor: *A zentai városparancsnokság válogatott iratai 1944–1945* – Odabranispisi Komandegrada Senta, Szeged–Zenta, 2011. 96–100., 22. számú dokumentum.

²² Az internáltak listáját lásd: ÁDÁM István–CSORBA Béla–MATUSKA Márton–TERNOVÁČZ István: *A temerini razzia. A VM DP Történelmi Bizottsága, Temerin*, 2001. 173–180.

²³ BALLA Ferenc–BALLA István: *A bezdáni vérengzés, 1944*. Panonia Print, Topolya, 2013. 46.

1944. december 1-én kiadott parancsa, melyben megállapítja, hogy „a magyarokkal és németekkel szembeni eljárás során számos településen és faluban történtek szabálytalan eljárások, amelyek szegényfoltot vetnek katonai szerveinkre, és ártanak népünk és államunk érdekeinek.” Parancsot ad a magyarokat fogva tartó táborok azonnali felosztatására, kivéve azokat, amelyekben már elítélt, vagy bírósági vizsgálat alatt álló személyek vannak internálva. Parancsa szerint a magyarok felvehetők a Népfelszabadító Hadseregbe is, de egyelőre csak önkéntes alapon. „Ha majd az NFH szükségletei úgy kívánják, a magyarok közt is végrehajtjuk az általános mozgósítást.” A németekkel szemben sokkal szigorúbb eljárásra ad parancsot a vezérőrnagy. Ez összhangban van a az AVNOJ 1944. november 21-i rendeletével, amely kollektív jogfosztottságra ítéli a Jugoszlávia területén élő németeket, „akik a megszállás éve alatt németnek vallották magukat, vagy annak számítottak, függetlenül attól, hogy a háború előtt miként nyilatkoztak nemzeti hovatartozásukról, még ha asszimilált horvát, szerb vagy szlovénként tüntették [is] fel magukat.”²⁴ Ekkor még csak a 16-60 év közötti német férfiak kötelező munkaszolgálatáról esik szó, mondván, „a munkaszolgálatosok számára fenntartott laktanyákban és táborokban szigorú katonai fegyelemnek kell uralkodnia, de ezek semmiképpen sem hasonlíthatnak a fasiszta táborokra, amelyek a népek kínzóhelyei és temetői voltak”, majd hozzáteszi, „amennyiben a katonai helyzet vagy a hátszág biztonsága úgy kívánja, a katonai közigazgatás különleges engedélyével az egész német lakosság kitelepíthető az egyes városokból és falvakból más, arra alkalmas falvakba, ahol könnyebben ellenőrizhetők.”²⁵ Az első ilyen lépésre már másnap, december 4-én sor került a Temerin melletti Tiszaistvánfalván (Jarek, Bački Jarak). Az őszi menekülés során szinte teljesen elnéptelenedett ágostai evangélikus felekezetű kis sváb mezővárost a dél-bácskai és bánsági németek internáló- és megsemmisítőtáborává alakították át, elsősorban a munkaképtelen civil lakosság (öreg, betegek, kisgyermekes anyák és munkatáborokba küldött, szüleiktől elválasztott gyermekek) internálására. 1945 januárjában melléjük kerülnek azok a csúrogi és zsablyai, majd márciusban a mozsori magyarok is, akik az 1944 őszi mészárlásokat és tömegkivégzéseket túléltek.²⁶ A járeki lágert lelkiismeret-furdalás nélkül nevezhetjük haláltábornak, a szorgosan vezetett, de okkal feltételezhetően mégsem teljes halotti anyakönyv – melynek meglétére éppen e sorok írójának sikerült fényt derítenie – hat és fél ezer áldozat adatait tartalmazza, s ebből mintegy ezer vonatkozik éhen halt vagy járványok áldozataivá vált

²⁴ MAČKOVIĆ, Stevan: A szikicsi német gyűjtőtábor (1944–1946). HARTMANN, Nikolaus et al.: *Az igazság Szikics példáján*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2007. 116. [Magyar, német és szerb nyelvű kiadvány.]

²⁵ MOLNÁR I. m. 175–178., 48. számú dokumentum.

²⁶ Bővebben CSORBA Béla: *Szétszórt csontjaink*. A szerző kiadása, Temerin, 2011.

csecsemőkre, kisgyermekekre és kamaszokra. A járekin kívül 1944 és 1948 között még hét megsemmisítőtábort működtettek Titóék. A munkatáborok száma a hivatalos adatok szerint összesen negyvenegy, de ha figyelembe vesszük a helyi táborokká átminősített német településeket is, akkor ez a szám meghaladja a nyolcvanat.²⁷ A bánási németek és magyarok hangulatának ábrázolására álljon itt egy korabeli feljegyzés kései ismertetése: „Nagyapám naplójának 1944. decemberi feljegyzésében olvasom, hogy tömegesen hurcoltak helyi németeket fogolytáborba (köztük Kauffmann Istvánt, nagyapám zongoratanárát, aki akkor kilencvenéves volt). Vittek oda magyar nőket is, akiknek német a férjük. Ezután elterjedt a hír, hogy könnyebb lesz a sorsuk azoknak az asszonyoknak, akik válókeresetet adnak be. Az irodában napokig, reggel héttől késő estig, válókeresetek készülnek, és hosszú sorokban szoronganak a kérelmezők.”²⁸ A módszerek tekintetében azonban a megsemmisítőtáborok és a munkatáborok, valamint a helyi és regionális gyűjtőtáborok között – különösen 1944–45-ben – alig volt különbség. Nem kétséges, a jugoszláv kommunisták terve az volt, hogy – összhangban Sztálinnak a szövetséges nagyhatalmak által különösebben nem kifogásolt 1943-as teheráni szándékaival – minél előbb megszabaduljanak az ország német lakosságától, megkaparintva ingó- és ingatlanvagyonukat, s ezzel párhuzamosan lehetővé tegyék az ország északi területein, mindenekelőtt a Vajdaságban az etnikai arányok megváltoztatását, de azt megelőzőleg a végletekig kiszákmányolják az ingyenmunkát végző, rabszolgaként tengődő „humán erőforrást”.

1944. december végére feloszlatták a magyar férfilakosság számára létesített munkatáborokat, sőt, hazaengedték a topolyai politikai büntetőtábor 300 zentai, szabadkai, bácskossuthfalvai (moravicai), bajsai és csantavéri internáltját is. A rendszer szócsövének tekinthető egyetlen újvidéki magyar napilap üdvörléssel jelenti be a hírt, hozzátéve, hogy „a munkásszázadok és a politikai büntetőtáborok megszüntetése és más intézkedések megdönthetetlenül igazolják, hogy a jugoszláv népközös-

²⁷ Gádor (Gakovo) 1945 márciusától 1948 januárjáig működött: 8500 halott, Körtés (Kruševlje) 1945 márciusától 1947 decemberéig: 3000 halott, Valpovo (Horvátország) 1945 májusától 1946 májusáig: 1100 halott, Krndija (Horvátország) 1945 augusztusától 1946 májusáig: 500 halott, Szévaszentdemeter (Sremska Mitrovica) 1945 augusztusától 1947 májusáig: 2000 halott, Mollyfalva (Molin) 1945 szeptemberétől 1947 áprilisáig: 3000 halott, Rezsőháza (Rudolfsgnad, Kničanin) 1945 októbertől 1948 március végéig: 11 000 halott. (Forrás: PROKLE, Herbert et al.: *Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944–1948*. Društvo za srpsko-nemačku saradnju, Beograd, Srbija i Crna Gora–Donauschwäbische Kulturstiftung, München, Deutschland, 2004. [A továbbiakban *Genocid*.]) – A járeki láger 1944. december 2-tól az 1946. április 17-i feloszlásáig 6429 halottat „termelt”, közöttük közel 1000 gyermekáldozatot.

²⁸ VÁRADY Tibor: *Zoknik a csilláron, életek hajszálon. Történetek az irattárból*. Forum Könyvkiadó, Újvidék–Magvető Kiadó, Budapest, 2013. 121. A naplóiíró nem más, mint Várady Imre, a két világháború közötti időszak tekintélyes nagybecskereki ügyvédje és politikus.

ségben helye van a magyar kisebbségnek is.”²⁹ Az események háttérében elsősorban katonai tervek húzódnak meg, úgy, ahogyan azt Rukavina már december 1-i parancsában jelezte: decemberben érkezettnek látták az időt a magyarok mozgósítására, a megfelelő háttér biztosításához viszont nélkülözhetetlennek bizonyult a lakossággal szembeni represszió további enyhítése. Tegyük hozzá, a bánásmód egyáltalán nem enyhült azokkal a magyarokkal szemben, akik a szeghegyi (Sekitsch, Sekić, ma Lovćenac) lágerbe lettek internálva. A munkatábornak nevezett láger német internáltjai között a tábor lajstromkönyve 1308 bukovinai székely és 127 boszniai magyar adatait is megőrizte.³⁰ De kerültek magyarok, ha nem is kollektív bűnösség ürügyén, hanem egyéni elbírálás alapján, más táborokba is, vagy egyszerűen csak azért, mert szerencsétlenségükre, mint a bánági Mollyfalva maroknyi magyarja, táborrá minősített német többségű településen születtek.

A fehér foltok ellenére, mindenekelőtt németországi intézmények és kutatók, de több horvát és szerb történész hozzájárulásának köszönhetően is, egyre pontosabb képet alkothatunk a Tito partizánjainak és hadseregének kezébe került területek német lakossága elleni jogfosztásról és genocídiumról, az 1944. őszi vérengzésekről, s az ezt követően létrehozott munkatáborok és megsemmisítőlagerek rendszeréről. Szerbiában viszont mindmáig kevésbé ismert, hogy a német származású felnőtt polgári lakosság egy részét Jugoszlávia „kölcsonadta” a Szovjetunió újjáépítésének céljaira. Erre vonatkozó igényét Sztálin egyébként még 1944 végén benyújtotta Jugoszlávia mellett Romániának és Magyarországnak is.³¹ Dupka György kárpátaljai kutató publikációi alapján azonban ez a kérdés is sokkal szélesebb, kelet- és közép-európai kontextusba helyezhető.³² A Magyarország, Románia, Bulgária, Jugoszlávia és Csehszlovákia német származású munkaképes civil lakosságának internálására vonatkozó tervezetet maga az oroszországi politikai belharcokban kegyetlenkedéseiről már elhíresült véreskezű intrikus, Lavrentyij Berija nyújtotta be Sztálinnak. A szovjet Államvédelmi Bizottság 1944. december 16-i, 7161. számú ötponthozza rendelését maga a Generalisszimusz írta alá. Parancsát a Csehszlovákia területén harcoló 4. Ukrán Front főparancsnokának, Petrov hadseregtábornoknak címezte, de azt megkapta a fentebb említett megszállt országok területén tartózkodó szovjet erők főpa-

²⁹ Hazatért 300 magyar a topolyai táborból. Szabadon élhet és dolgozhat minden becsületes magyar. *Szabad Vajdaság*, Újvidék, 1944. december 24. 4.

³⁰ MAČKOVIĆ i. m. 119. Mačković szerint eufemizmus Szikicset munkatábornak nevezni, hiszen az internáltak 60 százaléka munkaképtelen volt, és csupán 1945-ben 450-500 fő (kb. 10 százalék) hunyt el közülük.

³¹ *Genocid*

³² Dupka a VERITAS Történetkutató Intézet által szervezett GULÁG-konferencián hívta fel figyelmet a Jugoszláviát is érintő szovjet dokumentumokra. Baráti gesztusát ezúton is köszönöm!

rancsnokainak mindegyike, így a hadaival a Délvidéket dúló Tolbuhin is. A Dupka által parancskivonatnak nevezett dokumentum többek között kimondja: „1. A Szovjetunióba történő munkára irányítás céljából mozgósítani kell [...] a Vörös Hadsereg által felszabadított területen tartózkodó valamennyi németet – a 17 és 45 közötti férfiakat és a 18 és 30 év közötti nőket. Le kell szögezni, hogy a mozgósítás mind a német és magyar állampolgárságú, mind pedig a román, jugoszláv, bolgár és csehszlovák állampolgárságú németekre vonatkozik. 2. A mozgósítás irányítását a Szovjetunió Belügyi Népbiztossága (Berija elvtárs) végezze. [...] 3. A hadseregtábornokok feladata, hogy [...] az adott ország kormányzati szervein keresztül hajtsák végre az első pontban említett németek mozgósítását és internálását [...]”³³

Mészáros Sándornak, az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar néhai történészprofesszorának hagyatékából került elő annak a jugoszláv dokumentumnak a másolata, amelynek alapján képet alkothatunk a szovjet és a jugoszláv állami vezetők között létrejövő rabszolga-kereskedelem kezdetéről, s a partizán vezetés készséges magatartásáról.³⁴ A Népfelszabadító Hadsereg és a Jugoszláv Partizánosztatok Főparancsnoksága 1944. december 26-án 108. iktatószámmal a következő utasítást küldte Rukavina tábornoknak, a vajdasági katonai közigazgatás parancsnokának: „A németek mozgósításával és az SZSZSZK-ba küldésével kapcsolatban önhöz érkezik Zapevalin vezérőrnagy a 3. Ukrán Fronttól. Zapevalin vezérőrnagynak mindenben rendelkezésére állni és kérésének eleget tenni az általa előterjesztett terv szerint.

HALÁL A FASIZMUSRA – SZABADSÁG A NÉPNEK!

[Olvashatatlan aláírás]

Helyettes előljáró.”³⁵

Ekkorra már a szovjeteknek meglehetősen pontos képük volt a jugoszláviai német lakosság nyújtotta munkaerő-tartalékokról, hiszen belügyi (NKVD), államvédelmi (NKGB) és hírszerző (SZMERS) szolgálataik operatív tisztjei eddigre módszeresen bejárták a Vörös Hadsereg által meghódított terepet. Egy december 5-én Berijának

³³ Lásd DUPKA György utószóként közölt tanulmányát a MÁRKUS Beáta által szerkesztett *Messze voltam én fogságban nagy Oroszországban* című interjúkötetben. A Magyarországi Németek Pécs–Baranyai Nemzetiségi Körének kiadása, Pécs, 2015.

³⁴ 2001-ben a szabadkai *Aracs* folyóirat I. évfolyamának 2. számában a járeki gyűjtőtáborról írt cikkemben ismertettem. Lásd még GUBÁS Ágota (szerk.): *Határok szabdalta közérzet*. Aracs Könyvek 2., 2004. 241–244.

³⁵ Dunacsében (Čelarevo) – és feltételezhetően más településeken is – két nappal később már hozzá is kezdenek a kényszmunkára alkalmasnak tartott nők kiválogatásához – a férfiak internálása ekkor már tartott. Lásd ÁBEL János visszaemlékezését a MÁRKUS Beáta által szerkesztett interjúkötetben: *Messze voltam én fogságban, nagy Oroszországban*. Magyarországi Németek Pécs–Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2013.

címzett jelentés szerint Jugoszlávia területén 52 697 németet tartanak nyilván, 15 981 fő az internált, 22 különböző táborban.³⁶ Az adatok azonban folyamatosan változnak, párhuzamosan a Vörös Hadsereg előrenyomulásával. Berija belügyi népbiztos 1944. december 15-én Sztálinnak és Molotovnak, a Szovjet Állami Honvédelmi Bizottság tagjainak a kelet-európai felszabadított területek német lakosainak nyilvántartásba vételi eredményeiről küld szigorúan titkos jelentést, melyben részletesen kitérnek a jugoszláviai helyzetre is. Eszerint Jugoszláviában a 3. Ukrán Front által felszabadított területeken 73 572 fő németet vettek nyilvántartásba, közülük 32 966 férfi, 40 606 nő. És egy munkaképesség szempontjából fontos adat: a 17-45 közötti férfiak száma 16 474 fő. Továbbra is 22 táborról tudnak, ekkor már 16 804 internált személylyel, közülük 9897 a férfiak és 6907 a nők száma.³⁷ Életkor szerinti bontásban:

16 éves férfi 722, nő 201

17 éves férfi 1345, nő 354

18-30 éves férfi 2348, nő 1645

30-40 éves férfi 2419, nő 2447

40-45 éves férfi 1493, nő 1652

45-50 éves férfi 1570, nő 608.

1944. december 26-án Moszkvában már kész a Kelet-Európát tíz zónára osztó terv: a kilencedik zóna központja Belgrád (ide tartozhatott a Bánság és Szerémség), a tizedik pedig Zombor (a bácskai németek begyűjtésére).³⁸

Egy, az 1945. január 19-i állapotot tükröző NKVD-jelentés már a Szovjetunióba hurcolt jugoszláviai németekre vonatkozó adatokat is közöl, eszerint a 10 935 fő internáltból 3692 férfi és 7243 nő.³⁹

³⁶ Appolonov A. N. NKVD népbiztos-helyettes és I. Horbatyuk, a hadtápterületet fedező NKVD csoportparancsnok memoranduma Berija L. P., a Szovjetunió NKVD népbiztosa részére a németek nyilvántartásáról. DUPKA György archívumából. *A közép-európai országok német lakosságának etnikai alapú repressziója*. <http://karpataljaiadatbank.net/?module=news&&target=get&id=119> (2016. november 1.)

³⁷ L. Berija belügyi népbiztos jelentése a Szovjet Állami Honvédelmi Bizottság tagjainak, J. Sztálinnak és V. Molotovnak a kelet-európai országok felszabadított területei német lakossága nyilvántartásba vételének eredményeiről. DUPKA György archívumából i. h.

³⁸ BOGNÁR Zsolt: Málénkij robot. „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” Magyarországi Németek Pécs–Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2011. 37–38. A szerző elmondja, hogy az eredeti dokumentumban Sombor (azaz Zombor) helyett Szamobor van, de ez nyilvánvalóan elírás.

³⁹ DUPKA György archívumából i. h.

Karl Weber német történész becslése alapján a Bácskából és a Bánátból a katonai közigazgatás idején, tehát 1944 októberétől 1945 februárjáig a jugoszláv partizán hatóság legkevesebb 8000 német származású férfit és 4000 nőt bocsátott a szovjetek rendelkezésére.⁴⁰ Az első, bánáti csoportokat már 1944. december 25-én marhavagonokba rakták. A Szovjetunióba internálandó személyek egy része táborlakónak számított, másokat viszont családjuk köréből ekkor ragadták ki a partizán hatóságok parancsa alapján. A bezdáni német lányok és asszonyok első csapatát december 27-én kísérték gyalogmenetben Zomborba. Kétszáz kilogrammnyi útipoggyászt is magukkal vihetek – ez különben egész Kelet-Európára érvényes szovjet rendelet volt. „Volt, aki vánkost és dunnát is csomagolt magának. Többségüknek nehéz volt összegyűjteni a szükséges élelmet, mert a katonaság kifosztotta a községet.”⁴¹ Az ukrainai Budenovkában, Csulkovkában romeltakarításon, a jaszinovatajai lágerben építkezéseknél és fűrésztelepen, Kalmiusban szénbányában dolgoztak. December 31-én egy újabb csoportot küldtek Vorosilovgrad környékére bányamunkára. A bánási gyűjtőtáborokban – együttműködve a jugoszlávokkal – a válogatást az erre a célra összeállított szovjet bizottságok végezték, köztük szovjet orvosokkal, s azokat, akiket munkára alkalmasnak nyilvánítottak, azonnal a vasútállomáson várakozó tehervonatokba terelték. Legkevesebb nyolc vasúti szerelvényt indítottak útnak 45-45 emberekkel telezsúfolt teherszállító vagonnal. Az út körülbelül három hétig tartott. A deportált németek zöme a Donyec-medencei szénbányákba került, ahol később a kíméletlen munka, az elviselhetetlen hideg és a járványos betegségek tizedelték meg őket. Mindazokat, akik a rabszolgamunka kíméletlenül kiszígerelő tempóját nem bírták, de az első év végén mégis életben voltak, újra marhavagonokba rakták, és visszaküldték a jugoszlávoknak – s akik többségét azonnal valamelyik megsemmisítőtáborba dugták: meghalni... Sokan, így pl. a bezdáni Katharina Rusch, már a hazautazás fáradalmait sem éltek túl.⁴² A járeki halotti anyakönyv tanúsága szerint az 1946. január 23-án kimerültség („iznurenost”) következtében elhunyt négy hónapos „Celer Magdalena” születési helye „Harkov (Rusija)”.⁴³ Nem kétséges, hogy édesanyja, „Celer Marija” is azon szerencsétlen sorsú nők egyike, akik internálásuk hónapjaiban estek teherbe. Voltak, akik Magyarországra kerültek, ők tekinthetők a szerencsésebbeknek, noha rájuk is új viszontagságok vártak. A deportáltak utolsó csoportjait 1949 végén engedték szaba-

⁴⁰ *Genocid*, 104. A férfiak és nők aránya itt éppen fordítottja a Dupka által közölt dokumentumokban található adatoknak, de az ellentmondást egyelőre nem tudom feloldani.

⁴¹ STEIN, Elisabeth: *Die Kratler Zigeuner 1944–1960 in Bayern*. Traunreut, 1993. könyve alapján idézi BALLA–BALLA i. m. 71.

⁴² BALLA–BALLA i. m. 72.

⁴³ Mesna kancelarija Bački Jarak–Matična knjiga umrlih. Od 8. I 1946 do 15. IV 1946. 320. számú bejegyzés.

don, pontosabban a kelet-németországi Odera menti Frankfurtba. Az ukrainai kényszermunkának több mint kétezer délvidéki német vált áldozatává.⁴⁴

Amikor délvidéki németekről beszélünk, természetesen azokra is gondolunk, akik nemzeti identitásuk tekintetében kettős – magyar és német – kötődésűek voltak, vagy – ami szintén nem volt és ma sem ritkaság – német származásuk voltak, de hagyományaik őrzése ellenére magyarnak vallották magukat. Az ilyen családok egy részének 1944–45-ben sikerült elkerülnie az internálást, ez azonban nem volt általános. Így történt ez a kishegyesi Hoffmann Fülöppel is, akit, miután 1944 karácsonyán a partizánok a többi magyarral együtt hazaengedték a kényszermunkatáborból, már december 30-án német civilek egy csoportjával marhavagonba raktak, amelyből csak a Donyec-medencében szállhattak ki. 1948-ban tüdőbajjal „hazaengedték” Németországba – származása miatt Jugoszláviába nem térhetett vissza –, onnan Ausztriába, majd Magyarországra szökött, ott a szegedi Csillag börtönbe zárták, végül pedig fegyveres kényszerrel átdobták a jugoszláv határon. Lánya a továbbiakat így mesélte el az újságírónak: „Ezzel nem ért véget kálváriája, mert hiába kértük, pihenjen meg, ne jelentkezzen senkinek, mégis bement a Népbizottság illetékeséhez, Krizsák Jánoshoz, aki nyomban Topolyára, az UDBÁ-ba irányította. Onnan vitték Szabadkára, anélkül, hogy jelezhetne volna családjának. Három hónapig a sándori Sibality-féle tanyán tartották – átnevelésen. Senki sem akarta megérteni, elhinni még kevésbé, hogy egy innen elűzött, megalázott és kifosztott németet nem a kémkedés, a bosszúvágy, hanem a szeretet, ez láncol eltéphetetlenül szülőföldjéhez. Megbélyegzetten került vissza családjához. De bennünket is megbélyegeztek, csak azért, mert németek voltunk, pontosabban német vezetéknévünk volt. Engem nem akartak beírni az elemi iskola második osztályába. Az igazgatónő túlbuzgó újdonsült kommunista volt, pedig neve nem -ity-re végződött, habzó szájjal tiltakozott: fasiszta német család sarjának nincs keresnivalója az új rendszer gyerekei között.”⁴⁵

⁴⁴ *Genocid* 105–106.

⁴⁵ GALLUSZ László: *Az élet poklában. Bácskaiak vallomása az oroszországi hadifogságról*. Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, Újvidék, 1997. 177–178.

4) A nota
 Hadifogoly tábor
 jayde messze van
 magyar fiúk barakjára
 hideg szél szorít.
 Elmesengve fütya
 sok magyar legény
 honvágy kanyargó
 csillog a szemük.
 Hadifogoly tábor
 jayde messze van
 magyar fiúk barakjára
 hideg szél szorít.
 Csodás társaság, lelkes
 drág jó társaság
 minden jóval megvárja
 mind a kedves társak.
 Hadifogoly tábor
 jayde messze van
 magyar fiúk barakjára
 hideg szél szorít.

СОЮЗ ОБЩЕСТВ КРАСНОГО КРЕСТА И КРАСНОГО ПОЛУМЕСЯЦА
 СССР

Почтовая карточка военнопленного
 Carte postale du prisonnier de guerre

Кому (Destinataire) Виззи Йошине

Куда (Adresse) Сред. Пови-сад село Мелешин, улица Божанова-мача 22
 (страна, город, улица, № дома, почта, индекс)

Отправитель (Expéditeur) Виззи Йоши Йоши Вн.
 Семья и имя военнопленного
 Nom du prisonnier de guerre

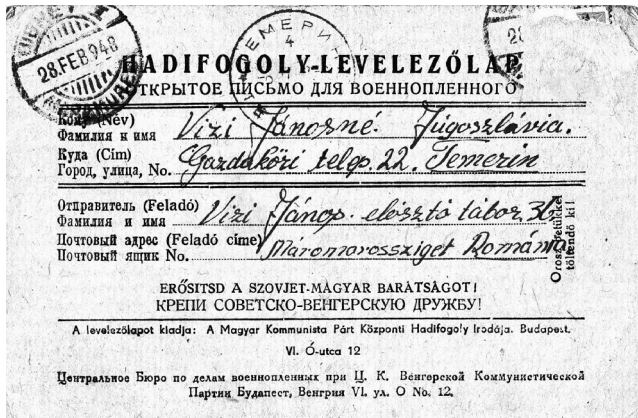
Почтовый адрес военнопленного СССР МОСКВА Красная площадь
 Adresse du prisonnier de guerre П. 2. 324/9.

10-й тираж, 3-й изд. 1973

1947. - T. - 12.

Kedves feleségem.

Kiváncok magyondjé csöszegöt én jól vagdok.
 Tudatom máir négy levelet kapítam aminek
 magyondörülök. Tobábbá kérlek bővebben írjal
 a borítékkal levelezésben. Kedves feleségem a levelek
 vagdóval egyfolyóképet, hogy legalább láthassalak.
 A fentírtakról társaim társaságában csököl
 mesélő fejeződ Jani.
 Három levelet most kapítam meg január 1947.

I. ábra. Szevasztopoli emlék (Bálint Sándor, Temerin)

A SAJKÁS-VIDÉK MAGYARTALANÍTÁSA

A vidék történetének rövid leírása

A Sajkás-vidék Bácska déli szegletében, a Dunától északra, a Tiszától keletre, mintegy 3600 négyzetkilométeren fekszik. A szerb közigazgatási beosztás szerint napjainkban három község van a területén. Noha Újvidék is ezen a területen található, e tanulmányban mégsem foglalkozunk a magában a városban lejátszódott vérengzéssel, mert a tartományi székváros magyarságának a sorsát külön kötetben taglaltuk.¹ A valamikori Sajkás-vidék helységei közül Újvidékhez tartozik 1. Kabol (Kovilj), 2. Tizsakálmánfalva (Budisava) és 3. Káty (Kać). 4. Zsablya (Žabalj) községhez 5. Boldogasszonyfalva (Gospodinci), 6. Csurog (Čurug) és 7. Sajkásgyörgye (Đurđevo). 8. Titel községhez pedig 9. Dunagárdony (Gardinovci), 10. Mozsor (Mošorin), 11. Sajkásszentiván (Šajkaš), 12. Sajkáslak (Lok) és 13. Tündéres (Vilovo).

Az 1699-es karlócai béke megkötése után a Török Birodalom területéről folytatódtak a betörések a már felszabadított határ menti vidékekre, elsősorban a déli végeken. Védekezésül a bécsi udvar katonai őrvidekek láncolatát alakítja ki a középkori Magyar Királyság területén. A török hódoltság idején elnéptelenedett tájra betelepített népek, elsősorban szerbek, katonai szolgálatot teljesítenek, aminek fejében hatalmas birtokokat is kapnak. Maga a táj vízenyős volt. A Duna és a Tisza, valamint a bántási részekben a Tiszába és a Dunába ömlő Béga, illetve Temes nagy áradásai következtében ideiglenes tavak és fattyúágak, természetes csatornák keletkeztek, emiatt sajkák², csónakok, dereglyék, hajók nélkül nem lehetett itt közlekedni. A katonai szolgálatot teljesítők általában sajkákon járták a rájuk bízott területeket, innen ered a vidék neve. A XVIII. század végén a mai Koszovóból Magyarország területére betelepített szerbek helyzetéről dr. Dušan J. Popović az alábbiakat fogalmazza meg: „A Nagy Szerb Népvándorlás után a szerbek egyházi és politikai szervezetekhez jutottak, s attól fogva a szerbek állandó ellenséges álláspontra helyezkedtek

¹ MATUSKA Márton: *Az elhallgatott razzia; Vérengzés Újvidéken (1944–1945)*. Keskenyúton kiadása, Budapest, 2015. 284.

² A Magyar nyelv értelmező szótára szerint a sajka, népiesen csajka: „(Tört, Kat) Ágyúkkal felszerelt, könnyű mozgású kis vitorláshajó, melynek a határőrvideken a török elleni harcokban nagy szerepe volt.”

a magyarokkal szemben.”³ Az örvidéket nem integrálhatja be Magyarország a saját közigazgatásába, a császári udvar irányítása alatt marad egészen az 1867-es kiegyezésig. A betelepített szerbek egyházi, sőt, némi politikai önkormányzattal is rendelkeztek, katonailag azonban szigorúan a bécsi központi hatóság irányítása alá tartoztak. Ebből állandó konfliktus keletkezik Magyarország és Ausztria, illetve Magyarország és a területén élő szerbek között. Ebből támadt a Rákóczi-felkelés és az 1848-as szabadságharc is. A déli végeken mindkét alkalommal elképesztő vérengzés zajlott le szerbek és magyarok között. E fegyveres harcok megszűnte után egyik alkalommal sem tisztázódott, melyik fél mit vétett a másik ellen. A korabeli Török Birodalom szerbek lakta területeiről, majd a Szerb Fejedelemség, illetve később a Szerb Királyság területéről mindkét konfliktus idején reguláris harci egységek áramlottak Magyarország területére, s ezek hathatósan segítették a Délvidéken már megtelepedett szerb lakosságot a magyar felkelők elleni fegyveres harcában. A negyvennyolcas felkelés idején Bécs engedélyével létrejött egy szerb autonómiának mondott terület Szerb Vajdaság néven, ám ez csupán porhintés volt a szerbeknek, hiszen Bécs nem azért ellenezte a magyar állam önállóságát, hogy ugyanannak a területnek egy részén szerb állam létrejöttét segítse. Az első világháború végén, 1918. november 25-én a vajdasági szerbek az újvidéki nemzetgyűlésükön kimondták, hogy a területet csatlakoztatják a Szerb Királysághoz, illetve a december elsején e királyság vezetésével és általa kihirdetett Szerb–Horvát–Szlovén Királyság néven létrejött új államhoz. A délszláv népeknek ez a közös államalakulata nyíltan kisebbségellenes, elsősorban magyarellenos volt, hiszen a korábbi egymás közötti leszámolások emlékei ekkor felelevenedtek, s a viszonylag erős, jórészt szerb irányítás alatt álló délszláv államvezetés azon munkálkodott, hogy a területén élő magyarságtól bármi módon megszabaduljon, vagy legalábbis csökkentse a magyar lakosság befolyását. Csak röviddel a Jugoszláv Királyság 1941-es szétesése előtt enyhült valamelyest a sovinszta állampolitika. A királyi Jugoszlávia magyarellenos politikája erősen közrejátszott a bevonuló honvédség magatartásának kialakulásában, s ez az álláspont ugyancsak közrejátszott a Tito által irányított kommunista partizánmozgalom, valójában a fegyveres ellenállás 1942-es felszámolására irányuló fegyveres beavatkozás, az 1942. januári razzia néven ismert akció eltorzulásában. Ez a vérengzésbe torkolló beavatkozás pedig ürügyül szolgált a konszolidálódó titói rezsimnek a magyarok meggritkítására, annak ellenére is, hogy a Jugoszláv Kommunista Pártnak a megalakulásától fogva igen sok magyar nemzetiségű jugoszláv állampolgár lett a tagja, aminek az a magyarázata, hogy a kommunisták nyíltan bírálták az állam

³ Поповић Душан Ј. (1894–1965, szerb szociológus, történész): *Проблеми Војводине*, I., Београд, 1925. A szerző kiadása. 27.

nemzetiségpolitikáját, s hirdették a népek egyenjogúságát. Néhány magyar helységben a kommunisták többsége éppen a magyarok közül került ki. Ilyen volt a bácskai Péterréve, más néven Pecellő, amelyet a sok ottani magyar kommunista miatt Vörös Pecellőnek neveztek. Az új Jugoszlávia vezetői ezt a magyar kommunistaságot alig-alig méltányolták. Zentán például 1944 végén, a szovjet és partizán egységek bevonulása után megalakult a magyarokból és szerbekből álló helyi hatalom, hivatalos nevén a Népfelszabadító Bizottság, ám alig néhány napi működés után a helyszínre érkező tartományi vezetők a helyi hatalmi testületből kitiltották a magyarokat.⁴ Ivan Rukavina tábornok, a katonai közigazgatás parancsnoka szerint az ő első számú feladatainak egyike a vidék délszláv jellegének szavatolása.⁵ A helybeli szerbség zöme ebben hathatósan közreműködött, a más véleményen lévők hangja alig hallatszott, noha sok példát lehetne rá idézni. Közülük említsük meg a kaboli esetet, ott 1942-ben ugyanis nem volt razzia, noha kész terv volt rá. Két helybeli magyar vezető személy és egy ott szolgáló csendőrpáncsnok akadályozta meg. A hálás falubeli szerbek 1944 végén mindenképpen meg akarták menteni a két helybelit, de nem sikerült nekik. Hasonló történt Sajkáslakon, de Tündéresen is. Ezekről a példákról azonban konkrétabban majd szó esik még az egyes helységek eseményeinek ismertetésénél.

Említettük már, hogy a magyarok megritkítása valójában a titói hatalom döntése volt, s a katonai közigazgatás bevezetésével adott hozzá keretet, ugyanakkor a közigazgatás ilyen bevezetését maga Tito azzal indokolta, nehogy a magyarokon a szerbek megbosszulják a két és fél évvel korábbi sérelmeiket. Ám nem csupán politikai döntés született a vérengzés – természetesen titkos – elrendeléséről, hanem tudományosan megalapozott terv is. Ma már közismert, hogy az 1914-es szarajevói merényletből ismert Vaso Čubrilović, Gavriilo Princip egyik merénylettársa, a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia későbbi megbecsült tagja tanulmányt készített arról, hogyan kell a háború végi zűrzavar ideje alatt megszabadulni a kisebbségektől. Művét 1944. november 3-án átadta Titónak. Ebben az alábbi is olvasható: „Ha a Bácskából 200 000 magyart eltávolítanánk, megoldanánk a magyar kisebbségi kérdést. [...] ha meg akarjuk oldani ezt a kérdést, addig tehetjük, amíg a háború tart [...] a katonaságnak még a háborús tevékenységek idején tervszerűen és könyörtelenül meg kell tisztítania a nemzeti kisebbségektől...”

⁴ Erről részletesen lásd Olajos Mihály vallomását. MATUSKA Márton: *A megtorlás napjai*. Forum, Magyar Szó kiadása, 1991. 145–148.

⁵ KASAŠ, Aleksandar: *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Filozofski fakultet u Novom Sadu. K. n. Novi Sad [Újvidék], 1996. 158.

1. táblázat. A Sajkás-vidék összes, valamint magyar és szerb lakossága

Helység	Összlakosság			Magyarok			Szerbek		
	1910	1948	1981	1910	1948	1981	1910	1948	1981
Boldogasszony-falva	3611	3239	3817	172	228	135	3018	2609	3112
Csurog	10180	7928	9231	2730	193	181	7211	7293	8214
Dunagárdony	1564	1828	1515	88	28	7	1434	1779	1460
Kabol (Alsó- és Felső-)	5160	5368	5279	333	275	176	4666	4975	4719
Káty	4192	4406	8551	249	440	558	2953	3856	7380
Mozsor	3606	3035	2483	406	62	21	3090	2938	2339
Sajkásgyörgye	4838	5008	4668	236	78	39	3072	2537	2674
Sajkáslak	1679	1786	1509	476	399	340	1134	1355	1021
Sajkásszentiván	3056	2237	3541	102	58	18	1694	2066	3382
Tiszakálmánfalva	2061	2090	3502	1108	1379	1430	3	577	1707
Titel	5785	5650	6227	1858	1336	779	2413	3307	4094
Tündéres	1241	1221	1089	44	58	69	1152	1149	959
Zsablya	7989	6273	8503	1722	100	85	5080	5837	7505
Összesen	54962	50069	59915	9524	4634	3838	36920	40278	48566

A TIZENHÁROM TELEPÜLÉS

1. Sajkáslak

A Sajkás-vidéken lezajlott tragédiáinkról az azt követő csaknem fél évszázados mélyseges hallgatás után nyilvánosan elsőként a sajkáslaki vérengzés áldozatai számára készült emlékmű, jóllehet semmiféle megemlékezést nem tartottak. Az Újvidéken megjelenő *Magyar Szó* napilap *Negyvenöt nap negyvennégyben* címen megjelenő történelmi tárcasorozata keretében 1990. december 7-én esett róla szó. E sorok írója ugyanis, az említett sorozat szerzője, tudomást szerzett arról, hogy a sajkáslaki Pásztor Antal kibérelte a helybeli egykori dögtemetőben a tömegsír területét, a kivégzések évfordulójára – november 15-re – körülkerítette, s a közepébe egy emlékkeresztet állított. A titeli község rendeletére később a községi felügyelőség a kerítést és a keresztet is eltávolította, Pásztort a községi szervek decemberben kihallgatták, s jóllehet cselekedete miatt nem büntették meg, orvvadászat miatt szabálysértési eljárást indítottak ellene, így végül ezen a jogcímen mégis kiróttak rá büntetést. A vérengzésről azonban annak az esztendőnek a végén még ketten elmondták, leírták emlékeiket. Az egyikük Milánovics Sándor volt, aki a *Magyar Szóban* megjelentekre

reagált, s leírta, amit tudott. Áldozatul esett az édesapja, mindkét nagyapja és még három közeli rokona. Ő volt az, aki az egyik öreganyjától megőrizte azokat a drótkat, amelyeket a dögtemető mellett szedett össze, s amelyekkel a kivégzésre szántak össze voltak kötözve. Pásztor hosszú ideig nem vállalkozott újra kereszt vagy bármi más emlékjel állítására, 2006. december 20-án azonban mégis megtette, de ekkor már többen mellé álltak, akiknek a segítségével szerény egyházi szertartás keretében sikerült még be is szenteltetni Franjo Lulić titeli plébánossal. Az újabb keresztállítást a Tiszakálmánfalván élő Tóth László nyugalmazott tévériporter szervezte, és az eseményt filmen rögzítette. Az új, ezúttal vasból hegesztett keresztet maga Pásztor készítette el, s az ő traktorán szállította a helyszínre a megemlékezőkkel együtt. A feleségén kívül ott volt az egyik unokája, az említett Franjo atya, Újvidékről e sorok írója, és Oláh Sándor, az újvidéki opera nyugalmazott zenésze, ő adta a műsor ideje alatt a zenei kíséretet egy Händel-szám eljátszásával trombitáján. Igen rövid, de sokatmondó, önvallomásnak is minősülő alkalmi beszédet mondott Pásztor. Ennyit: „Megcsinátam másodszor is! Azér’ gyűtt az unokám is, hogy lássa, meg hallja, hogy megcsinátam! Megérdemli ez a 37 magyar testvérünk⁶. Köszönöm nektek, hogy eljöttetek. Fölszentöltettem. A titeli elnök biztatott bennünket, csinájjuk.” A korábbi és ezen új keresztállításról is e sorok írója mondott ismertetőt.

Az 1990 ősze óta rendezett megemlékezések legünnepélyesebb pillanata 2014. október 5-én játszódott le a helyi Rózsafüzér Királynéja-templomban, a búcsúnapi szentmise keretében. Pozsgay Imre leplezte le a 31 áldozat nevét tartalmazó emléktáblát, Franjo Lulić titeli plébános szentelte fel, többek között Milan Nastasić titeli községi elnök és Aleksa Kundelić helyi pravoszláv esperes, valamint valamennyi délvidéki magyar politikai párt képviselője jelenlétében. A táblán 31 áldozat neve szerepel. Pásztor Antal az ünnepséget követő ebéden négyszemközti beszélgetés során közölte: „Prekajacot megkérdeztem, mi volt az apám bűne. Semmi! Ennyit ki kellett végezni, mert ‘42-ben ennyi szerbet végeztek ki.” Prekajac Tomislav helybeli földműves volt, a kivégzések idején a helyi kommunista párttitkár. A helyi lakosság ellenezte a tömeges mészárlást, de a párt Prekajac határozott ellenkezésével szemben kieroszakolta, hogy a falu népszavazáson mellette döntsön. A titkár azt mondta: „Ha a magyarokat kivégzitek, ki fog nektek dolgozni?” A vérengzés mellett kardoskodók azzal verték vissza titkáruk ellenkezését, hogy közölték vele: „Ha mellettük vagy, akkor állj te is közéjük!”

A faluból fegyveres partizánok becitáltak több mint félszáz embert, és napokon át tartó kínvallatásnak vetették alá őket. Miután a kétségtelenül teljesen szabálytalanul megszervezett névalírási népszavazáson sikerült döntenie a tömeges kivégzésről,

⁶ Az áldozatok számáról nincsenek egzakt adatok, egyesek szerint 52 személyt végeztek ki.

a kiszemelteket a községháza épületének fala előtt lelővöldözték, tetemüket helybeli mozgósított magyar szekerekkel a falutól mintegy kilométernyi távolságra levő dögtemetőhöz szállították, és az annak a területén kiásott tömegsírba dobáltatták. A terület később művelés alá került, de maga a tömegsír rész nem.

1. ábra. A sajkáslaki áldozatok emléktáblája a helyi katolikus templomban. A titeli Franjo Lulić plébános által celebrált szentmise keretében Pozsgay Imre avatta fel

2. Csurog

A Sajkás-vidék helységei közül Csurog⁷ magyartalanításáról tud a legtöbbet a világ, ennek napjainkban, a 2016-os esztendő elején három okát lehet megnevezni. Felsorolásuk nem jelent egyben fontossági sorrendet.

Az első az, hogy itt élt a legnagyobb tömegben magyar lakosság, számuk az eltűnésük előtt mintegy 2700 lélekre volt tehető. A többségi szerb népességé 7000 körül volt akkoriban. Eléggé természetesnek tekinthető, hogy – mivel itt éltek a legnagyobb számban – e magyarok közül került ki a legtöbb túlélő, lehetséges tanú, aki közölhette a kutatókkal, mi történt Csurogon. A másik ok az, hogy a magyarok, valamint a kevés számú német irtása, majd a maradékuk kollektív bűnössé nyilvánítása van a legjobban feldolgozva a három, teljesen magyartalanított faluban lejátszódott események közül – vagyis az, ami Csurog mellett Zsablyán és Mozsorban történt. A többi Sajkás-vidéki helységben alig-alig folyt módszeres kutatás, némelyikből szinte nincs is adat. A harmadik ok pedig az az államközi gesztusnak minősülő esemény,

⁷ A helység nevét írják ú-val is és u-val is. Arra való tekintettel, hogy ez utóbbiban az eredeti Csörög-szentpéter középkori magyar elnevezés emléke őrződött meg, mi következetesen a rövid magánhangzós változatot használjuk.

hogy 2013. június 26-án Csurogon Áder János magyar és Tomislav Nikolić szerb államfő közösen felavatták a faluban azt a múzeumot, amely az 1942 januárjában lezajlott első razziára, valamint azt az egykori dögtemetőben felállított emlékművet, amely pedig az 1944 októbere végétől 1945. január 23-ig tartó másodikra emlékeztet.

Talán fölösleges említeni, de az érthetőség kedvéért hadd álljon itt mégis: az első razzia eseményeit már korábban feltárták magyar és szerb történészek, mindkét nemzet politikusai értékelték a történeteket, amivel igen egyoldalú kép alakult ki a huszadik század negyvenes éveinek első felében lezajlott két razziáról. Merthogy csak erről az egyikről lehetett tudni. A másodikról csak 1990 óta szólhatunk, amikor a *Magyar Szó* már említett történelmitárca-sorozatával feszegetni kezdte a csurogi, szablyai és mozsori magyarok tragédiájának ügyét, illetve az egész délvidéki vérengzést.

Csurog teljes magyar lakosságát megsemmisítő csapás érte 1944. október 23., a partizánok megérkezésének napja, illetve 1945. január 23. között. A falu magyar és csekély német lakosságának likvidálásáról, illetve a maradékuk kitakarításáról olvasni lehetett a *Szabad Vajdaság* január 23-i vezércikkében. Igaz, afféle szerezcsenmosdató stílusban fogalmazott szöveget. Benne a névtelen cikkszerző – miután felidézi, kik a felelősök az 1942-es razziáért – így fogalmaz: „Nem ezekről akarunk ma beszélni, hanem a vajdaságiakról, a bennszülöttekről, a honi gyilkosokról, Bácska gyilkossá nevelt fiairól. Azokról, akik ennek a földnek, a szülőföldjüknek, hazájuknak, itt élő népeinknek⁸ váltak gyilkosaivá. Akik harács voltukban fosztogatókká, szolgalelkűségükben árulókká, gyilkos ösztönükben hóhérokká fajultak. Bácskaiakról, magyarokról, akiket ha nem tudnánk megtagadni, szégyenlenénk, hogy itt születünk, s itt élünk. Elfajult dudvái ezek ennek a földnek, az aljas nácik megvásárolt bérencei, a fasizmus fizetett pribékjei. Nem vajdaságiak voltak ezek, nem magyarok: de gyilkosok. [...] Nem, nem ismerjük el, hogy bácskai, hogy magyar, hogy ember.” Azon a napon, amikor ezek a fajgyűlölettől terhes mondatok nyomtatásban megjelentek, Csurogról a teljes maradék magyarság kitelepítése zajlott. Az átkozódó cikkíró természetesen erről egy szót sem szól. Január 27-én jelenik meg egy közlemény, amelyből megérteni, hogy a vezércikkíró nem csurogi bűnösökről, hanem az egész ottani magyar lakosságról mondott szörnyű minősítést. Idézet a közleményből:

„Ez év január 23-án a szablyai járásban lévő Csurog község lakosságának egy részét kitelepítették. Erre az intézkedésre a megszálló és azok csatlósainak háborús bűnösségét kivizsgáló Bizottság előterjesztésére került sor, amely hosszadalmas és alapos nyomozás után, és a felmerült tárgyi bizonyítékok alapján megállapította,

⁸ Érdekes kifejezés ez a *népeink*. Szerb eredetiben *naši narodi*. Valójában az itt élő teljes szláv népesség értendő alatta, de elsősorban a szerbség. Az akkori eufemisztikus szóhasználat éppen azért terjedt el, mert nem akarták kimondani, hogy csak és kizárólag róluk van szó.

hogy Csurog község valamennyi felnőtt magyar lakossága közvetlenül vagy közvetve részt vett az 1942 januárjában lezajlott véres razzián. A bizottság a lakosságnak ezt a részét háborús bűnösnek nyilvánította a munkaszervezési szabályzat 19. szakasza alapján.⁹ Ezt az intézkedést azért kellett megtenni, hogy az említett községben biztosítsák a normális életmenetet, és hogy igazságosan megbűnhődjenek azok, akik a megszállás idején részt vettek népünk meghurcolásában, terrorizálásában és gyilkolásában. Csurog község kiköltöztetett lakosai magyarok, de ez az intézkedés nem irányul ellenük mint magyarok ellen – akik egyenjogú állampolgárai Jugoszláviának –, hanem mint megérdemelt büntetés az általuk elkövetett bűnökért.” Az akkor keletkezett többi dokumentumban nem emlegetik az általunk kiemelt felnőtt szót, csupán ebben a közleményben.

Nehéz lenne ma már eldönteni, hogyan került sor arra, hogy ez az alábbi okmány megszülessen. Az említett háborús bűnöket kivizsgáló tartományi bizottság „szigorúan bizalmas 2/45” jelzéssel, 1945. január 29-i keltezéssel az itt idézett tartalmú levelet küldte a szövetségi bizottságnak¹⁰:

„Mellékelve küldjük a döntést, amelyben a Vajdaság zsabylai járásában fekvő Csurog minden magyar és német lakosa háborús bűnössé van minősítve.

A döntés Csurog lakosságának azon döntésére alapozódik, melyben a Bácska, Bánság és Baranya Katonai Közigazgatásától követelte, hogy a falu minden magyar és német lakosát távolítsák el és telepítsék szét, mert velük a megszállás és elsősorban a razzia idején elkövetett bűncselekmények után a további békés és zavartalan együttélés lehetetlen.

Magából a döntésből látható, hogy ez a követelés teljességgel igazolt, tehát a Bizottság már az eddig begyűjtött anyag alapján ezt a döntést meghozhatta, meg kellett hoznia.

HALÁL A FASIZMUSRA – SZABADSÁG A NÉPNEK!

Elnök

(Olvashatatlan kézjegy)”

Feltételezhető tehát, hogy a vidék más helységeiben történetekhez hasonlóan Csurog is lezajlott valamiféle népszavazás, hiszen a tartományi bizottság hivatkozik is lakossági döntésre, mellyel valójában arra a sorra juttatták az elmarasztaltakat, ami

⁹ Valójában nem egy általános munkaszervezési szabályzatról, hanem az említett bizottságra vonatkozóról van szó.

¹⁰ Létezett ilyen bizottság minden közigazgatási szinten: helyi, járási, tartományi, köztársasági és szövetségi. Az alacsonyabb rendűeket a tartományival bezárólag könnyű értelmezni, az utóbbi kettő eredeti elnevezése azonban félreérthető, mert a köztársaságit zemaljska, a szövetségit pedig državna komisija néven tartották számon.

a háborús bűnösökre jogszerűen várt: teljes jogfosztás, vagyonek kobzás, táborba zárás, a legrosszabb esetben kivégzés. Szabadabban fogalmazva azt tehetett vele az új rezsim, amit akart. Néhai Mellár Lajos csurogi születésű elkötelezett baloldali grafikus megírta és 2000-ben könyvben kiadta emlékiratait. Nagyon szűkszavúan a vérengzéssel is foglalkozik. Egy helyen ezt írja: „A faluban kidobolták, hogy a csurogi magyaroknak saját érdekükben el kell hagyniuk a települést.”¹¹ Nem kell ahhoz erős fantázia, hogy megfejtjük: Csurog szerb lakosságának nagy része, a teljes vezetősége mindenképpen részt vett a vérengzésben, a tömeg felajzásában, amely belemelegedett a magyar lakosság kínzásába, leölésébe, az ingóvagyon harácsolásába, az ingatlan birtokbavételébe. Erre fel kezdődik az államrend konszolidálása, s kezdődhetne a hasonló vétkek tetteseinek felelősségre vonása. Mit lehet tenni? El kell hallgattatni az áldozatokat és a többi károsultat. Persze, hogy nem tudtak együtt élni velük. A hozzáállás a mai napig érvényes. Csak meg kell nézni, hogy a sokat hirdetett megbékélés óta hány ártatlan csurogit rehabilitáltak, s hányan kaptak közülük kártalanítást. Legalább azoknak a sértetteknek az ártatlanságát kellene minden jogi bonyodalom nélkül hivatalosan kimondania a szerb igazságszolgáltatásnak, akik a kollektív büntetés kiszabásakor még kiskorúak voltak, s nem lehetett őket esetleges tetteikért felelősségre vonni. Ez a teher azonban akadályozza őket abban, hogy kártérítéshez jussanak, még azokat is, akik a magyar lakosság kiűldözése, haláltáborba zárása idején jöttek a világra. Szerbia illetékes szervei hoztak ugyan egy határozatot a kollektív büntetés törléséről, ám ez csak a határozat hatályba lépésétől törli e büntetést, rehabilitációs és kártérítési eljárásban nem lehet rá hivatkozni. Erről mgr. Bozóki Antal újvidéki ügyvéd írt értékes tanulmányt *Megkésett, deklaratív határozat* címen. A szerb államfőnek az említett csurogi szoboravatáson tanúsított magatartása akár magyarázatnak is tekinthető a felemás mentesítésre. Az említett múzeum és emlékszobor avatásán jelenlevő két államfő egyike bocsánatot kért az első razzia során elkövetett gonosztettekért, a másik említést sem tett arról, hogy ilyen gesztust neki is kötelessége lenne megtennie.

A csurogi eseményekről több magyar könyv is megjelent, Teleki Júlia négyet is írt róla. Említsünk meg annyit, hogy szerb szerzőktől szerb nyelven szinte számon tarthatatlanul sok könyv jelent meg a vérengzések időszakáról. Általában nem is említik, hogy hová lettek a faluból a magyarok és a németek, de ha említik is, azt úgy teszik, amint ebből a *Csurog földrajzi monográfiája* című könyvben olvasható: „A második világháború után szinte az egész csurogi magyarság elköltözködik. Azt mondják, hogy a magyarok mindössze 24 óra alatt elhagyták a falut, sokan közülük Bácsföldváron és Óbecsén telepednek le. Csak a legnélkülözhetetlenebb holmit vitték

¹¹ MELLÁR Lajos: *Csurogon születtem*. Forum Könyvkiadó Kft., Újvidék, 2000. 117.

magukkal, Csurogon hagyták minden vagyonukat: házat, földet.”¹² A könyv mindhárom szerzője tudós egyetemi tanár. Szó sincs benne razziáról, háborús bűnössé nyilvánításról, több száz ember lemészárlásáról, kínzásáról, vagyoneklkobzásról, kényszerű és államilag szervezett haláltáborba terelésről, örök időkre szóló eltiltásról a hazatéréstől. A kiadványhoz nevét adta a tartomány legilletékesebb tudományos intézete, az Újvidéki Egyetem Természettudományi–Matematikai Karának Geográfiai Intézete.

A csurogi születésű Teleki Júlia négy könyvéből tudható meg, mi is történt a falu magyarságával. Az első megemlékezést 1994-ben, a tragédia ötvenedik évfordulóján szervezte többedmagával a szerző az egykori dögtemetőben, az első könyve pedig két évre rá, 1996-ban jelent meg *Visszatekintés a múltba* címmel az újvidéki Napló kiadásában. Nem sokkal korábban a Tartományi Képviselőházban a szerzőt még lelövással fenyegette meg egyik szerb képviselőtársa, mert szóvá tette a csurogi magyarok sorsát. Nyilván ez az oka annak, hogy a könyv címe nem utal semmiféle vérengzésre, magyar tragédiára. A kötetben megtalálható 468 áldozat neve, külön azoké, akiket a faluban likvidáltak, külön azon felnőtteké, akiket a járeki haláltáborban, s külön az ott elhunyt gyermekeké. A másodiknak a címe már távolról jelzi a tartalmat: *Keresem az apám sírját*. Ma már köztudomású, hogy a lemészároltakat, köztük a szerző édesapját, a csurogi dögtemetőben ásták el, majd később a maradványokat kiásták, és a kulai börtgyár hulladéktelepén vegyítették el. A harmadik könyv a szerző kiadásában jelent meg *Hol vannak a sírok?* címmel 2007-ben, Óbecsén, a negyedik pedig, *Göröngyös utakon* címmel, ugyancsak a szerző kiadásában, 2014-ben, ugyancsak Óbecsén. Valójában mindegyik a Csurogon lezajlottak kutatásának az egyre frissebb eredményeit tartalmazza, e legutóbbi a szerző kitüntetéseit és díjait is, melyek közül egyet említünk meg, nem is a legrangosabbat: e kötetének a kiadása évében megkapta lakóhelye, Óbecse községi díját. Kevés délvidéki kutató dicsekedhet azzal, hogy Szerbiában díjat érdemelt ki az 1944–1945 során itt lezajlott magyarellenes atrocitásokat kutatásáért.

Ez a kötet tartalmazza természetesen a csurogi magyar áldozatok eddigi legteljesebb névsorát, a 74. oldaltól a 95. oldalig. Számszerűen ezt összegezzük alább a szerző által megnevezett csoportosítás szerint. [A megnevezésekhez zárójelben magyarázatot fűzünk.] Nyomban jelezzük, hogy a személyi adatok hiányosak. Ahol rendelkezett velük a szerző, ott a táblázat általában tartalmazza a vezeték- és a keresztnév mellett az életkort, a foglalkozást és a családi állapotot, esetenként azonban

¹² Др. Миљковић, Љупче–Давидовић, Раде–Ђукић, Видак: *Чуруг, географска монографија. Универзитет у Новом Саду. Природно-математички факултет, Институт за географију, Нови Сад [Újvidék], 2000. 116.*

még a név is ismeretlen. Mind a négy könyv tartalmaz tanúvallomásokat is, amelyekből sok részlet megtudható az áldozatokról, elveszejtésük körülményeiről, a hozzátartozók későbbi sanyarú sorsáról, hiszen – mint minden más akkor lemészárolt, vagy bírósági ítélettel halállal és kivégzéssel büntetett személy – megbélyegzetté, kiátkozottakká váltak mindannyian, a túlélők ezzel éltek tovább az életüket.

Íme a névsorok.

A csurogi áldozatok névsora. [Valójában ezek az adatok tanúktól származnak, csak kevés részük ered dokumentumból. A benne szereplő személyek száma 414.]

A csurogi áldozatok névsora a Vajdasági Múzeum archívumából. [A 415. sorszámtól az 552. számúig. Csak név szerepel, egyéb adat nincs.]

Lista a levéltárból, ők még nem szerepeltek a korábbi névsorban. [Az 553. névtől a 732. számúig. Csak név szerepel, egyéb adat nincs. A három névsorban összesen 732 név.]

A járeki haláltáborban elhunyt csurogi magyarok listája (Nem teljes.) [A neveken kívül feltüntetve az áldozat életkora, foglalkozása és elhalálozásának napja. 45 név.]

Csorba Bélától kapott nevek a járeki halotti anyakönyvből. [Folytatódik az előző sorszámozás a 87. sorszámig. A kettőben összesen 87 név.]

A járeki haláltáborban elhunyt gyermekek listája. (Nem teljes.) [Fel van tüntetve az áldozat és a szülő neve, valamint a halál bekövetkezésének ideje. 44 név.]

A gajdobrai [szépligeti] haláltáborban elhunyt csurogiak névsora. [15 név.]

A hét névsorban összesen 878 áldozat van megnevezve.

2. ábra. Az első emlékkereszt a csurogi dögtemetőben. Mögötte jobbról Légvári Sándor, aki ezt követően még majdnem húsz másikat készített, mert sosem leleplezett személyek rendre mind eltávolították őket. Mellette balról Teleki Júlia

A csurogi áldozatok közül csupán egyről jelent meg eddig valamilyen életrajz, ez pedig Dupp Bálint, aki egy, a gróf Zichy Gyula kalocsai érseknek írt levelében azt írja magáról, hogy ő németből lett magyar.¹³ Ami csakugyan igaz, hiszen vállalt magyarságáért és magyar híveiért életét adta, de 1941-ben, a Bácska visszacsatolása utáni hónapokban a magyar hatóság is meghurcolta. Az év május 11-én mondott katonamisén ugyanis a szentbeszédében megbíráta a honvédeket egy általuk elkövetett csurogi emberölés miatt, s ez majdnem a papi hivatásába került, érseke alig tudta megmenteni. Ez azonban csöppet sem befolyásolta a partizánokat, akik 1944 decemberének utolsó napján a hívek szeme láttára a templom előtt lelőtték, tetemét a többiekével együtt szintén a dögtemetőben ásták el. Kivégzése után az óbecsei bíróság kreált egy büntetőeljárás iratsomót, amely szerint őt a bíróság szabályos eljárás végén halálra ítélte, és ennek alapján kivégezték. Ebben ez az utolsó tétel csakugyan fedi a valóságot.

3. Zsablya

Annak ellenére, hogy 1944 végén és 1945 elején Zsablyán játszódtott le a helybéli kisebbségek – nevezetesen magyarok és németek – egyik legtömegesebb irtása, ezt követően pedig a maradék elüldözése, ezen események emlegetése, kutatása, majd a rájuk való kegyeleti emlékezés mégis igen sokáig váratott magára. A történetek első általános felidézésére 1991 elején került sor, néhai Gregus Mihályné Csipak Teréz zsabylai születésű, Újvidéken élő háziasszony nyilatkozott róla. Közlése *A megtorlás napjai* című könyv 219–224. oldalain olvasható. Ebben szól az előzményekről is, egészen a két világháború közötti időkhöz visszaidézve a helybéli kisebbségek sorsát, amikor az ő általános iskolájában „összecsaptak bennünket a németekkel, és szerbül kellett tanulni”. Pedig Zsablyán korábban – az egységes délszláv állam létrejötté előtt – a lakosság zömét képező szerbeken kívül saját iskolájuk volt a mintegy 1700 lelket számláló magyaroknak és a valamivel több mint ezer németnek is. A tanú elmondja azt is, mi előzte meg az 1942 januárjában lezajlott razziát, amelynek – a későbbi kutatások szerint – több mint hatszáz helybeli szerb polgár esett áldozatul, s odaveszett a nem egészen harminc fős zsidóság is. Felidézi az 1941 nyarán a községben és a környéken dúló gabona- és cséplőgép-gyűjtogatások emlékét, az év végén kezdődő orgyilkosságokat, melyek során néhány magyar fegyveres esett áldozatul, majd az 1942 januárjában a határban kirobbant fegyveres csatát, amelyben már több mint tíz csendőr és sok partizán is elesett, ez utóbbiak között neves kommunisták is. Valójában ez az esemény váltotta ki az egész akkori razziát Zsablyán,

¹³ MATUSKA Márton: *Három mártírunk. Sörös Imre, Dupp Bálint, Nagy Győző*. Életjel kiadása, Szabadka, 2002. 137.

majd ez terjedt ki az egész vidékre. A magyar hatóságok ugyanis készülődtek már egy tisztogatásra, s ekkor nyomban el is kezdték. A tanú arról is említ részleteket, hogy eközben ártatlan szerb polgárok tömegét is lemészárolták. Közléséből, de a többi, későbbi tanúéból is egyértelművé válik, hogy a partizánok 1944. október 23-i megérkezése után nyomban elkezdődött az ugyanolyan felelősségre vonás, amilyen a korábbi volt: szinte válogatás nélkül szedték össze és likvidálták a magyar és a német polgárokat. Annak ellenére, hogy mindenki – szerb, magyar és német – tisztában volt vele, hogy az előző razzia vétkesei idejében elmenekültek, a „felszabadítók” tömegesen szedték össze a magyar polgárokat, elsősorban férfiakat, köztük kiskorúakat is, és zárták be a községháza épületének pincéjébe. Tették mindezt az igazságszolgáltatásnak képzelt mámoros mészárlás során. A tanú szerint az első zsablyai magyar áldozat egy névrokona, Gregus Mátyás volt, aki az első razzia idején hatalmas pénzüsszegért vállalta, hogy megment egy gazdag malomtulajdonost, az ő munkaadóját, de nem állta a szavát, a malmos azonban mégis megmenekült, s a partizánokkal visszatért. Gregust ekkor lőtte le. Ennek a közlésnek ellentmond a többiek által is elmondott, Fekete Istvánról szóló történet, mely szerint ő volt az első áldozat. Kegyetlen módon megkínózták még a partizán bevonulás napján, majd a községháza előtt egy villanypóznához kötözték, s ott lelőtték. Vagy három napon át ott volt látható, a nyakában egy táblával, hogy így jár minden magyar, aki nem adja le a fegyverét. Tetemét egy helybéli másik magyar emberrel oldoztatták le onnan, talicskán a dögtemetőbe toltatták vele, és ott ásták el. Elásásánál jelen volt az édesanyja is, aki a gödörbe dobott fiára terítette a kötőjét szemfedőül.

Bakos Pál¹⁴ a saját emlékeit idézve, valamint a vele élő édesanyjától hallottakat feljegyezve így ír: „Mindenszentek napján 21-et a befogottak közül nyilvánosan kivégeztek a községháza nagy udvarán. [Volt egy kisebb is.] A katolikus temetőben lévő kálvária stációi közé lettek tömegsírbá temetve. A kivégzés után a többiek, az újabbnál újabb érkezőkkel együtt át lettek helyezve a Járásbíróság börtönébe. Ott négy cella – terem – szolgált erre a célra. Ebből is látszik, hogy a számuk nőtt. Az ebédhordó nép igen változott, mert sokan jöttek újak. Soknak adták vissza, hogy többet ne hozza. Tehát azok eltűntek. Végeztek velük. Nem tudom, hová lehettek, hisz a temetőben nem jelentek meg újabb sírok.”¹⁵

¹⁴ Bakos Pál (Zsablya, 1932 – Palánka, 2007) finomműszerész. Ő volt a szülőfalujában történt magyar-irtás történetének egyik megörökítője, a megemlékezések szervezője, az első emlékkereszt állítója, a tömegsírok helyeinek feljegyzője, az áldozatok névsorának összeállítója, a nyilatkozni hajlandó tanúk fellelője. A megemlékezésekről külön füzetet állított össze, és 2006-ban saját költségén kiadta *Zsablya, 2005. november 5. Megemlékezés* címen.

¹⁵ MATUSKA Márton: *Hová tűntek Zsablyáról a magyarok?* VMDP Történelmi Bizottsága, Temerin, 2004. 68–79.

Szinte mindenütt, ahol a népet így szedték össze, hasonló történt: a begyűjtötteket egymás hegyén-hátán összezsúfolták valami teremben vagy termekben, nem élelmeztek, de verték, kínozták őket, amibe némelyek bele is haltak. Voltak, akiket szándékosan vertek vagy kínoztak agyon, vagy más módon likvidáltak. Az ausztráliai Brisbane városában élő György Sándor csurogi születésű tanú azt közölte 1993-ban, hogy édesanyja, György Andrásné Vativity Etel úgy halt meg, hogy ujjairól a körmeit a községháza egyik szobájának ajtónyílásába csukva leprévelték, ezt követően az asszony kiment az épület udvarában ázott pócegödörhöz szükségét végezni, s a gödör fölött csücsüldéül szolgáló deszkáról lebukott, a szennybe fulladt. Férjét, a hat kisbíró egyikét a többi kisbíróval együtt likvidálták.¹⁶

A rabtartók elnézték, hogy a foglyaik élelmet, esetleg ruhát kapjanak hozzátartozóiktól, de a jobb falatok és ruhadarabok egy része sosem jutott célba, az örök is megvámolták önkényesen, s a fegyveresek közül bárki szemet vethetett rájuk, sőt, még az akkor befolyásos polgárok is. Előfordult, hogy valakit kiengedtek, s arra ment haza, hogy üres a háza.

Bakos így folytatja.

„November 8-án újabb, tizenhat tagú csoportot végeztek ki. Közöttük volt az édesapám. Én nem láttam őket. Át lettek hajtva a községházára, mielőtt én az ebédvel odaértem volna.”

Bakos összeállította az áldozatok általa felkutatott névsorát, 350 név található rajta. Az említett zsabylai könyvben jelent meg a 174–195. oldalakon.

A zsabylai megemlékezéseknek is külön történetük van.

Az elsőt 1997-ben próbálta megszervezni néhány kezdeményező. Tóth László nyugalmazott tévériporter javaslatára mindenekelőtt bejelentették a szándékot Đorđe Đukić községi elnöknel, s meg is hívták rá. A szándékot az elnök helyeselte, a meghívást elfogadta. Ugyancsak meghívták Tóth János belgrádi magyar nagykövetet, természetesen ő is vállalta a részvételt. Az október 23-ra kitűzött eseményt megelőző napon azonban Radomir Zagorac, a községi végrehajtó bizottság – azaz a képviselő-testület végrehajtó szervének – elnöke telefonon értesítette a szervezőket, hogy értesülése szerint helyi szerbek fenyegetőznek, s ő azt javasolja, mondják le a gyászszertartást. Nyolc évet kellett várni az újabb kezdeményezésig. Ekkor a Palánkán élő Bakos Pál a háza udvarában akácfaágakból összeácsolt egy csaknem két és fél méteres keresztet, azt elszállította az elhagyatott zsabylai katolikus temetőbe, és a kálváriadombra állította. A megemlékezés keretében ezt Franjo Lulić titeli plébános felszentelte. A kereszt három év alatt elkorhadt, ekkor került a helyére a jelenleg is álló szerény újabb, de már betonból öntött.

¹⁶ MATUSKA Márton: *Hiányzunk egymásnak. Riportok*. A szerző kiadása, Újvidék, 1997. 65–70.

Ihász József (Zsablya, 1924 – Schwalbach, Frankfurt, 2011) a kétezres évek első évtizedében rendelkezésre bocsátott több, 1952-ben az ausztriai Klagenfurtban felvett jegyzőkönyvet. Ezek létezéséről a kutatók korábban is tudtak, de csupán egy állt rendelkezésre, a szenttamási Süge Pálé.¹⁷ A többi jegyzőkönyvben Jugoszláviából kiszökött, csurogi, zsablyai, magyarkanizsai, péterrévei-kevevári és zentai magyarok vallanak a náluk történt vérengzésekről. A zsablyai születésű Szabados Bűn Piroska leírta a saját emlékeit, ebben közli, hogy kislánként egy pajtásával járt a temetőben a tömegsírok keletkezése utáni napokban és 11 tömegsirt számolt meg. Feljegyzése teljes terjedelmében megjelent a *Hová tűntek Zsablyáról a magyarok?* kötetben. Ugyancsak fontos részletek olvashatók ebben a dokumentumkötetben Gál Gyula¹⁸ közlése alapján. Szerinte az ő családjuk azon igen kevés, talán egy kézen plusz egy ujjon megszámolható magyar családok közé tartozott, amelyeket 1945. január 29-én nem minősítettek háborús bűnössé, s nem is üldöztek el Zsablyáról. Gál emlékezetből megnevezte azt a malomtulajdonost, akiről a fentebb említett Gregusné szolt: Apity Pika.

Zsablya a háború után Újvidéken lezajlott nagy perekben is játszott csekély szerepet. Majdnem mindegyiknek magyarok voltak a vádlottjai, Feketehalmy-Czeydner Ferenc magyar tábornokot, a negyvenkettes razzia egyik halálraítéltjét ugyanis itt végezték ki. A második nagy bűnperben ítélték halálra, amely 1946. október 22-28. között folyt le Újvidéken, elsőrendű vádlottja Szombathelyi Ferenc tábornok, a Magyar Honvéd Hadsereg volt vezérkari főnöke volt, a másodrendű pedig Feketehalmy. Velük együtt ítélték el még hét társukat. Valamennyiüket halállal büntették, s ki is végezték. A másodrendű vádlottra vonatkozó ítélet így szól: „Feketehalmy-Czeydner Ferenc vádlottat kötél általi halálra, amit nyilvánosan kell végrehajtani Žabaljon, valamint vagyonelkobzásra.”

Gál jelen volt a kivégzésen. Tizenkét éves suttyó gyerek volt, a szokatlan esemény jól megőrződött az emlékezetében.

Részlet a *Hová tűntek Zsablyáról a magyarok?* című kötet 138. oldalán közölt interjúból:

„Ötet [Feketehalmyt] itt akasztották föl a Vásártéren. Minket, diákokat oda kivezettek, úgy, hogy én azt láttam.

Mit tud erről felidézni?

Körülvezették ott a gyerekek előtt, meg oda kitódult a fél Zsablya. Körülvezették, köpködték, aztán fölakasztották. De állítólag neki ezüst-gégéje volt, és ezért nem halt meg mindjárt. Az orvosnő fölment egy létrán, és meghallgatta a szívverését,

¹⁷ MATUSKA: *A megtorlás napjai*. 263–265.

¹⁸ Gál Gyula (Zsablya, 1934 – Zsablya, 2016)

megállapította, hogy nem halt meg. És azután még megrángatták. Állítólag volt itt egy élve maradt zsidó, nem emlékszem már biztosan. Később mintha ezt hallottam volna. Megrángatták a lábát, hogy megszakadjon a csigolyája.

Az évnek milyen szakában volt ez?

Esetleg ősz.

Sokan voltak?

Persze. Katonai teherkocsival, azt hiszem, dzsémsszel [GM], teherkocsival hozták. Meg az akasztófa is benne volt a teherkocsiban. Azt csak úgy leemelték, rögzítették.

Nem volt valami beszéd is?

Valamit biztosan mondtak, de nem emlékszem, mit.

Ő nem szólt semmit?

Nem.

Több kocsival jöttek?

Csak az az egy volt. A Vásártéren történt ez, azután minket hazavezettek. Azt sem tudom, hol lett eltemetve. Talán föltették a kamionra, és elvitték.”

A temetői tömegsírokról az 1930-as születésű Szabados Bűn Piroska azt nyilatkozta, hogy a sírok keletkezése után kinn járt a temetőben, ő és egy barátnője egy kisbaba koporsóját vitték. Idézet az Óbecse, 1991. 02. 07. keltezésű, saját kezűleg írt, a szerzőnek címzett feljegyzéséből. A két részből álló levél teljes terjedelemben megjelent a *Hová tűntek Zsablyáról a magyarok?* című kötet 80–96. oldalain.

„A temetőcsősz a kápolna mögött ásta ki a sírt. Mi elvittük oda a kis koporsót, és ott ő eltemette (de csak mi ketten voltunk ott). Azután elindultunk vissza, de megálltunk egy pillanatra azoknak a rendőröknek a sírjánál, akikről már írtam [Az 1942-es razzia kezdete előtt lelőtt rendőrökről van szó. – M.M.], onnan pedig elindultunk arra, ahol 11 nagy sírgödört számoltunk meg. De sajnos akkor nem tudtunk végigmenni, mert megláttunk egy fegyveres férfit, ahogy siet felénk. Akkor azok a gödörök olyan négyszer négy méteres nagyságúak lehettek, és nagyon ki voltak domborodva. Valószínű, hogy azokon alig lehetett föld, ezért őrizték őket. A gödörök ott voltak a nagy temetőben a bejárattól jobbra, a stációk felé, és ezek közé voltak temetve, fel a kálváriáig.”

4. Kabol

Ez a harmadik a Sajkás-vidéki falvak közül, amelyről már készült könyv. Címe: *Eltévedt hősök téves csatatéren; Kabol gyászos története*.¹⁹ Szerzője Horváth M. Orbán, 1941-es születésű újvidéki lakos, mesterember. Övéi közül édesapja, nagy-

¹⁹ Kiadta a Kárpátia Stúdió Kft., Budapest, 2011. 122.

apja és egy nagynénje esett áldozatul a nemzettársak irtásának, megnyomorításának. Az ő meg az egész falu teljes magyar lakosságának a tragédiája, valamint az a körülmény, hogy senki sem foglalkozott vele, a kétezres évek első évtizedében már annyira nyugtalanította, hogy körülbelül tíz évi keserves küzdelem után, némi segítséggel, megjelenhetett a kötete, amelyben megrendítően és pontosan felidézte a történeteket. Könyve nagy előnye, hogy – egyetlen kivételként a délvidéki helységek gyászmonográfiái közül – szerb nyelven is elkészült. Valójában ő jórészt szerbül írta meg, mert családjukból az elszorított személyes tragédia miatt, éppúgy, mint a magyarokat ért teljesen váratlan és minden logikának ellentmondó véres események következtében a faluban megmaradt magyarok mindegyikéből, kiveszett szinte minden nemzettudat. Megszűnt náluk az egész magyar közéleti tevékenység.

A helység a második világháború végéig két közigazgatási egységnek számított, Alsó- és Felsőkabolból állt.

Magyartalanításról írunk, a történetek megértéséhez azonban Kabol esetében szinte minden számszerű adat akár fölöslegesnek is tekinthető, legfeljebb dokumentumokkal kell alátámasztani a tanúk által felidézetteket. Talán elég lenne csupán két mártír hősünk esetét ismertetni. Valójában a könyv is ezt teszi. Belső címlapja után egy külön lapon olvasható ez az ajánlás: „Mártír édesapámnak, Horváth Mihály – Miskelának emlékére, aki a biztos haláltól mentett meg 200 kaboli szerbet. Történt ez a most már távoli 1942 januárjában Kabolban, eredetileg Alsó- és Felsőkabolban.”

Közismert, hogy a délvidéki vérengzést mindmáig azzal indokolják az esetleg még élő tettesek és irányítók, sok esetben szerbiai történészek is, hogy „a megszálló fasiszta magyarok által elkövetett bűncselekmények, elsősorban az 1942-es razzia vétkeseit vonták felelősségre.” Nem történészi megfogalmazással, de az igazságnak megfelelően szólva ez merő hazugság. Általános ellenérvként elmondható, hogy a jugoszláviai magyarokat nem csupán azon a tájon ritkították, ahol az első razzia lezajlott, hanem a Bánság legdélibb csücskében található Fehértemplomtól számítva a szlovéniai Muraszombatig mindenütt. Mindezek tetejébe Kabol egy egészen kivételes eset. Itt nem hogy nem lett volna szabad elképesztő módon, mégpedig a helyi szerb lakosság nagy többségének akarata ellenére tömegmészárlást csapni a magyarok között, hanem két magyar vezetőnek szobrot kellett volna állítaniuk. Ez még mindig időszerű. Ők ketten ugyanis 1942-ben életük kockáztatásával megakadályozták az említett kétszáz fős, már előre kiszemelt helyi szerb lakosnak a lemészárlását, miután Újvidékről megérkezett egy fegyveres különítmény, amelynek ez volt a szigorú parancsba adott feladata. Két és fél évvel később azonban a „felszabadító” partizán fegyveresek mindenekelőtt éppen ezt a két szerbmentő magyart akarták likvidálni, az emléküket is eltörölni. A titói hatóság a saját előírásait is, a nemzetközi

jogot is megszegve véghezvitte ezt az akaratát. Nyomatékosítandó a már elmondottakat, ismételjük meg: a kaboli egy egészen különleges eset.

Lezajlásuk után az ottani dolgokról legelőször 1991. január 3-án esett szó, mégpedig a *Magyar Szó* említett cikksorozatának 75. folytatásában. A tiszakálmánfalvi Pápista József tanú mondta a következőket.

„Kovilról [szerb neve Kovilj, ezt a környékbeli magyarok gyakran Kovil néven említik – M.M.] elvittek 15-16 magyart, nyomuk veszett. Úgy tudom, hogy éppen azokat, akik ’41-ben kezességet vállaltak a szerbekért. Név szerint emlékszem közülük Horváth Mihály asztalosra, Molnár Andor asztalosra és fakereskedőre, valamint Gajdos Istvánra.” Horváth M. Orbán, a kaboli könyv szerzője édesgyermek a mártírhálalt halt Mihálynak, a szerző kegyeletből vette fel apja keresztnévének kezdőbetűjét. Mihályt azonban nem csupán a fia tiszteli. Néhány elvetemült, hithű kommunistát és partizánt kivéve a falu teljes lakossága – elsősorban a szerbek – mindent megtettek, hogy megmentse őt, amint azt neki magának megfogadták az ő megmentésük után. Sok kockázatot is vállaltak, hogy állhassák szavukat, mégsem sikerült nekik. Ugyanígy védtek volna Molnár Andort is, őt azonban olyan gyorsan likvidálták, hogy lépni sem lehetett az érdekében, elsőként mészárolták le, példátlan kegyetlenséggel, hogy megmutassák a beavatatlan polgároknak: nem ilyen hősökre van a rendszernek szüksége.

A lényeg leírása előtt érdemes felidézni a falu történetéből néhány igen érdekes adatot.

Kabol első említése az Árpád-házi magyar uralkodóink idejéből ered. „A falu neve azzal magyarázható, hogy a Kaboli nemes család birtokában volt” – olvasható az említett könyv bevezetőjében. Egy Kaboli nevezetű nemesi rangú személyről csakugyan tud a történelem. Nem is akárci volt ő. Katona István jezsuita történész (Bolyk, 1732 – Kalocsa, 1811) eredetileg latin nyelvű, de *A kalocsai érseki egyház története* címen 2001-ben Kalocsán magyarra átültetve megjelent, elképesztően sok délvidéki adatot tartalmazó könyvében a kalocsai székhelyű főpapok között harmincötödikként említi II. Lászlót, aki 1343 májusától 1345 januárjáig töltötte be tisztét. Thoroczkay Gábor a magyar kiadáshoz kiegészítő jegyzeteket fűzött, s II. Lászlóhoz ezt a számkra, délvidéki magyarok számára fontos megjegyzést írta: „László érsek, akit történeti irodalmunk Kaboli előnévvel szerepeltet, valószínűleg dél-magyarországi birtokos családból származott. [...] 1323–1326 között titeli prépost, majd 1326–1343 között zágrábi püspök volt, de vannak adataink arról, hogy I. Károly orvosaként is működött. [...] Katona nem említi, hogy 1344-ben a pápától engedélyt kért, hogy Kalocsa és Bács helyett új érseki székhelyet alakíthasson ki Péterváradon.”²⁰

²⁰ A lábjegyzet a 206–207. oldalon található.

Horváth Orbán az újabb kori Kabol lakosairól ezt írja: „Az első szerbek 1554-ben települtek be, hogy kivédjék a Duna felőli támadásokat.” Majd a következőket is: „Felsőkabol alapítási évének 1746-ot tartják, amikor sok szerb határőr költözött ide Szabadkáról és környékéről. Mivel Alsó- és Felsőkabol közel volt egymáshoz, nagyon gyorsan sor került egybeolvadásukra. Egy utca közepén húzódott a határ, de közigazgatásilag mindkét helység önállóan létezett egészen a második világháború végéig.”

A szerbek idetelepedése is összefüggésben áll a területnek a magyar közigazgatásba történő integrációja körüli viaskodással. Azért jöttek át Szabadkáról, mert ott megszűnt a határőrvidéki jelleg, a Tisza mellett pedig még nem. Később, amikor már ezen a tájon is reálissá vált ennek a magyar óhajnak a teljesülése, akkor a szerbek egy része innen Oroszországba vándorolt tovább.

Van a falunak egy Árpád-kori szép története, valószínűleg szerb legenda. Erről Horváth Orbán ezt írja.

„Alsókabolban van egy nevezetes – görögkeleti – kolostor. A 13. századból származik, egy kis keresztény templom maradványaira épült. A legenda szerint éppen itt került sor András magyar király és Szent Száva találkozására. Ez akkortájt történt, amikor a magyar király hadjáratot tervezett Szerbia ellen, amikor az országban Szent Száva testvére, Stevan, az első koronás szerb király uralkodott. Szent Száva olyan jó követnek és békítőnek bizonyult, hogy meggyőzte a magyar királyt. Békét kötöttek, és ennek dicsőségére építették a kolostort.

[...] Elképzelhető, hogy valós történelmi esemény az alapja. Való igaz, hogy Szent Száva [a Szerb Pravoszláv Egyház alapító pátriárkája] és [II.] András király kortársak voltak.”

A második világháború végén itt lezajlott véres események merőben más természetűek voltak, mint amilyenről ez az itteni szerbség között elterjedt legenda szól.

Nézzük előbb az első razzia kaboli elmaradásának a történetét, lényegében Horváth Orbán leírása alapján, de valamennyit módosítva rajta az azóta szerzett, elsősorban a Péterváradon élő, kaboli születésű Szigetiné Juhász Annuska szemtanútól származó értesülések szerint, aki saját kezűleg írta le emlékeit az említett könyv megjelenése után.

Az 1942. év januárjának kezdetén a zsablyai Rétben fegyveres konfliktus alakult ki ott tanyázó partizánok és a rajtuk ütő magyar fegyveresek között. Emiatt rendelte el Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök a tisztogatást a Sajkás-vidéken. Kabolban ez azzal kezdődött, hogy megérkezett Újvidékről egy csendőrkülönítmény, hoztak magukkal egy 200 helybéli szerb polgár nevét tartalmazó névsort, s azt kapták feladatul, hogy – a helyi magyar faluvezetőkkel egyeztetve – végezzék ki őket. El kellett dönteni, hogy pontosan a feltüntetetteket-e, vagy esetleg a névsorból némelyeket

törölni kell, másokat meg felírni rá. A vezetők közé sorolták elsősorban Alsó- és Felsőkabol bíróját, név szerint Horváth Mihályt, illetve Molnár Andort, valamint a mindkét részben parancsnokló Dunafalvi Lajos csendőr főtörzsőrmestert és Farkas György törzsőrmestert, aki Alsókabol területén volt illetékes, Dunafalvi felügyelete alatt. A korábbi ismeretek szerint Dunafalvinak volt főszerepe abban, hogy a különítmény végül úgy távozott a helységről, hogy senkinek a haja szála sem görbült. A fentebb említett Szigetiné Halász Annuska azonban a visszaemlékezéseiben azt írta le, hogy a helyi karhatalom képviselői közül valójában Farkas György volt az, aki ellenezte és szervezte a többi helybéli vezetőt, majd a szerb lakosok egy részét is, hogy a különítmény vezetője változtasson a véleményén, ne teljesítse a parancsot. Annuska közölte, hogy abban az időben az ő családjuk cselédeskedett Farkaséknál, s jóval a háború után az ő Erzsébet nevű lánya egy alkalommal felkereste a volt csendőrparancsnokot Budapesten, és Farkas új tényeket közölt az akkori eseményekről. Többek között azt, hogy a falu vezetőinek a megbeszélése nála zajlott le. Horváth Orbán pedig az édesanyjától tudja, hogy férje, Mihály volt az első a polgári hatalom képviselői közül, aki ott kimondta, hogy a listán lévők, de végül is az egész falu szerbjei között nincs magyarellenes hangulat, mindenki hűséges magyar állampolgár. Ezt követően kértek a különítmény tagjai biztosítékot, ami úgy született meg, hogy a vezetők, majd később jeles helyi szerb polgárok is életükkel szavatolták, hogy ez így igaz, s ezt írásba foglalták. Ezt követően Horváth Mihály körülkerékpározta a falut, tetemes pengőösszeget gyűjtött össze, hogy a különítmény tagjait bőségesen megvendégeljék. Ennek megtörténte után távozott a faluból a különítmény. Molnár Andornak abban volt döntő szerepe, hogy ő mint bíró és a falu egyik leggazdagabb vállalkozója – fafeldolgozó és asztalos –, sokaknak kenyéradó gazdája, közreműködött a kimondott vélemény elfogadtatásában. Horváth fő érdeme elsősorban az volt, hogy helyi polgárként elsőnek mondta ki az embermentő állítást, de kulcsfontosságú volt az is, hogy – viszonylag fiatal léte – igen közkedvelt ember volt a szerbek között.

Kétszáz férfit lemészárolni a mintegy ötezer lelket számláló faluban elképesztő tragédia lett volna. A kaboli vérengzésről szóló könyvben részletek olvashatók arról, hogy a megmentettek és természetesen a hozzátartozóik őszintén és szilárdan megfogadták, nem fogják engedni, hogy két magyar polgártársuknak, a két bírónak valaha is bármi bántódása essék. Ennyi embernek a rokonsága, a feleségek rokonsága olyan kiterjedt volt, hogy szinte minden ház gyászba borult volna. Bizonyítható: nem rajtuk múlt, hogy nem tarthatták be a fogadalmukat.

Hogyan történt ez? Idézet a könyvből.

1944. október 15-én jelentek meg a faluban az első partizánok. Mindkét bíró szabályosan, a községháza irodájában átadta a hatalmat, a községi pénztárt. Ez a viszony-

lag békés állapot mintegy tíz napig tartott. Molnár Andort elég hamar fenyegetni kezdték, az igazi eldurvulás azonban akkor kezdődött, amikor 25-én egy Lazarević nevű küldönc érkezett a faluba. A két bíró szabályosan átadta a hatalmat. A helybeliek közül mindenki azzal a tudattal fogadta a fordulatot, hogy viszonylag békésen kezdődik az új, kommunista korszak, és így is fog folytatódni.

„A lincselés 1944. október 25-én kezdődött, az esti órákban, hét nappal a katonai igazgatás bevezetése után. [...] A falu parancsnoka, Slavko Makarin Kedar, kaboli származású volt. Lazarević parancsot hozott, melynek értelmében likvidálni kellett mindazokat, akik a «megszállók» szolgálatában voltak, valamint minél több őslakos magyart, és azokat is, akik a Magyar Királyság e rövid ideje alatt települtek be, ezenkívül a németeket stb. A szóbeli titkos parancsot az esetleges ellenállás megelőzése érdekében továbbították küldöncel. [...] a razzia áldozatait összeírták, és a kivégzett háborús bűnösök jegyzékébe úgy iktatták be őket, mint akiket az úgynevezett népbíróság ítélete alapján likvidáltak. Az áldozatok bűnéről azért nincs szó, mert nem is volt bűnük. A likvidálás pökhendi magatartással, kíméletlenül és könyörtelenül folyt. Öt nap alatt befejeződött. Az utolsók október 29-én vagy 30-án történtek. [...]»

Slavko Makarin maga köré gyűjtötte a népi milícia [a rendőrség. – M.M.] tagjait és a «harcosokat», és elrendelte az akció megkezdését. Nem voltak külön előkészületek, ami a szervezést és az utasításokat illeti. A parancs körülbelül így hangozhatott: összefogni mindenkit, aki együttműködött a megszállókkal, és minél több magyart és németet, elvezetni őket a Dunagárdony melletti Badashoz, kivégezni, és a Dunába dobni őket. Mindezt olyan kegyetlenséggel kell véghezvinni, hogy heted-ízíglén megemlegessék, és halálos rettegéssel gondoljanak rá. [...] Fegyveresek sorra járták a magyar és a német házakat, és előállítottak mindenkit, akit a keresettek közül megtaláltak. Az összefogdosott embereket az alsókaboli községházára vitték. Kezüket dróttal összekötözték. Így megkötözve bezárták őket a pincébe, s ott eszeveszetten ütlegetni kezdték őket.”

Az első csoportot fogatos kocsihoz kötözve, a parancs értelmében a Dunagárdony melletti Badashoz vonszolták, de némelyeket feldobáltak a kocsira, mert a kínzástól jártányi erejük sem volt. Senkit sem lőttek le, mindannyiukat agyonverték.

Miskelának valaki szólt arról, hogy mi van készülöben, javasolták neki, rejtőzzön el. A Milivojev fivérek házába ment, onnan pedig Stevan Nedić házába, ahol az előbbiekkal és több más, segíteni akaróval mérlegelték a helyzetet. Rájöttek, hogy a megszárlási szándék nem a helybeliekben lángolt fel, s ha a szerbmentő magyarokon segíteni akarnak, akkor nagy erőbevetésre lesz szükség. Miskela az éjjelt ebben a házban töltötte. Keresték is ott azok, akik vadásztak a magyarokra, de a házbéliek megvédték, ellenben rájöttek, hogy sokáig ott nem védhetik. Nedić befektette egy szekér aljába, rárakott egy halom rőzsét, és kilopta a faluból, azzal a magyarázattal, hogy

tűzrevalót visz Újvidékre, mert ott sokaknak nincs mivel fűteniük. Október 26-tól hónapokon át rejtegették a városban egy közeli magyar rokona, Vas József házában, éppen azoktól a napoktól kezdődően, amikor Újvidéken is kezdődött a razzia. Márciusban önként feladta magát, mert a belügy provokatőrei azt üzenték neki, menjen haza, semmi bántódása nem lesz, bocsássa rendelkezésre az asztalosműhelyét, és vállalja el a létrehozandó asztalosszövetkezet elnöki posztját. Mindezt meg is tette. Hamarosan letartóztatták, az újvidéki alaphírség öt év büntetésre ítélte első fokon, majd a fellebbviteli ezt 14 évre emelte. Néhány nappal ennek jogerőre emelése után egy éjszaka a belügy emberei bementek érte a börtönbe, magukkal vitték és agyonlőtték.

Molnár Andorral sokkal szörnyűbb dolog történt. Valójában elsőként végezték ki a befogottak közül. Horváth Orbán ezt így írja le. „Badason kínozták, megölték, és a Dunába dobták. Azt beszélnek, hogy elsőként ölte meg őt személyesen Slavko Makarin, hogy szemléltesse, hogyan kell eljárni. Azt mondják, úgy végzett vele, hogy késsel felhasította a mellkasát, és még élve kitépte a szívét. Valami hasonló kegyetlenség történt a kolostor területén, ezt a kaboli áldozatok névsorában a 30. sor-szám alatt Horváth Orbán így írt le.

„30. Takácsné Schmidt Ilona, férje Takács Sándor, aki a határőrszolgálatnál szolgált. Ilona a tisztokra és a katonákra főzött. Végtelenül gyöngéd, szinte leírhatatlanul finom szépségű nőként emlékeznek rá. Megerőszakolták a kolostor kerítésénél, majd darabokra kaszabolták, és a bűnténytől alig pár méterre lévő, a szerb hívők hite szerint szentnek tartott ásvány kútba dobták. Az egyik erőszakoló hentes volt, ezzel magyarázható, hogy késsel darabokra tudták vágdalni [...] Ez az esemény nincs benne a kaboli aktákban. [...] A bűntény a kolostor területén történt, a hívők és a szerzetesek számára ez szent hely, amit ezzel a tettel megszenteltetlennítették. A faluban egyes köztisztviselőben álló személyek úgy vélik, hogy fontos lenne ezt a helyet megtisztítani a bűntől. Az elképzelés szerint ezen a helyen találkozni kellene mindhárom történelmi keresztény egyház elöljáróinak, és egy közös istentisztelettel tisztítanák meg a helyet a bűntől, miután az ismét szent hellyé válna.”

Horváth Orbán könyvében 30 likvidált kaboli személyt említ. Az Újvidéken élő Galambos László, a szomszédos Tiszakálmánfalva szülőtte szintén kutatta és könyvében foglalkozik nem csupán a szülőfalujában lezajlott vérengzésekkel, hanem utal több környékbeli faluban történetekre is.²¹ Hat kaboli áldozatot említ, akikkel kiegészíthetjük a Horváth Orbán könyvében említetteket, s így a falu név szerint ismert veszteségét összesen mintegy 40 főre tehetjük. A világháborús teljes veszteség azon-

²¹ GALAMBOS László: *A múlt, a jelen és a jövő szorításában; Budiszava/Tiszakálmánfalva története 1884–2014*. Forum, Újvidék, 2014. 146–155.

ban ennél sokkal nagyobb. Galambos például külön foglalkozik az elesett katonákkal – akár a magyar, akár a jugoszláv hadseregben szolgáltak –, az elmenekültekkel, elüldözöttekkel, eltűntekkel. Több kutató említi, hogy a háború végi magyartalanítás egyik eszköze volt a szervezett, nemzetközi szabályokkal mit sem törődő kilakoltatás. A. Sajti Enikő egzakt számokat is leír. Szerinte a titói Jugoszláviából 84 800 magyar nemzetiségű személy került át Magyarország területére a háború végén. Az 1949-es magyarországi népszámláláskor 65 877-en vallották magukat jugoszláviai illetőségűnek. Közülük sokan a magyar hatóságok nemtetszése és tiltakozása ellenére kerültek Magyarországra. Jugoszláv hatósági szervezésben egész vonatszerelvényeken is vitték át őket a határon.²²

5. Tiszakálmánfalva

Galambos László fentebb idézett, Tiszakálmánfalva eddigi történetéről szóló könyve a negyedik kiadvány, amely a magyartalanítással (is) foglalkozik. Ezt is olvashatjuk benne: „A magyar kormány 1944. október 3-án kiadott rendelete alapján az anyasországból való jegyzők és hivatalnokok október 4-én elhagyták Tiszakálmánfalvát. A magyar katonai alakulatok is visszavonultak a Sajkás-vidékről.” Majd ezt: „1944 októberének közepe táján főleg kovili fegyveres partizánok rendelkeztek a faluban egészen október 22-ig, amikor megérkeztek a Sajkás-vidéki partizán egységek [...]” Továbbá: „A katonai közigazgatás Jovan Pribić Koviljéről átköltözött szerbet nevezte ki a falu első emberének.”

Azokban a napokban minden helyhatósági vezetőség fölött ott rendelkezett a Kommunista Párt megbízottja, a helyi párttitkár. Neki csupán a felsőbb pártvezetők és a titkosrendőrség parancsolt. Döntő körülmény volt az is, hogy katonai igazgatás volt érvényben, s a bevezetéséről szóló rendelet szerint a polgári hatóságok feltétlen engedelmességgel tartoztak neki. A névleges polgári vezetőség második embere a községi titkár, afféle jegyző volt. A tiszakálmánfalvi magyarok közül a hatóság erre a posztra sem talált megbízható személyt. Galambos írja: „A népfelszabadító bizottság titkárának Rajko Bikarevet nevezte ki a titeli járási népfelszabadító bizottság.” A helyi hatóság hivatalos neve ekkor minden községben Helyi Népfelszabadító Bizottság volt. Később a felszabadító szó kimaradt a megnevezésből, csak népbizottság lett.

A falu magyar veszteségeiről szóló részben a szerző név szerint felsorolja, hogy 1944. november 19. és 1945. február 28. között tíz turnusban 78 helybéli magyar fiatalembert soroztak be a Jugoszláv Népfelszabadító Hadseregbe. Közülük tízen

²² A. SAJTI Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség; Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. 347–345.

elestek. A szerző ehhez ezt a megjegyzést fűzi: „Amíg a 78 budiszavai fiatal a fronton szolgálta az új rendszert, addig a katonai közigazgatás és a helyi népfelszabadító bizottság kereste azokat a budiszavai magyarokat, akik helyben vagy máshol a magyar államot szolgálták.” A keresés eredményeként „A partizánok és más, főleg kaboli és dunagárdonyi szerb fegyveres csoportok 24 magyar embert végeztek ki vagy vertek agyon.” A kegyetlenkedés azzal kezdődött, hogy Róka István addigi falubíró, miután a falut átadta az új hatóságnak, a községházán megverték. Szekeres János, a DMKSZ²³ helyi elnöke nem úszta meg ennyivel, ő röviddel a megverése után belehalt a következményekbe. A 24 ismert áldozat névsorát közli a szerző, utána megjegyzi: „A 12-17. sorszám alatt felsorolt személyek a kivégzett háborús bűnösök listáján szerepelnek. Tárgyalás nélkül, rögtönítélő bíróság végzése alapján végezték ki őket Dunagárdonyban.” Rögtönítélő bíróság valójában nem létezett, magyarázta meg előszóban a szerző, hanem a helyi hatalom döntött életről-halálról. Nem tisztakálmánfalvi kivétel volt ez, az egész ország területén így történt. Utólag gyártott a hatalom nem csupán feljelentéseket, kivégzésekről szóló „bíróági” döntést, hanem még bíróági eljárásról szóló periratokat és ítéleteket is, amint azt a csurogi plébános említésénél fentebb már idéztük.

„Az elfogott, kivégzett magyarok, bűnösök és ártatlanok egyaránt ismeretlen helyen nyugszanak” – jegyzi meg Galambos. Az emberek felelőtlen megöléséről tanúskodik azonban sok egyéb körülmény is. „A tisztakálmánfalvi anyakönyvekben a kivégzettek legnagyobb részénél az van bejegyezve, hogy ismeretlen helyen vették életüket, vagy eltűntek. A legközelebbi hozzátartozók zöme csak 1955 és 1962 között vette a bátorságot, hogy szeretteiket hivatalosan holtta nyilvánítsák. Az illetékes újvidéki bíróság valamennyiüknél 1946. május 16-át nyilvánította haláluk napjának. Ennyit a bíróságok igazságtételéről és működéséről.”²⁴ Egy következő fontos megállapítás a könyvből: „Az 1944–45-ös áldozatok hozzátartozói soha nem kaptak végzést az áldozatok vagy bármilyen büntettet elkövetők ellen lefolytatott bíróági eljárásról, nem tudták pontosan, hol, mikor és miért végezték ki őket, verték agyon.” A szerző a továbbiakban az egyházi könyvekben lelt adatok alapján idéz még hat személyre vonatkozó feljegyzést, megjegyezvén, hogy a vérengzések idején veszték el, haltak meg az impériumváltás idején elsenvedettek következtében.

A szerző egy bevezetés erejéig foglalkozik a saját családja tragédiájával is, amelyet azért is érdemes idézni, mert ez is egy példa arra, hogy nem folyt itt semmiféle igazságszolgáltatás, hanem csupán magyarirtás. A faluban az idő tájt Gulyás Károly

²³ Délvidék Magyar Közművelődési Szövetség.

²⁴ A sok ezer áldozat holtta nyilvánításának évtizedeken át tartó folyamatáról lásd MÉSZÁROS Sándor: *Holtta nyilvánítva; Délvidéki magyar fátum 1944–45*. I. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1995.

volt a plébános. (Róla a kutatások kezdetén, talán Hetényi Varga Károly *Papi sor-sok...* című, 1994-ben megjelent könyve alapján tévesen elterjedt, hogy maga is áldozatul esett.) Gulyás plébános titokban feljegyzéseket készített a vérengzésről az események zajlása idején. Erről ezt írja többek között Galambos: „A plébános úr a tiszakálmánfalvi kivégzettek közé írta be az apámat, Galambos Lászlót, aki 1911-ben született Újvidéken, kőműves, Vasas Erzsébet férje, két gyermek maradt utána. Újvidéket 1944 májusában már bombázták a szövetséges repülőgépek, ezért biztonsági okokból terhes feleségével Tiszakálmánfalvára költözött az anyósához. Amikor megszülettem, szülővárosába ment, hogy jelentse az örömhírt a testvéreinek. Az utcán fogták el. Mivel apám csak néhány napot élt Tiszakálmánfalván, nem szándékozott a faluban maradni, Újvidéken érte a végzete is, jómagam az újvidéki magyar áldozatok közé sorolom.”

Ezután megemlíti még 13 nevet, azokét, akik családotul vagy magányosan Magyarországra menekültek. Néhány sorral lejjebb ismét menekültekről tesz említést: „Több mint húszan egyébként Magyarországra menekültek vagy ott maradtak.” Végül még egy fontos megjegyzés: „Hiányoznak az adatok, hogy mi lett az 1942-ben Tiszakálmánfalvára telepített, majd 1944 végén kitelepített 20-25 csángó magyar család sorsa.”

Galambos tiszakálmánfalvinak tekinti magát, noha élete nagy részét Újvidéken éli. Ismeri a falubeli viszonyokat, módjában volt sok ismerőstől bizalmas, megbízható és fontos értesítéseket szerezni; levéltári kutatásokat is végzett, de a helybeli magyarság veszteségéről nem tud pontos számot adni. Tényeket azonban fel tudott sorolni, amelyekből egyértelmű, hogy a titói felszabadulás idején hatalmas veszteség érte falubeli nemzettársait. Sokakat likvidáltak, sokakat elűldöztek, sokan elvesztek. Könyvéből az is kiderül, hogy a falu magyarsága iránt a felszabadítóknak egy csöpp bizalom sem volt. Láttuk fentebb, hogy faluvezetőnek a szomszédos szerb faluból kerítették föléljük egy szerb nemzetiségű személyt. A jegyzői feladatokkal megbízott személy is szerb nemzetiségű volt, a könyvből nem derül ki, vajon helybéli, vagy – ez a valószínűbb – ő is odatelepített volt. Az elnök nem sokáig maradt a posztján. Akkortól kezdve, amikor a „felszabadítás” folyamata már befejeződött, s a falu vezető testületének a neve népbizottságra változott, annak az elnöke „Bakos István lett, aki szerémségi magyar partizánként Maradékról települt Budiszavára. Nem tudni, hogy ezt önként tette vagy pártfeladatként vállalta. Néhány év múlva visszaköltözött szülőfalujába.”

Veszteségeinkről szólván ide kell sorolni azokat is, akik a honvéd hadseregben estek el a második világháború harcaiban. Gulyás plébánosnak köszönhetően Galambos rátalált mind a tizenhatuk névsorára, jóllehet ilyen esetek is vannak benne: „[...] 2. Id. Kalapáti Péter, 1894. október 12-én született, hazafelé jövet eltűnt a jugoszláv–

magyar határon; [...] 10. Tót Bagi Sándor, 1921. február 24-én született, apja Fábián, szülei utoljára 1946 augusztusában kaptak tőle levelet Moszkvából, a hadifogságból, utána nyoma veszett.” A névsor után következik még egy 17. személy: „második világháborús áldozatnak lehet tekinteni Nagy János negyedik osztályos gimnazistát, aki 1927. február 4-én született János és Gálity Katalin fiaként. Nem fronton, hanem civilként vesztette életét 1944. szeptember 8-án. Vonattal Újvidékről utazott haza Tiszakálmánfalvára, és amint a vasúti sorompónál leszállt a vonatról, egy szovjet repülőből géppuskákkal löni kezdték a vonatot. A 17 éves fiút halálos lövés érte...” De talált a szerző egy még korábbi áldozatot. „Az újvidéki partizánosztrog csoportja 1943 nyarán megölte Borza Mihály vasúti őrt, helybeli lakost, bosszúból, mert a magyar katonák 1941 májusában úgy megverték a szerb nemzetiségű állomásfőnököt, hogy az belehalt az elszenvedett sérülésekbe.” Még vele sem teljes azonban a magyar háborús veszteség. „A hősi halált halt Takács Ferenc 1922-ben született Budiszaván, a jugoszláv királyi hadsereg katonájaként esett el 1941-ben.” Veszteségeink összegezésénél ilyen szórványos eseteket is számba kell venni. Ha összeadjuk őket, velük is kitelik egy nem elhanyagolható csoport.

6. Mozsor

A Mozsor helységben történetekről készült összeállítás e tanulmány írása idején került abba a fázisba, hogy könyv legyen belőle a budapesti Keskényúton Alapítvány jóvoltából. Szerzőjeként szabadon idézgetem belőle a fontos adatokat, megjegyzéseket. Előljáróban leszögezhető a ma már eléggé ismert tény, hogy az egykori Mozsor önálló község is azon településeink egyike, amelyet a „felszabadítóknak” sikerült teljesen magyartalanítaniuk. Ez a tettük nem zajlott le olyan hamar, mint a másik kettőé, Csurogé és Zsablyáé, hanem 1945. április 16-án hajtották végre rajtuk az ítéletet. Néhány nappal korábban az addig le nem mészárolt helybéli magyarokat kollektíven háborús bűnössé minősítették, ami egyben teljes jogfosztottságot és vagyonelkobozást is jelentett. A faluból kis kézipoggyással kiterelték őket. A legnagyobb részüket Járekon ugyanabba a haláltáborba zárták, ahová jó két hónappal korábban a másik két község maradék magyarjait. Egy részüket – munkabíró asszonyokat és fiatalkorú legényeket, lányokat – Újvidékre terelték kényszerszolgálatára. Kisgyermekes anyákat, betegeket, magatehetetlen idős nagyszülőket szakítottak el azoktól, akik törődni tudtak volna velük. Heteken át nem is tudtak egymás hollétéről. Ekkoriban a legfelsőbb katonai szervek utasításai alapján 1944 decemberének utolsó napján a magyarországi Kiscsány – ma Csányoszró – településen megalakult a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg dandárjaként a Petőfi brigád néven ismertté vált harci egység. A történetét azóta már feldolgozták, de a köztudatban nem terjedt el a lényeg, miért volt rá szükség: meg kellett mutatni a világnak, hogy a kommunisták partizánjai között ott van-

nak a jugoszláviai magyarok is, de azt is, hogy egységük magyar felségterületen alakult meg. A majdani béketárgyalásokon, az országhatárok véglegesítésekor ez sokat nyomhat a latban. A világ a magyar kényszerönkéntesek dandárjának megalakulásáról értesült, annak a híre azonban már nem terjedt el, hogy szüleiket és testvéreiket odahaza háborús bűnössé nyilvánították. A brigád érintett tagjai valahogyan mégis értesültek az otthoni tragédiáról, s valamiféle lázadás is kezdett formálódni emiatt, de ennek a kiteljesedését több magyar legény helyszíni kivégzésével megakadályozták. Ennek az esetnek a feldolgozása várat még magára.²⁵

A mozsori tömegmészárlást is a helyi magyarok egy részének begyűjtése és napokon át tartó kínzása előzte meg. A helyi szerbek között is kialakult a lincshangulat, ezt a visszaemlékezők úgy mondták el, hogy a faluban a szerbek között szokássá vált akkoriban egymás ilyen biztatása: „Hajd’ da bijemo mađare!”²⁶ A felsőbb hatalmi szervek erősen szították az ilyen hangulatot. A fennmaradt levéltári okmányok tanúsítják, utasításaikkal rávezették a helyi lakosságot, hogy közreműködjenek a „háborús bűnös fasiszta magyarok” befogásában, kínzásában és a kínzások alatt kicsikart vallomások jegyzőkönyvezésében, majd később még a kivégzések után is hosszú ideig feljelentések gyártásában. Jó egyheti kínzás után az összegyűjtött anyagot egyetlen napon egyetlen jegyzőkönyvbe foglalták, mintha aznap hallgattak volna ki több száz befogott embert. Később ezt a jegyzőkönyvet használták hamis bizonyítékul arra, hogy szabályos bünvádi eljárás folyt, a „bűnösöket” népbíróság ítélte halálra, s jogszerűen végezték ki őket. Természetesen a hozzátartozókat itt sem értesítették vádról, eljárásról, jegyzőkönyvek létezéséről. Annyi bizonyos, hogy 1944. november 2-án a faluban kidobolták, hogy most következnek a kivégzések, erre csődítették a lakosságot a falu központjába, ahol halomra lőtték a községháza és egy vendéglő pincéjéből összetörve, meggyötörve elővezetett halálra szánt embereket. A tetemeiket szekereken kiszállították a falutól mintegy két kilométerre fekvő, a helyiek által Lótemetőként emlegetett dögtemetőbe, s ott előre kiásott gödörbe vagy gödrökbe elásták őket. Ennek helye csak nagyjából ismert.

Történetek szórványos agyonverések és lelövések is, ezeket az áldozatokat a falu különböző helyein ásták el. Vitatt, hol ásták el Köves István helyi római katolikus tiszteletest. Majláth Ferencné (Bognár, Varga) Erzsébet, az akkori harangozó 1930-ban született lánya 2005. július 6-án azt nyilatkozta, hogy papjukat az oltár előtt felállított tűzhelyen elevenen megsütötték.

²⁵ Az *Emlékezés a Petőfi brigádra* című kiadvány (Lavik 92–Timp Könyvkiadóház, Topolya, 2009) 70–71. oldalán olvasható egy adat arról, hogy a brigád négy tagját szökés miatt a magyarországi Pettenden 1945. február 13-án kivégezték. Egyes tanúk azonban arról beszéltek, hogy hasonló eset még Zomborban, a kiképzés idején is történt.

²⁶ Menjünk verni a magyarokat!

A Lótemetőben akarták néhányan megszervezni 2007-ben az első megemlékezést: a tiszakálmánfalvi Tóth László nyugalmazott tévériporter kezdeményezésére Jakubec György mozsori születésű újvidéki nyugdíjas és e sorok írója. A szintén tiszakálmánfalvi Moldova Károly kőfaragónál rendeltek egy fél tonnás, téglalap alapú betontömböt, s a betonba öntött fekete gránit lapra belevésítették az 1944–2007 évszámokat, mert ez utóbbi őszen szándékozták elhelyezni a tömegsír feltételezett helyénél, a hely azonban az esős időszakban megközelíthetatlenné vált, s az emléktömb, rajta a 2008-as évszámmal, csak a következő esztendő októberében került a helyére, néhány közreműködő munkájának köszönhetően. Suhajda Lajos Újvidéken élő agg verbita szerzetes méltó egyházi szertartás keretében fel is szentelte, Tóth László pedig filmfelvételt készített az egész akcióról.

Az emlékmű állítói a betontömb köré több tölgy-, kanadai juhar- és somfacsemete elültetésével ligetet szándékoztak létrehozni 2014 januárjában. Valamivel később be is kerítették. 2015 őszen azonban a helyszínen azt látták, hogy a facsometék és a kerítés eltűnt. Panaszt tettek Dragan Božić titeli elnökkél, s ő azt ígérte, karácsonyra helyreállíttatja a kerítést, és ha újra lesz ott liget telepítve, meg fogja őriztetni. A kerítésből eddig nem lett semmi, így fatelepítés sem történt.

A falu vérvesztesége többé-kevésbé fel van tárva, részint levéltári dokumentumok, részint tanúk által begyűjtött adatok alapján. Az ismert kivégzettek száma összesen 88 fő. Közülük 9 csecsemő és gyermek.

A jelzett 13 sajkas-vidéki helység közül eddig a fentebbiekben történetekről folyt valamiféle kutatás. Kizárólag amatőr személyek foglalkoztak vele. A többi hatról szerzett adatok csupán melléktermékei a fentebbiek ügyében folyt kutatásoknak. Alább felsorolás következik arról, hogy nagyjából milyen adatok gyűltek így össze.

7. Káty

Galambos írja egy korábbi tanulmányában²⁷: „Az 1941 és 1944 közötti magyar uralom alatt a magyar lakosság egyik faluban [Káty, Tiszakálmánfalva] sem kezdeményezett semmilyen megtorlást a velük élő szerbek ellen.” Megállapítja, hogy „politikai szempontból a régebben is »huzatos« Sajkas-vidéken az 1942-es januári szablyai, csurogi és újvidéki razzia után a magyarok körében felvetődött a kérdés, mi lesz velük, ha fordul a kocka.” Majd közli, hogy ebben a faluban mégis mi történt. „Az elhurcolt, agyonvert, kivégzett kátyi magyarok névsora:” bevezető után megemlíti 16 magyar áldozat teljes nevét. Hozzáfűzi még, hogy név szerint ismert további két személyt, akiket Sajkásgyörgyről hurcoltak Kátyra, ahol a határban kivégezték őket. Utánuk azokat sorolja fel, akik „a magyar hadseregben és a partizánoknál hősi

²⁷ *Magyar Szó*: Áldozataink (2) 2009. VIII. 2., 3., 19.

halált haltak vagy eltűntek”. 13 név van a listán. Még újabb veszteség: „Kátyról 1944 őszén elmenekültek.” Négy magyar családot említ, egy híján egy tucat személlyel. Káty tanulmányának összegzését így fogalmazza meg: „A háború utáni évtizedek testvériség–egység olvasztókemencéjében a fájdalmas 1944-es őszi események emléke csak a családokban élt. A gyerekek azt tanulták az iskolában, hogy a »felszabadulást« hozó partizánok csak a fasiszták ellen harcoltak, csak azokat ölték meg. Azt viszont nagyon is kiemelték, hogy a magyarok a fasiszták oldalán harcoltak. Lassan megszűnt a magyar nyelvű iskolai oktatás, majd felbomlott a magyar művelődési egyesület is. A gyorsabb asszimilációt segíti elő a növekvő vegyes házasságok száma, de az a tény is, hogy a kátyi magyarok struktúrájából hiányzik az értelmiségi réteg vagy csoport, amely a közösség élére állna.”

8. Titel

Több, helybeli vagy más helységben élő tanútól származó értesülés, hogy 1944. október 22-én agyonverték és lelőttek több mint 30 személyt. Lakatos József nyolcvanéves titeli lakos 2016. március 11-én megmutatta, hol van a valamikori dögkút, ahová az áldozatok egy részének a tetemét szekereken kiszállították és beledobálták. A tanú a kisebbik titeli állomás mögött, egyenes irányban délre vezetett a vasúti síneken túl, mintegy 400-500 méterre. Ott a talaj meredeken 5-6 méterrel alacsonyabbra ereszkedik, s kezdődik a Tisza egykori természetes árterülete. Fenn a parton, az eddigi menetiránytól jobbra mutatta a tanú a dögkút helyét. A felszínen semmi nyoma nem látszik. Bognár Dezső tanú a kilencvenes években papírra vetett rövid visszaemlékezésében név szerint hat áldozatot említ, de sokkal több volt. A fegyveres partizánok házról házra járva szedték össze, és a selyemgyár épületébe zárták őket. A sokkal nagyobb vérengzés azért maradhatott el, mert nagy szükség volt munkaerőre a Tisza lebombázott hídjának ideiglenes helyreállításánál. Akadt tanú, aki azt említette, hogy fenn a hegyen, a temetőben is volt tömegsír, amelybe még élő embereket is dobtak, majd leöntögették őket oltott mésszel. Egy tanú azt közölte, Rác Sándort a fűrésztelepen fűrészszel kettévágták.

9. Tündéres

Dujmovics Antalné Korsós Éva nyilatkozott a községháza épületében véghezvitt mérszárlásról. (*Magyar Szó*, 1990. dec. 26., 70. folytatás). A faluban népszavazást tartottak arról, hogy minden magyart ki kell-e végezni. Ő ezt saját maga hallotta. Amíg az irodákban a férje magyar rendőrként szolgált a faluban, de a szomszédos Sajkás-lakon lakott a család – és más befogottak sorsáról döntöttek –, ő be volt rendelve takarítani, s ott mondta neki egy ismerős szerb asszony vigasztalásul, hogy ne féljen, ha a férjének lesz is baja, neki és a gyermekeinek nem, mert a falu így szavazott. Az ajtón

ugyanis kihallatszott, hogy a sorsukról folyt a vita. Hallotta, amikor róla valaki azt kiabálta: „Treba je ubiti! Ništa, samo ubiti. [Meg kell ölni. Semmi mást, mint megölni.] Egy másik meg azt mondta: Nemoj! Ima tro jedece! [Nem! Három gyereke van.]” A férjét sok mással együtt csakugyan lemészárolták, a tetemüket a községháza udvarán lévő kútba dobták. Három gyerekük volt, ő maga harmadik hónapos viselő. A magzatát spontán vetéléssel napokon belül elveszítette, férje után ugyanis a középső, 12 éves gyermekét is lelőtte egy sajkáslaki szerb fegyveres. Férje halálának a körülményeiről ezt tudta meg: „Ki kellett nyitnia a száját, belelőttek. Nem akart senkire rosszat mondani.” A faluban a kút után érdeklődve a helybeliek között nem akadt, aki emlékezett volna rá, de a községháza udvarában sem lehetett a maradványát vagy a nyomát látni. Korsósné azonban nyilatkozatakor határozottan emlékezett a történetekre. Sydneyben élő menyé, özvegy Dujmovics Jánosné 2000 januárjában közölte, hogy ő a férjét, Jánost és annak anyját 1950 óta, vagyis házasságkötésétől kezdve ismerte meghitt közelségből. Férje is, anyósa is mindig így adták elő a történeteket.

10. Sajkászölgye

A bácskai ruszinok egyik legnépesebb települése. Dr. Mészáros idézett könyve szerint a falu összlakossága 1941-ben 5039 főt tett ki, közülük 2644 volt szerb, 2164 ruszin. Magyar mindössze 136 élt közöttük. 1944-ben a helybeliek közül 16-ot minősítettek háborús bűnössé, közöttük három volt ruszin, a többi magyar. A ruszinok vétke megbocsáthatatlan volt: felszabadulásként ünnepelték a magyar honvédség bevonulását, mert a királyi Jugoszláviában elnyomott kisebbségnek érezték magukat. A szerb lakosság a honvéd bevonulást élte meg tragédiaként, mert megszűnt a hegemoniájuk, az oda telepített első világháborús szerb önkénteseket – dobrovoljci – pedig kitelepítették. A partizánok érkezése idején őket is súlyos megtorlás érte. Erről a későbbi lelkészük, Roman Miz görög katolikus esperes könyvében²⁸ olvashatjuk az alábbiakat: „Böszörményi Mihály esperest megpatkolták”. A kevés számú magyar lakos tragédiájáról az 1928-as születésű temerini Szügyi Ferenc fuvaros írta le emlékeit 1995-ben. Apjának kocsmája volt a faluban, ott étkezett a magyar közigazgatás és a fegyveres erők sok alkalmazottja. Szerinte jórészt emiatt végezték ki az apját 1944-ben háborús bűnősként. A partizánok merényletei miatt 1942-ben náluk is volt razzia. A háborús bűnösök nyilvántartásával foglalkozó, 1946-ban kiadott könyv²⁹ szerint 210 helyi lakos esett áldozatául, nevükből ítélve elsősorban szerbek, de ugyancsak a nevek alapján nyilván lehet közöttük ruszin, zsidó és magyar is.

²⁸ Миз, О. Роман: *СВЯЩЕНИКИ ОСЕЦКОГО ВИКАРИЯТА* 1. Az Újvidéki Szent Péter és Pál Apostolokról elnevezett görög katolikus plébánia kiadása, 1993. 36.

²⁹ Злочини окупатора у Војводини. књига I. Нови Сад 1946. 285.

Szügyi a partizánok által kivégzettek közül emlékezetből név szerint említi a szintén Ferenc nevű apján kívül hat más magyar lakos nevét és egy románét, az ő keresztapját, de megjegyzi, hogy több ruszin is elveszett akkor. Később felsorol még hat személyt, némelyiknek csak a kereszt- vagy a vezetéknevét, esetleg a foglalkozását. Szerinte általában éjjel agyonverték az áldozatokat.

11. Sajkásszentistván

Csupán Mészáros tesz róla említést, meglehetősen bizonytalanul fogalmazva. Idézi, hogy a falunak 1941-ben 62 magyar lakosa volt, és hogy 1944 végén 2 személyt minősítettek háborús bűnössé, de még azt sem jelöli, milyen nemzetiségűek voltak. Sorsukról is mindössze annyit ír, hogy valószínűleg nem várták be a partizánok érkezését. A továbbiakban azonban ugyanő leírja, hogy a Tartományi Levéltárban a Titeli Járásbíróság okmányai között egy primitíven fogalmazott dokumentumban azt találta, hogy Sajkásszentivánon a népbíróság 16 magyar személyt halálra ítélt háborús bűnök elkövetése miatt, de az okmányon még a neveket sem találta.

2. táblázat. A németek számának csökkenése a tizenhárom településen 1910-hez viszonyítva (abszolút értékben)

1. Boldogasszonyfalva	316
2. Csurog	171
3. Dunagárdony	88
4. Zsablya	1074
5. Kabol	138
6. Káty	988
7. Mozsor	102
8. Sajkáslak	37
9. Sajkásgyörgye	36
10. Sajkásszentiván	1249
11. Tizsakálmánfalva	923
12. Titel	1163
13. Tündéres	44
Összesen	6329

12. Dunagárdony

Mészáros adatai szerint a titói hatóság 13 helybeli magyarról mondta ki, hogy háborús bűnös, de áldozatra vonatkozó adatot nem említ. Feltételezi, hogy a 13 minősített bűnös idejében elmenekült. A falut Horváth M. Orbán emlegeti legtöbbször a Kabolról szóló könyvében, kutatásai szerint ugyanis, mint fentebb jeleztük, itt végeztek ki sok

kaboli magyar lakost. 2016. március 11-én a helyszínen járva Horváth megmutatta azt a helyet, ameddig Kabolból vitték szekereken az összekötözött kivégzendő magyarokat, onnan a kínzások után még járóképeseket gyalog terelték a Duna folyásáig, és ott végeztek velük. Arról ő sem tud, hogy a többieket, meg azoknak a tetemét, akik addig már kiszenvedtek, hogyan szállították a Dunáig. Minden tetemet a Dunába dobtak a magas partról a Badas néven ismert helyen.

13. Boldogasszonyfalva

Az 1944 végén a faluban történt kivégzésekről három tanú írta le ismereteit, Fárbás Béla szabadkai lakos 1999. február 28-án, Majsai Gyula hódmezővásárhelyi lakos 2003. március 14-én, míg özvegy Tóthy Sándorné veterniki lakos ismeretlen esztendőben, az 1990-es évek elején. Ebből az állapítható meg, hogy Boldogasszonyfalván mintegy tizenöt magyar személy esett áldozatul az akkoriban ott élő 277 magyar nemzetiségű lakos közül. Az áldozatok legtöbbszörét kivégezték. Egyik tanú azt közölte, hogy „[a hatóságok] már letiltották a vérengzést, ezért Kátyról jöttek át valakik, elvitték őket Újvidékre, és a vágóhídnál a Dunába mészárolták őket”. Hárman azonban nem várták ezt meg, egyikük felakasztotta magát, egy kútba ugrott, egy pedig cseréppel felvágta az ereit. A hozzátartozóikat mind kiűzték a faluból. Egy szerb nemzetiségűt is kivégeztek, a Leventeotthon gondnoka volt, az ő nevét azonban senki sem tudta felidézni. Mészáros hét nevet említ, azt írván, hogy helyi emberek mondtak ki felettük halálos ítéletet. Elsőként egy szerbes hangzású nevet említ, akiről a fentebb idézettek egyike sem szólt. Nyilván ő lehet a szerb áldozat.

ÖSSZEGZÉS

Tekintettel arra, hogy a helységek többségének a levéltári dokumentumai még nincsenek áttanulmányozva, egyelőre meg kell elégednünk azzal a megállapítással, hogy a Sajkás-vidék minden helységében magyarok sokaságát végezték ki csoportosan és felelőtlenül, a vétkesség megállapítása nélkül. Ez egyébként elmondható szinte minden délvidéki településről azon a területen, amely 1941-ben visszakerült Magyarországhoz. Sajnos a kutatással még odáig sem jutottunk el, hogy legalább a magyarok által tömegesen lakott helységek ügyeit feltártunk volna. A figyelem még kevésbé terjedt hát ki azokra a helyekre, ahol csak kisebb arányban éltek magyarok. De kimaradtak a kutatásból nagyobb városok is, mint például Zombor, Verbász, Nagybecskerek, Pélmonostor... Hosszú a lista.

KÁRPÁTALJA ERŐSZAKOS SZOVJETIZÁLÁSA, A HELYI MAGYAROK, NÉMETEK INTERNÁLÁSA ÉS MEGTORLÁSA AZ NKVD JELENTÉSEK TÜKRÉBEN

A tényfeltáró, elemző, összefoglaló előadásom több mint 25 éves kutatómunka eredménye, amely az 1944–1946 közötti, a történelemírásban is fehér foltnak számító korszakot tárgyalja. A munka számba veszi a kárpátaljai megyei rehabilitációs bizottság révén elindított kezdeti kutatások eredményeit is. Ennek során az elsődleges beregszászi, kijevei és moszkvai levéltári forrásokat használtuk fel. Az eltelt évek alatt sikerült elegendő levéltári anyagot összegyűjteni, részben nyilvánosságra hozni ahhoz, hogy a kárpátaljai polgári lakossággal szemben 1944 őszén és 1945 elején a szovjet katonai hatóságok által elkövetett törvénytelenések tényét meggyőző adatokkal, nevekkal alátámasztva minden részletében fel tudjam tární.

Bemutatom a kollektív bűnösség elvének alkalmazását a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben, a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatainak végrehajtását az NKVD-jelentések, illetve a Moszkvában megírt forgatókönyvek tükrében.

Továbbá megvilágítom, miként zajlott az NKVD, a hozzátartozó SZMERS és más szovjet büntetőegységeknek a katonaköteles magyar és német férfiak, majd a jóvátételi munkára mozgósított német nők és férfiak begyűjtésére, internálására, deportálására, munkatáborokba szállítására irányuló tisztogató hadművelete.

Nem kerülhető meg a kérdés politikai hátterének a vizsgálata sem, így a szükséges mélységben vizsgálom a Kárpátalja területi hovatartozásának ügyében folyt szovjet–csehszlovák diplomáciai küzdelmet, illetve bemutatom a térség polgári társadalmát felszámoló, erőszakos szovjetizálásának sajátosságait is.

I. A „KÁRPÁTI TÁMADÓ HADMŰVELET” GONDOS ELŐKÉSZÍTÉSE, VÉGREHAJTÁSA

Időbeli korlátok miatt a keleti hadszíntéren zajló háború részletes eseménytörténetével nem foglalkozom, azonban fontosnak tartom megemlíteni, hogy J. V. Sztálin vezetése alatt K. J. Vorosilov marsall, az Állami Védelmi Bizottság¹ (ÁVB) elnökh-

¹ A második világháború alatt ez a bizottság gyakorolta a Népbiztosok Tanácsa helyett a legfőbb hatalmat. Elnöke Sztálin volt.

lyettese L. P. Berija, az SZSZKSZ belügyi népbiztosa szervezésével 1944. július 30-án az ÁVB úgy döntött, Kárpátalja elfoglalása és megszállása érdekében az 1. és 2. Ukrán Front érintkezési pontján létrehozza a 4. Ukrán Frontot. Döntésük meghozatalánál számoltak Kárpátalja megszállásának katonai-politikai fontosságával és a hegyvidéki hadműveletek sajátosságaival.²

A főhadiszállás augusztus 5-én I. J. Petrov vezérezredest nevezte ki a front parancsnokává, F. K. Korzsenyevics altábornagyot pedig a törzskar főnökévé. A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának tagja lett a kegyetlenségéről hírhedt L. Z. Mehlisz vezérezredes, a SZMERS és az NKVD egyik felettese is, aki hozzálátott a „kárpáti támadó hadművelet” gondos előkészítéséhez, végrehajtásához. A hadművelet egyetlen katonapolitikai teljesítménynek, illetve eseménynek – Románia háborúból való kiugrásának³, mások szerint átállásának – köszönhetette sikerét, a csatlakozás következményeként ugyanis Kárpátalja a szovjet hadsereg „ölébe hullott”.

Az 1. magyar hadsereg hiába szilárdította meg arcvonalát az Északkeleti-Kárpátokban, négy hét múltán a szovjetek váratlan nyomása, beözönlése alatt széthullott, 1944. október 27-én a szovjet haderő Ungvárt is elfoglalta.

A Kárpátokban harcoló 1. Magyar Hadsereg felbomlásáról és a katonák sorsáról Burcev vezérőrnagy, a 4. Ukrán Front 7. főosztályának parancsnoka és Nyikityin kapitány, a 7. főosztály 3. részlegének vezetőhelyettese készített összefoglaló feljegyzést⁴, amelyben beszámolnak arról is, hogy Dálnoki Miklós Béla⁵ hadiparancsban utasította egységeit a szovjetekkel való ellenségeskedés azonnali beszüntetésére és a németekkel való szembefordulásra.⁶ Ezt a hadiparancsot 1944. október 23.–november 1. között 67 kiválasztott magyar hadifogoly (tiszt, katona) 700 példányban vette át és juttatta el a még ellenálló egységekhez.

² DOVHANICS, O. D.: *A Vörös Hadsereg csatái Kárpátalja felszabadításáért*. In: KERECSENYIN, V. M.–GVARGYIONOV, B. O. (szerk.): *Ukrajna Emlékkönyve. Kárpátontúli terület I. Kárpáti Kiadó, Ungvár, 1997. 69.*

³ 1944. augusztus 23-án I. Mihály király letartóztattatta Antonescu conducator, fővezért, s többek között bejelentette a román hadsereg csatlakozását a szovjet hadsereghez a náci Németország elleni küzdelemben.

⁴ A 272. számú ügyirat (TSU/457–459.), eredeti forráshelye: Центральный Архив Министерства Обороны Русской Федерации ЦАМО РФ.-Ф. 244.-Оп. 2980. Д. 156. Л. 268-270. A továbbiakban: ЦАМО РФ.

⁵ Vitéz lőfé Dálnoki Miklós Béla (1890–1948). Katonatiszt, politikus, miniszterelnök. 1943-ban vezérezredessé léptették elő, 1944. augusztus 1-jén vette át az Északkeleti-Kárpátokban állomásozó 1. magyar hadsereg vezetését. Neve az orosz hadijelentésekben Miklós Bélaként szerepel.

⁶ Cselekedetét az a tény motiválta, hogy 1944. október 15-én Horthy Miklós kormányzó összehívta a Koronatanácsot, bejelentette a fegyverszünetet.

Kárpátalján a legvéresebb katonai csatározások Csaphoz fűződnek, többszöri bombázása és a hadműveletek alatt 86 lakos vesztette életét.⁷ A szovjet csapatok által október 29-én elfoglalt Csapot azonban nem sikerült megtartani, a város többször cserélt gazdát, a magyar és német csapatok – kemény és önfeláldozó ellenállást tanúsítva – csak november 26-án vonultak vissza, mivel a teljes bekerítés fenyegette őket.

Ungvár elfoglalásánál 2 500 magyar és német katonát ejtettek foglyul. Kárpátalja elfoglalása 3 147 szovjet katona életébe került⁸, ebből 2 730 fő név szerint ismert, 417 fő neve ismeretlen.⁹

A továbbiakban a szovjet hatóság megtorló tevékenységét szemlélítve, az eddig felkutatott és csoportosított adatok szerint, kijelenthető, hogy az erőszakos szovjetizálás fogalmát kimerítő „hét csapást” mért Kárpátalja polgári társadalmára, melynek következtében lefejezte Kárpátalja mérvadó értelmiségét, munkatáborba zárta az életerős férfiakat.

II. AZ ELSŐ SZOVJET KATONAI CSAPÁS: A HADIFOGOLYSZEDŐ AKCIÓ

A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának adatai – a már említett Burcev vezérőrnagy – szerint a „kárpáti támadó hadművelet” során 34 374 főt tettek harcképtelenné, ezen belül 14 390 az elesett és megsebesített, 19 984 a fogságba esett katonák száma. A halottak többségét nem engedték eltemetni, a Tisza és mellékfolyói váltak a honvédek hullámsírjaivá.

A közel egy hónapos Csap környéki német–magyar katonai ellenállás is hozzájárult a hadifogolyszerző akciók lebonyolításához, ezrével gyűjtötték össze és vitték a szolyvai hadifogolytáborba Dálnoki katonáit, akik már nem kívántak harcolni. Az erdőkben tanyázó, illetve a településeken teljesen vagy félig átöltözött bakák begyűjtésében a terepet jól ismerő, a Kárpátokban bevetett partizánegységek is jeleskedtek.

A megtorlásokról, lincselésekről több visszaemlékezést őrzünk. Például a Csapnál elfogott 75 hadifogolyból Benében két szökésben lévő bakát fogtak el, akiket a feldühödött részeg orosz örök vasvillával halálra szurkálták össze őket, Benében vannak eltemetve. (Horváth László közlése, 1991)

⁷ Lásd a közreadott veszteséglistát: *Книга скорботи України. Закарпатська область*. Том 2. Голова редколегії: ГЕРАСИМОВ, І. О. Ужгород, 2004. 674–679.

⁸ V. M. Kerecsanyin felmérése szerint az elesett szovjet katonák földi maradványai Kárpátalján 42 katonai temetőben (közös sírban, különálló temetkezési helyen) nyugszanak. Tiszteletükre a háború óta 270 emlékművet és emléktáblát avattak fel.

⁹ KERECSENYIN V. M.: *Utószó*. KERECSENYIN V. M.–GVARGYIONOV B. O. (szerk.): *Ukrajna Emlékönyve. Kárpáton túli terület 1*. Kárpáti Kiadó, Ungvár, 1997. 641.

Hídi András (születési év: 1922, akkori lakhely: Nagydobrony, adatközlés: 1990):¹⁰ „Az orosz katonák 1944. október 26-án este 9 órakor jöttek be. Én a szélső házban laktam a falu végén, a testvérem szintén, velünk szemben. Másnap a testvérem fia 2 csikót vitt legelni az erdőhöz. Még nem ért oda, 2 partizán lovasból az egyik a testvérem fiát fejen lőtte, 2 nap múlva engedték eltemetni [...]”

Geleváné Hudán Jolán (Huszt, 1990. november 9.):¹¹ „[...] 1944 novemberében gyilkolták meg nagyapámat és két nagybátyámat, akkor Sófálván (Danyilovkán) laktak. Nagyapám a sándorfalvi Sós-kútnak volt a felügyelője. Apáczy Károly 70 éves, fiai: Apáczy Károly, a falu jegyzője 50 év körüli volt, a testvére pedig, Apáczy Dezső 38 éves. A falubeliek magyargyűlölettől vezéreltetve egy vasárnap este a község házára elhurcolták őket és hétfőn este mindhármat megölték... Semmi rosszat nem tettek, csak annyi volt a bűnük valóban, hogy magyarnak születtek [...]”

Kaliska Gyula munkácsi tanítót is ítélet nélkül kivégezték. (Adatközlő: Geczko Jenő, sógora, Munkács)

A túlélőktől tudjuk, hogy az ungvári, munkácsi hadikórházban a súlyos betegeket likvidálták, a járóbetegeket a szolyvai gyűjtőlágerbe szállították.

Németh Miklós (született: Kisbodak, 1919. december 3., akkori tartózkodási hely: Ungvár, hadikórház, 1944 őszén)¹² az ungvári hadikórházra visszaemlékezve a következőket írja: „[...] Négyen maradtunk! Nekem az volt a kérésem, hogy tegyenek a két ablak közé, ha ott belőnek, ne érjen a lövedék. 27-én éjjel esett el Ungvár. Ekkor már orosz hadifoglyok lettünk! [...] megjelentek az oroszok, bejöttek körülnézni és a felgyógyult katonákat elvitték. [...] 1945. január vége lehetett, megint jöttek. Ebbe a menetbe már én is beleestem, igaz, mankókat már nem használtam, de nagyon sánta voltam, meg a sebeimet is még kötni kellett [...] Az udvaron már félig tele volt a teherautó, hamarosan meg is telt úgy, hogy mozdulni sem lehetett [...] Este lett, mire megérkeztünk Szolyvára. Itt egy iskola volt berendezve hadi kórháznak, persze drótkerítéssel jól körbe kerítve. Itt már igazi hadifoglyok voltunk...” (A második világháború alatt az 555-ös hadikórházat Ungváron állították fel, ahol most az egyetem fizika-matematika kara van.)

¹⁰ „Sötét napok jöttek... (Koncepciók perек magyar elitélteinek emlékkönyve 1944–1957). DUPKA György közreadásában. KMK, 10. Ungvár–Budapest, 1993. 115. A továbbiakban *Sötét napok jöttek...*

¹¹ DUPKA György (szerk. és összeállt.): *Élő történelem. A sztálini haláltáborok túlélőinek vallomásai 1944–1957*. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1993. o. n. A továbbiakban *Élő történelem*

¹² NÉMETH Miklós naplórészlete. 1944. október 27-én az ungvári hadikórházban sebesültként esett hadifogságba, onnét Szolyvára, Sztarij Szaborba, majd a távoli Káma folyó menti lágerbe hurcolták el, 1948-ban szabadult. 1994-ben írta meg visszaemlékezését, amit 2013. március 13-án a 94 éves túlélő lánya, Mezei Tiborné eljuttatott címünkre.

Kegyetlen hajsza indult a vasutasok begyűjtésére. Herr Gyula (akkori lakhely: Csap – Nyíregyháza, adatközlés: 1991),¹³ a csapi vasútállomás forgalmi szolgálattevőjének visszaemlékezése szerint a bevonuló orosz hadsereg parancsnokának első teendője az volt, hogy „az állomás vezetőit, így bennünket, felkutasson s magához rendeljen. Közölte velünk, hogy a lehető legsürgősebben meg kell indítani a forgalmat s minden el nem menekült vasutast ki kell a munkára értesíteni. A Bélyben lakó valamennyi vasutast értesítettük. Egy mozdony után kapcsolt kocsi megtelt vasutas-sal s elindultunk Csapra. Az állomás felé közeledve a mozdony lassított, majd megállt a bejárati jelzőnél, mert az tilosat mutatott. Ezután a töltés oldalából géppisztolyos orosz katonák fogták körül a vonatot s mindenkit kiszállásra kényszerítettek...” Valamennyiüket Szolyvára kísérték.

III. A MÁSODIK SZOVJET KATONAI CSAPÁS: A „HÁROMNAPOS MUNKÁRA”, ILLETVE MÁLENKIJ ROBOTRA TOBORZÓ NKVD-AKCIÓ

Az eddig felkutatott levéltári anyagok ismerete egyértelművé teszi, hogy a Vörös Hadsereg által elfoglalt Kárpátalja erőszakos szovjetizálásának, a magyarok és németek elhurcolásának projektje moszkvai, Sztálin által jóváhagyott forgatókönyv szerint, az NKVD főrendezésében és a 4. Ukrán Front cselekvő oltalma alatt valósult meg. Fény derült arra is, kinek milyen szereposztás jutott.

A civil kulcsszereplők között találjuk a kárpátaljai illetőségű Ivan Turjanica kommunista vezért (NKVD-ügynököt), akinek azt a feladatot szánta Berija, hogy a Csehszlovákia részeként jegyzett Kárpátalja Szovjetunióhoz való csatolásának programját – egy ideiglenesen kreált bábállam, Zakarpatszka Ukrajina életre hívásával – állampártvonalon, bolsevik statiszták bevonásával vezényelje le, abból kiindulva, hogy a Kreml ügynöke, Beneš, Csehszlovákia második, vitatott megítélésű elnöke Kárpátalját Sztálinnak ígérte annak fejében, hogy a Csehszlovákia területén élő magyarok, németek sorsáról szabadon dönthessen, s a Szovjetunió garantálja és megvédi Csehszlovákia területi épségét, illetve hogy az első Szlovák Köztársaság vezetőit ne állítsák a nürnbergi bíróság elé. Mindez megfogalmazást nyert a kassai kormányprogramban is.

A „beneši ígéret” realizálása érdekében egy sor politikai színjátékot kellett lebonyolítani: a kárpátaljai kommunista párt vezető szerepének megszilárdítását, a Kárpátalja elcsatolását elősegítő népbizottságok létrehozását, az etnikai tisztogatások

¹³ *Élő történelem* 34–40.

elősegítését, a népbizottságok első kongresszusának megszervezését, Kárpátontúli Ukrajna kikiáltását, a Néptanács megválasztását, az Ukrajnával történő egyesülés hitelességét igazolni kívánó Manifesztum elfogadását, aláírási kampányok szervezését, a nép és a Szovjetunió „ellenségeivel” való leszámolást, a csehszlovák kormány megbízotti hivatal kárpátaljai tevékenységének akadályozását, kiszorítását, a Kárpátalja sorsáról folyó szovjet–csehszlovák tárgyalások elősegítését, a szovjetizálás programjának megvalósítását stb. Az operatív tennivalók beindítása érdekében Ivan Turjanica, a Moszkvához hű kárpátaljai kommunisták vezére az I. Csehszlovák Hadtest politikai tisztjeként és a szovjet titkosszolgálat kiképzett ügynökeként 1944. október 28-án találkozott Petrov hadseregtábornokkal, a 4. Ukrán Front parancsnokával, Hruscsov¹⁴ ukrainai pártvezérrel és Mehliusz vezérezredessel, a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának tagjával. Az utóbbi két kulcsszerepet játszó személy kíséretében még aznap Munkácsra érkezett, hogy Kárpátalja sorsáról döntsenek.¹⁵

A pártaktíva itt lezajlott ülésén az elvárásoknak megfelelően különböző döntéseket hoztak, többek között indítványozták a „hadtápterületnek számító Kárpátalja teljes megtisztítását”. Ezt a dokumentumot, amelyben „a kárpátaljai nép bizalmát nem élvező személyek ideiglenes izolálásáról”¹⁶ volt szó, Turjanica 1944. november 11-én írta alá. Az általa jegyzett rendelet javaslatai alapján Fagyejev vezérőrnagy, a 4. Ukrán Front hátszágának ellenőrzésével megbízott NKVD-osztagok parancsnoka és Levitin ezredes, a törzsparancsnok helyettese elkészítette a végrehajtás koncepcióját, majd katonai forgatókönyvét. A továbbiakban Berija és Sztálin tudtával kulcsszerepet játszottak a polgári lakosság internálásának előkészítésében és lebonyolításában.

A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944. november 12-i ülésén operatív végrehajtásra jóváhagyták a 0036-os számú, szigorúan titkos rendeletet, amelynek aláírója Petrov hadseregtábornok volt, valamint a front katonai tanácsának tagjai: Mehliusz vezérezredes, Novikov vezérőrnagy és Kariofilli tüzérségi altábornagy. A kilenc pontból álló dokumentum a legfelső katonai hadvezetés által jóváhagyott „kollektív bűnösség és büntetés elvének” kárpátaljai alkalmazását írta elő: „Számptalan településen katonaköteles magyar és német nemzetiségű személyek élnek, akiket csakúgy, mint az ellenség katonáit is, le kell tartóztatni és fogolytáborba küldeni!”¹⁷

¹⁴ 413. számú (TSU./ 695–698.) ügyirat, eredeti forráshelye: Из мемуаров Никиты Сергеевича Хрущева. *Вопросы истории*. Москва, 1991, № 7–8., стр. 75., 88–89.

¹⁵ 364. számú ügyirat (TSU/593. 599.) *Munkács népbizottsága elnökének beszámolója*. Eredeti forráshelye: Державний Архів Закарпатської Облaсті, ДА3О, -Ф. Р. 14., Оп. 1. од. зб. 343. арк., 29–37.

¹⁶ DUPKA György–KORSZUN Olekszij: *A „malenykij robot” dokumentumokban*. Intermix Kiadó, Budapest, 1997. 11.

¹⁷ A 0036. számú rendelet teljes szövegét lásd a mellékletben. Egyik részlete először az *Egyetlen bűnünk magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól (1944-1946)* című kötetben, 1993-ban jelent meg, a 7. oldalon. A rendelet 1-5. pontjának magyar fordítását lásd: *A „ma-*

A katonai parancsnokoknak javasolták, hogy a nyilvántartásba vétel során mindenkit tájékoztassanak, november 18-án kötelesek másodszer is jelentkezni, hogy ezt követően az egész kontingenst, köztük a hadköteleseket menetoszlopokban a hadifoglyok számára létesített gyűjtőlágerekbe kísérik.

1944. november 13-át követően a „városparancsnokság 2. számú parancsát” a magyar- és németlakta településeken is kifüggesztették. A helyhatósági vezetők a városparancsnokokkal közreműködve agyalták ki a „háromnapos munkára”, illetve hidak, utak javítására mozgósító mesét, amit kidoboltattak a kisbírókkal is, azzal a kiegészítéssel, hogy az érintettek „három napra elegendő élelmet vigyenek magukkal.”

A magyarok és németek begyűjtésére vonatkozó részletes utasításoknak szintén a nyomára bukkantunk. Portnyagin őrnagy, a 4. Ukrán Fronthoz tartozó NKVD-csapatok egyik osztályának vezetője „szigorúan titkosított” parancsot¹⁸ (0047. , 1944. november 15.) fogalmazott meg a 0036. rendelet végrehajtását végző NKVD-alakulatoknak, amelyben megparancsolta többek között, hogy hadifogoly-gyűjtőtáborokat hozzanak létre a kijelölt településeken.

1. táblázat. Kimutatás a 0036. számú rendelet végrehajtása során létrehozott hadifogoly-átvevőhelyekről (az 1945. január 20-i állapot szerint).

*Kelet-Szlovákia területén lévő települések; **Lemberg megyében lévő település.
(Sztarij Szambor, Novij Szambor)

№	A lágerek megnevezése	Elhelyezése	Befogadó-képessége	A foglyok száma 1945. I. 20-ig
1.	№22. FPPL/ФППЛ	Szambor**	4000	5200
2.	№1. SZPV/СПВ	Novoszelica*	1500	432
3.	№2. SZPV/СПВ	Szolyva	8000	8946
4.	№3. SZPV/СПВ	Snina *	2000	587
5.	PPV/ППВ (státuszon kívüli, ideiglenes)	Perecseny	4000	1533

lennykij robot” dokumentumokban (1997) 72. old. Teljes szövegét lásd: „Otthon a könny is édes” 1944-1955. Kényszermunkára hurcolt kárpátaljai magyarok és németek nyomában a Donyec-medencében... 14–16. Továbbá lásd: 219. számú (KU/353–355.) és a 245. számú ügyiratot (TSU/427–429.), eredeti forráshelyek: Русский Государственный Военный Архив, РГВА, -Ф. 32885. -Оп. 1. -Д. 243. -Л. 35-37., Lásd még: A 10. számú ügyirat (ЗУН/38–39.), ЦГАСА -Ф. 32885. -Оп. 1. -Д. 243. -Л. 55–56., Копія. Машинопис. A továbbiakban: ЦГАСА.

¹⁸ A Portnyagin őrnagy által jegyzett parancsot lásd: 250. számú ügyirat (TSU/433–435.), eredeti forráshelye: Центр хранения историко-документальных коллекций ЦХИДК. -Ф. 425 п. -Оп. 1. -ед. хр. 3. -Л. 80. a továbbiakban: ЦХИДК.

№	A lágerrek megnevezése	Elhelyezése	Befogadó-képessége	A foglyok száma 1945. I. 20-ig
6.	№48. PPV/ПІІВ (átköltözés alatt)	—	—	—
7.	№90. PPV/ПІІВ	Humenné*	600	11
8.	№66. PPV/ПІІВ	Čerhov *	700	292
Összesen:			20 800	17 001

Ezzel a paranccsal és más katonai utasításokkal indult be az NKVD és a SZMERS gyilkos, népiirtó gépezete: a lakosság megszűrését, izolálását, a begyűjtést, letartóztatást, internálást, elhurcolást szigorúan hajtották végre.

Az első, birtokunkban lévő jelentést (a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa által 1944. november 13-án elfogadott 0036. számú rendelet végrehajtásáról) Fagyejev vezérőrnagy 1944. november 21-én készítette el Mehlsz vezérezredes részére négy gépelt oldalon, szigorúan titkos jelzéssel, egy példányban. (Iktatószáma: 10/00525, 21. 11. 44.) Az 1944. november 18-20. közötti időszak történéseiről és a kialakult helyzetről informálja felettesét.

Ebben az akcióban 16 általa felügyelt városparancsnokság vett részt: Ungvár, Munkács, Beregszász, Nagybereg, Huszt, Tiszaújlak, Nagyszőlős, Bányó, Drahovo, Perecseny, Poroskovo, Poljana, Szolyva, Szerednye, Nagyberezna, Kisberezna. Kimutatást készített az elkülönített szlávokról (ukrán, ruszin, szlovák, cseh), összesítő adatokat közölt a letartóztatottakról, akiket fegyveres kísérettel hadifogoly-átvevőhelyekre irányítottak. Ugyancsak kimutatást készített azokról a személyekről, akik a kitűzött időpontban (november 18-án) nem jelentek meg a második regisztráción. Jelentését Fagyejev azzal zárta, hogy a második regisztrációra nem jelentkezett magyar és német nemzetiségű személyek felkutatása és letartóztatása folyamatban van.

A következő dokumentum elemzése folytán az akció kiteljesedéséről kapunk képet. Tíz nappal az NKVD Fagyejev vezérőrnagy és Levitin ezredes által irányított bevetése után Mehlsz vezérezredes részére újabb összefoglaló jelentés¹⁹ készült, ugyancsak négy gépelt oldalon, szigorúan titkos jelzéssel, két példányban; a dokumentum elküldésének dátuma: 1944. december 2. Aláírói: Fagyejev vezérőrnagy és Levitin ezredes. A dokumentumhoz kimutatás-táblázatot csatoltak.

¹⁹ Mehlsz, L. P. vezérezredesnek 1944. december 2-án kelt Fagyejev-Levitin jelentés eredeti forrása helye: ПГБА, -Ф. 32885. -Он. I. -Д. 243. -Л.35-37.

2. táblázat. Második kimutatás az első regisztrálásról nemzetiség szerint, 1944. november 14-16.

№	Nemzetiség	Tiszt	Katona	Katona-köteles	Rendőr, csendőr	Összesen
1.	Magyar	237	8244	6974	210	15 665
2.	Cseh	4	162		7	173
3.	Ruszin	50	2243	74	23	2390
4.	Szlovák	18	362		8	388
5.	Ukrán	13	1162	91	17	1283
6.	Román	1			1	2
7.	Német		76	83	1	160
8.	Zsidó		82			82
9.	Szerb		94			94
10.	Egyéb		13			13
Összesen:		323	12 438	7222	267	20 250

3. táblázat. Kimutatás második regisztrálásra jelentkezett személyek szerint, 1944. november 18.

Város-parancsnokságok	Tisztek	Katonák	Rendőrök, csendőrök	Katonakötelesek összesen	Katonaköteles magyarok	Katonaköteles németek	Összesen	Felmentett ruszinok, ukránok, szlovákok
Huszt	21	231	4	351	351	-	607	166
Nagybereg	1	120	4	184	184	-	309	18
Beregszász	76	2774	50	2210	2210	-	5110	120
Bátyú	3	1685	23	1182	1182	-	2893	123
Munkács	16	653	16	211	201	10	896	510
Nagyszőlős	1	292	33	145	144	1	471	934
Tiszaújlak	-	591	3	442	442	-	1036	18
Perecseny	1	14	3	12	12	-	30	363
Poroskovo	-	13	-	1		1	14	64
Szolyva	-	4	-	32	28	4	36	284
Poljana	-	4	-	8	4	4	12	240
Ungvár	31	616	27	451	405	46	1 125	949
Szerednye	-	11	-	15	15	-	26	122

Város- parancs- nokságok	Tisztek	Katonák	Rendőrök, csendőrök	Katonakötelessék összesen	Katonaköteles magyarok	Katonaköteles németek	Összesen	Felmentett ruszinok, ukránok, szlovákok
Kis- és Nagyberezna	1	-	-	2	2	-	3	91
Drahovo	-	50	2	78	78	-	130	279
Técső	-	42	-	65	65	-	107	-
Rahó	2	629	1	746	746	-	1378	-
Ökörmező	1	-	1	12	11	1	14	-
Összesen:	154	7729	167	6147	6080	67	14 197	4281

Az 1944. december 17-én kelt és Petrov hadseregtábornoknak készített hadijelentés²⁰ szintén meglepően érdekes adatokat tartalmazott. Tudósításában Fagyejev NKVD-vezérőrnagy többek közt ezt írta: „A front katonai tanácsa 1944. november 13-i 0036. számú határozatát végrehajtva, a hadtápterületet fedező NKVD-csapatok Kárpát-Ukrajna területén elkülönítették az ellenség ott megtelepedett tisztjeit és sorkatonáit, a német és magyar hadköteles személyeket, a magyar csendőrség csendőreit, a rendőrség tisztviselőit, és hadifogoly-gyűjtőhelyekre irányították őket.”

4. táblázat. Összesítő kimutatás a hadifogoly-átvevőhelyekre irányítottakról
1944. november 18. – december 16.

Nº	Nemzetiség	Tiszt és katona	Katonaköteles	Rendőr, csendőőr	Összesen
1.	Magyar és német	14 202	8564	185	22 951

Ez a hadijelentés azzal zárult, hogy Kárpát-Ukrajna területén „folyó év november 18-tól december 16-ig az NKVD-osztagok összesen 22 951 főt tartóztattak le és irányítottak hadifogoly-gyűjtőhelyekre”. Jelezték azt is, hogy „a hadtápterület megtisztítására indított akció folytatódik”. Ez a perdöntő dokumentum rávilágít arra, hogy

²⁰ 311. számú (TSU./ 520–521.) ügyirat, eredeti forráshelye: Русский Государственный Военный Архив, РГВА, -Ф. 32885. -Оп. 1. -Д. 243. -Л. 146–147. A jelentést magyar fordításban először közreadta: DUPKA–KORSZUN: i. m. 73–75. Teljesebb formában jelent meg: BAKURA Sándor–DUPKA György–KOVÁCS Elemér–KOVÁCS Erzsébet–MOLNÁR D. Erzsébet–TÖTH Zsuzsanna „*Otthon a könny is édes*”. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2009. 16–17.

a jóhiszemű magyar és német férfilakosságot álnok módon kiagyalt, „háromnapos munkára” mozgósító mesével szakították el a családjuktól.

Az idézett NKVD-jelentések elhallgatják az útközben elhunytak számát, a túlélőktől azonban tudjuk, hogy a Szolyvára, Szamborba kísért menetoszlopokból végkimerüléstől lemaradt, ájultan összeesett foglyokat az őrkíséret helyben kivégezte. A létszámhiányt ruszin/ukrán és más nemzetiségűekkel pótolták az útba eső településeken. Gyakran a bámészkodókat rángatták be a sorokba. Ilyen kegyetlen eljárás következtében kerültek a transzportokba és gyűjtőtáborokba szlovákok, románok, lengyelek, ruszinok, ukránok, zsidók és más nemzetiségűek, valamint papok és kommunisták.²¹ Az erőszakos elhurcolás, az embertelen bánásmód ezrek életét oltotta ki. Szintén a túlélők naplóiból, visszaemlékezéseiből, lejegyzett emlékfoszlányaiból tudjuk, hogy a deportálás, internálás szervezőinek és végrehajtóinak szadizmusa olykor a fasisztakén is túltett.²²

A német és magyar nemzetiségű hadkötelesek mindegyike kimondottan civil volt, azaz semmi közülük nem volt a hadsereghez, a rendőrséghez és a csendőrséghez. Levéltári dokumentumokból és az akkori események részvevőinek elbeszéléseiből tudható, hogy a későbbiek során rajtuk kívül olyan személyeket is lágerekbe küldtek, akiket sem a háborús időkben, sem a háborút követő időkben nem lehetett bűnvádilag felelősségre vonni, ám az állambiztonság őreinek mégis gyanúsak voltak. Az NKVD szervei gyakran még a lágerekben is szigorú megfigyelés alatt tartották őket.

Még inkább megdöbbenő, hogy a „háromnapos munka” hamis ürügyén mennyire magabiztosan és „nyíltan” bonyolították le az akciót. Abban az időben Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának vezetősége a vidék igen fontos politikai eseményére készült, és a kialakult helyzet nem volt közömbös Ivan Turjanica, a területi pártszervezet vezetője, a későbbiekben Kárpátontúli Ukrajna Kommunista Pártja Központi Bizottságának titkára számára. 1944. november 19-én – az „izolálásra kijelölt tömeg” jelentős részének letartóztatása másnapján – nyílt meg Kárpátontúli Ukrajna Kommunista

²¹ Дупко Юрій–Корсун Олексій: Закапатський острів архіпелагу ГУЛАГ або молитва складена за дротом. In: *Новини Закарпаття*, 3. серпня 1991. о. п.

²² BADZEY Imre (szerk és összeállít.): *A haláltáborból. Badzey Pál szolyvai lágernaplója*. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1996. 53. – BAGU Balázs: *Életutak. Beszélgetések meghurcolt magyarokkal, az áldozatok hozzátartozóival*. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2004. 153. – NAGY Jenő: *Megaláztatásban. A kárpátaljai magyar férfiak deportálása 1944 őszén*. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1992. 98. – *Élő történelem*; HORVÁTH László: *Élet a halál árnyékában*. – HORVÁTH Simon: *Sötét ég alatt*. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2004. 148. – NAGY András: „...Dobszóra elsöpört a fűvös zivatar” a sztálini munkatáborokba. *Emlékfoszlányok*. KMMI-füzetek, Beregszász, 2010. 20. – KURMAI-RÁTI Szilvia: *A „malenykij robot” a túlélők visszaemlékezéseinek tükrében*. Mélyinterjúk id. Pocsai Vince és Nagy András túlélőkkel. KMMI-füzetek, Beregszász, 2011. 92.

Pártjának első konferenciája, amelyen a vidék pártszervezete tevékenységének távlati kérdéseit és Kárpátontúli Ukrajna Szovjet-Ukrajnával történő újraegyesülését vitatták meg. Egy héttel később, november 26-án pedig megtartották Kárpátontúli Ukrajna népbizottságainak első kongresszusát, amelynek el kellett fogadnia a Kárpátontúli Ukrajna Szovjet-Ukrajnával való újraegyesüléséről szóló kiáltványt (manifesztumot). A letartóztatási akció valószínűleg az adott körülmények közt szükségesnek tartotta az állambiztonság szavatolását, a közrend fenntartását célzó intézkedési terv része volt a kárpátaljai nép bizalmát úgynevezett nem élvező személyek ideiglenes izolálása.

A magyar lakossághoz való hozzáállással kapcsolatban érdemes idézni a 4. Ukrán Front politikai csoportfőnöke, Pronyin altábornagy voltaképpen kényszerű beismerését: „A politikai helyzet ebben az időben (a Kárpátalja Ukrajnával való újraegyesítéséről szóló kiáltvány aláírása után) jelentősen súlyosbodott. A kongresszusig még a magyarok is, ha nem is örömmel, de mindenesetre nem ellenségesen fogadták a Vörös Hadsereg Kárpát-Ukrajnába való bevonulását. Most pedig, miután az állambiztonsági szervek elkülönítettek közel 30 ezer magyar katonaköteles személyt, a magyar lakosság nagyobb része és a magyarbarát ukránok egy része is így vagy úgy elégedetlenségének adott hangot, és negatívan kezdett viszonyulni az oroszokhoz. Ez elsősorban a Kiáltvány elleni agitációban jutott kifejezésre.”²³ Mint ismeretes, mindez jóval Kárpátalja szovjet területté válása előtt történt.

IV. KÁRPÁTALJÁT IS ÉRINTŐ HARMADIK KATONAI CSAPÁS: A NÉMETSÉG JÓVÁTÉTELI MUNKÁRA VALÓ MOBILIZÁLÁSA

Az Állami Honvédelmi Bizottság 7161. számú, Sztálin aláírásával 1944. december 16-án kiadott határozata előíranyozza a munkaképes német lakosság internálását a Szovjetunióba – Kárpátalját is beleértve Bulgária, Magyarország, Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia területéről – jóvátételi munkavégzésre. Szigorúan kimondja a határidőt is, hogy „a munkahelyre érkezésnek 1945. február 15-ig meg kell történnie.”²⁴

A kárpátaljai németek internálásának elősegítésében leginkább Ivan Turjanica

²³ 390. számú ügyirat (TSU./ 619–665.), eredeti forráshelye: ЦАМО РФ, -Ф. 244. -Он. 2980. Д. 97. Л. 291–363.

²⁴ Forrás: RGASZPI F 644. op. 2. gy. 425. 82–84. Eredeti gépirat. Közli: Szovjetszkij faktor. Tom I. 1944–1948. 116–118. – Magyarul: VIDA István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez, 1944. október–1948. június*. Gondolat, Budapest, 2005. 384. http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=90%3A19441216&catid=54%3Airtat&Itemid=85&lang=en (2014. május 2.)

jeleskedett. A Zakarpatszka Ukrajina Néptanácsának elnökeként szignált köriratban²⁵ (1944. december 22.) a 4. Ukrán Front katonai tanácsának rendelkezésére hivatkozva felszólította a körzeti és helyi népbizottságok vezetőit, hogy aktívan vegyenek részt a német lakosság részleges mozgósításának megszervezésében.

Az internálás ezúttal a 17-45 évkorú férfiakra és a 18-30 év körüli nőkre vonatkozott. 1944. december 22-25. között a mozgósított személyek 15 napra elegendő élelemmel, 200 kg-os csomaggal (meleg ruházat, fehérnemű, ágynemű, edény stb.) voltak kötelesek jelentkezni a kijelölt gyűjtőhelyeken. (Megjegyzendő: a 0036. számú rendelet alapján internált magyaroknak és németeknek ezt a gesztust nem tették lehetővé.) A jelentkezési kötelezettség elmulasztóit életvesztő büntetéssel fenyegették meg. A könyörtelen mobilizációt az NKVD frontcsapatai, ezen belül a 88. és a 92. határőr ezredek bonyolították le. A hozzátartozó nélkül maradt internáltak vagyonát elkobozták és a rászorulóknak adták. A túlélők visszaemlékezése szerint a kárpátaljai németeket/svábokat többségét a Nova Horlovka-i (Donbász) szénkombinátba vitték rabszolgamunkára.

Az NKVD szigorú ellenőrzése alatt Kárpátalja közel 70 településén összesen 2 375 német lakost vettek nyilvántartásba (sokan más nemzetiségűnek – ruszinak, szlováknak – írták be magukat, vagy más faluban élő ismerősöknél rejtőztek el). A mozgósított német családokról szóló kimutatást²⁶ Levitin ezredes, a 4. Ukrán Front hadtápterületét fedező NKVD-csapatok törzsparancsnokának helyettese állította össze.

5. táblázat. Kimutatás Kárpátalja német lakosságának összetételéről.

Megjegyzések a táblázathoz: Levitin NKVD-ezredes, az eredeti kimutatás összeállítója három oszlop adatait hibásan adta össze: 69 helyett ¹70, 2 376 helyett ² 375, 843 helyett ³842 a helyes adat

N ^o	Közigazgatási egység (járás)	Települések száma	Német nemzetiségű lakosok	Férfiak: 16-30 év közöttiek	Férfiak: 30-40 év közöttiek	Férfiak: 40-50 év közöttiek	Nők: 16-30 év közöttiek	Nők: 30-40 év közöttiek	Nők: 40-50 év közöttiek	Gyerekek	Öregek
1.	Nagybereznai	2	25	-	-	-	4	2	1	17	1
2.	Perecsenyi	5	105	8	9	4	14	9	6	46	10
3.	Munkácsi	11	916	49	19	28	124	82	65	329	220
4.	Ungvári	2	9	-	1	-	1	2	-	4	1

²⁵ 267. számú (TSU./ 452–453.) ügyirat, eredeti forráshelye: ПГБА, -Ф. 32885. -Оп. 1–Д. 243. Л.19.

²⁶ 284. számú (TSU./ 477–478.) ügyirat.

№	Közigazgatási egység (járás)	Települések száma	Német nemzetiségű lakosok	Férfiak: 16-30 év közöttiek	Férfiak: 30-40 év közöttiek	Férfiak: 40-50 év közöttiek	Nők: 16-30 év közöttiek	Nők: 30-40 év közöttiek	Nők: 40-50 év közöttiek	Gyerekek	Öregek
5.	Beregszászi	4	12	1	1	-	5	1	1	3	7
6.	Szolyvai	16	403	35	24	25	56	29	24	146	64
7.	Ilosvai	10	264	34	16	19	24	17	23	99	32
8.	Nagyszőlősi	1	10	-	-	-	2	3	3	-	2
9.	Ökörmezői	1	9	2	-	-	2	-	-	4	1
10	Husztai	6	335	45	22	17	64	32	18	115	22
11	Técsői	6	119	5	7	9	8	12	11	41	26
12	Rahói	5	161	17	17	13	13	19	14	39	29
Összesen:		170	2375	196	116	115	317	208	166	842	415

A katonai tanács 00520. rendeletének végrehajtásával kapcsolatban 1945. január 9-én Fagyjev vezérőrnagy és Boszjij ezredes, törzsparancsnok összefoglaló jelentést²⁷ küldött Petrov hadseregtábornoknak és Mehlsiz vezérezredesnek a németek internálásáról, amelyben jelezték, hogy a megjelölt gyűjtőhelyeken 215 fő, 49 férfi és 166 nő jelent meg, akiket január 7-én a volóci vasútállomásra irányítottak. Ezen kívül 36 fő (10 férfi, 26 nő) nem jelent meg, felkutatásuk folyamatban van. A volóci állomásról az SZSZKSZ keleti régióiba 166 nőt vasúton küldtek el.

V. A SZOVJET HATÓSÁG NEGYEDIK CSAPÁSA: A RÖGTÖNÍTÉLŐ KÜLÖNLEGES BÍRÓSÁGOK LÉTREHOZÁSA

Az NKVD kezdeményezésére a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa 1944. december 18-i 22. számú dekrétuma alapján különleges bíróság létrehozásáról döntött. (Megjegyzendő: a polgári társadalom széttűzése, kulcsszereplőinek elítélése, likvidálása, lágerbe zárása érdekében hasonló rögtönítélő, katonai hadbíróságokat állítottak fel más elfoglalt területeken is.) Részlet a dokumentumból: „A rendkívüli bíróság hatáskörébe a következő ügyek tartoznak:

²⁷ 332. számú (TSU./ 543–545.) ügyirat, eredeti forráshelye: ПГБА., -Ф. 32885. -Оп. 1. -Д. 243. Л. 205–207.

- a) a megszálló hatóságok vezető szerveiről;
- b) a magyar rendőrség és csendőrség tagjairól;
- c) a Kárpátontúli Ukrajna polgárai közül kikerült árulóiról és segítőitársairól, akik saját népük kárára szilárdították a megszálló rendszert;
- d) a magyar és német szervek titkos ügynökeiről;
- e) olyan személyekről, akik a megszállás idején kegyetlenül és erőszakosan léptek fel a néppel szemben;
- f) olyan személyekről, akik szabotálják a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa által végzett tevékenységet, és akik felszabadítónk, a Vörös Hadsereg ellen irányuló propagandát folytatnak;
- g) olyan személyek ellen, akik a hatóságok képviselőivel és közéleti személyekkel szemben lépnek fel;
- h) olyan személyek ellen, akiknek tevékenysége a nemzeti vagy vallási ellenségeskedés szítására irányul;
- i) a fasiszta pártok tényezői ellen;
- j) más olyan bűntények ellen, melyek megtárgyalását a különleges bíróság által szükségesnek ítélték meg. [...]

Büntetőjogi felelősségre vonásként a rendkívüli bíróságnak joga van tíz évig terjedő börtönbüntetést vagy golyó általi halálbüntetést kiszabni az érintett vagyonának elkobzásával.”²⁸

1944–1959 között elítélt, kivégzett, GULÁG-táborban elhunyt magyar országgyűlési képviselők, felsőházi tagok és a történelmi egyházak lelképásztorai: Bródy András (1895–1946), Bencze György (1885–1950?), Benda Kálmán (1883–1945), Demjánovics Péter Pál g.k.p. (1869–1945), Demkó Mihály (1894–1946), Fenczik István, dr. g. k. p. (1892–1945), Földessi Gyula (1875–1945), Ilniczky Sándor (1889–1947), Kricsfalussy-Hrabár Endre (1880?–1946), Ortutay Jenő g. k. p. (1889–1950), Riskó Béla (1900–1950?), Spák Iván (1900–1950?), Zsegora Ödön (1895–1950?).

Római katolikus papok: Haklik Sándor (1893–1947?) esperes, Pásztor Ferenc (1880–1949) főesperes, vikárius.

²⁸ A dekrétum aláírói: I. I. Turjanica, P.P. Szova, P.I. Lintur, I. M. Vas, J. I. Ivasko, M. V. Moldavcsuk, M. V. Cuperjak, Sz. I. Weisz, Sz.V. Boreckij, I. J. Kercsa, G. I. Ruszin, I. J. Kerecsanyin, F. I. Csekan, D. M. Tarahonics, C. I. Borkanyuk, I. I. Kopolovics, V. M. Teszlovics saját kezűleg. Forrás: VISZTNIK Narodnoj Radi Zakarparszkoji Ukrajini. Urjadovij Organ Narodnoji Radi Zakarpatszkoji Ukrajini, Uzsgorod, 30 grudnya 1944. Csiszla 3. 15–16. Először magyarul közölve: „Sötét napok jöttek...” (Konceptiós perek magyar elítélteinek emlékkönyve 1944–1957) Dupka György közreadásában. Kárpátaljai Magyar Könyvek, 10. Ungvár–Budapest, 1993. 121–124.

Református lelkészek: Balogh Sándor (?–1948), Gecse Endre (1907–1959), Narancsik Imre (1910–1945), Szutor Jenő (?–1950).

Görög katolikus püspökök, főpapok, teológusok, parochusok, szerzetesek: Antonisin István (1901–1948), id. Bacsinszky Dániel (1879–1951), Chira Sándor (1897–1983), Czibere Tódor (1906–1950), Choma Viktor (1891–1953), Csépes János (1918–1953), Csubáti József (1909–1949), Demjánovics Péter Pál (1869–1945), Dubiczki András (1877–1950), Duliskovics Viktor (1917–1954), Durnevics Tódor (1904–1954), Fedeles Cirill (1881–1950), Fenczik István, dr. (1892–1945), Ferencsik Tivadar (1915–1949), Hadzsega Gyula, dr. (1902–1947), Holis Antal Konstantin (1894–1953), Illiczky Sándor (1889–1947), Jankovszky Illés (1902–1948), Keselya János (1904–1949), Kohutics Tivadar (1881–1955), Legeza István (1893–1955), Legeza Péter (1912–1946), Mózer Mihály (1915–1955), Orosz Péter (1917–1953), Ortutay Jenő (1889–1950), Petrik Jenő (1892–1953), Romzsa Tódor püspök (1911–1947), Ruzinkó Miklós (1886–1955), Sereghy András (1893–1950), Simsa Andor (1882–1952), Thegze Miklós (1905–1953), Tivadar István (1895–1954), Zavagyák Bazil József (1911–1958), Zseltvay Fedor (1886–1951).

VI. AZ NKVD ÖTÖDIK CSAPÁSA: A SZOVJETELLENES ELEMÉK LETARTÓZTATÁSA, BEGYŰJTÉSE

Sztálin támogatásával Berija belügyi népbiztos állította össze és küldte meg a frontok Katonai Tanácsainak az SZSZKSZ NKVD 0016. számú, 1945. január 11-én kelt rendeletét, amely értelmében 1945 januárja-februárja során Kárpátalján, a vele határos szlovákiai, magyarországi és lengyelországi térségekben elkezdődött az ott honukban tartózkodó polgárokkal szemben a harmadik „begyűjtési” hadművelet, amely a 70 év körüli tisztviselőkre is kiterjedt.

Az 1945 januárjától április 15-ig lebonyolított, több elfoglalt országot, illetve a front mögötti hátszágat is érintő akcióról Berija belügyi népbiztos szigorúan titkos beszámolót²⁹ (Iktatószáma: N-438/b., 1945. április 17.) küldött a SZU legfelsőbb vezetőinek, köztük Sztálinnak, Molotovnak, az SZKP KB Politikai Bizottsága és a GKO tagjainak. A szovjet társadalomra különösen veszélyes ellenséges elemeket az NKVD irányításával tömegesen tartóztatták le nemcsak Kárpátalján, hanem a vele határos szlovákiai, magyarországi, lengyelországi és más országok lakosságának körében megszervezett nagyszabású átvilágítások, ellenőrzések, razziák követ-

²⁹ Lásd: 29. ügyirat (ZUN/83–85), eredeti forráshelye: ГАРФ, -Ф. 9401. -Оп. 2. Спр. 95. Арк. 263–255. Особлива папка. N-01–1. Копія. Машинопис.

keztében. A jelentés adatai szerint az NKVD-egységek összesen 215 540 főt tartóztattak le. A fogvatartottak nemzetiségi megoszlása: 138 200 német, 38 660 lengyel, 3 200 magyar, 1 130 szlovák, 390 olasz, 27 880 a Szovjetunió állampolgára (orosz, ukrán, fehérorosz, litván, lett, kazah stb.).

A fogságba kerültek további sorsára vonatkozó adatok: a 225 540 kiszűrt főből 148 540 főt az NKVD táboraiba küldtek, további 62 000 fő az NKVD frontvonal mögötti börtöneiben, lágereiben vizsgálati fogságban volt. A letartóztatási akció közben, a legközelebbi gyűjtőtáborig elindított gyalogmenetben 5000 fő meghalt.

A munkára alkalmatlanok további sorsáról is döntöttek, csak azok nyerhették vissza szabadságukat saját személyükre vonatkozóan, akikre az NKVD, a SZMERS kihallgató tisztjei terhelő bizonyítékokat nem találtak. A többiek ügyét rögtönítelő bírósági eljárásra a katonai bíróság hatáskörébe utalták. A „letartóztatások” egészen 1948-ig kitolódtak.

VII. AZ NKVD HATODIK CSAPÁSA: A „MEGBÉLYEGZETT” NÉMET ÉS MAGYAR CSALÁDOK KITELEPÍTÉSE

Ivan Turjanica, Kárpát-Ukrajna Néptanácsának elnöke aktívan közreműködött a Szovjetunió Belügyminisztériuma 1946. január 15-én kiadott 1034. számú rendeletének végrehajtásában is, amely a kárpátaljai német nemzetiségű lakosok tömeges kitelepítését irányozta elő. A rendelet többek között azokra terjedt ki, akik „[...] a német–magyar megszállás idején leginkább kompromittáltak magukat, többek között: a német nacionalista szervezet, a Volksbund tagjai és támogatói, az SS-tagok családtagjai, akik a visszavonuló német csapatokkal együtt Németországba menekültek, majd visszatértek otthonukba.” Hasonló határozatokat adott ki a Turjanica vezette néptanács is. Ezek közül a 3233. és 3234. számúak 1945. augusztus 4-i keltezésűek. Az előbbi megállapítja: „[...] el kell végezni a német és azon személyek kitelepítését, akik a német–magyar haderővel menekültek el, majd pedig visszatértek Kárpát-Ukrajna területére”. A másik a magyarokra vonatkozik: „Ami Kárpát-Ukrajna területének a magyar megszállóktól való megtisztítását illeti, figyelembe véve a nép érdekeit és akaratát, elrendeli azon magyarok kitelepítését, akik Kárpát-Ukrajna ellenség általi megszállásakor érkeztek a területre.”

Mindkét rendeletet a helyi belügyi főosztálynak és a körzeti népbizottságoknak kellett NKVD-irányítással végrehajtania 1945 augusztusa folyamán. A német családok válogatott kitelepítése csupán fél év múlva, 1946 márciusában történt meg. Az SZSZKSZ Belügyminisztériumának 1946. január 15-i, 1034., illetve 1946. február 24-én kelt 1-2749. számú belső rendeletei alapján Kárpátaljáról az első, 1 969 fős cso-

portot Tyumeny megyébe deportálták. 1949-ben pótlólagosan 701 németet ugyan-csak Tyumeny megyébe deportáltak, ahol erdőkitermelésre fogták őket.

A Volksbund aktív vezetőit és támogatóit, valamint az SS-tagokat a SZMERS kémelhárítói kivégeztették. Kizman Zoltán, a Kárpátaljai Német Szövetség elnökének közlése szerint³⁰ összesen több mint 3 000 németet deportáltak Szibériába és Kazahsztánba, ahol embertelen körülmények közepette dolgoztak és közülük sokan elpusztultak. 1974-ben végül megadták nekik a visszatérési és letelepedési hivatalos engedélyt, addigra azonban létszámuk erősen megfogyatkozott.

VIII. AZ NKVD-KGB HETEDIK CSAPÁSA: POLITIKAI REPRESSZIÓ, A GONDOLATRENDŐRSÉG ÁLDOZATAI

Koncepciós perek, etnikai alapú asszimilálással, szovjetizálással, internacionalizálással és ateizálással kapcsolatos intézkedések (1945–1953).

A felsorolt „csapások” következtében az ukrán kutatók 150-200 ezer főben adhatják meg a Kárpátaljáról deportált magyar, német, ukrán/ruszin, zsidó és más nemzetiségű emberek, a szovjet hadifogságba esett katonák, valamint a koncepciós perekben elítéltek és a Szovjetunióban raboskodók, továbbá az erőszakosan kitelepített lakosok együttes számát. Eddigi források szerint például a Sztálin-korszakban 25 éves szabadságvesztésre több mint 12 ezer kárpátaljait ítélték el, akiknek a további sorsa ismeretlen. Ha pedig a felsorolt nemzetiségek teljes képet bemutatni szándékozó kutatások is megindulnak, és napvilágra kerülnek a veszteséglisták, akkor meghaladhatjuk a 200 ezres számadatot is.

Egybehangzó vélemény az is, hogy a nélkülözések, a megerőltető kényszermunka, az embertelen, antihigiénikus körülmények, a járványos betegségek, fagy- és éhhalál következtében az elhurcoltak 30-40%-a a GUPVI és a GULÁG táborában, szibériai száműzetésben vesztette életét.

Az elhurcoltak közül a fogságba eséstől a céltáborba való eljutásig borzasztóan sokan haltak meg, azonban ezekről az embervesztességekről nem vezettek nevesített statisztikát.

A sztálini vezetés a magyarság és németiség népiirtását előre megfontolt szándékkal idézte elő.

³⁰ Алмаши, М. М. (szerk.): Відділ у справах національностей Закарпатської ОДА, Центр Культури Національних Меншин. Інформаційний бюлетень № 4., Ужгород, 2003. 18.

6. táblázat. Összesített adatok az 1944–1946 között internált, letartóztatott, hadifogságba hurcolt, elítélt és kivégzett személyekről

Nº	Az adatok forráshelyei	Magyar, német
1.	NKVD-jelentés (1944. december 17.)	22 951
2.	Turjanica-jelentés (1945. május 9.)	60 000
3.	Pronyin-jelentés (1945. július 10.)	30 000
4.	Néptanácsi körlevél alapján portabejárással összeírt, lakhelyükön nem tartózkodó katonaköteles férfiak (1945. július 1–7. között)	30 194
5.	S. Benedek András számításai szerint	25 000–28 000–30 000, ebből odahalt 8000–9000
6.	Kárpátaljai GULÁG-kutatók szerint	40 ezernél kevesebb
7.	Malec nemzetiségkutató szerint (2004)	70 000 magyar került hadifogságba, ebből 25 000 az internált magyar, 10 000 koncepció perben elítélt
8.	Roman Oficinszkij ukrán történész szerint	25 000
9.	Stark Tamás történész számításai szerint	30 000–50 000, ebből az áldozatok száma 10 000–16 000
10.	Saját számításaim szerint	25 000–29 000, ebből 8000–9000 az áldozatok száma

További adatok hiányában ettől teljesebb képet nem kaphatunk a veszteségekről, ám ha összevetjük az 1941. és 1946. évi népszámlálások adatait, akkor a magyarok és a németek vesztesége nagyobb. 1941-ben például 245 286, 1946-ban 134 558 a kárpátaljai magyarok száma, vagyis a csökkenés 110 728 fő, ami 45%-ot jelent. A németek száma 1941-ben 13 244, 1946-ban 2 398 fő volt, a csökkenés 10 846 fő, vagyis 81%. Ettől nagyobb csökkenés a nácik által elhurcolt zsidók esetében mutatható ki: 1941-ben 78 272, 1946-ban 6 998 fő volt a számuk. Csökkenés: 71 274 fő, tehát 91%.

Mindent egybevetve, az eddig ismert források, kimutatások szerint (29 106) a náciizmusnak és a sztálinizmusnak együttvéve kb. 119 093 kárpátaljai áldozata volt. Kárpátalja összlakossága 1941-ben 868 394, 1946-ban 710 696 fő. Az 5 év alatti csökkenés 157 698 fő, vagyis 18,2%.

IX. KUTATÓCSOPORTBAN, TEREPGYAKORLATON

2008-tól veszek részt a magyarországi, erdélyi, felvidéki, vajdasági, Lemberg környéki gyűjtőtáborok egykori helyszíneit felkereső és adatgyűjtő kutatócsoportban, szakmai vezetőnk dr. Bognár Zsolt, a hadifogoly-téma egyik jeles szakértője.

Az emlékutak fő szervezője a Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzeti-ségi Köre.

A Szovjetunióba hurcoltak nyomait (munkatáborokat, rabtemetőket stb.) először a Donyec-medencében tanulmányoztuk. 2009. június 26. és július 4. között Donyeck és Luganszk megyékben több mint ezer kilométernyi utat megtéve a következő helységeket kerestük fel: Donyeck (Sztalino), Makejevka, Ilovajszk-Sirokoje (Szpartak); Zugresz; Sahtyorszk (Katik), Kantarna; Gorlovka; Luganszk (Vorosilovgrád), Sztahanov (Kagyijevka), Lutugino; Uszpenka; Perevalszk (Parkamona), Krasznij Lucs; Novij Donbasz. A helyi szemtanúk bevonásával azonosítottuk és dokumentáltuk³¹ az említett településeken egykor működtetett munkatáborokat, fogolytemetőket. A donbászi zarándokútról a tévében is bemutatott dokumentumfilm, fotóalbum stb. is készült.³²

A másik emlékezetes utunk az urali térségbe vezetett. A 2012. június 27. és július 15. közötti 20 fős urali kutatócsoportunk³³ a kiindulási ponttól oda-vissza számítva, Moszkva, Perm, Nyizsnij Tagil, Jekatyerinburg (Szverdlovszk), Cseljabinszk és Ufa érintésével több mint 10 000 kilométer távolságot tett meg repülőgéppel, vonattal, autóbusszal és gyalogosan. Csoportunk bejárta az Urál-környéki Perm, Szverdlovszk és Cseljabinszk megyéket, eljutottunk a Baskír Autonóm Köztársaságba. Ezeken a helyszíneken 35 egykori, második világháborús kényszerszemlék-bort és hadifogoly-temetőt azonosítottunk, dokumentáltunk. Találkoztunk egykori hadifoglyok, internált civilek, erőszakosan kitelepített családok leszármazottaival, helyi orosz polgárokkal. Láttunk megsemmisített, beépített magyar hadifogoly-temetőket. Eredményesnek mondható munkánkról a magyar közmédia munkatársai

³¹ BAKURA Sándor–DUPKA György–KOVÁCS Elemér–KOVÁCS Erzsébet–MOLNÁR D. Erzsébet–TÓTH Zsuzsanna: „*Otthon a könny is édes*”. 1944–1945. Kényszerszemlékára hurcolt kárpátaljai magyarok és németek nyomában a Donyec-medencében. I. m. 104. Tárolt változat: <http://mek.oszk.hu/11000/11023/11023.pdf> (2015. május 31.)

³² Tárolt változat: <http://www.haboruskeresoszolgalat.hu/#id=&t=103&page=2> (2009) (2015. május 31.)

³³ Az urali expedíció tagjai voltak: a Magyar Televízió stábjának képviseletében dr. Havasi János, a Médiaszolgáltatás-Támogató és Vagyongazdálkodó Alap (MTVA) főmunkatársa, egyben a Háborús Keresőszolgálat vezetője, Jurkóczy János, Szabó Alla; Máthé Áron, a budapesti Terror Háza Múzeum főmunkatársa; Singer Zsuzsa GULÁG-kutató; Walterné Müller Judit, a pécsi múzeum igazgatóhelyettese; Csehly József, a pécsi ruszin önkormányzat képviselője; a pécsi Német Kör képviseletében Matkovits Kretz Eleonóra elnök, Schmidt Antal alelnök, Bán Ilona, Hack Ferenc Mihályné, Márkus Beáta, Schmidt Ákos, Stumpf Bálint, Stumpf Bálintné és Szendéné Arnold Katalin; Kárpátalja http://www.kmmi.org.ua/books?menu_id=9&submenu_id=26&book_id=212 képviseletében Dupka György GULÁG-kutató, a Szolyvai Emlékparkbizottság felelős titkára, Fuchs Andrea, az ungvári svábok/németek baráti körének tagja, Olekszij Korszun nyugalmazott ezredes, hadtörténész, a Rehabilitált Történelem Kárpátaljai Emlékkönyv szerkesztőbizottsága kiadói csoportjának vezetője.

több dokumentum- és riportfilmet forgattak, ezen kívül elemző cikkek, tanulmányok készültek.³⁴

A két kutatóút tanulsága, hogy a náciizmus áldozatairól sokat, a kommunizmus áldozatairól, elsősorban a sztálinisták által ártatlanul elhurcolt magyar állampolgárok, nők és férfiak tragikus sorsáról viszont még mindig keveset tudunk. Célunk volt, hogy a sztálinizmus és a kommunizmus magyar és német áldozataira, az elfelejtett hadifogoly-temetőkre, megsemmisített sírkertekre felhívjuk a magyar közvélemény figyelmét.

Az eddigi kutatóutak és a feldolgozott levéltári anyagok, szakirodalom tanulsága rámutat a két emberiségellenes ideológia, a náciizmus és a kommunizmus káros voltára. Mindkét totalitárius diktatúra áldozatainak száma a vizsgált térségben több ezerre, Európa szintjén pedig több millióra tehető. A dolgozat hozzá kíván járulni ahhoz az európai akcióhoz, hogy a történészek, illetve a holokauszt-tagadó, „málenkij robot”- és GULÁG-tagadó csoportok is egyformán értékeljék a náci és a kommunista diktatúra rémtetteit.

³⁴ DUPKA György: „Hova tűnt a sok virág...” *Időutazás az Urálba magyar és német rabok (1941–1955) nyomában*. I. m. 224. Tárolt változat http://www.kmmi.org.ua/books?menu_id=9&submenu_id=26&book_id=409 (2012. szeptember 9.)

MEGSZÁLLÁS, TERROR, ELHURCOLÁS SZOVJET BERENDEZKEDÉS KÁRPÁTALJÁN (1944–1950)

Kárpátalja társadalmi és gazdasági életében a szovjet érdekszférába kerülés 1944 őszén egyet jelentett egy mindent átfogó rendszerváltással. A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy megvizsgálja a Kárpátalján élő magyar kisebbségre gyakorolt hatását e rendszerváltásnak, illetve mérlegelje e korszakhatárnak számító impériumváltás szociálpszichológiai következményeit a kisebbségbe kerülő kárpátaljai magyar közösség körében. Kárpátalja integrálása a szovjet tömbbe a korábban már jól bevált foratókönyv szerint zajlott. A szovjetizálás folyamata a terror, represszió megteremtésével kezdődött, ennek légkörében látott hozzá a kommunista párt a hatalom intézményesítéséhez (kolhozosítás, erőltetett iparosítás stb.). Mindezt mindenre és mindenkire kiterjedő állami ideológiai munka kísérte. A Szovjetuniónak Kárpátalja szovjetizálásához jelentős segítséget nyújtott a más kisebbségekkel kapcsolatban korábban szerzett „integrációs” tapasztalatai. A szovjetizálás keretei között fogantott legfontosabb szovjet intézkedések: a terület megszállása, a hatalmi legitimáció, a helyi pártvezetők, párttitkárok félreállítása, a magyar etnikummal szembeni represszió, kollektivizálás stb.

I. A TERÜLET MEGSZÁLLÁSA

A területet már 1944. április 1-től hadműveleti területté nyilvánították,¹ amely már magában egy sajátos negatív érzelmi állapotot idézett elő a helyi lakosság körében. A háború nehézségei, a frontról érkező információk a fizikai megsemmisülés képét vizionálták. A megszállást egyfajta legitimációs tevékenység követte. A formálódó kommunista hatalom tendenciózan nekilátott a negatív töltetű kulák, imperialista, magyar bérencek fogalmak elültetéséhez a társadalmi közfelfogásban.

Általános jellemzője az államszocializmus kiépülésének, hogy mindent átható változással – forradalommal, vagy Kelet-Európa esetében háborús vereséggel – jött létre. Az emberek életviszonyainak, az adott közösség társadalmi helyének, a szo-

¹ Északkeleti Hadműveleti Terület néven. Lásd bővebben: *Kárpáti Híradó*. 1944. április 16. 85. 4.

ciális struktúrában betöltött szerepének az átértékelése adja a helyzet kulcsát.² A negatív helyzetértékelést ugyancsak befolyásolta egyfajta trianoni déja vu. Az identitástudat számára ez jelentős negatív töltést adott. Az újabb elcsatolás a Trianon utáni érzést elevenítette fel, és a nemzeti hovatartozás érzését, az anyaországhoz való kötődést egyfajta bizonytalanság érzésévé transzformálta.

A szovjet katonai megszállás értékelését az 1939–1944 között kifejtett kommunistaellenes propaganda is befolyásolta. Az illegálisan működő kommunista szervezetek tevékenységét ellensúlyozandó a magyar kormány azokat a személyeket használta fel, akik 1940–1942 között Kárpátaljáról átszöktek a Szovjetunióba. Egy részüket a szovjet határőrök visszatoloncolták Kárpátaljára, majd a magyar belügyi szervek közreműködésével eljutottak a helyi falvak iskoláiba, ahol beszámoltak a Szovjetunióban szerzett „élményeikről”.³ Ezeken az „ismeretterjesztő” körutakon kívül a magyar belügyi szervek betiltották minden kommunista tartalmú röplap, karikatúra terjesztését. Tevékenységük elsősorban röplapkészítésre és -terjesztésre, agitációs és propagandafeladatok ellátására irányult, s elsősorban a hegyvidéki (szláv nyelvű) területeken volt sikeres. Ezzel tulajdonképpen jelentős mértékben megnehezítették az 1943-tól Kárpátalján tevékenykedő szovjet partizánok tevékenységét is. Az utóbbiak „hatékonysága” akkor növekedett meg jelentősen, amikor a Magyarországi Munkás Párt Külföldi Bizottságának közreműködésével speciális kiképzőtáborokban, célirányosan ideológiai tevékenységre magyar nemzetiségű partizánegységeket képeztek ki és vetettek be Kárpátalja magyar községeiben.⁴

A szovjet katonai megszállással egy időben folyt le Kárpátalján a Vörös Hadsereg SZMERS⁵ alakulatainak tisztogató akciója, amelynek célpontját főként a volt magyar közigazgatással kapcsolatba hozható tisztségviselők, előjárók elfogása és kivégzése jelentette a legtöbb esetben. A feketelistákat, amelyeken a magyar közigazgatás vezetői szerepeltek, az 1944 nyaratól Kárpátalján működő szovjet partizánok állították össze. Ezek alapján a SZMERS-különítmények a célszemélyek százait név- és lakcím alapján letartóztatták, s a visszaemlékezők szerint önbíráskodás keretei között egyszerűen kivégezték. Az 1944 novemberében összegyűjtött magyar politikai elit és a társadalmi élet permanens tagjait néhány kivételtől eltekintve 1945 elején, Ung-

² BALÁZS Sándor: *Identitástudatunk zavarai*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1995. 23.

³ BOTLIK József: *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997)*. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1997. 261–262.

⁴ Hadtörténelmi Levéltár. VIII. 134. A 165. sz. juzsai (talicai) antifasiszta iskola története 1943–1945. 20–23.

⁵ SZMERS (Szmerty szpionam, magyarul Halál a kémekre) a szovjet katonai kémelhárítás megnevezése.

váron kivégezték.⁶ Ezzel tulajdonképpen a kárpátaljai magyar közösség politikai elit nélkül maradt.

A szovjet katonai térfoglalás nyomán a 4. Ukrán Front katonai tanácsának rendeletére a kárpátaljai németeket és a magyar nemzetiségű hadköteles férfi lakosokat elhurcolták. A 4. Ukrán Front katonai tanácsa 1944. november 12-i ülésén operatív végrehajtásra jóváhagyta a 0036-os számú szigorúan titkos rendeletet. A kilenc pontból álló dokumentum a legfelsőbb katonai hadvezetés által jóváhagyott „kollektív bűnösség és büntetés elvének” kárpátaljai alkalmazását írta elő: „Számptalan településen katonaköteles magyar és német nemzetiségű személyek élnek, akiket csakúgy, mint az ellenség katonáit is, le kell tartóztatni és fogolytáborba küldeni!”⁷ Másnap, 1944. november 13-án kellett kihirdetni Kárpátalja valamennyi városában és községében a kiadott 0036. számú rendelethez mellékelt „A városparancsnokság 2. számú parancsát”. A magyar nyelven is kiadott plakát szövege így hangzott:

1. „Folyó évi november 14-től három napon belül jelentkezni kötelesek a legközelebbi városparancsnokságon mindazok a katonák és tisztek, akik a magyar és német hadsereg kötelékébe tartoztak és a felszabadított Kárpátalja területén maradtak.
Jelentkezni tartoznak a német és magyar nemzetiségű hadköteles egyének is 18 évtől 50 éves korig.
2. Ezen határidőn belül kötelesen ugyancsak jelentkezni mindazok, akik a magyar megszállás alatt Kárpátalján a rendőrség vagy csendőrség szolgálatában álltak.
3. Jelentkezni csak a városparancsnokságokon lehet naponként reggel 9-től este 7-ig. A jelentkezés utolsó napja 1944. évi november hó 16-ika.
4. Mindazok, akik a jelentkezésnek nem tesznek eleget, le lesznek tartóztatva és a haditörvényszék elé kerülnek. Városparancsnok.”⁸

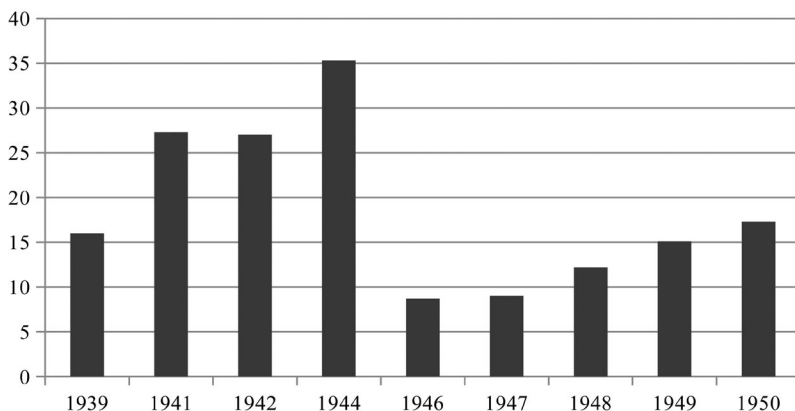
Az elhurcoltak pontos számát jelenleg még nem ismerjük, csak becslésekkel rendelkezünk, amelyek 30-40 ezer főt realizálnak.⁹ Ez leginkább a nemzetiségi arányokban okozott változásokat. A háború harcaiban és a GULÁG-táborokban meghalt férfiak aránya Kárpátalja etnikai összetételében is jelentős változásokat gerjesztett a magyarság szempontjából. Ennek hatására 1944 és 1946 között a magukat magyarnak vallók aránya 26%-kal csökkent a Szovjetunióhoz csatolt Kárpátalja területén.

⁶ DUPKA György: *A mi Golgotánk. A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben*. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2014. 29.

⁷ DUPKA i. m. 32.

⁸ DUPKA i. m. 33.

⁹ DUPKA i. m. 43-49. Lásd még. FEDINEC Csilla–VEGHES Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politikai, kultúra*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 251.

1. ábra. Kárpátalja etnikai összetételében a magyarság arányának változása 1939-1950 között (%-ban)¹⁰

A magyarság számbeli csökkenésében annak is szerepe volt, hogy a tisztogatási akció és az elhurcolás után nem merték megvallani ezt követően nemzetiségüket. A frusztrációt jelentős mértékben erősítette a pártsajtóban súlykolt negatív sztereotípiákat („magyar rabszolgatartó uralom”,¹¹ „a földbirtokos osztály ezeréves átkos uralma”¹²). Ezeket a negatív sztereotípiákat a helyi magyar lakosok a sajtótermékek olvasgatása során magukra vetítették. Szürke szemlélőjévé vált a helyi magyar közösség a környezetében végbemenő folyamatoknak. Emiatt a kisebbségi létformában élő személyek önkifejezése, cselekvése megbénult, mert a pártsajtóban a tapasztalataiktól eltérő víziók, utópiák és állapotok uralkodtak a korabeli kárpátaljai társadalomban, amelyeket a kommunista hatalom skizofrén módon még ráadásul demokratikusnak is aposztrofált.

II. SZOVJET ÁLLAMI PROPAGANDA

Kárpátalja lakosságát a történelmének szinte minden időszakában szegény népesség alkotta. A világpolitikai változások és a helyi hatásai következtében nem tudott kialakulni szilárdan a polgári alapokon nyugvó társadalmi berendezkedés. Az elsze-

¹⁰ SZABÓ László: *Kárpátaljai demográfiai adatok*. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1993. Lásd még. KOCIS Károly: *Kárpátalja mai területének etnikai térképe*. MTA Földtudományi Kutató Központ, Budapest, 2011.

¹¹ Akik régen képviselték a mi népünket. *Vörös Zászló*. 1947. 6. (119.) 2.

¹² A hatalmas szovjet nép hatalmas hadserege. *Vörös Zászló*. 1947. 18. (131.) 1.

gényedett, alacsonyabb társadalmi rétegekben az identitástudat leginkább érzelmi formában létezik.¹³Ezt használta ki a kommunista hatalom is, mindent átható propaganda-tevékenységével. Már a háború közepette megkezdődött az ideológiai munka a kárpátaljai magyarság körében. Ezt a Vörös Hadsereg speciális, kifejezetten erre a célra kiképzett Politikai Hivatala végezte. A Hivatal agitátorai a fronttal együtt haladtak, s mikor egy települést a Vörös Hadsereg megszállt, ott azonnal megszervezték a politikai tartalmú előadásait a kolhozosításról, a Szovjetunió Alkotmányáról és a Vörös Hadsereg „keresztény küldetéséről” Európában. Az előadásos agitációs módszert a háború után is használták az ideológiai munkában, azonban hatékonyságban nem vehette fel a versenyt a központilag ellenőrzött, rendszeresen megjelenő pártsajtóval.

A helyi magyar identitástudatra gyakorolt központi propaganda-tevékenység hatásként a három legfontosabb dolgot emelném ki: a hamis tudat kialakítását, a nemzeti emlékezet korlátozását és a külvilágtól való elszigetelést. Az új állami ünnepek tartalma és célja a központilag szorgalmazott szocializmus építését szolgálták.

Ugyanakkor a hatékonyság növelése érdekében a szovjet állam felhasználta a magyar nyelvűséget is. Egy példa: 1947. szeptember 4-én az Ukrán Kommunista Párt határozatot fogadott el, amely arról szólt, hogy a magyar és a román lakosság körében fokozni kell a tömegpolitikai munkát. Ennek értelmében kötelezték a kárpáti körzet járási pártbizottságait, hogy magyar nyelven rendszeresen rendezzenek magyar nyelvű politikai, tudományos és irodalmi előadásokat. Az Ukrán Kommunista Párt e határozatban 1947. szeptember 10-től október 1-ig propagandisták részére szemináriumok rendezését kezdeményezte, kötelezte továbbá a körzet kultúrfelvilágosító osztályát, hogy az olvasótermekben, kultúrházakban, klubokban rendezzenek olvasóesteket a magyar munkásöntudat érdekében magyar nyelven. Ezeken az olvasóesteken a szovjet írók és költők alkotásait fordították le a politikai agitátorok magyar nyelvre. Az Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottsága jóváhagyta, hogy a párt agitációs osztálya az ún. agitátor jegyzetfüzetet¹⁴ 2500 példányban havonta újranyomtassa. Ezen felül az UKP kezdeményezte, hogy Magyarországról Kárpátalja területére magyar nyelven írt irodalmi, marxista-leninista és politikai kiadványokat szállítsanak.¹⁵

¹³ BALÁZS i. m. 85.

¹⁴ Блокнот Агітатора

¹⁵ НОВІКОВ М.–СЛАВИК О.: *Радянське Закарпаття 1946–1958. Документи і матеріали*. Видавництво «Карпати», Ужгород, 1985. 81–83.

III. A PÁRTVEZETŐI MAGATARTÁS

A vezetésről alkotott szociálpszichológiai tézis szerint a vezetés célja a mások befolyásolása annak érdekében, hogy valamely problémára közös megoldást találjanak.¹⁶ Szintén szociálpszichológiai axióma, hogy nem mellékes a befolyásolást vezető személye sem. Van ennek jelentősége a kisebbségi helyzetbe került közösségekben is. Ha az adott pártfunkcionárius iránt nincs meg a kellő bizalom, és az nem rendelkezik kellő tapasztalattal a vezetés területén, akkor pusztán nyers kényszerítésről beszélhetünk.¹⁷ A kárpátaljai magyar kisebbség helyzetének ártértékelésében a kinevezett vezetőknek nagy szerep jutott úgy, hogy e személyek kinevezésében a helyi magyarság közvetlenül nem is vett részt. A „vezéregyeniségeket” pártselekciónal választották ki. A megfelelő káder kiválasztásához sok esetben elegendő volt pusztán a pártkönyv megléte, míg a szakmai rátermettség és az iskolázottság hosszú ideig nem tartoztak a figyelembe veendő tényezők közzé.¹⁸ A párt a hozzá hű személyeket többek között magas fizetéssel emelte ki az átlagemberek közül.

A magyar falvakban a kommunizmust megvalósítani törekvő partfunkcionáriusokat is komoly nyomás, ellenőrzés alatt tartotta a felsőbb vezetés. Szinte mindent beszótt a besúgók hálózata, amelynek jelentős szerepe volt a kárpátaljai magyar kisebbség napjainkban is tapasztalható megosztottságában. A kolhozelnököket, helyi pártvezetőket a tanács- és kolhozgyűléseken megfigyelték, és néha még komoly büntetésben is részesítették a besúgójelentést készítő javaslatára. A Beregszásztól hét kilométerre található, közel 100%-ban magyar lakosú Beregdéda község kolhozelnökétől egy besúgó 70 munkanap (két és fél hónap) levonását javasolta a felsőbb vezetésnek, mert a kolhozelnök nem tartja be a kolhoz alapszabályát, a jelentés szerzője ugyanis a kolhozban uralkodó állapotokat a kolhozt vezető elnök mulasztásának tekinti.¹⁹

Gyakori, hogy a körzeti vagy megyei pártsajtóban az adott helyi vezetők ellen lejárato sajtópropagandát is indított a párt, ezáltal tartva őket nyomás alatt a gyors szovjetizálás érdekében. Egyik eset során a munkácsi körzet pártbizottsága került a pártsajtóban pellengérre a mezei munkák elhanyagolása miatt,²⁰ egy másik esetben az Ukrán Kommunista Párt huszti körzetének titkárát rótták meg amiatt, hogy felületesen és pontatlanul tartották meg a pártgyűlést.²¹ Néha azért kerültek egyes ma-

¹⁶ CSEPELI György: *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 368.

¹⁷ BALÁZS Zoltán: *A politikai közösség*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 70.

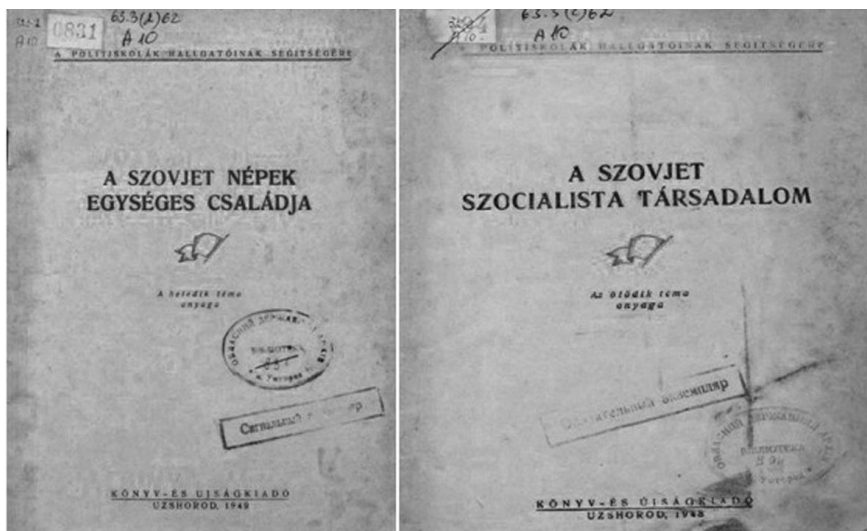
¹⁸ FEDINEC–VEGHES i. m. 219.

¹⁹ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL). Fond P-1156., op. 3., od. zb. 7.,4.

²⁰ HORECKI: Ahol irányítás helyett üléseznek. *Kárpáti Igaz Szó*. 1948. 68. 2.

²¹ KASZILOV Mihaj: Amikor a napirendet felülről diktálják... *Kárpáti Igaz Szó*. 1947. 136. 2.

gyar települések negatív elbírálás alá, mert nem tanúsítottak megfelelő buzgóságot az államkölcson jegyzésében.²² Néhány esetben a falu vezetője túlteljesítette még a párt elvárásait is: a beregdédai kommunista párttitkár például a 100%-ban magyar lakosú településre szláv lakosok betelepítését kérte, mivel a helyi magyarság nem volt fogékony a szocializmus eszméire.²³

2. ábra. Két kiadvány címlapja az ungvári Kárpáti Kiadó 1940-es évek végi terméséből

IV. A KOLHOZOSÍTÁS HATÁSA

A kényszerítő hatások miatt következtethetünk arra, hogy a magyar falu párttitkára minden módon törekedett egzisztenciáját védeni, és – kis hányadtól eltekintve – feltétel nélkül teljesítette a párt elvárásait. Ennek velejárója volt például az agresszív megnyilvánulás a kolhozosítás során, a kuláknak nyilvánított személyek lejáratása a nyilvánosság előtt. A kolhozosítás, mint „választható” mezőgazdasági módszer először Kárpátalján a Vörös Hadsereg Politikai Hivatalának agitátorai által végzett propaganda-előadásokon kerül szóba 1944 októberében.²⁴ 1944 előtt Kárpátalja

²² Folyik az államkölcsonjegyzés. *Vörös Zászló*. 1946. 37. (46.). 1.

²³ Körzeti kultúrunkások gyűlése Beregszászon. *Vörös Zászló*. 1946. 52. (61.) 2.; JÁSZIK József: Dedovo (Déda) a javulás útján. *Vörös Zászló*. 1946. 69.(73.) 2.

²⁴ ДОВГАНІЧ О.–ШЕКЕТА А.–ДЕЛЕГАН М.: *Возз'єднання. Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944–січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною*. Видавництво «Закарпаття», Ужгород, 2000. 93.

agrárjellegű vidék volt. A paraszti gazdálkodás az utolsó maradványa volt a magántulajdonnak a vidéken, amelynek mielőbbi felszámolása az államszocializmus számára egyre égetőbbé vált. A pártfunkcionáriusok kizárólag a kollektív gazdálkodást tartották választható útnak, amelyhez központi propagandájukban a falusi lakosság anyagi és szellemi fejlődését kötötték. A gyors kollektivizálás érdekében minden eszközt felhasználtak: agitációt, káderek betelepítését, igazságtalan adóztatást azokkal szemben, akik nem akarnak belépni a kolhozba. Ennek eredményeként gyorsan növekedett a kolhozok száma: 1946-ban még csak két kolhoz volt Kárpátalján, 1950-ben 532, majd rövidesen elérték a 100%-ot.²⁵

A magyar kisebbség az 1946-tól kezdődő kolhozosítás során olyan eszközöket és vagyont (ló, ökör, ólak stb.) vesztett el, amelyeket több generáció során gyűjtött össze. A kollektivizálást nagymértékben segítette a még érezhető terror légköre, az állami propaganda miatt fokozódó elszigetelődése a magyar közösségnek a többségtől, a politikai elit hiánya, amelyek együttes hatása miatt nem tudott megszerveződni saját védelme érdekében a kisebbségbe kerülő magyarság. Az állami kézben lévő nyomtatott sajtót is hatásos módon használta fel a szovjet hatalom a kolhozosítás során. A gazdasági tőke elvétele a kisebbségi lét felszámolásának egyik lépcsőfoka,²⁶ s egyfajta marginalizálása²⁷ volt a kárpátaljai magyar közösségeknek.

A marginalizáció a szociálpszichológiában egyet jelent a közösség asszimilációjával. Ennek az asszimilációs folyamatnak azonban két jól megkülönböztethető típusa különíthető el: beletörődés és lázadás.²⁸ A kárpátaljai magyar kisebbség a lehetőségeihez mérten és a maga módján egyfajta „lázdó” ellenállást tanúsított a kolhozosítás során 1947–1950 között, abban a stádiumban, amikor e gazdálkodási típus bevezetésében semmi ellenmondást nem tűrt meg a kommunista hatalom. Néhány magyar közösség azonban megtalálta annak a módját, hogy kifejezze nemtetszését a kollektív munkával kapcsolatban, így egyes esetekben például tömegesen nem jelentek meg a kiosztott földterület megművelésén.²⁹ Ezeket a tulajdonképpeni passzív ellenállás elemeit a szovjet pártállam „kapitalista csökevényeknek,” „kulákelemeknek” nevezte a pártsajtó lapjain, sőt, egyes esetekben kifejezetten a magyar közösséget nevezték a kollektív gazdálkodás útjában álló legfőbb problémának.

1948 elején a berehovói (beregzászi) körzet megtartotta első pártkonferenciáját. Ezen felszólalt Duhanec párttitkár 218 személy előtt. Beszédének egy részlete kitért a berehovói körzetben tapasztalt kolhozosítási problémákra. A berehovói körzetben

²⁵ FEDINEC–VEHES i. m. 274.

²⁶ CSEPELI i. m. 508–509.

²⁷ Almássy Ágnes (szerk.): *Pszichológiai lexikon*. Helikon Kiadó, Szekszárd, 2007. 263.

²⁸ BALÁZS i. m. 186–187.

²⁹ KTÁL Fond P-1156., op. 3., od. zb.7.,6–7.

ugyanis 1948-ban még voltak olyan magyar (például: Beregdéda, Gát) települések, ahol e gazdálkodási típus megszervezése egy helyben ált. Duhanec titkár úr így jellemezte ezt az állapotot a beszédében: „Itt még csak alig harmadik éve építjük a szocializmust, és az ellenség – bármilyen formában is, de – igyekszik megakadályozni a szocializmus sikeres felépítését, mindenekelőtt a mezőgazdaság kollektivizálását. A szovjet hadsereg által megsemmisített fasiszta uralom itt frissebb, mélyebb nyomokat hagyott, a kapitalizmus csökevényei nagyobb mértékben befolyásolták itt a szocialista társadalom építését. A másik körülmény pedig az, hogy itt magyar nemzetiségű dolgozók élnek, ezért itt nehezebbek a propagandamunka feltételei.”³⁰

A magyar települések e lázadó viselkedésére a területi pártszervezetek több intézkedéssel válaszoltak. Elsősorban fokozták az ukrán és orosz betelepítéseket, a kulákpereket, valamint a makacs gazdák nagy részét 1947-től donbászi munkaszolgálatra küldték. Ezek mellett lejárató sajtópropagandát indítottak a rebellis magyar falvakkal szemben. „Szavak helyett tettekre van szükség. Nem tűrhető, hogy egyes elvtársak, pártkönyvvél a zsebükben, tétlenül nézik a kulákelemek propagandáját és hogy a kezdeményező csoportok egy helyben topognak, mint Gáton és Dédában.”³¹

Ezzel a lázadó magatartásával a magyar közösség több eredményt is elért. Először is megcáfolta azt a szociálpszichológiai tézist, hogy a kisebbségi közösség marginalizálása egyenlő hosszú távon a közösség asszimilációjával. Ez a magyar kisebbség esetében nem így történt, hisz a falusi és városi lakosság közül a magyar asszimilálódott a legkevésbé, 1989-ben a magyarok 0,6%-a tartotta anyanyelvének az orosz, míg a 2%-a az ukránt.³²

A másik eredménye e magatartásnak, hogy a magyar nyelv használatának új lehetőségeket teremtett. A magyar nyelv használata azonban részlegesnek volt mondható. 1944 után következő években az orosz nyelv fokozatosan privilegizált helyzetbe kerül a hivatalos ügyintézésben. Ezzel szemben a kisebbségi nyelvek „egyenlősége” csak a propaganda szintjén valósult meg, vagy például az 1946-os választások során, amikor a szavazócédulák 19%-át magyar nyelven állították ki Kárpátalján.³³ Végso soron pedig a kolhozosítással szemben kifejtett „passzív ellenállás” túlélési törekvés is lehetett.

³⁰ CSANÁDI György: *Sorsfordító évek sodrásában*. Poliprint, Ungvár, 2004. 200.

³¹ A falu szocialista átalakulásáért. *Kárpáti Igaz Szó*. 1948. 31. 3.

³² FEDINEC–VEHES i. m. 259.

³³ CSERNICKÓ István: *Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*. Gondolat Kiadó, Budapest. 2013. 212–235.

V. A MAGYAR NYELVŰ OKTATÁS HELYZETE

Az oktatás jelentősége a nemzeti identitás szempontjából megkérdőjelezhetetlen. Az oktatással minden kisebbség saját „elitjét”, intelligenciáját neveli ki. Különösen fontos ennek a jelentősége, ha egy olyan kisebbségről van szó, amelynek politikai elitjét lefejezték.

A magyar nyelvű oktatás helyzetében jelentős változások mentek végbe 1944–1950 között. A terület megszállása után az irányításért a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának oktatásügyi bizottsága felelt.³⁴ Az elfogadott dekrétumok kimondták, hogy a tanárok haladéktalanul kezdjék meg az oktatást, minden tanintézetben össze kell gyűjteni minden tankönyvet, térképet, illusztrációt, amelyek idegen nyelven íródtak, és nem utolsó sorban el kell távolítani mindazokat a pedagógusokat, akik elárulták a népet és a megszállóknak szolgáltak.³⁵

A magyar nyelvű iskolahálózat e kezdeti intézkedések után jelentős átalakuláson ment át.³⁶ A magyar nyelven folytatott középiskolai képzés lehetősége ebben az időszakban megszűnt. A magyar nyelvű középiskola hiányán kívül az anyanyelvű felsőfokú képzés sem létezett a területen ebben az időszakban.

Sajnos az oktatás színvonalának tényleges fejlődésébe beleszólt a területen tapasztalható jelentős elszegényedés is. 1946–1947 folyamán általánossá vált, hogy az iskolások a családok rossz anyagi helyzete miatt nem tudtak megfelelő lábbelit, ruházatot vásárolni. Ezen a helyzeten kívánt változtatni 1947-ben Dudnik közoktatásügyi miniszter, aki bejelentette, hogy 60 ezer pár lábbelit utal ki a körzet megsegítésére, azonban ezeket elsősorban az ukrán iskolák kapták meg. Több magyar településen csak úgy tudtak segíteni ezen az áldatlan állapoton, hogy ruhát és olcsón előállított cipőt osztottak. Az 1947-es tanév végére a beiskolázottság aránya a magyar lakosság körében igen alacsony volt Kárpátalján.³⁷

VI. ÖSSZEFOGLALÁS

A kárpátaljai magyarság identitástudatát az 1944–1953 közötti időszak jelentős mértékben próbára tette. A mindent átfogó szovjetizálás hatásaként a magyar közösség kollektív identitástudata meggyengült, lehetőségei egyre inkább beszűkültek. 1944

³⁴ FEDINEC Csilla: A rendszerváltás Kárpátalja oktatásügyében 1944–1945-ben. *Pánsíp*. 1997. 3. 32.

³⁵ FEDINEC, 1999 i. m.

³⁶ FEDINEC Csilla: *Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből (1938–1991)*. Nemzeti Hungarológiai Központ, Budapest, 1999. 54–55.

³⁷ FEDINEC, 1997 i. m. 48.

végén a terület berendezkedésének szovjet mintára történő átalakítása terrorral kezdődött. A terror hatására fokozatosan eluralkodott a félelem és a frusztráció. Az 1946-tól kezdődő kolhozosítás, amely a több generáció alatt összegyűjtött vagyonától is megfosztotta az amúgy is jelentős mértékben elszegényedett magyar lakosságot, teljessé tette a kétségbeesést és kiszolgáltatottság érzését. A magyar kisebbség Kárpátalján politikailag és gazdaságilag jelentősen marginalizálódott. Mindezek hatására azonban a kárpátaljai magyar közösség nem asszimilálódott, hanem a bezárkózás állapota alakult ki. Az asszimilációs folyamatokat jelentős mértékben hátráltatta, hogy az elhúzódó kolhozosítással összefüggésben a központi hatalom az agitációs és propagandatevékenységek során engedélyezte a magyar falvakban a magyar nyelv részleges használatát.

KÁRPÁTALJAI MAGYAROK ÉS NÉMETEK A SZOVJETUNÍÓ HADIFOGOLY- ÉS MUNKATÁBORAIBAN (1944–1949)

A második világháború végére nyilvánvalóvá váló szovjet igény következtében Kárpátalja a szovjet birodalom részét képező területté vált. 1944 végén meg is kezdődött a szovjet típusú rendszer kiépítése a térségben, melynek legtragikusabb eleme a 18-50 év közötti magyar és német nemzetiségű polgári lakosságnak mint háborús bűnösöknek szovjet hadifogoly- és munkatáborokba történő szállítása, amely intézkedés málenkij robotként került a köztudatba és vált ismertté.

1944. november 12-én ülésezett a Kárpátalját megszálló 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa, ahol meghozták az akkor még szigorúan titkos 0036. számú parancsot: „Össze kell írni mindazokat a 18-50 éves korú német és magyar nemzetiségű hadköteles személyeket, akik jelenleg a felszabadított Kárpátontúli Ukrajna területén élnek [...] A katonai parancsnokok a jegyzékbe vételkor kötelesek az érintettek tudomására hozni, hogy november 18-án ismét kötelesek megjelenni [...] A felszabadított Kárpátontúli Ukrajna területén élő személyeket külön osztagokban, listák szerint, konvoj alatt hadifogoly-gyűjtőhelyre kell irányítani.”¹

Másnap, november 13-án megjelent a „Városparancsnokság 2. számú parancsa” jelzetű falragasz, amely minden településen hirdette a 18-50 év közötti magyar és német nemzetiségű férfilakosság jelentkezési kötelezettségét. A parancs tartalmazta továbbá azt is, hogy abban az esetben, ha valaki nem tesz eleget a jelentkezési kötelezettségnek, akkor haditörvényszék elé kerül. A jelentkezés utolsó napjaként a hatóságok november 16-át jelölték meg. A falragaszokon kívül a települések többségében a kisbíró is kihirdette a jelentkezésre kötelező parancsot. Több visszaemlékező elmondása szerint a parancs reggeltől estig minden nap ki lett dobolva, több esetben

¹ Центральный государственный архив Советской Армии (a Vörös Hadsereg Központi állami Levéltára, a továbbiakban ЦГАСА), Ф. 32885., Оп. 1., Спр. 243. 35–37. Közli: Закарпатські угорці і німці... Упорядник. О. М. Корсун. 2012. 164–165. – DUPKA Gy.–KORSZUN A. 1995. 33. Русский Государственный Военный Архив (Oroszországi Állami Katonai Levéltár, a továbbiakban РГВА), Ф. 32885, Оп. 1., Д.243. 35–37. Közli: DUPKA. 2012. 83. A parancs szövegét idézi: DUPKA GYÖRGY: *Egyetlen bűnük magyarságuk volt*. Patent–Intermix, Ungvár–Budapest, 1993. 1–5.

pedig még azt is közhírré tették, hogy annak a személynek, aki a kijelölt korhatárok közé tartozik, és nem jelentkezik, felkoncolják a családját.²

A különböző településeken kijelölt gyűjtőhelyeken történt meg az emberek nemzetiség szerinti szétválogatása: akik ukránnak, ruszinnak vagy szlováknak vallották magukat, azokat hazaengedték, a magyar és német nemzetiségűeket pedig továbbra is fogva tartották. Mind a túlélők állítása szerint, mind a témával foglalkozó szakirodalom alapján állíthatjuk, hogy a Kárpátaljáról történő elhurcolások elsődleges oka az etnikai tisztogatás a magyar és a német nemzetiségű lakosság eltávolítása céljából, melyhez a sztálini rezsim számára megfelelő ideológiai alapot szolgáltatott a kollektív bűnösség elve.

Az elhurcolások etnikai jellegét támasztja alá a deportálás etnikai-vallási összefüggéseinek a vizsgálata. Több adatközlő elmondása alapján ugyanis a görög katolikusok által is lakott falvakban a málenkij robot úgy jelenik meg, mint kizárólag a reformátusokat és a római katolikusokat érintő megtorlás, ugyanis a szovjet megszálló erők – nem tudván, hogy a területen él magyar nemzetiségű görög katolikus közösség – a görög katolikusokat automatikusan ukrán vagy ruszin nemzetiségűnek hitték, így ők megmenekültek a deportálások elől: „Mert ugye ’45-ben, mikor bejöttek az oroszok, elvitték a magyarokat a lágerbe. Görög katolikusokat nem vittek senkit. És egy görög katolikus nem ment, Karácsfalváról senki. Innen, Újlakról se ment egy görög katolikus se. Csak a magyarokat vitték a lágerbe, a reformátust, katolikusokat, mert az magyarul [...] De itt akkor még a vallás is bejátszott abba, hogy ha görög katolikus, tehát ukrán. Tehát ha ukrán, akkor nem ellenség. Akkor nem kell bántani. Tehát ha nem magyar, akkor [...] De ha magyar, akkor vitték.”³ Egy 1924-ben született, a lágert megjárt túlélő visszaemlékezése is a fenti állításokat támasztja alá: „Az oroszok [...] az oroszok bejöttek, akkor vitték el a magyarokat. Görög katolikust nem bántottak, csak a római katolikust, reformátust. Ezeket vitték.”⁴

A visszaemlékezéseket támasztja alá az Ideiglenes Kormány miniszterelnökének, Dálnoki Miklós Bélának 1945. január 7-én írt levele: „Bereg vármegyéből magyar férfiakat vittek el közel két hónappal ezelőtt munkaszolgálatra. Beregszász városából és a szomszédos községekből, melyek a trianoni szerződés értelmében Csehszlovákiához tartoznak, november 19-én elvitték a 18-50 év közötti magyaro-

² Nagy András (szül. 1925), beregszászi, málenkij robotra deportált túlélő visszaemlékezése. Az interjú 2006-ban készült, teljes szövege és hanganyaga megtalálható a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetében. (A továbbiakban Nagy A., 2006.)

³ 1936-ban született adatközlő visszaemlékezése. Közli: MOLNÁR D. Erzsébet. A szovjet rendszer kiépítésének korszaka a kárpátaljai magyarság kollektív emlékezetében. *Mediárium. Kommunikáció – Egyház – Társadalom*, V. évfolyam, 3. szám, 2011. 48.

⁴ 1924-ben született túlélő visszaemlékezése. Közli: MOLNÁR D. E. 2011. 48.

kat. Ugyancsak elvitték Bereg vármegye trianoni területéről, a Beregszász–Vásárosnamény műúttól keletre eső községekből november 21-én a 18-50 év közötti férfiakat. Ez utóbbiak közül a papokat, ruszinokat, cigányokat, zsidó és görög katolikus vallásúakat visszaküldték Beregszászból a családjukhoz.”⁵

A visszaemlékezők elmondása alapján felállított hipotézis, miszerint a görög katolikusok mentesültek 1944 novemberében az elhurcolások elől – amire Dálnoki Miklós Béla levelében is utalást találunk –, az ún. korreláció-számítással nyerhet bizonyítást, vagy cáfolható meg. A Pearson-féle korrelációs analízis – melyre érdemes az alábbiakban bővebben kitérni – két független változó összehasonlítására ad lehetőséget, illetve annak a vizsgálatára, hogy az egyik változó változása hatással van-e a másik változóra. Akkor beszélünk korrelációs kapcsolatról az x és y véletlen változók között, ha vagy kis x értékekhez kis y értékek, nagy x értékekhez nagy y értékek (pozitív kapcsolat), vagy pedig kis x értékekhez nagy y értékek és nagy x értékekhez kis y értékek (negatív kapcsolat) tartoznak.⁶

Esetünkben az egyik változó az 1945-ben összeállított, sztálini munkatáborokban raboskodó személyek számára vonatkozó adatsor települési bontásban, mely 28 098 nevet tartalmaz.⁷ Ismerjük továbbá az 1941-es népszámlálás településenkénti bontású vallási és nemzetiségi adatsorait. Ha a települések népességszámából kivonjuk az 1944. május-júniusában elhurcolt zsidó lakosságot, akkor meg tudjuk becsülni az egyes települések tényleges lakosságszámát, illetve vallási összetételét az 1941-es adatok alapján. A férfi-nő arány országos mutatója 49-51%, így a települések férfilakosságát is meg tudjuk becsülni, ami alapján kiszámolhatjuk a táborokban lévő férfiak arányát is.⁸

Ezen adatok birtokában lehetőségünk van megvizsgálni, hogy van-e összefüggés az egyes települések vallási felekezeteinek aránya és az adott településről elhurcoltak aránya között. Az atrocitások elsősorban a magyar és német lakosságot érintették. Ám a görög katolikus vallás a német lakosságra nem volt jellemző, a ruszin lakoságon kívül a magyarok voltak e hit követői. Hogy biztosak legyünk benne, hogy

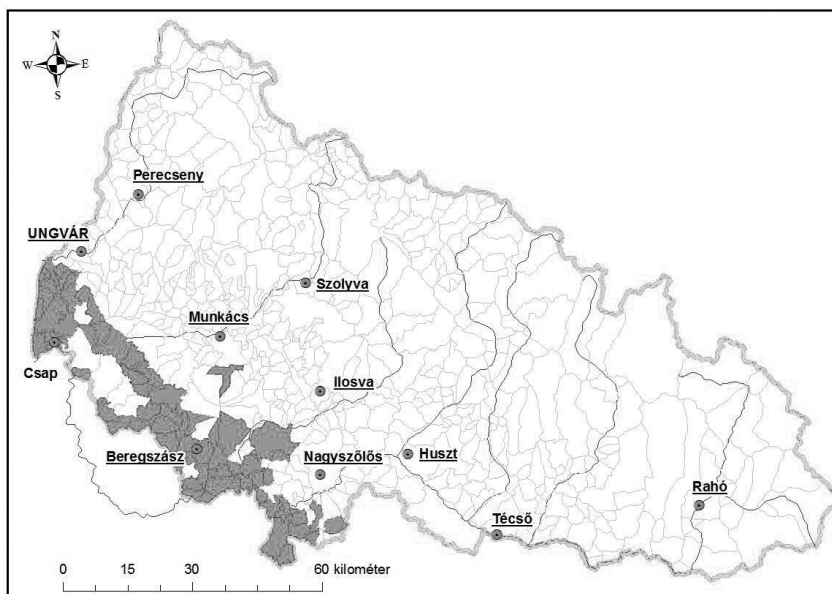
⁵ Szűcs László (szerk.). *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23. – 1945. november 15.* INK minisztertanácsi jegyzőkönyvei, Budapest, 1997. 149.

⁶ A korrelációs kapcsolat erősségét – intervallumskála esetén – számszerűen a Pearson-féle korrelációs együtthatóval szokták mérni, amit $r(x,y)$ -nal jelölünk. $-1 \leq r(x,y) \leq 1$. A 0 körüli érték gyenge, -1-hez vagy 1-hez közeli érték erős negatív, illetve pozitív korrelációs kapcsolatot jelez. Nem szabad részátlagokra használni, mert a kiejtett bizonytalanságok miatt a valóságosnál erősebb összefüggést mutathat.

⁷ Kárpátaljai Állami Levéltár (továbbiakban KÁL), F.P. 14., op. 1., od. zb. 216–232.

⁸ A DEGOB-jegyzőkönyvek túlélőinek nemek szerinti megoszlása. Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság honlapja. <http://www.degob.hu/index.php?showarticle=2> (2015. február 20.)

a görög katolikus gyülekezetet a településen magyarok alkotják, csupán azokat a magyar településeket vizsgáltuk meg, ahol az 1941-es népszámlálás adatai alapján a magyar anyanyelvűek aránya meghaladja a 90%-ot (1. ábra). Ennek a kritériumnak 70 település felelt meg, melyek kivétel nélkül Kárpátalja alföldi részén találhatók. A vizsgált minta vallási összetételét illetően a reformátusok alkotják a legnagyobb számú vallási közösséget, a minta 60%-át. A görög katolikusok 23%, a római katolikusok 15%, egyéb 2%.

1. ábra. A több mint 90%-os magyarsággal rendelkező települések Kárpátalján 1941-ben. Szerkesztette MOLNÁR D. Erzsébet–MOLNÁR D. István. Forrás: *Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941)*. KSH, Budapest, 1996.

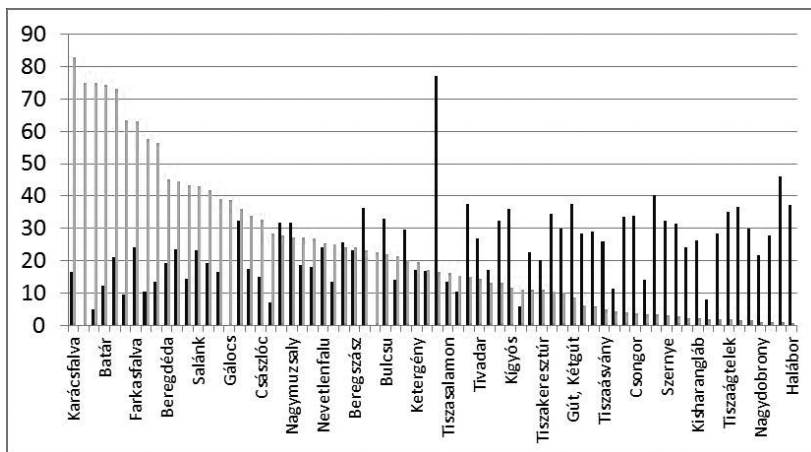
A Pearson-féle korrelációs elemzés csak akkor alkalmazható, ha a normális eloszlástól nem különbözik szignifikánsan az adatsorunk. Első lépésben normalitásvizsgálatot végzünk. A vizsgálatot a Kolmogorov–Szmirnov-próbával hajtottuk végre.⁹ A vizs-

⁹ BOLLA Marianna–KRÁMLI András: *Statisztikai következtetések elmélete*. Typotex Kiadó, Budapest, 2005. 183. A Kolmogorov–Szmirnov próba egy statisztikai teszt, ami a nem-paraméteres próbák közé tartozik. A teszt két minta eloszlásának összehasonlítására alkalmas. Egymintás t-próbát vizsgálunk vele a tapasztalati és az elméleti eloszlásfüggvény eltéréseinek maximuma alapján. Alkalmas arra, hogy két valószínűségi változó eloszlását összehasonlítsuk, vagy ellenőrizzük, hogy egy valószínűségi változónak csakugyan az az eloszlása, amit feltételeztünk.

gálatokat az SPSS statisztikai szoftverrel hajtottuk végre, mely alkalmas bonyolultabb matematikai és statisztikai számítások elvégzésére.¹⁰

Az összevetendő adatsorok (elhurcolt férfiak aránya, görög katolikusok aránya, reformátusok aránya, római katolikusok aránya) közül a római katolikus arány szignifikánsan különbözött a normálistól, így a Pearson-féle korreláció nem alkalmazható erre az esetre. A görög katolikusok, a reformátusok és az elhurcolt férfiak szignifikánsan nem különböztek a normális eloszlástól, így alkalmazhatónak ítéltük a Pearson-féle korrelációt. A korrelációs együtthatók egybehangzóan szignifikáns összefüggést jeleztek a református vallásúak aránya és az elhurcoltak aránya között a magyarlakta településeken, az érték 0,430. Ami nem meglepő, hiszen a magyarok többsége református vallású volt, illetve, aki református volt, az szinte biztosan magyar is volt.

A görög katolikus vallású és az elhurcoltak aránya közötti összefüggések vizsgálatakor a magyarlakta településeken negatív korreláció, -0,447 mutatkozott (2. ábra).

2. ábra. A lágerekben raboskodó férfiak aránya (feketével) és a településen élő görög katolikusok aránya (narancssárgával) százalékban. Szerkesztette Molnár D.

Erzsébet. Forrás: *Kárpátalja településeinek vallási adatai (1880–1941)*.

KSH Budapest, 2000. KÁL, F.P.14, op. 1., od. zb. 216–232.

Ezek szerint minél magasabb volt a görög katolikus hívek aránya, annál kisebb mértékű a sztálini lágerekben tartózkodók aránya a településről, ami alátámasztja azt a visszaemlékezők által közölt információt, miszerint ha valaki görög katolikus vallásúnak vallotta magát, akkor nem vitték el.

¹⁰ FALUS Iván–OLLÉ János: *Statisztikai módszerek pedagógusok számára*. Okker Kiadó, Budapest, 2000. 372.

Ez a tény is az elhurcolások etnikai jellegét támasztja alá, ugyanis a Kárpátaljára érkező szovjet megszálló erők nem voltak tisztában a terület nemzetiségi összetételével, így azzal sem, hogy a régióban létezik magyar nemzetiségű görög katolikus közösség, akiket – automatikusan szlávoknak tudva be – nem hurcoltak el.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy minden településen így folyt a munkaképes férfilakosság begyűjtése. Így léteznek az általános tendencián kívüli esetek, amikor például az összegyűjtésben vagy részt vett egy helybeli, a szovjet hatóságoknak segédkező, terepismerettel rendelkező lakos, vagy pedig egyszerűen rákérdeztek a nemzetiségre, amit önbevallás útján állapítottak meg, és a magukat magyarnak vallók – görög katolikusságuk ellenére – szintén a deportálandók közé kerültek. A terület magyar jellegének a megváltoztatása, a magyar etnikum gyengítése, megfélemlítése mint a deportálások egyik oka megjelenik az egyik újabban napvilágot látott, Kárpátalja történetét feldolgozó munkában is.¹¹

Ismeretes, hogy az 1944. november 13-án megjelenő, málénkij robotra felszólító parancs Kárpátalján a 18-50 év közötti magyar és sváb nemzetiségű férfilakosságot kötelezte jelentkezni a legközelebbi szovjet katonai parancsnokságon. A rendelkezésre álló adatok szerint azonban a hatóságok a kijelölt életkorú személyeken túl – a korhatárt figyelmen kívül hagyva – vittek 18. életévüket be nem töltött fiatalokúakat, gyermekeket és 50 éven felüli személyeket is. A legidősebb beregszászi elhurcolt például 1868-ban született, ami azt jelenti, hogy 1944-ben 76 éves volt.¹²

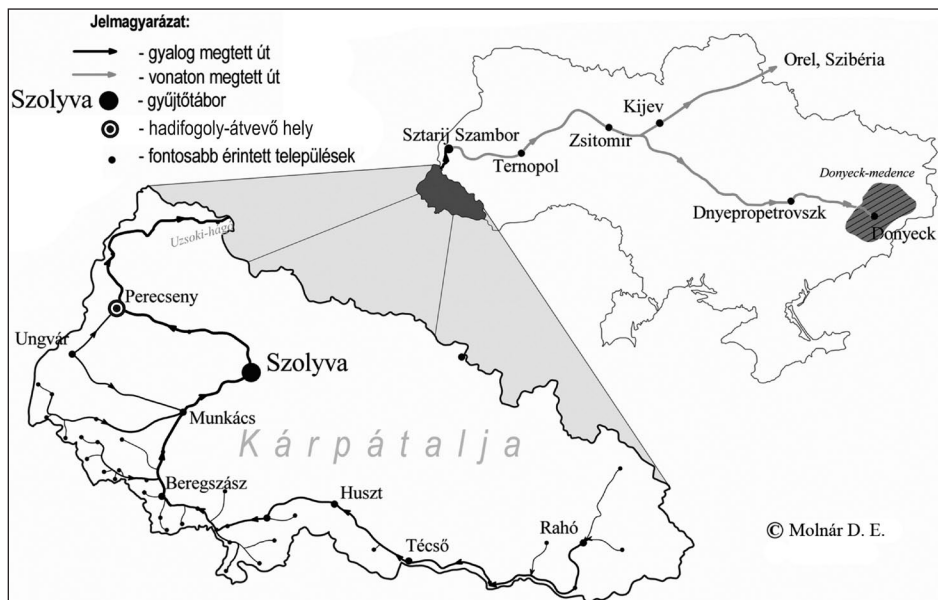
Miután a legközelebbi városparancsnokságon a környező településekről összegyűjtötték az embereket, szigorú, fegyveres katonai kísérettel gyalog indították őket útnak a szolyvai gyűjtő- és elosztótáborba (3. ábra).

Az éjszakákat istállóknak vagy egyéb fűtetlen épületekben töltötték, illetve az is előfordult, hogy a szabad ég alatt éjszakáztak a novemberi hidegben. Sokan már betegen, lázasan, kimerülten értek Szolyvára. Beregújfalu református lelkésze például a következőket írja jelentésében: „majdnem 200 ref. férfit vittek el a szolyvai kaszárnyában alakított fogolytáborba. Közülük egy már Nagyberegen összeesett és halva hozták haza. Ezt a testvérünket a nagyberegi állomásparancsnokság szigorú utasítására minden tisztesség s harangszó nélkül temettük el a néma Miatyánk elmondásával. Az elhurcoltak közül többen betegen jöttek haza, akik közül betegségébe kettő elhalt, 3 halottat Szolyváról hoztak haza, hármat pedig ott földeltek el.”¹³

¹¹ STARK Tamás: „Budapest felé fordultak védelemért...” FEDINEC Csilla–VEHES Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919-2009*. Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 251.

¹² Список громадян м. Берегово, перебуваючих у таборах військовополонених та робочих таборах. KÁL, F.14., op.1., od.zb. 216. 12.

¹³ Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégiumi Levéltár (továbbiakban TREKL), 4300/32–1944.

3. ábra. A deportálások útvonala.

Szerkesztette MOLNÁR D. Erzsébet–MOLNÁR D. ISTVÁN

A szolymai gyűjtőtábort a szovjet hatóságok építették ki a magyar honvédség korábbi kaszárnyájából, és annak a lágerrendszernek lett a része, melynek központja Sztarij Szamborban működött.¹⁴ „Az épületeket, a téglaházakat a parancsnokság tisztjei, az alkalmazottak foglalták el [...] A foglyokat bűzös istállóknak helyezték el, ahol levegő is alig volt.”¹⁵

Szolymai tartózkodásuk alatt különböző munkára vitték ki a foglyokat: hídépítésre, vasútépítésre, fahordásra stb. A hideg, az éhezés és a járványos megbetegedések miatt a legyengült foglyok tömegével haltak meg. A fogva tartás embertelen körülményei miatt egyes vélemények szerint itt pusztult el a legtöbb kárpátaljai magyar.¹⁶

A szolymai megpróbáltatásokat túlélte deportáltaknak további nehézségekkel kellett szembenézni: Szolymáról tovább hajtották őket, keresztül az Uzsoki-hágón, egészen Sztarij Szamborig, vagy Novij Szamborig, ahol marhaszállító vagonokba zsúfolva továbbszállították őket a Szovjetunió különböző lágereibe.

¹⁴ BOTLIK József: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II. A Magyarországhoz történt visszatérés után 1939–1945*. A Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Nyíregyháza, 2005. 250.

¹⁵ NAGY Jenő: *Megaláztatásban*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 1992. 12.

¹⁶ BOTLIK József–DUPKA György: *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991*. Mandátum–Universum, 1991. 55.

A Szolyváról gyalogmenetben hajtott, útközben egy-egy állomáson tovább dolgoztatott foglyok sorsát tovább nehezítette, hogy a szovjet katonák elvették a foglyok jó állapotban lévő lábbelijét, felsőruházatát.

A túlélők elmondása alapján a deportálás egyik legnehezebben elviselhető momentuma a marha- vagy teherszállító vagonokban történő utaztatásuk volt. A több napig vagy hétig tartó szállítás után az életben maradtak megérkeztek a célállomáshoz a Szovjetunió különböző lágereibe, és a deportáltak számára megkezdődött a lágerélet. A kárpátaljai magyar és német nemzetiségű deportáltak a Szovjetunió GUPVI-táboraiiba kerültek, s javarészt a birodalom európai térfelén létrehozott lágerrendszer valamelyik táborában raboskodtak.

A kárpátaljai németiség deportálásának részletezése előtt meg kell említenünk, hogy az 1941-es népszámlálási adatok szerint a német nemzetiségű lakosság száma Kárpátalján 13 222 fő volt.¹⁷ Egyes források szerint ez a szám 1946-ra 10 600 főre csökkent.¹⁸ Más kútfők ettől lényegesen kevesebbre, mindössze 2338 főre teszik a régióban megmaradt németiség számát.¹⁹ A német etnikum fogyatkozásának egyik oka volt, hogy 1944 őszére, a Vörös Hadsereg bejövetele előtt egy részük elhagyta Kárpátalja területét. A német lakosság számbeli csökkenésének másik oka a szovjetek által irányított deportálási hullámok voltak.

A kárpátaljai németiség deportálásának első szakasza az 1944. november 13-i 0036. számú parancs értelmében a 18-50 év közötti férfilakosságra vonatkozott, őket ugyanolyan körülmények között gyűjtötték össze, ahogy azt az előző alfejezetben a magyar nemzetiségű férfiak esetében már tárgyaltuk.

A deportálás első hullámának keretében lefolytatott összegyűjtési akciók egészen 1944 decemberének közepéig eltartottak. December 15-én például a 88. határőr ezred parancsnoka a 10/00545. számú jelentésben arról számol be Fagyeyev vezérőrnagynak, hogy bár a körzetben az előzetes számítások alapján összesen 577 személylyel számoltak, tevékenységük eredményeképpen 292 főt gyűjtöttek össze 18-50 év között. Ugyanakkor a jelentés tartalmazza, hogy az említett körzetekben elfogtak további 181, a regisztráció elől elbújt magyar nemzetiségű személyt is.²⁰

¹⁷ MOLNÁR József–MOLNÁR D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa, PoliPrint, Beregszász, 2005. 18.

¹⁸ KOCIS Károly: *Kárpátalja mai területének etnikai térképe*. Magyar Tudományos Akadémia, Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2001.

¹⁹ Закарпаття в етнополітичному вимірі. Левенець Ю. (гол. ред. кол.) Національна Академія Наук України – Інститут політичних і етнонаціональних Досліджень імені І.Ф. Кураса, Київ, 2008. 648.

²⁰ РГВА, Ф. 32885., Оп.1., Спр. 234., 63. Közli: Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 pp. Архівні документи і матеріали. Упорядник – Корсун О. М.

A kárpátaljai német etnikumot ért második deportálási hullám azoknak az elhurcolásoknak a keretében zajlottak, amelyek a Szovjetunió Állambiztonsági Bizottságának 7161. számú parancsa alapján a Kelet-Közép-Európában élő németiség egészét érintették. Ahogy arról már az első fejezetben bővebben szoltunk, a szovjet vezetés 1944. december közepén rendelte el a Vörös Hadsereg által „felszabadított” európai területek német etnikumú lakosainak nyilvántartásba vételét azzal a szándékkal, hogy – a Szovjetunió világháború utáni munkaerő-szükségletére hivatkozva – munkatáborokba vigyék a német nemzetiségű, munkaképes lakosokat. További indokként szerepelt az a vád, hogy a „németek ellenségesen viszonyulnak a Vörös Hadsereghez, és ellene kémfelderítő munkát folytatnak.”²¹

1944. december 16-án a németiség összegyűjtése tervezetének kidolgozásával megbízott Berija benyújtotta Sztálinnak a Románia, Bulgária, Jugoszlávia, Csehszlovákia és Magyarország területén élő 17-45 év közötti német nemzetiségű férfiak és 18-30 év közötti német nemzetiségű nők internálásának ütemtervét.²² Másnap, december 17-én a rendelet Csehszlovákiára vonatkozó kivonatát megkapta a kárpátaljai területet is megszálló 4. Ukrán Front parancsnoka, Petrov tábornok, akit utasítottak, hogy mint a front parancsnoka, rendelkezzen a németek mozgósításáról.²³ Az NKVD feladata volt a gyűjtőtáborok megszervezése, a mozgósítottak befogadása, a menetoszlopok kialakítása és útnak indítása, illetve az út közbeni őrzés biztosítása.

Figyelemre méltó a határozatnak az a pontja, amely engedélyezte, hogy a németek összesen 200 kg meleg ruhát, fehérneműt, ágyneműt, edényt és 15 napra elegendő élelmiszert vigyenek magukkal. Ennek a valószínűsíthető oka a magas halálozási arány volt a korábbi elhurcolások folyamán, ugyanis az 1944. november 18-án elhurcoltaknak mindezt nem tették lehetővé, és mivel a németek elsősorban munkaerőt jelentettek a szovjeteknek, minél jobb kondícióban kellett elérniük a táborokat.²⁴

Редакційна колегія: Качур І. І. (голова редколегії) – Гвардіонов Б. О.–Дупко Ю.Ю.–Кірман З. М.–Корсун О. М. (керівник ред. –видав. гр.) – Коршінський І. Ю.–Місюк М. Д.–Олашин М. В.–Рішко О. М.–Фукс А. М.–Шалда С. В. Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», Ужгород, 2012. 85.

²¹ DUPKA György: *A mi Golgotánk. A kollektív bűnösség alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. (A 4. Ukrán Front Katona Tanácsa határozatainak végrehajtása NKVD-jelentések tükrében 1944–1946)*. Szolvyvai Emlékparkbizottság, Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2012. 82.

²² ГАРФ, Ф. 9401., Оп. 2., Д. 68., 385. Közli: DUPKA Gy. 2012. 83.

²³ РГВА, Ф. 32885., Оп. 1., Д. 243.1. Közli: DUPKA Gy. 2012. 83.

²⁴ BOGNÁR Zalán: *Málenkij robot*. BOGNÁR Zalán (szerk.): *Málenkij robot. „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”*. Magyarországi Németek Pécs–Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2009. 42.

1944. december 20-án az NKVD vezetése megküldte az „útmutatót” a 4. Ukrán Front hadseregparancsnokainak a helyi német lakosság internálásának megszervezésével kapcsolatban. A Szovjetunió Állambiztonsági Bizottságának 7161. számú parancsa alapján tájékoztatták az internálás helyi lebonyolításával megbízottakat, hogy Csehszlovákia „felszabadított” területein össze kell gyűjteni és szovjetunióbeli munkára irányítani a német nemzetiségű, munkaképes, 17-45 közötti férfi- és a 18-30 év közötti női lakosságot, származásukra vagy vagyoni helyzetükre való tekintet nélkül. A menetrendet illetően a december 23–26. közötti időszak volt kijelölve a korhatárba tartozó személyek regisztrálására, majd a felszólítás napjától számítva öt napot adtak a mobilizálandó személyeknek a felkészülésre, 1945. január 3-án pedig valamennyiüknek kötelező jelleggel meg kellett jelenniük a kijelölt állomáson. Az internálást irányítók figyelmét felhívták, hogy minden internált vigyen magával két-három pár lábbelit, meleg felső ruházatot, nem kevesebb, mint három váltás fehérneműt, ágyneműt, matracot, takarót, edényeket, evőeszközt maximum 200 kg-ig.²⁵

Ennek fényében 1944. december 21-én a 4. Ukrán Front katonai tanácsa meghozta a 00520. számú határozatát a „felszabadított” Csehszlovákia területén tartózkodó, 17-45 év közötti munkaképes német férfiak és 18-30 év közötti munkaképes német nők mobilizálásáról és internálásáról. A mobilizálás – a dokumentum szerint – nem vonatkozott azokra a nőkre, akiknek hét éven aluli gyermekük volt, akiknek a felügyeletét nem tudták kire bízni, illetve azokra a mozgássérültekre vagy betegekre, akik orvosi igazolással tudták bizonyítani, hogy nem munkaképesek.²⁶

A határozatot közzétevő, a kárpátaljai németiség deportálásával foglalkozó kutatók megjegyzik, hogy a 00520. számú parancs azokra a németekre vonatkozott, akiket kihagytak az első, a 0036. számú határozat alapján történő deportálási hullámból. Kiemelik azt is, hogy a parancsban hangsúlyozottan szerepet kapó felszólítás, amely 200 kg-nyi meleg ruha, ágybeli, szükségleti cikkek és élelem vitelére vonatkozott, egyfajta követelésként jelent meg a hatóságok részéről azon német családok irányába is, akiknek családtagjait már az előző hullámban, még novemberben elvitték, vagy már meg is haltak valamelyik lágerben.²⁷

A 4. Ukrán Front katonai tanácsának rendelkezésére Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa 1944. december 22-én körlevelet adott ki a körzeti és helyi népbizottságok számára a német nemzetiségű lakosság mozgósításáról. A körlevél szintén tartal-

²⁵ РГВА, Ф. 32885., Оп.1., Спр. 47., 132–134. Közli: Закарпатські угорці і німці... Упорядник. Корсун. 2012. 68.

²⁶ РГВА, Ф. 32885., Оп.1., Спр. 243., 1–5. Közli: Закарпатські угорці і німці... Упорядник. Корсун. 2012. 166–168.

²⁷ Закарпатські угорці і німці... Упорядник. Корсун. 2012. 68.

mazta a korábban már elhurcolt németek otthon maradt családtagjaira vonatkozó felszólítást a szükségleti cikkek és az élelem összegyűjtésére vonatkozóan, illetve figyelmeztetett, hogy aki nem jelentkezik, le lesz tartóztatva és haditörvényszék elé állítják. Az újonnan felszólítottaknak december 22-25. között kellett jelentkezni.²⁸ A körlevélben hangsúlyozottan kiemelték, hogy az élelem, ruhanemű és egyéb személyes holmi összegyűjtésére vonatkozó kötelezettség a már korábban elhurcolt németek családtagjaira is vonatkozik.²⁹

A körzeti népbizottságok a közigazgatásilag alájuk rendelt népbizottságokhoz továbbították a körlevelet. A nagyszőlősi körzeti bizottság például férfiakra és nőkre egyaránt 17-45 év között jelöli meg a korhatárt, és december 26-ig szabja meg a jelentkezési határidőt. A dokumentumban meghatározzák, hogy német nemzetiségűnek számít az a személy, akinek az édesapja német, illetve a jelentkezést kötelezővé teszik azon német származású nők számára is, akik nem német nemzetiségű férfihoz mentek feleségül.³⁰

Alekszej Korszun, nyugalmazott KGB ezredes ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy bár a dokumentum eredeti, orosz nyelven 1944. november 22-re van dátumozva, tartalma szerint viszont a Szovjetunió Államvédelmi Bizottságának 7161. számú parancsán alapuló és a kárpátaljai németiséget is érintő 1944. december végi deportálásokra vonatkozik.³¹ A kutató a hibás dátumozást annak tudja be, hogy november végén a 4. Ukrán Front parancsnoksága pontosan az említett napokban tervezte a „Vörös Hadsereg ellenségeként tevékenykedő” vidék német lakosságának a deportálását.

A regisztrálás után a behívottakat hazaengedték azzal az utasítással, hogy 29-én ismét jelentkezzenek útra készen, megfenyegetve őket, hogy ha nem teszik, akkor a szüleiket viszik el.

A kijelölt életkorú németiség összegyűjtésével megbízott Fagyeev vezérőrnagy 1944. december 5-i, Apolonov helyettes belügyi népbiztosnak írt 10/00514. számú jelentésében arról számolt be, hogy a terület 93 településén összesen 4355 német nemzetiségű személy tartózkodik, akik közül 1876-an 16-50 év közöttiek.³²

²⁸ РГВА, Ф. 32885., Оп.1., Спр. 243., 19. Közli: Закарпатські угорці і німці... Упорядник. Корсун. 2012. 70., ОФІСНСКІУ R. 2010. 246.

²⁹ РГВА, Ф. 32885., Оп.1., Спр. 243., 21. Közli: Закарпатські угорці і німці... Упорядник. Корсун. 2012. 169.

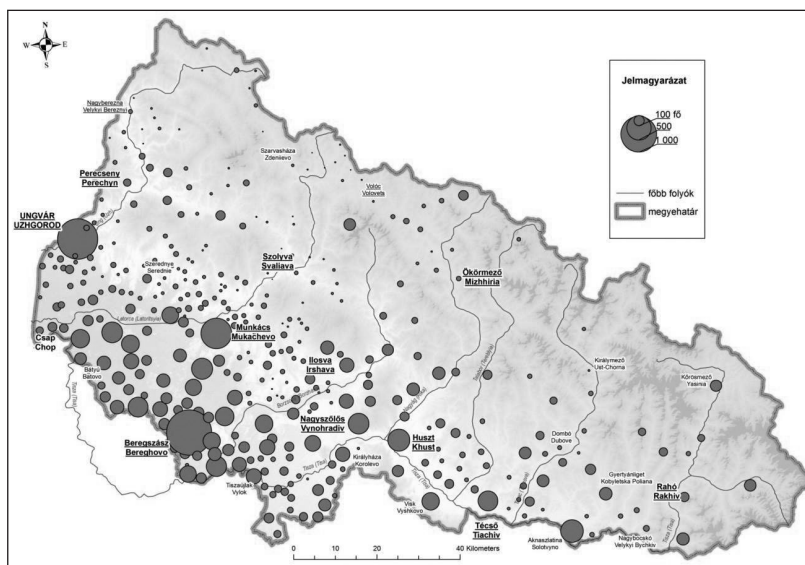
³⁰ A nagyszőlősi körzeti népbizottság körlevele a helyi népbizottságoknak a német nemzetiségű lakosság regisztrálásáról. КАЛ, F.P. 14., оп.1., од.зб. 52. 2.

³¹ Закарпатські угорці і німці... Упорядник. О. М. Корсун. 2012. 169.

³² РГВА, Ф. 32885., Оп.1., Спр. 50., 263. Közli: Закарпатські угорці і німці... Упорядник. Корсун. 2012. 158.

A visszaemlékezők elmondása szerint az elhurcoltak között csak svábok és magyarok voltak, ruszinok nem, vagyis a szovjetek még a magyar nemzetiségűek között is találtak deportálandó személyeket. A deportált nők között kizárólag német hangzású névvel rendelkezők fedezhetőek fel. Valamennyiüket Nova Horlivkára, a Donyec-medencei bányavárosba szállították,³³ ahol néhány hetes kiképzés után a szénbányákban kellett nehéz körülmények között dolgozniuk két-három éven át.

1945 júliusában Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa körlevelet adott ki a körzeti bizottságok és a közigazgatásuk alá tartozó települések néptanácsi elnökeinek az adott község férfilakosságának hollétét tartalmazó összeírását illetően. Mivel az összeírás mindazon férfiakra vonatkozott, akik az adott időpontban a szovjetek által létrehozott táborrendszer valamelyik lágerében tartózkodtak, a listába a málenkij robot keretében elhurcolt civil férfilakosságon kívül a frontvonal vonulása következtében hadifogságba került kárpátaljai illetőségű katonák is bekerültek. Ezen lista szerint 1945-ben 28 098 kárpátaljai lakos raboskodott hadifogoly-, illetve munkatáborban, akiknek túlnyomó többsége a térség alföldi, magyarlakta részéből származott. (4. ábra).

4. ábra. A szovjet munkatáborokban raboskodók kárpátaljai deportáltak területi megoszlása 1945-ben. Szerkesztette Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István.

Forrás: *KÁL, F.P. 14, op. 1., od. zb. 216–232.*

³³ Список громадян м. Мукачево перебуваючи у таборах військовополонених та робочих таборах (A munkácsi hadifoglyok és munkatáborokban lévő személyek listája). F.P.14., op.1., od.zb. 217. 1–9.

A málenkij robot után kevés idő szükségeltetett ahhoz, hogy az itthon maradt, katonaköteles korúvá érett fiatal nemzedék is áldozatává váljon a szocializmus építésének, akiket a katonai sorsszolgálat letöltése helyett a háború által elpusztított bányavidékre, a Donyec-medencébe vezényeltek.

Kárpátaljának az össz-szovjet népgazdasághoz történő csatolása, illetve az 1946-1950-re tervezett negyedik ötéves tervbe való integrálása következtében a kormány rendeletek sorozatát fogadta el a terület gazdaságának újjáépítésére és fejlesztésére vonatkozóan. A fő hangsúlyt a nehézipar fejlesztésére helyezték, melyben – különös tekintettel a háború utáni újjáépítésre – fontos szerepet játszott a Donyec-medencei szénipar. Mivel a terv sikeres teljesítéséhez minél több szakemberre (szakképzett káderre), munkásra volt szükség, 1947-ben a Szovjetunió minisztertanácsa rendeletet fogadott el köztársasági és területi szinten a szakemberek kiképzésére vonatkozóan, és kötelezték a megfelelő szintű helyi vezetést az utasítások végrehajtására. A propaganda igyekezett önkéntes tömegmozgalomként feltüntetni, azonban a kényszerítés ténye nyilvánvaló volt.³⁴ A Szovjetunió Minisztertanácsa elfogadta a rendeletet, megszabta a kvótát, amit a megyei, azon belül pedig a járási szerveknek teljesíteni kellett.

A munkaerőt a donyeci szénmedencébe, másképpen Donbászra a katonaköteles korba lépett fiatalok köréből szándékozták előállítani mozgósítás révén, mely a sztálini (ma donyecki) és a vorosilovgrádi (ma luhanszki) területeken létrehozott szakipari iskolákba, ún. FZO-iskolákba³⁵ irányult. Az intézményeket *Az állami munkás-tartalékokról* című, 1940. október 2-án kelt rendelettel hozták létre a Szovjetunióban,³⁶ mely alapján a behívottakat az SzSzKSSz állami munkaerő tartalékának tekintették, akik kötelesek a FZO elvégzése után a meghatározott ideig a Donyec-medencében dolgozni. A tanintézetekben néhány hónapig tartó felkészítés után a fiatalok képesítést szerezhettek a szénipari, bányászati, kohászati, építőipari szakmák területén, majd munkára fogták őket az adott szakmában. 1946–47 folyamán számos FZO-iskolát építettek a Donbász-környéki nagy bányavárosokban (5. ábra).³⁷ Ezek az iskolák a Donyecki Munkaközpontokhoz tartoztak, ide irányították a kárpátaljai fiatalokat is,³⁸ akiket három évig tartó munkaszolgálat letöltésére köteleztek.

³⁴ OFICINSZKIJ Román: Munkaerő-toborzás a Donbászra. FEDINEC Csilla–VEHES Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest, 2010. 251.

³⁵ FZO (Fabricsno-zavodszkoje obucsenyije) – gyári-üzemi képzés

³⁶ BOTLIK József: *A hűség csapdájában*. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2003. 62.

³⁷ ДАЗО, Ф.195., оп.23., од.3б. 59., 161. Közli: ДОВГАНІЧ О. Д.–ХЛАНТА О. В. *Переслідування молоді за втечі зі шкіл ФЗН та за антирадянську пропаганду у військових частинах. Реабілітовані історією. Закарпатська область*. Ред.кол. під кер.: РІЗАК, І.М. БАТ «Видавництво Закарпаття», Ужгород, 2003. 111.

³⁸ OFICINSZKIJ i. m. 251–252.

5. ábra. A donbászi munkaszolgálat leggyakoribb helyszínei.

Szerkesztette: Molnár D. Erzsébet–Molnár D. István

A behívás, illetve a donbászi csoportok megszervezése a terület végrehajtó bizottságának és hadügyi osztályának feladata volt.³⁹ 1947-ben a területi végrehajtó bizottság határozatot fogadott el a fiatalok FZO-iskolába történő irányításáról, és ezzel Kárpátalja területén is megkezdődött az egyre nagyobb ütemű mozgósítás.

1948-ban tovább, még nagyobb mértékben folytatódott a mozgósítás, melynek ütemtervét és körzetenkénti megoszlását a megyei tanács határozatban rögzítette. Ennek értelmében 3,5 ezer 18-19 éves fiatalot kellett mobilizálni és a sztálini (donyecki) területre küldeni.⁴⁰ A szovjet vezetés figyelmeztette Kárpátalja mozgósítással foglalkozó vezetőit a határozat időben történő végrehajtásának fontosságáról, és havonkénti kimutatást követelt a széniparba és a bányáépítkezésekbe elküldött munkások számáról.⁴¹ Az utasításnak megfelelően a terület körzeti hadbiztonságai kiküldték a behívókat az 1928-as korosztálynak: 500 főt a vorosilovgrádi területre, az építőiparba, további 500 főt pedig a széniparba, FZO-iskolákba irányítottak.⁴²

Több visszaemlékezőt a tanúságuk szerint – behívó vagy bármilyen írásbeli felhívás kiküldése nélkül – a katonák erőszakkal hurcolták el: „Megfoglaltak a katonák és elvittek, erővel elvittek.”⁴³ „Egyszerűen reggel jöttek, kit hogy találtak, úgy vitték.

³⁹ KÁL, F. 14., op.1., od.zb. 404.

⁴⁰ ДАЗО, Ф.195., оп.1., од.зб. 78., 10–13. Közli: ДОВГАНИЧ–ХЛАНТА 2003. 110.

⁴¹ ДАЗО, Ф.195., оп.1., од.зб. 70., 48. Közli: ДОВГАНИЧ–ХЛАНТА 2003. 110.

⁴² ДАЗО, Ф.195., оп.23., од.зб. 59., 29. Közli: ДОВГАНИЧ–ХЛАНТА 2003. 111.

⁴³ Berényi Ernő (szül. 1930, Hetyen) volt donbászi munkaszolgálatos visszaemlékezése. Az interjú készítésének időpontja: 2005. január.

Bevittek Beregszászba, a református templomudvarba. Onnan bevittek minket Mukácsra, a téglagyárba, onnan bevagoníroztak, úgy vittek – akkor Sztálin-szkij oblásztly volt, most Donyeck Horlovkára.”⁴⁴

Bár az eddig feltárt levéltári dokumentumokban nem történik utalás arra vonatkozólag, hogy a munkaszolgálatra küldött fiatalok kiválasztása nemzetiségi alapon történt, a Donbászt megjárt kárpátaljai visszaemlékezők egyöntetűen állítják, hogy közösségükben kizárólag a magyar nemzetiségű, hadköteleseket sújtotta az újabb szovjet intézkedés: „Nem vittek katonának, csak ukránokat vagy cigányt, de magyart nem. Tehát itt számolták a nemzetiséget [...] Magyarokat nem vittek, mert nem voltunk szerintük megbízhatók. Azért vitték a magyarokat a lágerbe is.”⁴⁵ A magyar nemzetiség több túlélő visszaemlékezésében is megjelenik, mint a Donyec-medencei bányamunkára való kötelezés oka: „Azért vittek el, mert katonakötelesek lettünk volna, de csak az ukrán nemzetiségűeket hívták be a fegyveres hadseregbe, a magyarokat, akik ‘25-től ‘28-ig születtek – ‘25, ‘26, ‘27 –, ezt a három korosztályt vitték első transzportba Donbászra.”⁴⁶ „Hetente mentünk tán Verbőcről el, voltak Patakról, Salánkról. És arra emlékszek, hogy Egres egy nagy falu, és onnan egy sem volt, ezek ruszinok, ruszin falu. Úgy jön ki, hogy őket akkor nem vitték, csak a magyarokat. Úgy aztán, akkor már nem szoktunk el, mert télre nem volt hova menekülni.”⁴⁷

Nem zárható ki, hogy a visszaemlékezők érve a munkaszolgálattal kapcsolatban megalapozott a velük szemben táplált bizalmatlanságot illetően, hiszen a vidék addig más országhoz tartozott, ennél fogva a határsávbán nem szláv etnikumú lakosság élt. Azonban az sem jelenthető ki teljes egyértelműséggel, hogy Kárpátaljáról kizárólag a magyar nemzetiségű katonaköteles korba lépett fiatalokat vitték a Donyec-medencébe, mivel a FZO-iskolák a legtöbb esetben vegyes etnikai összetételűek voltak, a munkaszolgálatosok között pedig kárpátaljai ruszin, illetve ukrán nemzetiségű személyek is fellelhetők: „Ruszinok voltak Donbászon, kárpátaljaiak.”⁴⁸ A rendelkezésre álló adatok arra engednek következtetni, hogy – mivel a Kárpátalja területére megszabott kvóta teljesítéséből kisebb vagy nagyobb mértékben, de valamennyi járásnak ki kellett vennie a részét – a magyar többségű, illetve etnikailag vegyes

⁴⁴ Horváth Gyula (szül. 1933, Mezőegcse) volt donbászi munkaszolgálatos visszaemlékezése. Az interjú készítésének időpontja: 2001. július.

⁴⁵ Nevét nem közlő, 1927-ben született donbászos visszaemlékezése. A visszaemlékezést közli: MOLNÁR D. E. 2011.49.

⁴⁶ Huszti Csaba (szül. 1927, Kígyós) volt donbászi munkaszolgálatos visszaemlékezése. Az interjú készítésének időpontja: 2001. május.

⁴⁷ Stul Ferenc (szül. 1930, Verbőc) volt donbászi munkaszolgálatos visszaemlékezése. Az interjú készítésének időpontja: 2007. április.

⁴⁸ Nagy Béla (szül. 1927, Eszeny) volt donbászi munkaszolgálatos visszaemlékezése. Az interjú készítésének időpontja: 2001. március.

összetételű közigazgatási egységekből főként, vagy kizárólag a magyar nemzetiségű katonaköteles korúakat vitték, azonban a ruszinok, vagy ukránok által lakott települések is érintve voltak a munkaszolgálatosok kiállításának tekintetében.⁴⁹

A volt munkaszolgálatosok emlékezetében ezek az események több szempontból is tragédiaként jelennek meg: egyrészt, miután édesapjuk és rosszabbik esetben még idősebb bátyjuk is a málenkij robot áldozatává vált, őket – arra kényszerítve, hogy otthon hagyják édesanyjukat és fiatalabb testvéreiket – mint családfenntartót, szintén elhurcolták. „Akkor is becsaptak bennünket. Mert arról volt szó – húszévesek voltunk –, hogy visznek katonának 1947-ben. És a szénbányába vitték. Én éppen egy év, hogy nem estem bele a háromnapi munkába. Nekem két bátyám halt oda. Egyik volt 19, a másik 21 éves. Egyiket halva Szolyváról édesapám küldte haza. Apám is ott volt.”⁵⁰ „Beleestem ebbe a donbászi menetbe, Donbászra hordták az embereket. Jobban mondva előtte vitték a »háromnapos embereket«. Ez volt ’44-ben. Akkor még én kicsi voltam, a bátyám beleesett, azt elvitték apámmal együtt. Mind a kettő odamaradt, és utána én odafejlődtem, és mivel hogy nagyobb család voltunk, engem ’48 tavaszán felmentettek, de ősszel már cserez vojenkomát [a Hadkiegészítő Parancsnokságon keresztül – M.D.E.] akkor elvittek.”⁵¹

A Donbászra történő munkaerő-toborzás 1952-ig volt jelen. Ettől kezdve katonai sorsszolgálatra vitték a magyar nemzetiségű fiatalokat is. Arról, hogy összességében hány embert hurcoltak el és lett áldozta ennek az újabb intézkedésnek, összesítő adatok sajnos nem állnak a rendelkezésünkre. Ivan Turjanicának, a Végrehajtó Bizottság elnökének a jelentéséből az 1947–1949 között mozgósítottak létszámára vonatkozó adatok találhatók, ahol 12 ezer Donbászra irányított főről olvashatunk.⁵²

Kárpátalja szovjetizálásának és a magyar nemzetiségű férfilakosság deportálásának, munkatáborokba történő hurcolásának tanulmányozása során az alábbi következtetések vonhatóak le: egyrészt – a kárpátaljai magyar és német nemzetiségű férfilakosság 1944-es elhurcolását vizsgálva – konzekvenciaként levonható, hogy a deportálás elsődleges oka az etnikai alapon történő tisztogatás volt, ami immár több forrás és kutatási módszer alapján bizonyítást nyert. A terület magyarságának megtizedelése egyfajta biztonságpolitikai megoldást jelentett a szovjet vezetés szá-

⁴⁹ A mindeddig feltárt levéltári dokumentumokban szereplő munkaszolgálatosok névsora többségében magyar hangzású neveket tartalmaz. KÁL, F.P.2558., op.1., od.zb. 797., 134., F.P.2558., op.1., od.zb. 1919., 152–154., 179. Közli: ДОВГАНІЧ О. Д.–ХЛАНТА О. В. 2003. 112.

⁵⁰ Máté Viktor (1927) visszaemlékezése. A visszaemlékezést közli: PUNYKÓ Mária: *Reggelt adott az Isten. A szenvedés évei kárpátaljai népi elbeszélésekben*. Debrecen, 1993. 111.

⁵¹ Tóth Béla (szül. 1928, Kígyós) volt donbászi munkaszolgálatos visszaemlékezése. Az interjú készítésének időpontja: 2001. május.

⁵² KÁL, F.P.195., op.23., od.zb. 60., 49. Közli: ДОВГАНІЧ О. Д.–ХЛАНТА О. В. 2003. 111.

mára, akik így akarták megoldani a szovjet háterszág azonnali megtisztítását a megbízhatatlan elemektől, amely különös jelentőséggel bírt abban a tekintetben, hogy Kárpátalját a szomszédos Magyarország területéről választották le és csatolták a terjeszkedő szovjet birodalom kötelékébe. Másrészt a donbászi munkaszolgálatlalt kapcsolatban – bár még csak részadatok állnak rendelkezésünkre – megállapítható, hogy a Kárpátaljáról Donbászra irányítottak között a magyarság felülreprezentált volt, illetve mind a munkaszolgálatot teljesítők, mind az eseményeket szemtanúként átélő lakosság emlékezetében is úgy él a munkaszolgálat, mint egy újabb deportálási kísérlet a málenkij robot után. Nem túlzás tehát az az állítás, miszerint a donbászi munkaszolgálat mindazonáltal, hogy elsődlegesen ingyen munkaerőt jelentett a Donyec-medencében a szovjet vezetés számára, nagy mértékben járult hozzá a kárpátaljai magyarság megfélemlítéséhez, meggyengítéséhez.

FORRÁSOK

Kárpátaljai Állami Levéltár

F.P. 14., op. 1., od.zb. 52.

F.P. 14., op. 1., od. zb. 216-232.

Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégiumi Levéltár

4300 / 32 – 1944.

Oral history

Nagy András (szül. 1925, Beregszász). Az interjú készítésének időpontja: 2006. július.

Berényi Ernő (szül. 1930, Hetyen). Az interjú készítésének időpontja: 2005. január.

Horváth Gyula (szül. 1933, Mezögecse). Az interjú készítésének időpontja: 2001. július.

Husztai Csaba (szül. 1927, Kígyós). Az interjú készítésének időpontja: 2001. május.

Stul Ferenc (szül. 1930, Verbőc). Az interjú készítésének időpontja: 2007. április.

Nagy Béla (szül. 1927, Eszeny). Az interjú készítésének időpontja: 2001. március.

SZAKIRODALOM

BOGNÁR Zalán: Málenkij robot. In: BOGNÁR Zalán (szerk.): *Málenkij robot. „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”*. Magyarországi Németek Pécs–Baranyai Nemzetiségi Köre, 2009

- BOLLA Marianna–KRÁMLI András: *Statisztikai következtetések elmélete*. Typotex Kiadó, Budapest, 2005. 406.
- BOTLIK József: *A hűség csapdájában*. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2003. 237.
- BOTLIK József: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II. A Magyarországhoz történt visszatérés után 1939–1945*. A Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Nyíregyháza, 2005. 445.
- BOTLIK József–DUPKA György: *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991*. Mandátum–Universum, Budapest, 1991. 298.
- DUPKA György: *Egyetlen bűnük magyarságuk volt*. Patent–Intermix, Ungvár–Budapest, 1993. 323.
- DUPKA György: *A mi Golgotánk. A kollektív bűnösség alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. (A 4. Ukrán Front Katona Tanácsa határozatainak végrehajtása NKVD-jelentések tükrében 1944–1946)*. Szolyvai Emlékparkbizottság, Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2012.
- DUPKA György–KORSZUN Alekszej: *A „malenykij robot” dokumentumokban*. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1997. 164.
- FALUS Iván–OLLÉ János: *Statisztikai módszerek pedagógusok számára*. Okker Kiadó, Budapest, 2000. 372.
- Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941)*. KSH, Budapest, 1996. 265.
- Kárpátalja településeinek vallási adatai (1880–1941)*. KSH, Budapest, 2000. 247.
- KOCSIS Károly: *Kárpátalja mai területének etnikai térképe*. Magyar Tudományos Akadémia, Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2001.
- MOLNÁR D. Erzsébet: A szovjet rendszer kiépítésének korszaka a kárpátaljai magyarság kollektív emlékezetében. *Mediárium. Kommunikáció–Egyház–Társadalom*. V. évfolyam, 3. szám, 2011. 42–59.
- MOLNÁR József–MOLNÁR D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa, PoliPrint, Beregszász, 2005. 115.
- NAGY Jenő: *Megaláztatásban*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 1992. 98.
- OFICINSZKIJ Román: Munkaerő-toborzás a Donbászra. FEDINEC Csilla–VEHES Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest, 2010. 251–252.
- P. PUNYKÓ Mária: *Reggelt adott az Isten. A szenvedés évei kárpátaljai népi elbeszélésekben*. Amicus, Debrecen, 1993. 134.

STARK tamás: „Budapest felé fordultak védelemért...” FEDINEC Csilla–VEHES Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919-2009. Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete*, 2010. 247–251.

SZÜCS László (szerk.). *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23.–1945. november 15.* INK minisztertanácsi jegyzőkönyvei, Budapest, 1997. 716.

ДОВГАНІЧ О. Д.–ХЛАНТА О. В. *Переслідування молоді за втечі зі шкіл ФЗН та за антирадянську пропаганду у військових частинах. Реабілітовані історією. Закарпатська область.* Ред.кол. під кер.: РІЗАК, І.М. ВАТ «Видавництво Закарпаття», Ужгород, 2003. 231.

Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 рр. Архівні документи і матеріали. Упорядник – КОРСУН О. М. Редакційна колегія: Качур І. І. (голова редколегії) – ГВАРДІОНОВ Б. О. – ДУПКО Ю.Ю. – КІЗМАН З. М. – КОРСУН О. М. (керівник ред.–видав. гр.) – КОРШІНСЬКИЙ І. Ю. – МІСЮК М. Д. – ОЛАШИН М. В. – РІШКО О. М. – ФУКС А. М. – ШАЛДА С. В. Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», Ужгород, 2012.

Закарпаття в етнополітичному вимірі. Левенець Ю. (гол. ред.кол.) Національна Академія Наук України–Інститут політичних і етнонаціональних Досліджень імені І.Ф. Кураса, Київ, 2008.

MÁLENKIJ ROBOT A JELENLEGI SZLOVÁKIA TERÜLETÉN

A második világháború végén a határon túli magyarság történelmileg legtovább egybefüggő területét, Kárpátalját és Felvidéket ugyanaz a sors éri. Jogos a feltételezés, miszerint a felvidéki, tehát a jelenlegi Szlovákia területét lakó magyar és német nemzetiségű lakosság 1944 novemberétől 1945 márciusáig zajló deportálása is a szovjet terminológia szerinti ún. Kárpáton-túli terület Szovjetunióhoz történő csatolása tervének folytatása lehetett. Az illetékes szovjet parancsnokságok sem rendelkeztek részletes információkkal, hogy hol is fog húzódni a végleges határ a háború utáni Szovjetunió és Csehszlovákia között, így a kárpátaljai magyar férfiak deportálása minden fennakadás nélkül folytatódott a már Csehszlovákiához tartozó területeken is.

Az elhurcolások első célja egyértelműen a német polgári lakosság és magyar férfiak eltávolítása, és a lakhelyén maradt lakosság megfélemlítése volt. Szlovákia területén a tömeges deportálások jellemzően egyértelműen követték a szlovák–magyar etnikai határt, és a nagyobb számban történő elhurcolások csak a magyar jellegű községeket érintették. Csupán a deportálások második szakaszában érezhető, hogy a deportáltakat, a háborús károk ellentételezéseként, már munkaerőként veszik számba.

A civil lakosság deportálásáról szóló döntésekben az illető település és lakosság politikai, nemzeti hozzáállása semmilyen szerepet nem játszott. Például a mindig is antifasiszta érzelmű Bódva-völgyi német Mecenzéf kisváros „mánta”, tehát német lakosságát brutálisabban deportálták, mint a környező magyar települések férfijait, sőt, ebből a kisvárosból a magyar jellegű községekkel ellentétben még a nőket, lányokat és fiatakorúakat is elhurcoltak az NKVD egységei. Jellemző, hogy a községről 1946-ban készült repatriálási kérelmi listán több mint 100 név mellett csehül a következő megjegyzés szerepel: *Návrat je nežádoucí!*, azaz magyarul: „Visszatérése nem kívánatos!” Tehát az illető személyt nemcsak a szovjet, hanem a cseh és szlovák szervek is halálra ítélték.

Ebben az időszakban a szlovákiai magyarság, de a velünk ezer éve élő nemzetek sorsát is a szovjet deportálások tükrében hat jól elkülöníthető korszakra oszthatjuk fel:

1. 1944 novemberétől 1945 februárjáig a tömeges deportálások gyakorlati végrehajtása a jelenlegi Szlovákiához tartozó Bodroghözben, az Ung vidéken, Kassa városában és a Kassán túli abaúj-tornai, illetve egyes esetekben a gömöri és kishonti régiókban is.
2. A deportálások személyre szabott formája 1945 áprilisáig folytatódott. A megbízhatatlan, esetleg feljelentett személyeket 1945 tavaszáig még a szovjet speciális szervek vették át – például a magyarság vértanúját, gr. Esterházy Jánost, valamint társait –, s az esetek többségében Szovjetunióba deportálták őket.
3. 1945 februárjától 1945 júniusáig folyt deportáltak átszállítása gyűjtőtáborokból a végleges munkatáborokba, illetve a megszállók és a berendezkedő csehszlovák hatalom magyar- és németellenes intézkedései.
4. 1945 júliusától 1949-ig történt a munkatáborok berendezkedése és a deportáltak meghatározó részének hazatérése.
5. 1949-től 1953 decemberéig, Sztálin halála után a deportáltak utolsó csoportjai is hazatértek, a berendezkedett csehszlovák hatalom megkezdte intézkedéseit a kollektív felejtésre.
6. 1990-től napjainkig: a deportálások emlékeinek felelevenítése, az első szlovák és magyar kárpótlási törvények megszületése.

1944 márciusában Magyarország megszállása újabb megpróbáltatásokat jelentett a világháború harmadik esztendeje minden nyomorúságát megelő hátszágának. Az addig nem ismert embertelenségek kezdetét az alapvetően magyar érzelmű zsidóság deportálása jelentette. Arányaira jellemző, hogy a legmagyarabb felvidéki városunk, Dunaszerdahely a lakosságának 44%-át veszíti el, de még Kassa is a 15%-át. Az emberi jellemek ekkor kezdenek kikristályosodni. Le kell szögeznünk, hogy pontos összesítése eme kor mártírjainak a mai napig nem történt meg.

Az 1944-et következő időszak, melyet egyesek egy új, szebb kor eljövételének vártak, újabb sorstragédiák eljövételét jelentette. Nem hiába használják mifelénk a *tatárdúlás*, *török dúlás* és a *felszabadulás* szinonimáit együtt. A korra jellemző embertelen módszerek megmaradtak, sőt, gyakran ugyanazon egyének ugyanazokat a létesítményeket használják fel.

I. A DEPORTÁLÁSOK MEGVALÓSÍTÁSA

Miután a Vörös Hadsereg kötelékében harcoló 4. Ukrán Front katonái súlyos harcok árán megszállták Kárpátalját, 1944. november 24-én léptek a jelenlegi Szlovákia területére.

Annak ellenére, hogy a 4. Ukrán Front haditanácsának kiadott parancsa ezen a területen csupán a német és magyar nemzetiségű hadköteles személyek nyilvántartásba vételéről rendelkezik, a zempléni és ungi terület pacifikálását célul kitűző operatív program már a térségben maradt német és magyar katonák felkutatását és összegyűjtését is célul tűzte ki.

A deportálás első hullámába sorolt települések gondos és tudatos kiválasztása nem rögtönzésre, hanem már előre átgondolt tervezésre enged következtetni. A Kárpát-aljával határos és a jelenlegi Szlovákiához tartozó keleti (zempléni és ungi) területeken 1944 decemberének első napjaiban végrehajtott nemzetiségi tisztogatások valószínűsíthető célja az ún. „megbízhatatlan magyar lakosság” eltávolítása az addig Csehszlovákiához tartozó nagyon fontos vasúti csomópont, Csap és környékéről.¹

A Felső-Bodroghoz és az Ung-vidékhez az NKVD-s egységek 1944. december 1-től az év karácsonyáig a Kárpátalján bevált kíméletlen szervezettséggel és módszerekkel hajtották végre a magyar hadköteles férfilakosság deportálását. A deportálások első hullámának tisztogató és megfélemlítő jellege az első pillanattól kezdve egyértelmű volt. A dobszóval kihirdetett háromnapos munkára való gyülekező után azonnal kezdetét vette a férfiak összegyűjtése. Mozikba, iskolákba, nagyobb pincékbe zárták a gyanútlan jelentkezőket, majd néhány órás várakozás után erőltetett menetben a legközelebbi gyűjtőtábor felé hajtották el a csoportokat. A menet során a foglyokkal úti céljukat nem közölték, enni sehol sem adtak nekik. Éjszakánként istállóknak, gazdasági épületeknek, padlásoknak zsúfolták össze az elhurcoltakat. A kelet-szlovákiai, kelet-magyarországi és kárpátaljai deportáltak csoportjait a szolvyai tábor érintése után a Vereckei-szoroson keresztül hajtották át a Kárpátokon, majd a turkai táboron keresztül érkeztek a hírhedt szambori gyűjtőlágerbe. A fegyveres kíséret szigorúságát az a tény jellemzi leginkább, hogy a megkérdezettek közül senki sem emlékezett sikeres szökésre. A december 6-ig tartó első deportálási hullámban fogságba esett végletekig elcsigázott, beteg embereket Szamborban azonnal marhavagonokba zárták, és a hátszországban lévő GULÁG-táborok felé irányították.

A zempléni és ungi magyar katonaköteles férfiak deportálásának második hullámára 1944. december 6. után került sor. A deportálások két hulláma közötti időbeli eltérés nagy valószínűség szerint szervezési okokra vezethető vissza. Elképzelhető ugyanis, hogy az előző transzportokkal (Kárpátalja, Kelet-Magyarország és a bodroghoz tartozó első hullám), illetve a frontokon fogságba esett hadifoglyok tízezreivel túlszűfolt elosztólágerek, valamint a foglyok számához képest vélhetően kevésnek bizonyuló

¹ Csap városa és a környező 12 község a Csehszlovákia által 1919-ben kitűzött belső, adminisztratív határok szerint Szlovákiához tartozott. Szovjet-Ukrajnához, pontosabban Szovjetunióhoz csak a Beneš köztársasági elnök 1945. szeptember 1-én kelt alkotmányos dekrétuma alapján lettek csatolva, melyet a csehszlovák parlament két hónappal később, 1945. november 22-én szavazott meg.

vasúti kapacitás fékezte december 6. után az elhurcolások ütemét. A szervezési nehézségeken kívül aligha indokolja egyéb, hogy több bodrogi falu lakosát már december 10. körül nyilvántartásba vették a királyhalmeci parancsnokságon, ám utána hazaengedték a jelentkezőket, s elhurcolásukra csupán december 23-án került sor. Úgyszintén a feltételezhető kapacitásgondokra vezethető vissza, hogy a második hullámban elhurcoltak közül a Szinnán (Snina) megejtett orvosi vizsgálat után hazaengedték a betegek és az öregek egy részét, ami a december 6. előtt elhurcoltak esetében elképzelhetetlen lett volna. Valószínűleg ugyanezen okokból sikerült néhány magát szlováknak mondó és a szlovák nyelvet bíró magyar civil fogolynak is elérnie a szabadon bocsátását.

II. A DEPORTÁLÁSOK HARMADIK HULLÁMA

A deportálások harmadik hulláma Kassát, illetve a Kassán túli területeket érintette. Míg a tömeges elhurcolás Szlovákia területén a történelmi Gömört és Tornát elválasztó, Rozsnyótól nem messze található Szoroskőig terjedt ki, addig a nyugatabbra elterülő Gömör-Kishont területén csak Abafala, Nagybalog és Királyi községekből történt tömeges deportálás. A német polgári lakosság és a magyar férfiak deportálása 1945 februárjában, tehát a frontharcok után közel egy hónappal később kezdődött meg. A magyar falvakban dobszóval hirdették ki, hogy minden férfi 18-45 év közötti korig köteles jelentkezni háromnapos munkára. A nem jelentkezőket és szökevényeket a családjuk internálásával fenyegették. Ekkor már nem közvetlenül a falvakban történt az emberek őrizetbe vétele, hanem kijelölt településeken volt a gyülekező, ahová a felszólítás után még kíséret nélkül (esetleg a falubeli komisszárok kíséretével) mentek a férfiak. A gyűjtőhelyen való hiánytalan megjelenésért is a komisszárok vállalták a felelősséget. Ezekről a gyűjtőhelyekről még lehetségesek voltak a szökések, sőt, még az is előfordult, hogy a családjukat fenyegető repressziók miatt egyes megszökött egyének még vissza is tértek.²

A deportálást szervező NKVD-s tisztek nem bíztak az ellenséges környezetben, sem az elenyésző számú kommunista érzelmű helyi egyénben. Viszont gyakran komisszárként őket bízták meg a településeken tartózkodó civil férfilakosság ún. „háromnapos munkára való” összpontosításának a megszervezésével. Önálló döntéshozásuk nem lévén csak a kapott parancsok végrehajtásánál segédkezhettek. Gyakran fenyegetések súlya alatt (ami nem zárja ki, hogy egyes esetekben a bosszú-

² Köteles Péter (1926-1985, Tornaifalu) hazaszökött 18 éves fiút az anyja azzal küldte vissza, hogy ha nem jelentkezik ismét, akkor az apját viszik el helyette.

szomjuknak megfelelően) tevékenykedtek. A komisszárok szerepe is magyarázhatja a gyakori, akár szomszédos településekről deportáltak száma közötti nagy aránytalanságokat. Az érintettek emlékezete szerint, néhány falu kivételével szinte semmilyen erőfeszítést sem tettek a rájuk bízott lakosság megmentése érdekében. Az Ung-vidéki Deregnő, illetve a tornai Szádelő esetében a falu előljárójának a saját szabadságát kockáztatva sikerült megvesztegetni, vagy meggyőzni az illetékes szovjet tisztet az elhurcolások leállításáról. A deportálások elkerülése valószínűleg annak is volt köszönhető, hogy ekkorra a magyar falvak férfi lakosságának elhurcolását már mindenütt végrehajtották, sőt, egyes komisszárok szolgálatteljesítéssel végrehajtott eseteiben túl is teljesítették.

A „málenkij robot“ Felvidéken időben és térben két szakaszra osztható. Az első szakaszban a zempléni és ungi területről, tehát Kárpátalja és Szlovákia határ menti területeiről csak néhány nap alatt, tisztogatási és megfélemlítési célokból, minden válogatás nélkül deportálták a magyar hadköteles férfiakat. A deportáltakat minden vizsgálat és ellenőrzés, tranzitáttörbeli fogva tartás nélkül hurcolták el a donbászi munkatáborokig. A magyar férfiak tömeges deportálásának második szakasza már a kassai területet is felölelte. A deportálások módszereiben az elsőhöz hasonlóan könyörtelenek és kíméletlenek voltak. Az elhurcolás folyamata alatt, mivel a súlyos betegeket egyes esetekben már hazaengedték, a tranzitlágerekben a várakozások gyakoribbak és hosszabb ideig tartottak, ezért arányokban kevesebb áldozatot követeltek. A deportáltaknak a szolvyai, turkai és a szambori gyűjtőtáborban nyílt először lehetőségük a menekülésre. Mint volt csehszlovák állampolgárok jelentkezhetek harcolni az I. Csehszlovák Hadtestbe. A szovjet és cseh szervek igyekeztek kiszűrni a jelentkezők közül a magyarokat és németeket. Csak szláv (ruszin, ukrán, szlovák, cseh) és zsidó nemzetiségű jelentkezőket fogadtak el, ráadásul a felvétel csehül vagy szlovákul zajlott. Előfordult, hogy a szlovák nyelvet bírót a „Miatyánk” imádság szlovák nyelven való elmondásával is ellenőrizték. Így a szláv nyelveket nem bíró magyarok közül az ilyen úton megmenekültek száma elenyésző volt. Csupán a szlovák nyelvet jól bírók közül menekültek meg néhányan a munkatáborokba való továbbszállítás elől.

A korabeli iratok alapján a legtöbb magyar deportált a Királyhelmec, Nagykapos, Szepsi és Kassa járásokból származott, addig a németek meghatározó részét a Szepsi, Késmárk, Igló, Poprád és Eperjes járásokból deportálták (a közép- és nyugat-szlovákiai német lakosságot a német hadsereg elmenekítette nyugatra a szovjet hadsereg várható bosszúja elől).

Az eltávozó NKVD egységek tevékenysége után az illetékes szervek körülbelül még 1945 áprilisáig folytatták a bujkáló katonaköteles magyar férfiak utáni hajtóvadászatot, akiket Nagykaposon és Királyhelmecen, illetve Rimaszombatban, Lőcsén, Pozsonyban gyűjtöttek össze. Az így elfogott, begyűjtött, gyakran csak rosszindulat-

ból feljelentett személyek esetében a szovjet hatóságok már igyekeztek megteremteni a jövődöbéli deportálásuk jogi indoklását. Hosszú kihallgatásokkal, verésekkel igyekeztek foglyaikat beismerő vallomásra kényszeríteni, s az így szerzett beismerések alapján már a háborús bűnösökre vonatkozó szovjet törvények alapján ítélték el őket.³

Le kell szögezni, hogy a tömegesen elhurcolt személyek esetében a bűnösségük megállapítására csak a legkritikább esetekben valósult meg konkrét vizsgálat. A magyarság és a németek elleni kollektív megtorlás szellemében a deportáltakat automatikusan és tömegesen nyilvánították háborús bűnösökké.⁴

III. A DEPORTÁLTAK ELSZÁLLÍTÁSA AZ ELOSZTÓ- ÉS GYŰJTŐTÁBOROKBA

A fogvatartottak a gyakran csak felületesen őrzött gyülekezőhelyekről már szovjet fegyveres kísérettel érkeztek gyűjtőtáborokba, vidékünkéről Kassára. Az átvételnél az egyetlen kritérium a létszám volt. Így előfordult, hogy a transzportból megszököttek helyett az út menti bámészkodók közül emeltek ki férfit, vagy a velük tartó fogathajtókat sorolták be a menetoszlopokba. A gyűjtőtáboroktól eltérően a kassai „Szed-ria” épületében (megyei törvényszék) összpontosított deportáltakat több napi tétlenséget követően többször kihallgatták. Elsősorban arra voltak kíváncsiak, hogy ki milyen pártnak volt a tagja, s mennyi földje van. A kihallgatások után a foglyok egy részét gyalogosan terelték, de voltak olyanok is, akiket negyvenesével tehergépkocsikra préseltek fel, s a Duklai-hágón át a Sanoki lágerba lettek átszállítva. Itt néhány napi várakozás alatt a fogva tartók már felmérték a foglyok egészségi állapotát

³ Bendsuch István (1924–1996, Szepsi) szlovák nyelven írt visszaemlékezésének fordítása eredeti helyesírással: „[...] január 23-án ... átmentünk a fronton és hazafelé indultunk. Szepsi előtt megelőzött bennünket egy orosz katonai teherautó »szamopálos« katonákkal és felszállni kényszerítettek bennünket és Szepsibe vittek, de nem engedtek haza hanem kihallgatni kezdtek, és győzögetni, fizikai erőszakkal hogy mi nem szöktünk meg, hanem diverzáns és kém célokkal küldtek amit mi nem ismertünk be mert nem volt igaz és akkor megverték és kényszerítettek... harmadik nap teherautóval a rimaszombati megyei börtönbe vittek ahol kihallgattak és természetesen vertek ha nem úgy beszéltünk ahogy akarták. Harmadik nap gyalog a losonci járási börtönbe vittek és minden folytatódott tovább. Március 19-én orosz katonai bíróság elé állítottak. Azelőtt hogy 13-an bementünk volna a bíróság helyiségébe mindenkinek egy kb. 20x30 cm tiszta papírt adtak és kényszerítettek bennünket hogy a jobb alsó sarokba írjuk alá. Utána az 58/6,8,9,11 paragrafussal ítélték bennünket négyet halálra, kettőt 25 évre a többi 20 évre. Én 25 évet kaptam.”

⁴ Szilágyi József (1900–1986, Tornaújfalú) elbeszélése: „Éjszakái kihallgatásra vittek, ahol körülbelül 10 percig kérdezték oroszul, melyből egy szót sem értettem. Utólag, a kísérő őrsugta meg, hogy szovjetellenes diverzánsként 10 év kényszermunkára ítélték.”

s egyes esetekben a munkára alkalmatlan betegeket hazabocsájtották. Ebből a tranzitlágerből már marhavagonokban folytatták útjukat.

IV. ÚT A MUNKATÁBOROKBA

Az elhurcoltak számára a gyűjtő- és elosztótáborokban átélt megpróbáltatások után a deportálásuk következő szakasza, a célállomásokig történő vasúti szállítás volt a rettenetesebb. A közlekedési eszköz szinte minden esetben a minden berendezés nélküli (fekvőhelyek, illemhely, ivóvíz), berácsozott és a szállítás alatt lelakatolt marhavagonok voltak. Az örök általában 50-80, de előfordult, hogy 100 embert is bezsúfoltak a vasúti kocsikba. A szállítás embertelen körülmények között zajlott. A foglyoknak naponta csak egyszer adnak inni és ennivalót, de a nagy tülekedésben előfordul, hogy egyeseknek már nem is jut. A szállítás alatt szükségüket csak egy betett vödörbe, vagy a vagon aljába fűrt lyukon keresztül végezheték. Így az akár több hétig is eltartó szállítás alatt a már legyengült és beteg foglyok közül sokan elsősorban az ivóvíz- és élelmiszerhiány miatt haltak meg. A megállások alatt az örök mindig megszámlálták őket. A szállítás ideje alatt elhunytakat gyakran csak egyszerűen csak kidobták a vagonokból, vagy a vasút melletti gyorsan kiásott sírokba hantolták el. Míg az ungi és zempléni deportáltak célja szinte minden esetben a Dombászi-medence területén található Sztálinovo, illetve az ehhez a lágerparancsnoksághoz tartozó egyéb munkatábor volt, addig a Kassán túlról deportáltakat a Kaukázusban lévő Alagír vasútállomásra szállították, innét a harmincöt kilométerre lévő Nuzal lágerbe már gyalog hajtották el őket.

A deportálások történései sorozatában külön fejezetként kell tárgyalnunk a munkatáborokba való deportálást és az ott eltöltött első hónapok történéseit. Az elhurcoltak legnagyobb szenvedései és halálos veszteségei meghatározóan erre az 1944 decemberétől 1945 júniusáig terjedő időszakra esnek. A saját polgárai felé is kíméletlen szovjet hatóságok a szűkös háborús körülmények között szinte semmit sem tettek a deportáltak szenvedései enyhítésére. A legembertelenebb körülmények a szolvyai gyűjtőtáborra voltak jellemzőek. A téli évszak ellenére a foglyokat fűtetlen helyiségekben helyezték el. A rossz ételmezés, a tisztálkodási lehetőségek és az orvosi ellátás teljes hiánya voltak jellemzőek a tábor körülményeire. A fertőzött ivóvíz következtében kiütéses tífusz- és vérhasjárvány ütött ki. Körülbelül száz-százhusz fogoly lett naponta a járvány áldozata, akiket megjelöletlen tömegsírokba hantoltak el. A fogvatartottak több mint 10 százaléka, tehát több mint 2000 fő ekkor halálozott el. A vesztégzár kihirdetésén kívül sem az illetékes parancsnokság, sem az örök nem tettek lépéseket az embertelen körülmények enyhítésére.

V. AZ ELSŐ HÓNAPOK

A vasúti szállításuk alatt legyengült foglyokat a végső munkahelyük meghatározásáig zsúfolt és fertőzött barakkokban szállásolták el. Mind a foglyok egészségi állapota, mind az elégtelen ellátás és a mindenfajta higiéniai kritériumot nélkülöző elszállásolási körülmények váltották ki a foglyok tömeges elhalálózását.⁵ Változást csak a tavaszi és a nyári hónapok megérkezése hozott. Akár a szabadon szedhető vadsóska, vagy a csalánból készült leves is életmentő lehetett. Ráadásul a harci cselekmények befejezésével a szovjet vezetés már nagyobb figyelmet kezdett fordítani a táborokban fogvatartottakra mint lehetséges munkaerőre a háborús károk rendbehozatalánál.

A deportálások első hónapjaiban a járványok és tömeges elhalálózások magas számát egyértelműen meghatározta, hogy a szovjet hatóságok nem voltak felkészülve az ilyen nagy számú hadifogoly és deportált polgári lakosság befogadására, ellátására. Annak ellenére, hogy a háborús károk jóvátételeként mint munkaerővel számítottak velük, a kezdetekben szinte semmilyen körülményt nem alakítottak ki munkába állításukhoz. Ráadásul az elhurcolt civileket mint háborús bűnösöket kezelték. Az első hónapokban a gyűjtő- és munkatáborokra jellemző volt, hogy a táborok parancsnokságai szinte semmilyen érzékelhető lépéseket nem tettek a fogvatartottak megmentése, illetve életkörülményeik enyhítése érdekében.

A magyar katonaköteles férfiak és német civil lakosság elhurcolásának és fogva tartásának körülményeit ismerve jogos a feltételezés, hogy a szlovákiai „málenkij robot” elsődleges célja nem a Szovjetunió háborús pusztítások dúlta területein hiányzó munkaerő pótlása volt, hanem egyes területek „némettelenítése” és „magyartalanítása”, egyben kollektív megtorlás. A munkatáborokban uralkodó állapotok és a meghaltak magas aránya kétségtávol a második megállapítás érvényességét igazolja.

A deportáltak munkába állítása csak 1945 nyarától kezdődött meg. A mesterségbeli tudásuk és fizikai állapotuk alapján a foglyokat több kategóriába sorolták. Elsősorban bányamunkákat végeztek velük, de dolgoztak gyárakban, a városok újjáépítésénél, fakitermelésnél, s a szerencsésebbek mezőgazdaságban. A visszaemlékezők többsége megjegyzi, hogy munkába állításukkor szinte minden csoporthoz besorolnak legalább egy szlovákot, esetenként ruszint tolmácsnak.

⁵ A hivatalosan dokumentált halálesetek közel 40 százalékát a nuzali láger veszteségei teszik ki 1945 februárja és júniusa között: <http://www.szcpcv.org/sno06/usmrteni.html> (2016. október 22.)

VI. A HAZATÉRŐK ELSŐ CSOPORTJAI

A szovjet egészségügyi szervek először ebben az időszakban értékelik alaposabban foglyaik fizikai és egészségügyi állapotát. A hadifoglyok egészségügyi kivizsgálásának meghatározó szempontja a hadifoglyok kényszermunkájának rentábilisabbá tétele volt.

A fogva tartóik számára azok már csak terhet jelentettek, akik esetében nem számolhattak munkába állítással. Ezért a munkára tartósan alkalmatlanok (munkaképtelenek), betegek és sérültek jelentős részét kiválogatták, s 1945 nyarán és őszén az ő csoportjaikat küldték haza az első transzportokkal. Ha a vagonok kapacitása megengedte, hozzájuk csatolták azoknak a civil magyar foglyoknak egy részét is, akik az első kihallgatások alatt csehszlovák állampolgárnak és csehszlovák nemzetiségűeknek vallották magukat.

Az idő múltával a deportáltak fogva tartásának körülményei, a velük szemben tanúsított eljárások – függetlenül attól, hogy milyen nemzetiségű foglyokról, illetve hadifoglyról vagy elhurcoltról van-e szó – hasonlóan alakulnak. Az első időkben a magyar nyelvű csoportokhoz gyakran szlovák, vagy szlovákul is értő felvidéki magyar foglyot is besorolnak a nyelvi nehézségek legyőzésére. Idővel, a tábori körülmények elrendezésével, a járványok megfékezése után minden foglyot elsősorban a hazatérésének a lehetőségei érdekelték. A „repatriálást”, tehát a hazatérést a foglyok egészségi állapotán kívül (csak súlyos betegség és tartós munkaképtelen állapot jöhetett szóba) egyértelműen az határozta meg, hogy illető fogoly lakhelye a nagyhatalmak háború utáni döntései révén melyik ország területévé vált. Az érintett országok aktuálpolitikai érdekei, illetve a Szovjetunióval kapcsolatos viszonyai is meggyorsíthatták, illetve lassíthatták a hazatéréseket.

Az aktuálpolitikai történések sajátosan, a „málenkij robot” megpróbáltatásai által leginkább sújtott magyar közösségnek, tehát a kárpátaljai magyaroknak kedveztek. A kárpátaljai illetőségű elhurcoltak többsége szabadult a legkorábban. Az első világháborút lezáró 1920-as Párizs környéki békeszerződések által Csehszlovákiának ítélt Kárpátalját Szovjetunió 1945-ben annektálja. Közben hivatkozik a kárpátaljai tanácsok kongresszusának 1944. november 26-án Munkácson hozott döntésére, melyek a Szovjet-Ukrajnával való egyesülést kéri.

A döntést az ideiglenes Csehszlovák Nemzetgyűlés, tehát a csehszlovák parlament csak két hónappal később, 1945. november 22-én erősíti meg. Tehát a kárpátaljai deportáltak többsége, már mint szovjet állampolgár, hazatérhetett.

VII. MAGYARORSZÁG IGYEKEZETE A FOGLYOK HAZATÉRÉSÉRE

A hadifoglyok és deportáltak hazahozatala a vesztes háború utáni Magyarország egyik legégetőbb közéleti szükségleteként jelentkezett. A minden politikai párt által támogatott, s propagandájukban ki is hangsúlyozott igyekezet a szövetséges hatalmakra, közülük is elsősorban a Szovjetunióra irányult.

Míg a magyar hivatalos szerveknek a Magyarország területéről származó foglyok sorsával szembeni kiállása akár példamutatónak is mondható, addig ez az igyekezet már nem volt ilyen egyértelmű a magyar deportáltak, esetleg más ún. trianoni határon túli területekről származó magyar foglyok sorsával szemben. Ugyanis ekkor jelenik meg az egyik, a felvidékiek számára legérzékenyebb probléma: Magyarország hivatalos álláspontjának kérdése, pontosabban hiánya a határain kívülre került magyar nemzetiségű hadifoglyok sorsa esetében. Az ekkor kialakult vitákban élesen megmutatkoztak a kormánykoalícióban résztvevő pártok politikai felfogása közti különbségek. A kommunista párt vezette tárcák képviselői amellet álltak ki, hogy a Szovjetunióval kötendő hadifogoly egyezménybe csak a békeszerződésben megállapított – vagyis lényegében a trianoni – Magyarország területéről származó magyar állampolgárokat vegyék be. Kijelentették azt is, hogy „el kellene zárkozni a svábok átvétele előtt is”. Ezzel szemben a kisgazdapárti tárcák képviselői szerint a „magyar kormány nem helyezkedhetik olyan álláspontra, hogy Szovjet-Oroszországban hagyja kint azokat a magyar fegyveres erőkhöz tartozott személyeket, akiket más államok átvenni nem hajlandók”. Ekkor születik megegyezés, hogy ha a szomszéd államok nem fogadnák be a magyar nemzetiségű állampolgáraikat, akkor a magyar kormány átveheti őket.

VIII. A SZLOVÁKIAI FOGLYOK HAZATÉRÉSEI 1949-IG

Míg a Magyarország területéről származó elhurcoltak gyors hazatérésével kapcsolatban egyértelmű volt a társadalmi egyetértés, addig a háború utáni tiszta szláv nemzetállamot építő Csehszlovákia ezt a területéről származó nem szláv foglyok esetében elutasította. Az 1945. április 5-én elfogadott Kassai Kormányprogram VII. fejezete kimondta, hogy csak azok a német és magyar személyek kaphatnak állampolgárságot, akik aktív antifasiszta múltat tudna igazolni. A többi német és magyar személytől megvonják az állampolgárságot és az abból származó jogokat. Mindez tehát a csehszlovákiai magyar, illetve német foglyok hazatérését is igye-

kezett lezárni, mivel a Csehszlovákia területére való visszafogadásukat kategorikusan megtiltotta.

A felvidéki magyar foglyok hazatérése viszont minden akadály és tiltás ellenére elindult. 1945 elején elsősorban a lengyelországi gyűjtőtáborokból bocsájtottak haza néhány szerencsés elhurcoltat. Foglyok hazatérése nagyobb számban először 1945 nyarán és kora őszén valósul meg. A munkaképtelen betegek és sérültek jelentős részét a szovjet hatóságok az első transzportokkal hazaküldték. Sok volt fogoly számára ez a döntés már nem jelentett menekülést: gyakran egész életükre rokkantak maradtak, vagy a fogságuk ideje alatt szerzett betegségeik következtében röviddel hazatérésük után elhaláloztak. Szabadon bocsájtásuk a szovjet fél részéről csupán racionális döntés volt, mivel így akart megszabadulni a munkaképtelen foglyok – számára már értéktelen – tömegeitől. Így az elbocsájtásukat csak legkritkább esetben befolyásolta állampolgárságuk, lakhelyük, avagy nemzetiségük.

A felvidékiek egy része szabadulásának következő lehetősége sajátosan Kárpát-alja jogi helyzetének az alakulásával függött össze. 1945–46 fordulóján a Kárpát-alját anektáló Szovjetunió lehetővé tette, hogy a kárpátaljai deportáltak többsége már mint szovjet állampolgár hazatérhessen. A korabeli fejtelenség és a nehézkes szovjet bürokrácia lehetővé tette, hogy magukat kárpátaljainak valló felvidékiek is szabaduljanak. Az e jogcímen szabadon bocsájtott deportáltak többsége az általa jól ismert hazai tájakra érve rögtön átszökött az akkor még csak gyéren őrzött államhatáron csehszlovák területre. Sokkal kevesebben kockáztatták meg, hogy Ungváron jelentkezzenek, s a helyi szovjet hivatalos szervek által kiállított engedéllyel térjenek haza. Ekkor tér haza az Ung-vidéki deportáltak 52%-a és a bodrogköziek 28%-a.

A csehszlovák területről deportáltak és az esetleg magyar katonaként szovjet fogságba esett volt csehszlovákiai állampolgárok helyzetét nehezítette, esetenként lehetetlenné tette a csehszlovák hivatalos szervek következetes magyarellenos hozzáállása. A lakosság közel negyedének, a három és fél millió csehszlovákiai németnek az elűzése után a háromnegyed millió magyar kitelepítése volt a cél. A nagyhatalmak azonban csak a német kisebbség esetében fogadták el az eltávolításuk igényét. A hivatalos hozzáállás viszont továbbra is csak a szláv hazatérők (szlovák, ruszin, lengyel) igényét ismeri el. A prágai külügyminisztérium 1947 márciusában kelt jegyzéke csupán a nemzetiségi és politikai szempontból megbízható volt csehszlovák állampolgárok honosítását engedélyezi, miközben a megbízhatóság megállapítását a területileg illetékes belügyi szervek hatáskörébe utalja.

A szlovákiai magyarok hazatérése ezen időszak alatt tehát inkább a hivatalos szervek ellenében valósult meg. A Csehszlovák Külügyminisztérium utólag keserűen

állapítja meg, hogy még a szovjet foglyokat hazaszállító transzportokról sem voltak pontos információik.⁶

Az első valóban tömeges repatriációt (hazatérést) sajátosan a csehszlovákiai politikai hatalomváltás, a Gottwald-féle kommunista párt hatalomhoz jutása tette lehetővé. Az akkor már kettéosztott világban ugyanis nem lehetett tovább ugyanolyan sovíniszta magyarellenes politikát folytatni az ugyanabba a politikai tömbbe tartozó Magyarországgal szemben. Ezért megpróbálták óvatosan enyhíteni és feloldani az addigi magyarellenes jogfosztó intézkedéseket.

A szlovákiai magyar hadifoglyok és deportáltak hazatéréséhez hozzájárult a szovjet igyekezet is, melynek a nemzetközi kapcsolatok szempontjából kényessé vált egy szövetséges állam polgárainak fogva tartása. A még Szovjetunóban maradt többi deportált fogva tartásának körülményei is enyhültek, munkatáborok helyett gyakran már csak kényszerlakhelyet és munkahelyet jelöltek ki számukra. A szovjet szervek a felszabadult lágerkapacitásokat gyakran saját, immár szovjet foglyokkal töltötték ki.

IX. A HAZATÉRÉSEK KÖRÜLMÉNYEI

A szovjet és csehszlovák hatóságok egyeztetései után 1948-ban indult meg a csehszlovákiai illetőségű volt deportáltak és hadifoglyok hazatérése. A hazatérő foglyok transzportjai a máramarosszigeti volt magyar laktanyában található Szovjetunió Táborparancsnokságának Hadifogoly Elosztó Gyűjtőtáborába érkeztek. Az orosz és román katonák által őrzött táborban a foglyok általában csak néhány napig tartózkodtak, majd újból bevagonírozták őket, s a legközelebbi úti cél a szovjet–csehszlovák, vagy a szovjet–magyar határállomás volt.

A táborba érkezés azonban nem jelentette automatikusan a szabadulás útját. A Csehszlovákiába igyekvő volt foglyok közül igyekeztek kiszűrni a szlovákiai magyarokat. Őket csak hosszú, több hetes várakoztatás, aprólékos kihallgatási procedura után indították el a Csap–Tiszacsernyő, szovjet–csehszlovák határállomás felé. A csehszlovák belügyi megbízottak módszereit leginkább az jellemzi, hogy a megalázott foglyok szabadulásuk meggyorsítása érdekében több esetben is az éhségstrájk fegyveréhez nyúltak. Az újabb transzportokkal érkezők, látván az elkülönítettek helyzetét, sokan magyar állampolgárnak vallották magukat, és Magyarországon keresztül próbáltak hazajutni.

⁶ Szlovák Nemzeti Levéltár, Ministerstvo zahraničních věcí (Csehszlovák Külügyminisztérium) K.č. 28.844/V-3A/49, kelt 1949. február 9-én: *összesen hazatért 9800 személy, 8156 fogoly és 1644 civil internált. Közülük nemzetiségük alapján szlovák 2699, reszlovakizált 2318, magyar 4517, német 204, ruszin 59, egyéb 4.* (A továbbiakban: ZV 1949.)

A Csehszlovákiába hazatérteket a malackai, kassai és tóketerebesi ún. repatriációs állomásokon megalázó megbízhatósági ellenőrzésnek vetették alá. Az ellenőrzés eredményétől függetlenül a hivatalos szervek továbbra is bizalmatlanul és gyanakodva viszonyultak hozzájuk. A gyanúsítgatásokkal keveredő rosszindulat elsősorban az 1950 után hazatértekekkel szemben volt általános, akiket gyakran háborús bűnösökként kezeltek, „mert a szovjet elvtársak biztosan okkal tartották őket ilyen hosszú ideig fogságban”!⁷

A csehszlovák hatóságok közvetítésével 1948-ban indult meg, s 1949 kora tavaszáig tartott a volt deportáltak és csehszlovákiai illetőségű hadifoglyok utolsó tömeges hazatérése. A cseh és szlovák illetékes szervek – külügy, belügy, belbiztonsági szervek és az Áttelepítési Bizottság – részéről ez volt az utolsó hivatalos igyekezet a Szovjetunióban fogvatartottak hazatérésének bebiztosítására. A következő időben a hivatalosan meg nem fogalmazott, de a gyakorlatban görcsösen betartott álláspont, a „Csehszlovákiának nincsenek hadifoglyai a Szovjetunióban” érvényesült. A szabadulók utolsó kis csoportját a hivatalosan elítéltek és a Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága (és részben a híres-hírhedt Berija-amnesztia) által rehabilitáltak alkotják, akik az 1953. december 18-i 97984 számú transzporttal tértek haza. A legkésőbb szabadon bocsájtottak a belügyi jelentés szerint már egyénileg vagy kisebb csoportokban érkeztek haza az általános amnesztia után. A büntetőtáborokból további 65 személyt kis csoportokban a Belügyminisztérium Repatriációs osztályának tisztje legkésőbb 1955–1956-ban években adta át a mi szerveinknek, vagy egyénileg egészen a hozzátartozók kezébe.

X. HAZATÉRÉS MAGYARORSZÁGON KERESZTÜL

A szabadulás útja a jelenlegi Szlovákia területéről származó magyar deportáltak egy részének már 1947-ben is Magyarországon keresztül vezetett. Sokan közülük, élve a lehetőséggel, s bízva a szovjet belügyi szervek bürokráciájának pontatlanságában, magukat magyarországi illetőségűnek vallották, így őket is besorolták a Magyarországra irányuló magyarországi hadifogoly transzportokba.

A hazatérőket a máramaroszigeti gyűjtőtáborban összpontosították, s innét irányították Debrecenbe, vagy a nyíregyházi Sóstó-fürdőbe. A volt foglyok többsége nem várta meg a magyar hivatalos szervek intézkedéseit, s rögtön hazaindult. Miután a hivatalos határátkelőhelyekről visszautasították őket, elsősorban a határ menti területekről származók minden engedély nélkül átkeltek az általuk jól ismert zöldhatá-

⁷ ZV 1949.

ron. Az ilyen úton hazatérőket a csehszlovák szervek viszont gyakran visszatoloncolták Magyarországra.

Hazatérésük nem volt egyszerűbb azoknak a volt deportáltaknak sem, akik a hivatalos utat választva a budapesti Csehszlovák Nagykövetségen kértek hazatérésre jogosító okmányt. Itt is át kellett esniük a megalázó megbízhatósági vizsgálatotokon, kiegészítve a gyanúsítgatásokkal, hogy milyen okból térnek haza Magyarországon keresztül. Ennek ellenére 1946–1948 között a szovjet kényszerszolgálatra deportált felvidéki magyarok közel ötöde szabadult ezen az módon.

1950-től kezdve Csehszlovákia ritka kivételektől eltekintve már nem fogadta be a volt szovjetunióbeli foglyokat, ezért a deportáltak és hadifoglyok hazatérésének útja ettől az időponttól csak más országon keresztül volt lehetséges. Míg a magyarok csak Magyarországon keresztül térhettek haza, addig a németek a nyugati megszállási övezetek (trizóna) közigazgatási központján, Frankfurtban keresztül próbáltak visszajutni szülőföldjükre.

A volt foglyok ezután ismételten politikai szűrésen estek át. A Csehszlovákiába és Romániába való magyar nemzetiségű foglyokat ölükbe helyezték, számmal ellátott táblával három oldalról lefényképezték, és ujjlenyomatot vettek tőlük. Ezt a csoportot rendőri felügyelet alá helyezéssel bizonytalan időre különböző magyarországi vállalatokhoz irányították munkára. A foglyok vonatjeggyel ellátva, kíséret nélkül utazhattak a kijelölt munkahelyre. Egy részük ehelyett a fővárosi nagykövetségeket ostromolta hazautazásuk engedélyezése ügyében, más részük pedig illegálisan átlépte az államhatárt, hogy mielőbb hazamehessen családjához. Gyakran előfordult viszont, hogy visszatoloncolták őket. Előfordult az is, hogy a hazatérő volt deportáltak csoportját letartóztatták. Ekkor a városbeli rokonok és ismerősök az őket fogva tartó rendőrörsöt megostromolták, s így érték el a foglyok szabadon bocsájtását.⁸ A hazatérteket ennek ellenére újabb és újabb tortúra várta a hivatalos szervek oldaláról, amíg helyzetüket legalizálták.

XI. A VOLT DEPORTÁLTAK HELYZETE SZABADULÁSUK UTÁN

Egyértelmű, hogy bármely időpontban is érkeztek haza a szovjet munkatáborok túlélői, újabb és újabb megpróbáltatások vártak rájuk, elsősorban a hontalansági évek kisebbségi, jogfosztott magyarjaként. A szlovák hivatalos szervek a volt magyar katonákat, s főleg a civilként deportáltakat potenciálisan megbízhatatlanként kezelték. Szabadon bocsájtásuk előtt figyelmeztették őket (gyakran alá is írták), hogy

⁸ BENDSUCH i. m.

büntetés terhe alatt nem beszélhetnek a deportálásuk és a fogva tartásuk körülményeiről. Emellett rejtély, hogy a szabadultak fokozott ellenőrzésének szándéka, vagy egyéb okok miatt csaknem mindegyik hazatérteit felszólították – nem ritkán fenyegető hangnemben – a kommunista pártba való jelentkezésre. A Szovjetunió folyamatos dicsérete mellett lehetetlen volt a háború árnyoldalairól is beszélni. Így nem meglepő, hogy a volt elhurcoltak a nyugdíjkérelmükben a fogságban töltött időszakot szinte egyöntetűen mint hadifogságot tüntették fel. A történelmi hűség kedvéért viszont hozzá kell tenni, hogy az elhurcoltak többsége a megélt szenvedéseik ellenére sem neheztelt az orosz, illetve ukrán népre: szerintük is – főleg 1946 után – megélhetésük körülményei néhol még vetekedtek is a nyomorúságos viszonyok között élő helyi lakosságával.

XII. A SZLOVÁKIAI MÁLENKIJ ROBOT ÖSSZEFOGLALÁSA

A szovjet fogságba elhurcolt felvidéki magyarok és németek száma a mai napig pontatlan, s manapság már nem is lehet pontosan megállapítani. A deportálások első időszakában még nem vezettek pontos feljegyzéseket az elhurcoltakról. Gyakran nem is volt egyértelmű, hogy az elhurcoltat civilként, katonaként, esetleg katonakötelességgel, vagy leventeként deportálták. Ehhez az állapothoz hozzájárul az utólag hirtelen szemérmessé váló csehszlovák közigazgatás is, mely 1947-től már csak hadifoglyokról hajlandó beszélni. Sőt, 1948 decemberében hivatalosan kijelenti, hogy Csehszlovákiának már nincsenek hadifoglyai Szovjetunióban. Így ezen időpont után már nem vezettek – de hozzátenném, előtte sem – pontos feljegyzéseket a más országokon keresztül hazatérőkről. Hasonlóan pontatlanok a városokból elhurcoltak számai is, akiket a falvakkal ellentétben nem tartott számon egy közösség. Hasonló a helyzet a kitelepített, elűzött, akár deportált magyar és német szórványtelepülések lakosságával is.

A deportált polgári lakosok összlétszámát a szlovákiai diktatúrák időszakával foglalkozó Nemzeti Emlékezeti Hivatala 7419-ben, a „jogtalanul elhurcoltak” kárpótlásával foglalkozó Igazságügyi Minisztérium 6973 deportált és 524 deportálás ideje alatt elhalálozott számában határozza meg. Az elhurcoltak érdekvédelmével foglalkozó SZČPV⁹ adatai: 6982 deportált polgári személy a jelenlegi Szlovákia területéről, ebből 210 nő, fogságban meghalt 532, kivégezve 17 személy.

⁹ Svetové združenie bývalých československých politických väzňov – Volt Csehszlovák Politikai Foglyok Világszövetsége

Dárus Rusnák a Moszkvai NKVD levéltárakban tett kutatásai után az 1944–1945-ben a Szovjetunióba elhurcolt szlovákiai lakosok számát 69 ezerre becsüli. Vladimír Bystrov a *Csehszlovák polgárok Szovjetunióba elhurcolása* című kiadványában 60 ezertől 120 ezerig becsüli számukat (volt cári oroszországi emigránsok). Mértékadó becslések a deportált magyar és német nemzetiségű, illetve kisebb számban szlovák és ruszin civil lakosok számát 16-20 ezer közé teszik, akik közül meghatározó rész soha sem tért haza.

XIII. PROLÓGUS

A tömeges deportálások által érintett magyar községekben az emberi életekben mért veszteség szinte mindenütt meghaladta a háborús katonai veszteségeket. Ennek ellenére szinte minden településen még most is megtalálható egy jól látható köztéren elhelyezett, a „dicsőséges, felszabadító Szovjet Hadsereg” emlékét megörökítő emléktábla, míg az áldozataik emléke sok helyen csak az özvegyek és árvák szívében él.

HADIFOGOLYKÉNT VAGY INTERNÁLTKÉNT? KÜLÖNBÖZŐSÉGEK ÉS HASONLÓSÁGOK A MAGYARORSZÁGI CIVILEK TÖMEGES SZOVJET FOGSÁGBA HURCOLÁSÁNÁL

A második világháború utáni magyar társadalom egyik legfontosabb kérdése, megoldandó ügye a Szövetséges Hatalmak – elsősorban a Szovjetunió – fogságába került katona és civil foglyok hazahozatala és helyzetük javítása volt. Annál is inkább, mivel a második világháború alatti 172 ezer km²-es és 14,7 millió fős Magyarországról – tehát nem a mai Magyarország területéről – mintegy 1,2 millió magyar állampolgár, katona és civil került a szövetséges hatalmak fogságába. (A mai, 93 ezer km²-es Magyarország területére vetített számuk 900 ezer főre tehető.) Közülük mintegy 300 ezernek a nyugati, míg mintegy 900 ezernek a szovjet (hadi)fogság¹ sanyarú sorsa jutott osztályrészül.²

Ez a hatalmas létszám több mint másfélszerese volt az első világháborúban, a törtenelmi Magyarország 325 ezer km²-es területéről hadifogságba esettek számának.³ Igaz, az első világháborúban nem vált az egész ország területe hadszínterré, ráadásul akkor a Kárpátokon keresztül betörő orosz hadsereg nem hurcolta el tömegesen a polgári lakosságot. Ezek az emberek az ország aktív korú férfilakosságának közel 1/3-át tették ki. Az országban szinte nem volt olyan család, amelyiket ne érintette volna közvetve vagy közvetlenül a (hadi)fogolykérdés.

A katona és civil foglyok kérdésének a fontosságát természetesen a korszak vezető politikusai is jól látták. Ennek alátámasztására hadd idézzek három vezető politikust.

Az egykori miniszterelnök, Teleki Pál fia, Teleki Géza, az Ideiglenes Nemzeti Kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere 1945 nyarán Miklós Béla miniszter-

¹ A (hadi)fogság szó ilyen módon való írása azt jelzi, hogy a katonákon kívül, jogtalanul, „málenkij robot” vagy igazoltatás ürügyén polgári lakosokat is tömegesen vetettek hadifogságba, s hurcoltak szovjetunióbeli kényszermunkára. A málenkij robotról bővebben lásd BOGNÁR Zalán (szerk.): „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” *Német és magyar polgári lakosok deportálása „málenkij robot”-ra a sztálini lágerbe 1944/45–1955*. Pécs, 2009.

² BOGNÁR Zalán: Magyarország II. világháborús hadifogoly-vesztesége. In: RUSZIN, Ukladacs Omelján (szerk.): *60 éve kezdődött a második világháború*. Misztecká Liniá Kiadó, Uzsgorod (Ungvár), 2001. 46–55.

³ RAVASZ István: Magyarország világháborús embervesztesége és a magyar katonasírok. MARKÓ György (szerk.): *Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban*. Budapest, 2005. 170.

elnökhöz írt egyik levelét ezekkel a sorokkal kezdte: „Mai magyar társadalmunk egyik legégetőbb és legfájóbb kérdése a fogoly-ügy. Érdekelve van ebben annak minden rendű rétege és minden rangú tagja.”⁴

E kérdés társadalmi fontosságát emelte ki a következő kormány miniszterelnöke, Tildy Zoltán is 1945. november 30-án a parlamentben elmondott kormányprogramjában: „A hadifoglyok és deportáltak hazahozatala az egyik legfájóbb magyar kérdés, s a kormány egyik legfontosabb feladata.”⁵

Rákosi Mátvás miniszterelnökhelyettes-államminiszter az 1947. áprilisi moszkvai tárgyalásain szintén hangsúlyosan kifejtette a szovjet vezetésnek, hogy a Magyar Kommunista Párt népszerűségének a növelésében, a szavazók megnyerésében a hadifogolykérdésnek óriási propagandajelentősége van. Molotovnak arra a kérdésére, hogy: „Mely kérdéseket tartanak tehát a legfontosabbaknak?”, Rákosi a következőket felelte: „A csehszlovákokkal való viszony rendezését és a hadifoglyok kérdését.”⁶

Tehát gróf Teleki Gézától a kommunista pártvezérig, Rákosi Mátyásig a teljes magyar politikai vezető réteg igen jól érzékelte, hogy a második világháború utáni Magyarországon a társadalom egyik legégetőbb, legfontosabb megoldandó kérdése a (hadi)fogolykérdés, a (hadi)foglyok sorsa és hazahozatala.

S itt álljunk meg egy pillanatra, hiszen maga Teleki Géza sem hadifogolyügyről, hanem fogolyügyről írt, mivel teljesen tisztában volt azzal, hogy nemcsak magyar katonák kerültek szovjet fogságba, hanem magyar civilek is tömegesen, akiknek száma mintegy 300 ezer főre tehető. Ebből 190-230 ezer főt a trianoni Magyarországról, a többi, 80-90 ezer főt a visszacsatolt területek polgári lakosságából hurcoltak el. Utóbbiból 30 ezer főre teszik a Kárpátaljáról,⁷ 25-35 ezer főre a Trianonban Romániának juttatott területről (Észak-Partium, Észak-Erdély, Székelyföld),⁸ minimum 15 ezer főre a visszacsatolt délvidéki és mintegy 10 ezer főre a visszacsatolt felvidéki területekről elhurcolt magyar és német polgári lakosok

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX–J–1–j, Külügyminisztérium, Titkos ügykezelési iratok (TÜK), 21. doboz, IV–438/9, 145.420/7–1945.

⁵ G. VASS István (szerk.): *Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1945. november 15.–1946. február 4.* MNL OL, Budapest, 2005. 24.

⁶ IZSÁK Lajos–KUN Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948.* Századvég, Budapest, 1994. 205.

⁷ DUPKA György: „Málenkij robot”-ra hurcolás Kárpátaljáról. BOGNÁR Zalán (főszerk.): *„Itt volt a végállomás” Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenességek a Kárpát-medencében 1944–1949.* Pécs, 2015. 68–8. – MOLNÁR D. Erzsébet: *Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáboraiában (1944–1953).* 2015. Doktori (PhD) értekezés. 117–118.

⁸ MURÁDIN János Kristóf: „Málenkij robot”-ra hurcolás a Romániához csatolt részekről. BOGNÁR 2015. i. m. 88–99.

számát.⁹ Az elhurcoltak túlnyomó többségét hadifogolyként, míg kisebb részüket a német származás indokával internáltként hurcolták el. Utóbbiak között nők is voltak szép számmal, a korabeli, Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon azonban róluk is csak a hadifogolyügy keretében lehetett szólni. Így fordult elő, hogy a kommunista párt által kiadott *Magyar Hadirokkant, Hadifogoly Híradó* 1948. július 16-i számának címlapjára azt írták, hogy „Újabb 3000 hadifogoly érkezett Máramarosszigetre”, akik között „960 polgári személy, köztük 580 nő is érkezett.” Írták ezt annak ellenére, hogy a Magyar Királyi Honvédségben nők nem is szolgáltak, tehát nők nem is kerülhettek hadifogságba. Ugyanebből az okból a Szovjetunióból szabadon bocsátott nők is kaptak Debrecenben, a Hadifogoly-átvevő Bizottságtól olyan igazolást, hogy ők „hadifogságból tértek haza.”¹⁰

Az orosz levéltárakból előkerült szovjet dokumentumok is azt igazolják, hogy a civil foglyok megnevezése, hogy azok hadifoglyok, internáltak vagy csak egyszerűen letartóztatottak, mindig a felsőbb szervek parancsaitól függött. Így például a 2. Ukrán Front parancsnoka, Malinovszkij marsall által Budapest ostroma során összeszedett civilek egy részét – 12 933 főt – hadifoglyokból átsorolták az internáltak nyilvántartásába.¹¹ A hadifoglyok és internáltak közti különbség értelmezésében fennálló zavart a hadifoglyokról szóló, a Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa által 1941. július 1-én jóváhagyott, 1798–800. T. (Titkos!) számú határozata is elősegítette, amely szerint: „*Hadifoglyoknak minősülnek: a) a Szovjetunióval hadiállapotban lévő államok fegyveres erejéhez tartozó mindazon személyek, akik katonai tevékenység során estek fogságba, továbbá ezen országoknak a Szovjetunió területére internált polgári személyei.*” [kiemelés tőlem –B. Z.]¹² Mindezekén túl az a tény is erősen csökkent a szovjet dokumentumok valóságértékét, hogy civil férfiak és fiúk tömegeit hurcolták el hadifogolyként, tehát olyan embereknek beállítva őket, mintha egy ellenséges ország fegyveres erejében harcoltak volna a Szovjetunió ellen.

Logikusan nem is várhatjuk el, hogy a terrorra, a félelemre épített totális diktatúrában keletkezett dokumentumok a valóságot mutassák: leginkább azt mutatták, amit a felettesek elvártak a beosztottaiktól. Nem véletlen, hogy a '30-as évek végi

⁹ Az ezekre vonatkozó számításokat lásd KÖTELES László: A felvidéki magyarok és németek deportálása szovjetunióbeli kényszermunkára –WEISS Rudolf: A délvidéki németek elhurcolása a Szovjetunióba 1944–1945. BOGNÁR 2015. i. m. 61–68., 101–103.

¹⁰ BOGNÁR 2009. i. m. 57.

¹¹ VARGA Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében*. Russica Pannonica, Budapest, 2009. 156.

¹² Első magyar nyelvű közlése: DUPKA György–KORSZUN Alekszej: *A „malenykij robot” dokumentumokban*. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1997. 39. – A határozat teljes közlése: VARGA Éva Mária (főszerk.): *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. ROSSZPEN–MKTTK, Moszkva–Budapest, 2006. 55–59.

Szovjetunióban közmondássá vált, hogy „Háromféle ember van a Szovjetunióban: aki volt, aki van, és aki lesz lágerben.”

A Magyarországról a Szovjetunióba elhurcolt civileknek a – szándékosan vagy félreértések miatt – tisztázatlan fogolystátusza is indokolja a magyar köznyelvben kialakult és a történész szakma által is átvett „málenkij robotos” kifejezés, illetve kategória használata a civilként elhurcoltakra. A kifejezés eredete az orosz „málenkájá rábóta” (маленькая работа), ami „kis munkát” jelent. A Magyarország területére érkező szovjet fegyveres szervek – a Vörös Hadsereg és a Belügyi Népbiztoság (NKVD) – emberei többnyire ennek a kifejezésnek a sűrű használatával, vagyis csak a front mögötti területen végzendő „kis munka” vagy csak néhány perces igazoltatás ígéretével, esetenként a „kis munkát” követő igazolás, igazolvány kiadásának a hazugságával hurcolták el a polgári lakosság tömegeit több éves szovjetunióbeli kényszerszermunkára. Ezekkel a hazugságokkal csapták be az ártatlan civilek százezreit, hogy az esetleges tiltakozásoknak, ellenszegüléseknek, valamint a szökési kísérleteknek elejét vegyék. Ezért vált ez a két szó, a „málenkij robot” Magyarországon a köztudatban, majd ennek nyomán a történész szakmában is a polgári lakosság tömeges elhurcolásának és többéves szovjetunióbeli kényszerszermunkájának a kifejezésévé, terminus technicusává.

A „málenkij robotosok”, akár hadifogolyként, akár internáltként hurcolták el, mindkét esetben az úgynevezett GUPVI (Glávnoje Upravlenyje po Gyélám Vojennoplennih i Internyirovannih) lágereibe kerültek, vagyis a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság felügyelete alatt működő lágerekbe. Ezek a lágerek is az NKVD alá tartoztak, akárcsak a GULÁG, vagyis a Lágerek Főparancsnoksága alá tartozók, mégis jelentős különbség volt e két lágerrendszer között. A legfontosabb különbség a lágerlakók odakerülése között volt. A GUPVI – vagyis a GUPVI lágereinek – lakóit tömegesen, ítélet nélkül hurcolták el, lényegtelennek tartva azok személyes kilétét, szinte csak egy dolgot szem előtt tartva, hogy a tervezett létszám meglegyen, illetve az adott etnikai csoportot – például a kárpátaljai magyar és német férfilakosságot – úgymond „izolálják”, azaz lágerekbe zárják. A GULÁG – vagyis a GULÁG börtöneinek, lágereinek, rabtelepeinek – lakóit viszont egyenként, személyre szóló, többnyire koholt vádakra alapozott ítéletek alapján hurcolták el szigorú őrizet alatt a szovjetunióbeli büntetőlágerekbe. További lényeges különbségek voltak a lágerlakók ellátása és a lágereknek a Szovjetunió belüli elhelyezkedése között. Míg a GUPVI lágereinek túlnyomó többsége a birodalom európai részén helyezkedett el – ezen belül is az internáló táborok leginkább a dél-ukrajnai térségben, a Donyec-medencében lévő szénbányáknál –, addig a GULÁG lágerei 1941 nyarától dominánsan az uráli és az ázsiai területen voltak. A GUPVI-t a külföldiek GULÁG-jának is nevezték.

A polgári lakosság tömeges elhurcolásának alapvető oka a Szovjetunió hatalmas munkaerőhiánya volt, amit a szovjet szocialista rendszert irányító kommunista állampárt az eszmeisége, a gondolkodásmódja alapján nemcsak hadifoglyokkal, hanem az elfoglalt országok állampolgáraival is pótolni akart, akik tömeges és ingyenes munkaerőt jelentettek. A sztálini diktatúrának ekkorra már nagy tapasztalata volt a kényszermunkaerő alkalmazásában, hiszen eddigre már több millió szovjet állampolgár kényszerült megismerni a GULÁG lágereinek poklát.

E munkaerő külföldről történő beszerzéséhez szolgált ideológiai alapul a kollektív bűnösség elve, amelyet ugyan a magyarokkal szemben a sztálini vezetés hivatalosan tagadott, de a gyakorlatban mindig is alkalmazott. Sztálin már az Eden brit külügyminiszterrel folytatott 1943. március 23-i megbeszélésén leszögezte: „Magyarországot meg kell büntetni.”¹³ Néhány hónappal később a brit diplomácia megkeresésére Molotov külügyi népbiztos 1943. június 7-i válaszában a következőket írta: „A szovjet kormány úgy véli, hogy azért a fegyveres segítségért, melyet Magyarország Németországnak nyújtott [...], a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem kisebb vagy nagyobb mértékben a magyar népnek is.”¹⁴

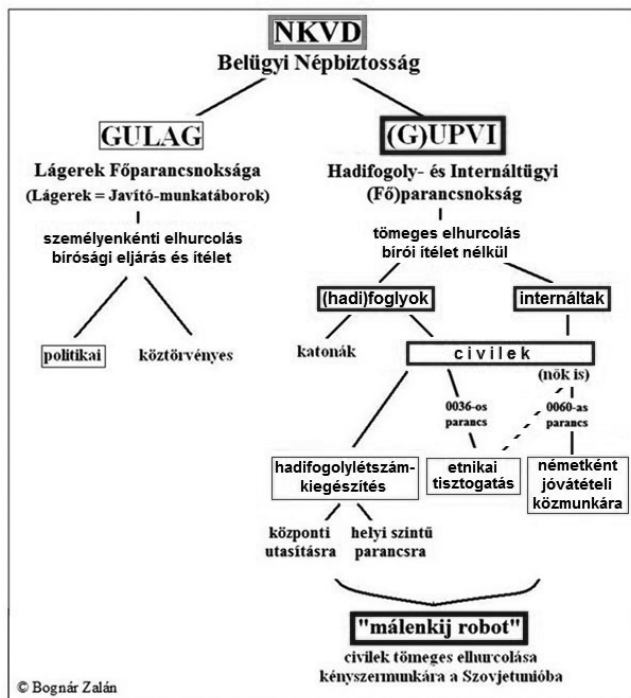
A tömeges deportálások általános indokai mellett a korabeli revideált, 172 ezer km²-es Magyarországról történt civil elhurcolások áldozatai, vagyis a „málenkij robotosok” az elhurcolások indokai, illetve az azt elrendelő parancsok alapján három, egyértelműen kimutatható csoportot alkotnak. Ugyanakkor e háromféle indok, illetve parancs alapján elhurcoltakat a szovjetek kétféle, hadifogoly- és internált fogly státuszban vitték el:

- I. Hadifogolyként elhurcoltak: 1.) hadifogolylétszám-kiegészítés
2.) etnikai tisztogatás
- II. Internáltként elhurcoltak: 3.) német származás indokával

A német származás indokával történő elhurcolások esetében egyesek úgy vélik, hogy ők is az etnikai tisztogatás kategóriájába tartoznak. Azonban ez téves besorolás, ugyanis őket egy központi szovjet parancs alapján hurcolták el, márpedig a Szovjetunióknak nem jelentettek etnikai problémát az országukon kívül eső területeken élő német származású lakosok. Őket alapvetően munkaerőként vitték el a kollektív bűnösség, kollektív büntetés elve alapján, de erről a későbbiekben még bővebben szó lesz.

¹³ RÁNKI György: *1944. március 19. Magyarország német megszállása*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 14.

¹⁴ JUHÁSZ Gyula: *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 158–159.

1. ábra. A GULÁG és a GUPVI lágerrendszerbe kerülők, illetve a „málenkij robotosok” csoportjai

Először nézzük meg a háromféle indokkal, kétféle fogolystátuszban elhurcoltak fog-ságba vetésének indokait, körülményeit, kor és nem szerinti összetételét, valamint az elhurcolások területi és időbeli kiterjedését.

1.) A hadifogolylétszám-kiegészítéseknek kétféle indítéka volt: A) legfelsőbb szintű utasításból eredő, B) helyi szintű, szubjektív döntés.

A) A rendelkezésre álló dokumentumokból egy legfelsőbb szintű döntés körvonalai rajzolódnak ki, amely alapján a szovjet fegyveres szerveknek az egész ország területén össze kellett szedni és hadifogságba vetni azokat a férfiakat, akik 1941-től katonai szolgálatot teljesítettek. E tekintetben Budapest szovjet városparancsnoka, Csernyisov nem köntörfalazott, hanem Hátszeghi Ottó ezredesnek, a budapesti összekötőtisztnek nyíltan kijelentette, hogy azok, „akik 1941 óta katonai szolgálatot teljesítettek, jelentkezésre lesznek felszólítva, s azután fogolytáborba kerülnek.”¹⁵

¹⁵ Hadtörténelmi Levéltár és Irattár (HLI) Honvédelmi Minisztérium (HM) 1274/ált.[általános]–1945.

Ezt támasztja alá több levéltári dokumentum is. Kenderesen például „a község tolmácsa dobszó által kihirdette, hogy akik 1941. év óta katonai szolgálatot teljesítettek, jelentkezzenek a legszigorúbb büntetés terhe mellett 2 napi élelemmel a község-háznál” – derül ki a község előjáróinak kérvényéből.¹⁶ Budapesten, Kelenföldön – a Külügyminisztériumhoz érkezett egyik értesítés szerint – „Január 7-én az egész lakótelepet kiürítették Budafokra, tolmács útján megkérdezték: Ki volt katona 1941 és 1944 között, akik jelentkeztek, azokat elvitték.”¹⁷ De ugyanezzel az indokkal vették el a férfiakat Lőrinciből¹⁸ és az ország sok más településéről is.

A parancsot a legkülönbözőbb módokon, a legkülönfélébb megtévesztéssel hajtották végre. Szombathelyen hirdetményben közölték, hogy a városban tartózkodó katonaviselt személyek jelentkezzenek karhatalmi szolgálatra az új, demokratikus hadseregbe.¹⁹ Másutt azt doboltatták ki, hogy aki kincstári ruházattal rendelkezik, annak azt le kell adnia.²⁰ A felhívásnak eleget tevőket fegyveres őrök kísérték a legközelebbi hadifogoly-gyűjtőtáborba.

A hadifogolylétszám-kiegészítés az egész ország területére kiterjedt, a Székelyföldről²¹ a Nyugat-Dunántúlra. Vas vármegye főispánja május 8-i levelében például a következőket írta a külügyminiszternek: „Jelentem, hogy a vármegye területén több koncentrációs tábor²² létesítettek még a bevonuló orosz egységek. A táborok felállítása és megtöltése ugyanolyan módon történt, mint az ország többi részében. Egész falvak lakosságát gyűjtötték össze munkára való kirendelés címén, akik jelenleg 3-4 hete a táborokban tartózkodnak. Az ott lévők hozzátartozói közlik, hogy a legutóbbi időben több leplombált szerelvény indult el keleti irányba ezekből a táborokból.”²³

Megdöbbenő, hogy több mint másfél hónappal a magyarországi harcok befejezése után még mindig a katonaviselt emberek összegyűjtése folyik. A magyar kormány 1945. június 5-én fordult kérelemmel a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottság-

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-J-1-q Külügyminisztérium (KÜM) Hadifogoly Osztály (HDF. O.) 144.290/7.–1945.

¹⁷ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 28.094./pol.– 1945.

¹⁸ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.769/pol.– 1945.

¹⁹ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 145.492/7.– 1945.

²⁰ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.440/pol.– 1945.

²¹ A székelyföldi elhurcolásokról bővebben lásd ILLYÉS Elemér: *Erdély változása. Mítosz és valóság*. München, 1976. 68–69. GÁL Mária–GAJDOS BALOGH Attila–IMREH Ferenc (szerk.): *Fehér könyv az 1944. őszi magyarellenes atrocitásokról*. RMDSZ, Kolozsvár, 1998. 27–30.

²² A hadifogolytáborokat nevezi így a főispán, mivel ezeket – ahogy írta – jórészt a környékbeli civilekkel töltötték meg.

²³ Vas Megyei Levéltár IV.–401./b Főispáni iratok 75./1945.

hoz, hogy az 1945. május 30-án (!) Somogy vármegyéből elhurcolt, 1941-től katonai szolgálatot teljesített férfiakat bocsássák szabadon.²⁴

Tehát 1944 szeptemberétől egészen 1945. május végéig, vagyis 9 hónapon át szedték össze az országból hadifogolyként a civileket, leginkább hadifogolylétszám-kiegészítésként.

A legtöbb helyen a végrehajtásnál már nem a parancsban megadott kritérium volt fontos, hanem hogy legyen indokuk minél több munkaerőt elhurcolni a Szovjetunióba. Így sok helyen nem csak azokat hurcolták el, akik 1941-től teljesítettek katonai szolgálatot, hanem 18-50 év közötti férfiakat, sőt, sokszor még ezekre a korhatárookra sem voltak tekintettel. Például az ivánci körjegyzőségben minden 16-45 éves férfinak 5 napi élelemmel és 2 rend fehérneművel kellett a község házában jelentkeznie „málenkij robotra”,²⁵ Baranya vármegye nyugati részében pedig már a 14-50 éves korú fiú-, illetve férfilakosságot szedték össze és hurcolták el.²⁶

Többszörre főbelövés terhe mellett kellett a lakosoknak jelentkezniük, míg egyes helyeken a jelentkezés elmulasztása esetén a mulasztók családja elleni megtorló intézkedéseket is kilátásba helyeztek.

B) A helyi szintű döntéseknél, elhurcolásoknál a szovjet magasabb egységek parancsnokai voltak a felelősek, akik a feletteseik által kitűzött hadművelati célok elérésének késését vagy kudarcát általában az ellenséges erők vártánál magasabb létszámával magyarázták.

Így például az elhúzódozó tordai csata miatt a környező településekről mintegy 10 ezer civilt hurcoltak el, köztük Kolozsvárról 5000 főt. Igaz, ennél a hadifogolylétszám-kiegészítésnél – a szovjetekhez átvált román haderő közreműködésének köszönhetően – az etnikai tisztogatás jellege is erőteljesen megjelenik.²⁷ A szovjetek számára hadművelati kudarcral végződő tiszántúli páncélos csata miatt Nyíregyházáról, Debrecenből és környékükről szedtek össze több mint 10 ezer embert.

Azonban a budapesti csata okán történt elhurcolások minden addigi és utána következő méretet meghaladott, ami mögött legfőbb indítékként valószínűleg Malinovszkij marsall önigazoló mesterkedése rejlik. Sztálin ugyanis siettetette Budapest elfoglalását. Azt a parancsot adta 1944. október 28-án Malinovszkijnak, hogy csapatai mielőbb, menetből foglalják el a magyar fővárost. Ezzel szemben a Budapest-hadművelet 108 napig, míg a főváros katlancsatája az ostromgyűrű bezáródása után 52 napig elhúzódozott, és csak február 13-án fejeződött be. (Hadd jegyezzem meg,

²⁴ MNL OL XIXJ-1-q KÜM HDF. O. 30.102/pol.-1945.

²⁵ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.338/pol.-1945.

²⁶ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.832/pol.-1945.

²⁷ MURÁDIN János Kristóf: A megtizedelt város. *Korunk*, Kolozsvár, 2004/10, 57–65.

hogy az I. világháborúban győztes nagyhatalom, Franciaország csak 43 napig volt képes ellenállni a náci Németország haderejének!) Az ostrom elhúzódása annál is kellemetlenebb volt Malinovszkij számára, mivel Zsukov 1. Belorusz Frontjának páncélos ékei ekkorra már 60 km-re megközelítették Berlint, Moszkvában pedig nem értették, hogy mi az oka az ostrom elhúzódásának, és egyre türelmetlenebbek lettek.²⁸

A tábornok a megtorlástól való félelmében Budapest bevételének elhúzódását az ellenséges erők vártnál nagyobb, 180-200 ezer fős létszámával magyarázta.²⁹ Ezzel szemben a Budapesten körülrzárt német-magyar védősereg csak 79 ezer fő volt.³⁰ A marsall az ostromra vonatkozó végső, összegző jelentésében arról számolt be, hogy 188 ezer fős ellenséges erőt számolt fel, akik közül mintegy 50 ezren meghaltak és 138 ezer főt fogságba ejtett.³¹ Ugyanakkor a főváros védői közül – a harcok hevességét és a németek magas halálozási arányát ismerve – csak maximum 35-40 ezer fő eshetett szovjet fogságba. Tehát hiányzott mintegy százezer hadifogoly.

Ha azonban a fiktív, 188 000 fős védősereg létszámából vonjuk ki a valódi, 79 000 fős létszámot, akkor a különbség még nagyobb, 109 000 fő.³² Döbbenetes adat! Ugyanakkor a 100 000 fő körüli adatot erősíti meg a nyugati emigrációban, 1950-ben kiadott *Fehér könyv* is,³³ amelyet az ENSZ hitelesnek fogadott el.³⁴

Mindenesetre a valóságos és a fiktív létszámadatok közti hatalmas különbség a Vörös Hadsereg marsalljának komoly problémát okozott, ugyanis a hadifoglyokat át kellett adnia az NKVD GUPVI-nak, illetve eljuttatnia annak hadseregbeli fogadóponthoz.³⁵ Malinovszkij a hiányzó fogolymennyiséget Budapest és az azt

²⁸ RÁKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997. I. kötet 141–142.

²⁹ ZAHAROV, Matvej Vaszilievics: *A 2. és a 3. Ukrán Front felszabadító hadműveletei Délkelet- és Közép-Európában, 1944–1945*. Budapest, 1973. 230.; GOSZTONYI Peter: *Der Kampf um Budapest 1944/45*. München–Zürich, 1964. 37. – ARTYEMJEV, Nyikolaj: *Magyarország felszabadítása*. K. n., Budapest, 1950. 54.

³⁰ UNGVÁRY Krisztián: *Budapest ostroma*. Corvina, Budapest, 1998. 71., 305.

³¹ ZAHAROV, Matvej Vaszilievics: *A 2. és a 3. Ukrán Front felszabadító hadműveletei Délkelet- és Közép-Európában, 1944–1945*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1973. 262. – Ugyanezt az adatot citálja TÓTH Sándor: A Budapesten körülrzárt ellenséges erők megsemmisítése, a főváros felszabadítása. SZÁVA Péter (szerk.): *Magyarország felszabadítása. Tanulmányok hazánk felszabadításának történetéből*. Budapest, 1975. 412.

³² Budapest védőinek létszámadatairól és az elhurcolásokról bővebben lásd BOGNÁR Zsolt: Egy csata utóélete. Budapest ostromának (hadi)fogoly-vesztesége(i). *Studia Caroliensia*, 1. Budapest, 2000. 77–87.

³³ *Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről*. Magyar Harcosok Bajtársi Közossége Hadifogoly-szolgálat, Bad Wörishofen, 1950. 9.

³⁴ STARK Tamás: Hadifoglyok békében. *Mozgó Világ* 1989/10. 105.

³⁵ GALICKIJ, Vaszilij Petrovics: Vrazseszkije vojennoplennije v SzSzSzR (1941–1945). *Vojennoisztoricseskij Zsurnal*, Moszkva, K. n. 1990/9. 42.

körülvevő agglomeráció polgári lakosságából pótolta. Vitték a civileket az óvóhelyekről, a lakásokból, az utcákról, sőt a gyárakból, az üzemekből is, igazolás, vagy csak egy kis munka, málenkij robot ígéretével. Nem kímélték a kórházak járóképes betegeit sem, akiket sokszor a személyzettel együtt hajtottak hadifogolytáborokba. Különös előszeretettel vitték el az egyenruhás közalkalmazottakat, a postásokat, vasutasokat, BSZKRT-osokat (az akkori budapesti tömegközlekedési vállalat dolgozóit), vagy éppen rendőröket. Az elhúzódozó ostrom magyarázatául a szovjet katonai vezetésnek jól jöttek ezek az egyenruhások a civil foglyok tömege között, mivel könnyen rájuk süthették, hogy valamilyen különleges fegyveres testületeknek a tagjai.

S a marsall, hogy tovább valószínűsítse csalását, egyéb „fogásokat” is alkalmazott. Egyik, a Külügyminisztériumhoz írt felháborodott hangú levélben például a következők olvashatók: „Újabban az oroszok a magyar hadifoglyokat beöltöztetik német egyenruhába, ezzel akarják a világot félrevezetni, hogy német foglyot visznek, persze senkinek nem szabad megközelíteni a fogolyszállítmányt.”³⁶ Jellemző volt az a módszer is, hogy a vasúti szállításoknál a magyar civil és katona hadifoglyok közé vagononként 10-20 németet is beraktak, így az egész szerelvény német hadifogoly-szállítmányként futott.³⁷

A szovjeteknek teljesen mindegy volt a foglyok kiléte, csak egy dolog volt fontos: a létszám.

Több antifasiszta ellenállót, valamint a szovjetek oldalán, a Budai Önkéntes Ezred tagjaként harcolt magyar katonát is fogságba vetettek.³⁸ Megdöbrentő példaként hadd említsem meg D. Róbert antifasiszta ellenálló esetét, akit a nyilasok az Andrassy út 60-ban megkínóztak, „majd a Duna-partra vitték kivégezni, több társával együtt.” A rájuk leadott géppisztolysorozat D. Róbertet nem sebezte meg halálosan. „Felgyógyult, de 1945. április 3-án ismeretlen okból, a nála lévő ellenállási mozgalmi igazolványa ellenére elvitték, ahonnan a máramarosszigeti fogolytáborba került” – olvasható az egyik szabadítási kérelemben.³⁹ A budapesti gettóba zárt zsidóság egy része sem sokáig örülhetett a január 18-i felszabadulásnak, mert többjüket még aznap, hazatérve lakásukba, a lakótársaikkal együtt hurcolták el.⁴⁰ Sőt, sok, a náci Németországba deportált zsidó személyt, akik túléltek a KZ-lágerek borzalmait, haza-

³⁶ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 30.002./pol.-1945.

³⁷ HLI Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye (Tgy.) 3225. Kiss István: *Egy mezítelen a többszáz ezer közül. Fogságom naplója. Szovjet fogságom 594 napja*. 4.; Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége, 1993. 421. BALCZÓ István volt civil (hadi)fogoly visszaemlékezése. 1. Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége, 1992. 288.

³⁸ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.760./pol. -1945.

³⁹ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 145.131/7.-1945.

⁴⁰ MNL OL XIXVJ-1Vq KÜM HDF. O. 27.684./pol.-1945.

felé jövet, vagy hazaérkezve Budapestre, az orosz–angol nyelvű igazolásukat semmibe véve hurcolták el egy másik típusú embertelen birodalom lágereibe.⁴¹

13 éves gyerekeket és 50 felettieket is elhurcoltak, mint például Elter Dezsőt édesapjával együtt az egyik budapesti gyár óvóhelyéről.⁴²

A Budapest környéki településekről is tömegesen vitték az embereket, például a rákospalotai városháza elől 1945. január 27-én mintegy 600 férfit.⁴³ Január 8-án Érdről és a környékbeli településekről 3000-6000 lakost,⁴⁴ Pesthidegkútról január 14-én mintegy 700 főt.⁴⁵ Keszthelyről 1944. december 30-án igazoltatás címén 254 bányászt hurcoltak hadifogságba.⁴⁶

Március végén – nyilván azért, mert a GUPVI emberei addigra összesítették a budapesti csata folytán hadifogságba vetettek létszámát, ami még mindig nem érte el a marsall által lejelentettet – újabb lendületet vett a civilek elhurcolása. Erről március 29-i jelentésében Hátszeghi ezredes a következőket írta: „4-5 nap óta Budapesten ismét tömegesen hurcolják el a férfilakosságot. Egyes épülettömböket körülzárnak és a férfiakat 18-50 év között állítólag igazoltatás céljából először a GPU [valójában az NKVD, amibe a GPU 1934-ben beolvadt – B.Z.] parancsnokságokra, majd ismeretlen helyre viszik. Az elhurcoltak közül csak kevesen térnek vissza otthonukba. Kérek sürgős intézkedést a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál.”⁴⁷ Még Rákosi Mátyás, a Magyar Kommunista Párt főtitkára is a következőképpen fakadt ki Georgi Dimitrovnak, a Bolgár Kommunista Párt főtitkárának írt egyik levelében: „Nagy nehézséget okoz nekünk, hogy a razziák Budapest utcáin újra nagyobb méreteket öltenek. Némely napokon a gyárba menő vagy onnan jövő munkások ezreit fogják össze az utcákon és, mint hadifoglyokat, különböző táborokba viszik őket. A Központi Bizottság házáat naponta valósággal megszállják az izgatott hozzátartozók.”⁴⁸

A civilek összeszedése Budapestről és környékéről decembertől április végéig tartott,⁴⁹ akiket 8 településen kialakított 12 hadifogolytábor-részlegben gyűjtöttek

⁴¹ Pl. MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.217/pol.–1945., 27.229/pol.–1945., 27.228./pol.–1945.

⁴² MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.732/pol.–1945.; Interjú E. Dezsővel. A hangfelvétel a szerző birtokában.

⁴³ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.495./pol. – 1945.

⁴⁴ ROMITS Antal: Főhajtás az elhurcoltakért. *Érdi Tükör* 2000./2. 21.; TIMÁR Edit: Érdiek a szovjet hadifogolytáborokban. KUBASSEK János (szerk.): *Érdi krónika*. Érd Város Önkormányzata, Érd, 2004. 317–321.

⁴⁵ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26.726/pol.–1945.

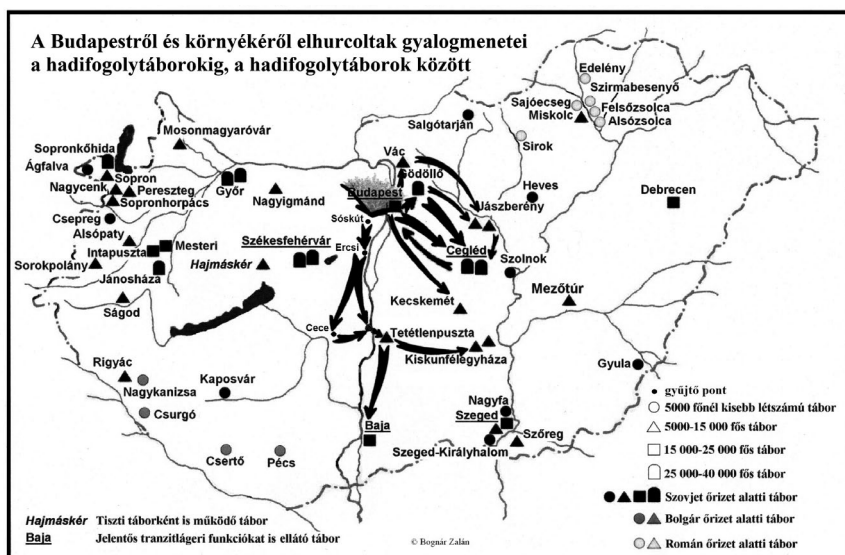
⁴⁶ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.891./pol.–1945.

⁴⁷ HL HM 20.326./eln.–1945. Hátszeghi Ottó ezredet 7 nappal e jelentésének megtétele után az NKVD elhurcolta, s csak 1955-ben érkezett haza a gulágról.

⁴⁸ PÜNKÖSTI Árpád: *Rákosi a hatalomért 1945–1948*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992. 77.

⁴⁹ STARK Tamás: A „málenkij robot” budapesti áldozatai 1944–1945. Egy forráscsoport elemzésének tanulságai. *Történelmi Szemle* 2012/2. 297. A Budapestről és környékéről történt elhurcolásokról

össze.⁵⁰ Voltak olyanok, akik három tábort is megjártak, mire bevagonírozták őket a Szovjetunió felé.⁵¹ A pesti oldalról a legtöbb foglyot a ceglédi, míg a budai oldalról a bajai lágerig hajtották, ahonnan már vasúton szállították tovább őket. Utóbbi esetben a foglyokat mintegy 200 km-t hajtották 7 napon keresztül, hiányos öltözkében, sokszor mínusz 10-20 fokok hidegben, szinte étlen-szomjan. A Budapestről és környékéről elhurcoltaknak helyet adó 8 hadifogolytábor lakóinak több mint a fele civil volt, míg legnagyobb arányuk a gödöllőiben volt, ahol az elérte a 80-85%-ot. Ezt erősítette meg több visszaemlékező között Kosáry Domokos történész, a Magyar Tudományos Akadémia későbbi elnöke is.⁵² A svájci követség jelentése is ezt igazolja, amelyben a gödöllői hadifogoly-gyűjtőtábor „koncentrációs tábor”-nak nevezve azt írják, hogy ott „mintegy 40 ezer internáltat [tehát civilt – B. Z.] őriznek és onnan ismeretlen céllal kelet felé deportálják őket”.⁵³

2. ábra. A magyarországi hadifogoly-gyűjtőtáborok és a Budapestről és környékéről elhurcoltak főbb útvonalai a gyűjtőtáborokig

bővebben lásd még BOGNÁR Zalán: Budapest és környéke lakosságának tömeges elhurcolása szovjet hadifogságba (1944. december –1945. április) *KÚT* 2004./3–4. 99–112.

⁵⁰ BOGNÁR Zalán: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2012.

⁵¹ BOGNÁR 2004. i. m. 109.

⁵² Interjú dr. Kosáry Domokos, egykori civil elhurcolttal. A hangfelvétel a szerző birtokában.

⁵³ MONTGOMERY, John Flournoy: *Magyarország, a vonakodó csailós*. Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, Budapest, 1993. 245.

A Magyarország korabeli területén hadifogolyként elhurcolt 150-170 ezer civilt több mint 50 hadifogolytáborban gyűjtötték össze a katona-, vagyis a valódi hadifoglyokkal együtt.

2.) A második csoportot az etnikai tisztogatás áldozataként elhurcoltak alkotják. Ha a trianoni határon kívüli, 1938–1941 között visszacsatolt területeken történt elhurcolásokat vizsgáljuk, akkor egyértelműen kimutatható az elhurcolások etnikai tisztogatás jellege. Az idő rövidsége miatt csak egy-két példát tudok felvillantani.

A csehszlovák vezetés, élén Eduard Benešsel például rávette Sztálint arra, hogy a szovjet haderő északi irányból nyissa meg a frontot Magyarország ellen (Kárpát-dukla hadművelet). Ehhez az 1944. augusztus végén, a német–magyar csapatok hátában kitört szlovák nemzeti felkelés biztosította volna a „szabad utat”. Az Északi- és Északkeleti-Kárpátok felől déli, délkeleti irányban mozgó Vörös Hadsereg, az annak alárendeltségében harcoló csehszlovák hadtest és az ahhoz segédcsapatként csatlakozó felkelő szlovák partizánegységek feladata lett volna, hogy „rövid úton” megtisztítsák a Felvidéket (Szlovákiát) az ott élő németektől és magyaroktól. Vagyis az északról dél felé mozgó alakulatok kegyetlenkedéseikkel, megfélemlítéssel menekülésre bírták, kiszorították volna az ott élő magyarokat és szászokat.⁵⁴ Ezt a következőképpen fogalmazta meg a csehszlovák hadtest lapja az 1944. október 6-i számában feladatként: „[...] megtisztítani Szlovákiát teljesen minden betolakodótól és árulótól... Csak most kezdődik a Köztársaság megtisztítása a németektől, magyaroktól, árulóktól.”⁵⁵ A szlovák felkelés idő előtti összeomlása és az Északkeleti-Kárpátokban harcoló német–magyar haderő kitartása miatt ez a terv megghiúsult. Ugyanakkor – akárcsak Kárpátalján – a civilek összeszedésénél, ha valaki szlovák, ruszin vagy ukrán volt, akkor elengedték.

A Romániához csatolt területeken hasonló volt a helyzet. Szatmárnémetiből például a következő helyzetjelentés érkezett a Magyar Belügyminisztériumba: „A románok nevetve mondják itt a magyaroknak, hogy »majd a magyarokból fogjuk kifizetni Oroszországot«. Ez tehát annyit jelent, hogy Románia összeszedi a magyar családok férfijait és fiait, és azokat küldi »román munkások gyanánt« Oroszországba. [...] Nemrég két 600-as és 800-as csoportot hajtottak román tábori csendőrök keresztül Nagyváradra fűtőcádján. A szegény embereket vagy a falvakban fogdosták össze, vagy

⁵⁴ GYARMATI György–STARK Tamás–TÓTH István: Közép-európai haláltánc fasiszta háborúban és bolsevik békében. *Valóság* 1989/12. 888–889. – KOROM Mihály: Az Atlanti Chartától a potsdami kollektív büntetésig. (A magyarországi német kitelepítés történetéhez.) *Századok* 1998/3. 557.

⁵⁵ ZASVOBODNÉ Československo, 1944. október 6. Idézi JANICS Kálmán: *A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1948.* Illyés Gyula előszavával. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. 2. részben javított kiadás. München, 1980. 79.

pedig mint az eloszlott (sic!) magyar hadsereg hazatérő tagjait, akik az orosz hadvezetőség irgalmából lettek szabadokká, fogdosták el és »partizánok gyanánt« jegyzőkönyvezve terelték össze. A nagykárolyi közönség az utcán rémülten látta, mily embertelenül hajtják ezeket a szegény magyar katonákat és gazda-férfiakat. Leszedték róluk a meleg felöltőt és korbáccsal ütve-verve hajsztolták őket; közben ilyeneket mondva: »Na nyomorultak! Vitézek! Azt mondtátok, hogy mentek Brassóba, Temesvárra, Aradra! Na jösztek is, de nem úgy, ahogy ti gondoltátok!«⁵⁶ Ahogy már korábban említettem, a Kolozsvárról történt elhurcolásoknál is fontos szerepet kapott az etnikai tisztogatás.

A legnagyobb mértékű és a legjobban feltárt etnikai tisztogatásra a Magyarországhoz 1939 márciusában – Csehszlovákia felbomlásakor – visszacsatolt Kárpátalján (Podkarpatska Rus) és a vele szomszédos területeken került sor, annak érdekében, hogy Kárpátalja Szovjetunióhoz való csatolása zökkenőmentesen megtörténjen. Ennek előkészítéseként, a helyi – elsősorban magyar és német – lakosság megfélemlítésére, az esetleges ellenakciók elkerülése érdekében Kárpátaljáról deportálták a magyar és német férfiakat. Ennek végrehajtására adta ki a 0036-os (Szigorúan titkos!) parancsát a Kárpátalját megszálló 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944. november 12-i ülésén (13-i dátummal). Eszerint: „Egész sor településen német és magyar nemzetiségű hadköteles személyek laknak, akiket ugyanúgy, mint az ellenség katonáit, le kell tartóztatni és *hadifogolytáborba* [kiemelés tőlem – B. Z.] kell irányítani.”⁵⁷ Fontos itt kiemelni, hogy a parancs alapján, ítélet nélkül elhurcolt, többségében ártatlan civileket hadifogolyként viszik el, őket a hadifoglyok létszámába számítják be. A parancs végrehajtását természetesen az NKVD-re bízták. A lakosság a parancsról a november 13-i dátummal ellátott „A Városparancsnokság 2. számú parancsa”⁵⁸ felzetű falragaszokról értesült. Ebben azt hazudták a lakosságnak, hogy csak igazoltatás végett kell megjelennie a 18-50 éves közötti férfilakosságnak a megadott parancsnokságokon, így a parancsnak eleget tevők felkészületlenül, csak kisbátban, megfelelő ruházat, élelem, evőeszközök és evőedények nélkül kerültek a hadifogság embert próbáló, sanyarú körülményei közé. Kisebb falvakban a kisbíró dobolta ki a parancsot, többnyire úgy, hogy a 18-50 éves közötti magyar és német férfiak 3 napi élelemmel jelentkezzenek a község kijelölt épületében – rendszerint iskolájában –, mert helyreállítási munkára viszik el őket. Végül az elhurcoltak életkora

⁵⁶ MNL OL XIX-B-1-n Belügyminisztérium (BÜM) Erdei Ferenc iratai 1. doboz Helyzetjelentés Szatmár megyéből.

⁵⁷ DUPKA-KORSZUN i. m. 72–73.

⁵⁸ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26.533/pol.-1945.

messze meghaladva a parancsban előírtat, 17 évestől 76 évesig terjedt.⁵⁹ Minderről Dupka György és Molnár D. Erzsébet tanulmányában bővebben lehet olvasni.

Etnikai tisztogatás céljával összesen mintegy 60-70 ezer férfit és fiút hurcoltak el szovjet hadifogságba hazánkból.

3.) Magyarország esetében a harmadik csoportot a német származás indokával elhurcoltak alkotják. Ez a csoport két alapvető momentumban különbözik az előző kettőtől. Először is, ezek az elhurcolások már nemcsak a férfi-, hanem a női lakosságra is kiterjedtek. Másodszer – ahogy már említettem – ezeket az embereket már internáltként (a korabeli magyar dokumentumok szerint deportáltként) külön gyűjtőhelyekre vitték, s onnan külön szerelvényekkel kiszállították a Szovjetunióba, ahol továbbra is a hadifoglyoktól elkülönítve, internálótáborokban helyezték el őket.

Ennek központi, írásba fektetett alapja a szovjet Államvédelmi Bizottság (ÁVB) 1944. december 16-i 7161. számú határozata volt, amelyet maga Sztálin látott el kézjegyével. A határozat kimondta, hogy „A Szovjetunióba történő munkára irányítás céljából mozgósítani és internálni kell Románia, Jugoszlávia, Magyarország, Bulgária és Csehszlovákia Vörös Hadsereg által felszabadított területén tartózkodó valamennyi munkaképes német – a 17 és 45 év közötti férfiakat és a 18 és 30 év közötti nőket. [...] Engedélyezni kell az elszállítandó németek számára, hogy magukkal vihessenek meleg ruházatot, tartalék fehérneműt, ágyneműt, edényeket személyes használatra és élelmiszert, összesen 200 kg súlyig fejenként. [...] Valamennyi németet a Donyec-szénmedence szénbányászatának és a Dél vaskohászatának helyreállítási munkálataira kell irányítani. [...] A németek begyűjtését és internálását 1944 decemberében és 1945 januárjában le kell bonyolítani és a munkaterületre való kiszállítást 1945. február 15-ig be kell fejezni.”⁶⁰ Sztálin a „mozgósítás” irányítását az NKVD-re, „Berija elvtárs”-ra bízta.

E határozatának végrehajtási utasításaként a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa december 21-én a 00 520. számú (Szigorúan titkos!),⁶¹ míg a 2. és a 3. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944. december 22-én a 0060. számú (Szigorúan titkos!) parancsát adta ki. Utóbbi publikus, a lakosság számára megfogalmazott, falragaszokon megjelent változata általában a városparancsnokságok 3. számú parancsaként jelent meg.

⁵⁹ MOLNÁR D. Erzsébet i. m. 97.

⁶⁰ VIDA István (szerk.): *Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október–1948. június. Dokumentumok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005. 65–67.

⁶¹ KACSUR, Iván (főszerk.): *Zakarpatszki uhorci i nyimci. internuvannyata deportacijni proceszi 1944–1945. Arhivni dokumenti i materiali*. [A kárpátaljai magyarok és németek internálásának és deportálásának folyamatai 1944–1945. Levéltári dokumentumok és anyagok] Ужгород [Ungvár], 2012. 68–70.

Ezek szerint „az összes német származású munkaképes személyek” – férfiak 17-45, nők 18-30 éves kor között – kötelesek voltak jelentkezni „a közvetlen mögöttes területen végzendő közmunkára” a kijelölt helyen és időpontban.

Már itt több probléma is felmerül. Először is, a parancsban nem az elkövetett bűnök, és nem is a választott saját identitás vagy anyanyelv volt a kényszerszermunkára hurcolás alapja, hanem a demokratikus világ, sőt a Szovjetunió által is – legalábbis szavakban – elítélt a náci Németország által is alkalmazott úgynevezett „faji alapú” megkülönböztetés. Ugyanígy látták az eseményeket a korabeli emberek is. Még Erdei Ferenc, az Ideiglenes Nemzeti Kormány titkos kommunista belügyminisztere is arról beszélt, hogy „ez ugyanaz, mint amit Hitler csinált a zsidókkal” – olvashatjuk Révai Józsefnek, a Magyar Kommunista Párt egyik vezetőjének a másik vezetőhöz, az ekkor még Moszkvában lévő Rákosi Mátyáshoz írt levelében.⁶²

A származási alapú megkülönböztetés kritériumait nem határozták meg központilag, így az összegyűjtést végrehajtó parancsnokok tág teret kaptak a német származás meghatározására. Így írt erről Révai József az előbb említett levelében: „A munkabíró német lakosság elszállítására vonatkozó akció sajnos nem járt azzal a hatással, amivel kellett volna járnia. [...] Az történt ugyanis, hogy a parancsnokságok a legtöbb helyen úgy hajtották végre a dolgot, hogy a családnevekből indultak ki és fix kontingensekből. Ha nem volt elég német, vettek magyarokat. Vettek olyanokat, akik egy szót sem tudnak németül, bebizonyítottan antifasiszták, ülték, internálva voltak, mindegy: vitték őket. Előfordult, hogy kommunista párttitkárokat, vezetőségi tagokat, sőt nemzetgyűlési képviselőket vittek, azért mert német nevűek, sőt vittek tiszta magyar nevűeket is. Szóval, kissé sok volt az ilyen akcióknál természetesen elkerülhetetlen helyi túlkapás.”⁶³

A végrehajtók nemcsak a származást értelmezték „tágan”, hanem – a szovjet gyakorlatnak megfelelően – most sem tartották be a korhatárokat, s azt messze túllépve, 16-65 éves kor között hurcolták el a polgári lakosokat.

Másodszor – amint azt már a hadifogolyként elhurcolt civileknél is láhattuk –, már ebben a kihirdetett parancsban is tudatos megtévesztés, hazugság volt, hiszen nem a frontvonal közvetlen mögöttes területére, hanem szovjetunióbeli kényszerszermunkára gyűjtötték őket.

Ugyanakkor az ÁVB központi parancsa alapján a 0060. számú parancsba már az is belekerült – ellentétben a 0036. számú parancssal –, hogy: „A mozgósítottak vigyenek magukkal: meleg felsőruhát, 2 pár hordható állapotban levő lábbelit, 3 rend

⁶² IZSÁK–KUN i. m. 35.

⁶³ IZSÁK–KUN: i. m. 35.

fehérműt, ágyműt és takarót, evőedényt és 15 napi ételmezt.”⁶⁴ Ebből adódóan az internáltként elhurcoltaknak jóval nagyobb esélyük volt a túlélésre, mint azoknak, akiket hadifogolyként hurcoltak el, mint például a 0036. számú parancs alapján, vagy Budapestről hadifogolylétszám-kiegészítésként, ugyanis utóbbiakat teljesen felkészületlenül érte az elszállítás.

A felhívás utolsó, 5. pontjában pedig megfenyegették az érintett korosztályhoz tartozó német származásúakat és családtagjaikat arra az esetre, ha nem tennének eleget a felhívásnak: „Hadbíróság fog felettük ítélni. Ugyancsak szigorú megtorlásban részesülnek családtagjaik, bűntársaik.” Sokan bár már hallomásból tudták, hogy nem a frontvonalak mögé viszik őket dolgozni 15 napra, hanem a Szovjetunióba, de mégis elmentek, vállalták a szenvedéseket, mert féltették szüleiket, testvéreiket, szeretteiket.

Az emberek összeszedését a frontok parancsnokságaihoz rendelt NKVD-s kiegészítő osztagok végezték a velük kollaboráló partizánokkal, mint például a MOKAN Komitéval,⁶⁵ és más, elsősorban baloldali gondolkodású emberekkel.

Az elhurcolásoknak sokféle módja volt, s a parancsban megadott korhatárookra sem voltak tekintettel. A romániai Szaniszlón (Sanislău) „1945. január elején az ott székelő orosz parancsnokság az elemi iskola épületében gyűlést hívott össze kötelezően 18-36 éves korig, majd szuronyos katonaság vette őket körbe.” Mintegy 400 embert fogtak le azzal, hogy „Le vannak tartóztatva!”, de indokot nem mondtak, azonban közölték, hogy meleg ruhát és ételmezt hozassanak maguknak.⁶⁶ A Szabolcs megyei Kenézlőn 1945. január 27-én azt hirdették ki, hogy a főispán programbeszédet mond, s azon mindenki köteles megjelenni, majd az orosz katonaság az összegyűlt embereket körülvette és 160 főt, 16-17 éves fiúkat, lányokat, 55 éves asszonyokat, 6-7 gyermekes családapákat hurcoltak el állítólagos 3 heti munkára, a szerencsi gyűjtőtábor közbeiktatásával.⁶⁷ A szintén Szabolcs megyei dadai alsó járásból a 16-65 év közötti lányokat, fiúkat, nőket és férfiakat hívták össze a községháza elé „azzal, hogy aki nem jelenik meg, azt agyon fogják lőni.”⁶⁸ Az elhurcoltak között még visszatért zsidó munkaszolgálatos is volt.⁶⁹

⁶⁴ ZIELBAUER György: *A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945–1955*. Szombathely–Vép, 1990. 33.

⁶⁵ MOKAN Komité = Magyarországi Kommunista Antináci Komitéja. Az elhurcolásoknál az NKVD segítőiről bővebben lásd MÁTHÉ Áron: *Málenkij robot – Az elhurcolások felelősei*. ZSIROS Sándor (szerk.): *Emberek az embertelenségben*. Gulágkutatók Nemzetközi Társasága, Miskolc, 2010. 91–103.

⁶⁶ MNL–OL XIX–J–1–Q KÜM HDF. O. 25.350/pol.–1945.

⁶⁷ MNL–OL XIX–J–1–Q KÜM HDF. O. 27.277/pol.–1945.

⁶⁸ MNL–OL XIX–J–1–Q KÜM HDF. O. 25.452/pol.–1945.

⁶⁹ Uo.

A Magyarország korabeli területén történt elhurcolások 1944. december 21. és 1945. február 2. között, négy hullámban és több mint 18 területi központ, illetve ezekkel megegyező, de kevesebb helyen létesített gyűjtőtábor közbeiktatásával zajlottak le.

Az internáltként elhurcoltak 1-5 napig gyalogoltak vagy szállították őket a gyűjtőtáborokig, ahol egy-két hetet töltöttek el, s már szállították is tovább őket.⁷⁰ Akiket hadifogolyként vittek el, azok 1-10 napig gyalogoltak – esetenként 180-220 km-t megtéve – a gyűjtőtáborokig, ahol általában két, de akár 7-8 hónapot is eltöltöttek egy, vagy több gyűjtőtábort megjárva, mire bevagonírozták őket a Szovjetunió felé.⁷¹ Tehát tovább nyílt az olló a hadifogolyként elhurcoltak kárára az internáltakéval szemben a halálozási arányszám tekintetében, ami már a fogságba vetés körülményeinél elkezdődött.

Az eddigi kutatási eredmények alapján a korabeli Magyarországról a polgári elhurcoltak száma hadifogoly státuszban – hadifogolylétszám-kiegészítésként és/vagy etnikai tisztogatásként – 210-260 ezer fő, míg az internáltaké 50-70 ezer fő, tehát összesen 260-330 ezer magyar állampolgárt hurcoltak el a GUPVI légereibe „málenkij robotra”.

Végül előadásom zárásaként, egyben összegzésként az előadottak, valamint az előadásban időhiány miatt el nem hangzott tények alapján a hadifogolyként és az internáltként történő elhurcolásokat, illetve az elhurcoltak körét, sorsát, létszámát és útjuk közötti különbségeket és hasonlóságokat a következő táblázatban foglaltam össze tíz vizsgálati szempont szerint.

⁷⁰ A „málenkij robot”-ra német származás miatt elhurcoltakról bővebben lásd BOGNÁR Zalán (szerk.): *„Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”* i. m.

⁷¹ Minderről bővebben lásd BOGNÁR: *Hadifogolytáborok...* i. m.

1. táblázat. A hadifogolyként és az internáltként történt elhurcolások összehasonlítása

A MÁLENKIJ ROBOTOSOK – AZ ÍTÉLET NÉLKÜL, HADIFOGOLYKÉNT VAGY INTERNÁLTKÉNT ELHURCOLTAK SORSÁNAK ÖSSZEHASONLÍTÁSA		
	Civil „hadifogoly”	Internált
Az elhurcolás módja	<ul style="list-style-type: none"> – főként igazoltatás, kisebb részt 3-5 napos kicsi munka, „málenkij robot” indokával – általában még néhány napra sem készültek › nincs élelem, meleg ruha, evőeszköz, evő edény stb. › magasabb halálozási arány 	<ul style="list-style-type: none"> – alapvetően két hét, illetve 15 napos „málenkij robot” indokával – általában felkészültek néhány napra › van élelem, meleg ruha, evőeszköz, evő edény › alacsonyabb halálozási arány
	<p>Mindkettőnél közös a hazugság, a megtévesztés, a parancsbeli kritériumok – pl. a származás, az egészségi állapot, a korhatárok – figyelmen kívül hagyása. E ködleges az előírt létszám teljesítése!</p>	
Az elhurcoltak összetétele: neme, életkora	csak férfiak és fiúk, elvétve nők 13-76 éves	férfiak és fiúk mellett nők és lányok is tömegesen, 15-65 éves
Az elhurcolás intervalluma	1944 szeptember – 1945 május vége	1944. december 22. – 1945. január 31.
Az elhurcolás területi kiterjedése	az egész ország területe	a Dumától keletre lévő terület és DK-Dunántúl
Út a fogságba vetéstől a gyűjtőtáborig	általában 50-100 km, de akár 180-230 km is	általában 20-30 km, de akár 150 km is
A gyűjtőtábor(ok)ban eltöltött idő	általában 2-4 hónap, de akár 7-8 hónap is	általában 1-2 hét, maximum 3 hét
A fogságba vetéstől a céltáborig való megérkezésig eltelt idő	3-10 hónap, ugyanis itt még beiktatódnak az átmeneti-elosztó lágerrek	4-5 hét (nincsenek átmeneti-elosztó lágerrek beiktatva)
A fogságba vetéstől a céltáborig tartó úton meghaltak aránya	kb. 25 %	kb. 3-5 %
A civil elhurcoltak száma a trianoni Magyarországra vetítve	kb. 150-170 ezer fő	kb. 40-60 ezer fő
A civil elhurcoltak száma a második világháborús, 14,7 milliós Magyarországra vetítve	kb. 210-260 ezer fő	kb. 50-70 ezer fő

MÁLENKIJ ROBOT. ONDIAK KÉNYSZERMUNKÁN A SZOVJETUNIÓBAN (1945–1947)

Magyarország Németország oldalán a második világháborúban vereséget szenvedett, ennek súlyos következményei voltak. A Szovjetunió vezető politikusai úgy gondolták, hogy nem csak a magyar kormánynak, de a magyar népnek is viselnie kell a háborús szerepvállalás következményeit. Ennek az elvnek megfelelően Magyarországnak és lakosságának is bűnhődnie kellett. A lerombolt és felperzselt Szovjetunió újjáépítéséhez munkaerőre volt szükség, amelyet a vesztes országok humán erőforrásaiból igyekeztek beszerezni. A legyőzöttekkel szembeni megtorlások és elhurcolások ideológiai alapja a kollektív bűnösség elve volt, amelyet a németekkel szemben nyíltan, a magyarokkal szemben burkoltan alkalmazott a sztálini vezetés.¹

Tanulmányomban a Szovjetunióba kényszermunkára száműzött ondiai történetét szeretném bemutatni. A témán belül az elhurcolás körülményeit részletesebben igyekszem feltárni, interjúk, visszaemlékezések és a szakirodalom segítségével. Kutatásom 2004-ben kezdődött, ekkor kerestem fel az Ondon élő málenkij robotra hurcoltakat, akik közül öten vállalkoztak arra, hogy nyilatkoznak a történeteikről. Megdöbbenve tapasztaltam, hogy volt olyan túlélő, aki még 60 évvel az események után sem mert beszélni a Szovjetunióban töltött évekről. Az interjúk készítésével párhuzamosan összegyűjtöttem a málenkij robottal kapcsolatos írásos visszaemlékezéseket, verseket, naplókat, tárgyi emlékeket is. A visszaemlékezések közül egy alkotás kiemelkedik. Hubay Miklós *Fogságom története* című naplójában, 202 gépelt oldalon rajzokkal, versekkel, dalszövegekkel színesítve meséli el a vele történeteket. A napló a legértékesebb Ondon fennmaradt málenkij robottal kapcsolatos emlék.² Pontos keletkezése ismeretlen. A témával kapcsolatosan fontosnak tartom kiemelni az Onddal szomszédos Rátka helytörténetével foglalkozó Endrész György 2007-ben megjelent munkáját, *...nemsokára hazamentek...? Rátkaiak kényszermunkán* című könyvét, amely nagyon sok hasznos információval szolgált munkám során.

¹ Dr. BOGNÁR Zalán (szerk): „Itt volt a végállomás” *Halálos áldozatokkal járó német- és magyar-ellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944-1949*. Magyarországi Németek Pécs–Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2015. In Dr. BOGNÁR Zalán: *A polgári lakosság tömeges elhurcolása szovjetunióbeli kényszermunkára a Kárpát-medencéből, kitekintéssel Kelet-Közép- és Délkelet-Európára* 11. (A továbbiakban: BOGNÁR 2015.)

² HUBAY Miklós: *Fogságom története (Napló)*. Ond, é. n. A kiadatlan napló ifjabb Hubay Miklós tulajdona

Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, Tokaj-Hegyalja déli részén, a Szerencs-patak völgyében húzódik meg a hét vezér egyikéről elnevezett település, a ma Szerencshez tartozó Ond. A történelmi borvidék hajdan nagy hírű mezővárosainak árnyékában a kis falu múltja és jelene elhalványul. Ezért csak nagyon kevesen tudják, hogy a második világháború utolsó szakaszában milyen tragikus események zajlottak le itt, ebben a csendes és félreeső településen.

Ond a 20. század első felében a szerencsi járás részeként körjegyzőségi székhely volt, ide tartozott a szomszédos Rátka és Golop is. A három település jól tükrözte Tokaj-Hegyalja gazdasági, társadalmi, etnikai és kulturális sokszínűségét. Az 1940-ben 766 lakosú Ondon az erősen magyar identitású, református vallású, kismemesi származású kis- és középparaszti réteg volt a domináns, nagy számban éltek azonban a településen szlovák és ruszin származású római és görög katolikus vallású bér-lők, uradalmi cselédek, napszámosok és gyári munkások is.³ A falu legvagyonosabb, iparral és kereskedelemmel foglalkozó rétegét az ekkor 49 főt számláló zsidó közösség alkotta. A 900 lakosú Golop helyi társadalma Ondhoz hasonló képet mutatott, azzal a különbséggel, hogy a felekezeti arányok valamivel kiegyensúlyozottabbak voltak. Az 1160 főt számláló Rátka társadalma a két szomszédos településsel ellentétben egységes és homogén, lakói magyar identitású, sváb származású, római katolikus, mezőgazdaságból élő kis- és középparasztok voltak.⁴

A távolinak tűnő háború 1944-ben Ondot is elérte. A német megszállás után elhurcolták a falu zsidó lakosságát, akiknek nagy része életét veszítette a német koncentrációs táborokban.⁵ Nem sokkal később a háború örvénye magával ragadta a levante fiatalokat is, akiket a Felvidékre vittek erődítési munkálatokra. A fegyverforgatásra alkalmas férfiak vagy a fronton harcoltak, vagy már hadifogságban voltak. A háborús években a különböző frontszakaszokon 18 ondi férfi esett el. Volt kit siratnia a faluban maradt megfogyatkozott lakosságnak. A Vörös Hadsereg (2. Ukrán Front) 1944 novemberében érte el Szerencs előterét, a környék ekkortól vált kemény harcok színterévé.⁶ Ondon, a községházán utolsó magyar alakulatként a híres 32. határva-dász-zászlóalj Erdélyből, a Gyimesi-szorosból visszavonuló megfáradt csapatai létesítettek ezredharcálláspontot. A magyar egységek 1944. december elején hagyták el

³ *Vármegyei szociográfiák, Zemplén Vármegye*, Ond, Merkantil nyomda, Budapest 1940. 206.

⁴ FRISNYÁK Sándor (szerk): *Rátka, Egy német falu Tokaj-Hegyalján*. – SPÉDER Antal–Dr. TAKÁCS Péter: *Rátka története és társadalma a betelepüléstől a II. világháborúig*. Rátka Községi Önkormányzata, Rátka 1991. 69–70.

⁵ SZITA Szabolcs: *Együttélés, üldöztetés, holocaust*, Korona Kiadó, Budapest, 2001. 206.

⁶ SZABÓ Péter–SZÁMVÉBER Norbert: *A keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945*. Debrecen, é. n. 168–169.

a falut, őket a Szerencs-Mád vonalában harcoló román alakulatok követték.⁷ A levéltári feljegyzések szerint Ond 1944. december 14-én „szabadult fel”, ez a „felszabadulás” azonban újabb megszállást jelentett és minden eddigénél nagyobb szenvedést hozott a község lakóira.

A faluba bevonuló román katonák itt-tartózkodásuk alatt félelemben és rettegésben tartották a lakosságot, házakat gyújtottak fel, pincékbe törtek be bor után kutatva, nőket erőszakoltak meg, férfiakat vertek félholtra. Az ekkor 16 éves Perecsi Jolánka a román „felszabadítás” első éjszakáját Lukács Sándor pálinkafőzőjének kéményében töltötte.⁸ Sok problémát okoztak a Vörös Hadseregből megszökött kóborló katonák, szökevények is, előlük nem volt menekülés, élet és halál urai voltak. A nőket rendszeresen zaklatták, állandóak voltak az erőszakoskodások, minden lány és asszony célponttá vált. A támadások elkerülésére a nők különböző módszereket alkalmaztak, voltak, akik koszos és csúnya ruhákba öltözve öregnek és betegnek tetették magukat, míg mások – főleg a fiatalok – házról házra járva különböző családoknál bujkáltak. A községben maradt idősebb férfiakat már december hónap közepétől munkára fogták az új hatalom képviselői, a szekérrel, igavonó állattal rendelkező gazdák a környék közlekedési csomópontjainál végeztek szállítási, karbantartási, vasút- és hidépítési munkákat. Ezek a munkák rövid ideig, egy vagy két napig tartottak. A front elvonulását követően, december végén, január elején, a Szerencsen állomásozó Vörös Hadsereg egységei hozzákezdtek a rend helyre állításához. Fokozatosan javult a közbiztonság. Az emberek féltek, de reménykedtek, hogy soruk jobbra fordul. Nem így történt.

„És akkor ‘45 januárjában jelent meg itt egy orosz zászlós, és hogy ő honnan, miből szedte a névsort, vagy ki állította össze, ezt máig sem tudjuk. Senki. Ott volt a főjegyző Mezei Antal meg az öreg Polyák bácsi [...] Polyák bácsi volt a tolmács. Polyák bácsi beszélt oroszul, nem tudom, az valami nem is magyar volt. Az talán szlovák volt, de tudott az oroszokkal beszélni.”⁹

1945. január közepén megkezdődött a munkaképes lakosság összeírása, számbavétele, ehhez az NKVD egységeinek és a Vörös Hadsereg alakulatainak – kényszerből vagy önszántukból – segítséget nyújtott a jegyző, a bíró, a helyiekből szervezett rendfenntartók, a „policok”, illetve a szintén a településen élő, vagy onnan származó tolmácsok.

⁷ SEBŐ Ödön: *A halálra ítélt zászlóalj, Gyimesi-szoros, 1944*, Magyar Könyvklub, 1999. 248.

⁸ Dajka Lászlóné, Perecsi Jolánka visszaemlékezése, Ond (2006. november 3.)

⁹ Dajka Lászlóné, Perecsi Jolánka visszaemlékezése, Ond (2006. november 3.)

1945. január 20-án kezdték meg az emberek összehívását és összegyűjtését. Az NKVD tisztjei, katonái, a helyi rendfenntartók, a „policok” és a tolmácsok közösen végezték ezt a munkát. A gyűjtőhelyet a községházán alakították ki.

Érdeemes megvizsgálunk az összegyűjtés végrehajtásával kapcsolatosan a megemléített alakulatok, csoportok, személyek tevékenységét a szakirodalom, a források, naplók, beszámolók és visszaemlékezések tükrében.

Magyarországon a tömegesen elhurcolt polgári személyek három nagy csoportba sorolhatók: 1. hadifogolylétszám-kiegészítés, 2. etnikai tisztogatás, 3. németként való internálás.

Szerencsen és környékén a 2. és 3. Ukrán Front 1944. december 22-én kiadott 0060. számú szovjet hadparancsa került végrehajtásra, amely az összes német származású munkaképes személy mozgósítását rendelte el, férfiaknál 17-45, nőknél 18-30 éves kor között.¹⁰ A parancs végrehajtása ebben a térségben nehezen volt kivitelezhető, mivel csak néhány településen éltek németek (pl.: Rátka, Hercegkút, Rakamaz). Nem volt elég kényszermunkára alkalmas német! Ezért először a német nemzetiségűeket, majd a német nevűeket szedték össze, végül a magyar és más nemzetiséghez tartozó munkaképes nőket és férfiakat is elkezdtek összegyűjteni, hogy meglegyen a megfelelő létszám. Így történhetett, hogy a többségében magyar lakosságú Ondról is nagy számban vittek el embereket. Az elhurcolásokat a frontok parancsnokságaihoz rendelt NKVD-s kiegészítőosztagok végezték, mellettük azonban az NKGB és a SZMERS tagjai is tevékenyen kivették a részüket a feladat végrehajtásából.¹¹ A Szerencsen működő egység vezetője Afanaszejev kapitány volt, a 24. határőrezred 1. számú zászlóaljának parancsnoka. A 2. Ukrán Front műveleti területén 1945. január második felében hajtják végre a hadparancsot.¹² Szerencsre a nagyközségből és környékéről kb. 3000 embert gyűjtöttek össze a járásbíróság épületébe.

A visszaemlékezők szerint az elhurcolások miatt a legnagyobb felelősség a falu jegyzőjét, Mezei Antalt, valamint a bíróját, Gergely Imrét terheli. Hubay Miklós naplójában a következőket olvashatjuk az eseményekről.

„Király Jánosnál írták alá azt a papírt, amely a nép kiadását engedélyezte. Akkor a falunkban a Gergely Imre volt a bíró, és miután ő reá is a tiszt pisztolyt fogott, ő megijedt, mert gyenge és beteges ember (volt), aláírta, de benne lehetett a keze az akkori jegyzőnek, Mezei Antalnak is”¹³

Egy visszaemlékező így mesélte el a történeteket:

¹⁰ BOGNÁR 2015. 12–20.

¹¹ BOGNÁR 2015. 12–20.

¹² VARGA Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében* Russisztikai Könyvek XXIII. Russica Pannonicana, Budapest, 2009. 152.

¹³ Dajka Lászlóné, Perecsi Jolánka visszaemlékezése, Ond (2006. november 3.)

„Na és hát összepakolt mindent az anyám, alig bírtuk lehúzni a hóba. A tanácsházán gyűjtötték minket össze, ott, ahol most az orvosi rendelő is van. És ott voltunk három nap. És ez a két ember, a főjegyző, meg a tolmács, az öreg Polyák. Ezek, mint a némák, úgy ültek ott, egy árva szót sem szóltak. Talán az egész falut elvihették volna felőlük. Hallottunk olyat, hogy például Mezőzomborról senkit sem vittek el. Mer’ a bíró olyan volt. Azt mondta a fiataloknak, menjetek, amerre a szemetek lát, mert ez a helyzet. Az a bíró helyesen cselekedett és nem sajnálta tőlük a sok bort. Hogy leisszák magukat a sárga földig, hogy azt se tudják, mit csinálnak. Addig a fiatalok elbújtak, és onnan egyet sem vittek el.”¹⁴

Az összeírások, begyűjtések alkalmával a szovjet tisztek minden településen keményen léptek fel a helyi vezetőkkel szemben, akik általában rögtön meg is törtek. Voltak azonban olyan esetek is, ahol a talpraesett vezető meg tudta menteni a falut a csapástól. A Szerencs mellett található Mezőzombor bírójá, Bodnár Lajos, miután tudomást szerzett arról, hogy a fiatal, munkaképes lakosságot összegyűjtik, kihirdette a faluban, hogy mindenki, aki csak tud, bújjon el a környék pincéiben, prэшázaiban. A bíró az első világháborúban, Oroszországban volt hadifogoly, ezért jól beszélt oroszul. A községbe érkező tisztek fegyverrel fenyegették meg a falu első emberét, aki ennek ellenére sem adta ki a település lakóit, inkább borral kínálta a katonákat. A bíró nem sajnálta a bort, több alkalommal is leitatta a tiszteket, így Mezőzomboron meghíusult a lakosság megtizedelése. Ondon a falu vezetői nem voltak képesek segíteni a település lakosságán, kényszer hatására együttműködtek az összegyűjtést végző tisztekkel, katonákkal.

Az 1945 januárjában történt események fontos szereplői voltak a helyi rendfenn tartók, a „policok”, akiket a megszálló erők szerveztek meg a rend fenntartására a faluban.

„Két csoportban szedték itt össze az embereket [...], azt gondoltam, hogy énram nem is kerül sor. [...] És egyszer csak éjszaka jöttek zörögni az ablakon, menjek be gyorsan, készüljek. Három napra kell menni, dolgozni. [...] Kik voltak, akik szóltak? Azok magyar policok voltak, [...] mind ondiak. Hát ugye meg vótunk teljesen háborodva tőle. Hát mit csináljak, mit vigyek? Az én anyám elkezdett egy nagy zsákba pakolni holmit. És háromszor is eljött a polic az ablak alá éjjel tizenkét óra tájba, hogy de siessek, mert az ő családját kiirtják, ha nem visz el engem.”¹⁵

A „policok” feladata volt az új hatalom utasításainak végrehajtása a faluban. A rendfenn tartók egy része önként, más részük kényszerből vett részt az összegyűjtésekben. A szovjet katonák több embert zsarolással kényszerítettek a becstelen munka

¹⁴ Dajka Lászlóné, Perecsi Jolánka visszaemlékezése, Ond (2006. november 3.)

¹⁵ Dajka Lászlóné, Perecsi Jolánka visszaemlékezése, Ond (2006. november 3.)

elvégzésére. A „policokat” köpönyegforgatóknak és „nyalomsógoroknak” nevezték. Közülük néhányan korábban valamilyen rendvédelmi szervnél vagy fegyveres testületnél teljesítettek szolgálatot. Tolmácsként a szovjet katonák és a „policok” mellett teljesített szolgálatot egy Polyák nevű idősebb ember, aki korábban csendőr volt.

Ezekben a hetekben a falubeliek régen nem látott ismerősökkel is találkozhattak. A visszaemlékezések szerint a Vörös Hadsereg munkáját tolmácsként volt munkaszolgálatos ondi zsidók is segítették.

„Aztán azt hallottuk, hogy ez az Andor hazakerült. Itt van Magyarországon, és azt mondta.: Ondot, az egész falut fel kellene gyújtani, amiért a zsidókat engedték, hogy elvigyék. Hát mit tehetett volna a csendőrök ellen a falu... És aztán megjelent itt Ondon is ez az Andor. Később még én is találkoztam vele [...] Állítólag ez csinálta azt, hogy innen vigyenek el, akit csak tudnak. Mert az ő szüleit is elpusztították, meg volt két fiatalabb testvére is.”¹⁶

Az összegyűjtésben a tolmácsok is részt vettek. Többen úgy gondolták, hogy ők állították össze a kényszermunkára ítélték listáját. Ennek oka az elmondások szerint az elkeseredettség és a bosszúvágy voltak. Az egyik fogvatartott azonban egy Ondra visszatért zsidó tolmácsnak köszönhetette, hogy megmenekült a kényszermunkától.

„Összeszedtek bennünket, bezártak a községházára és itt tartottak [...] Azzal, hogy menni kell ide-oda takarítani [...] Sokan vótunk! Ilyen hasam volt Öcsivel. János meg tizenöt hónapos volt. [...] Hát engem is oda hajtottak [...] És estefelé... nyugodjon édesanyám szegény. Hozta a gyerekeknek az ennivalót [...] Hát velem a kis János ott volt, a karomon. [...] Na akkor már le volt alkonyodva [...] Akkor begyött az egyik zsidó inas, a gyerekem meg ordít [...] Odanéz, oszt azt mondja:

- Te Zemlényi. Te is itt vagy? [...] Tiéd az a gyerek?
- Igen, a másik meg a hasamban van. [...]
- Na várjál (azt mondja), ha lealkonyodik, majd én innen téged kiviszlek.

Hát úgy is volt. [...] És akkor ennek a nagyteremnek volt egy oldalszobája, ő oda bevitt. Azt mondta: Fogd magaddal a gyereket és tűnjél el. A szádát befogd, senkinek meg ne mondd. [...] Jaszinak hívták, Józsi volt különben. Gál Eszti még a mai napig, ha jön a temetőbe, megkérdi: Ugye milyen jól jártál, hogy Jaszi kivitt.”¹⁷

Ez a tolmács kimentette az állapotos fiatal édesanyát és gyermekét. A szomszédos Rátkán nem volt, aki segítsen, két terhes nőt is elvittek. Nem volt könyörület.

1945. január 20. és 23. között 45 főt szedtek össze, 28 asszonyt és lányt, akik között többen még csak alig múltak el 16 évesek, és 17 férfit, akik között idősebb családos ember is volt. Ekkor már katonaság vette körül a községházát. Az összegyűj-

¹⁶ Dajka Lászlóné, Perecsi Jolánka visszaemlékezése, Ond (2006. november 3.)

¹⁷ Farkas Jánosné, Zemlényi Júlia visszaemlékezése, Ond (2005. október 15.)

tötteknek azt mondták, hogy kis munkára, „málenkij robotra” kell menniük, ezért elég, ha három napra való élelmiszert és ruházatot pakolnak be maguknak. Ennek ellenére sokan a legrosszabbra számítva a lehető legtöbb élelmiszerral és ruhával szerelkeztek fel. Végül a három napból harminchárom hónap kényszermunka lett. Hubay Miklós így ír a községházán tapasztaltakról:

„A községházánál bezárva már akkor sokan voltak, s ott volt kebelbarátom Gyuri is, aki hanyatfekve pipáját szívta, s örömmel ugrott fel amikor meglátott és szeretettel megrázta a kezemet... A többi társunk nálunknál mind fiatalabbak voltak, s azt lehet mondani, majdnem kivétel nélkül csupán csak öten, hatan voltunk nős emberek, kik közül a legidősebbek én, és Gyuri.”¹⁸

1945. január 23. Ond újkori történetének egyik legtragikusabb napja.

„Reggel az orosz tiszt újra összeszámolt bennünket, és a következő neveket olvasta fel
Aapjook Erzsébet
Aapjook Joolán
Maakai Gyuorgyi
Kubai Miiklos.

Mindenkinek nagy nevetnékje támadt, mert nagyon furcsán ejtette ki a szavakat. A névsorolvasás után kijelentette, hogy délután elfogunk menni, de az elmenetelig még többszöri névsorolvasás és számolás volt, mégpedig úgy, hogy mire a végére ért elfelejtette, és újra kellett kezdenie [...] Hozzánk tartozóinktól délben jó ebédet kaptunk, és egyben búcsúztunk újra [...] Délután szekereket rendeltek, melyekre zsákjainkat raktuk fel, s aztán a szekerek után kettesével felsorakozva szomorúan elindultunk. Hozzánk tartozóink kiálltak egy-egy utcasarokra, hogy még egy utolsó Istenhozzádot intsenek felénk, de az orosz tiszt pisztolydurogással riasztotta el őket, s szegények, kétségbeesetten futottak széjjel. Egyébként csend volt a faluban, semmi nem zavarta a kis száműzött csapatunkat, csak a tiszt berzenkedése, aki mihelyt egy kíváncsi fejet meglátott, azonnal odaszaladt, és pisztollyal fenyegetőzött, vagy lövöldözött. Csend volt a hóval borított kicsiny faluban, csak egy faluvégi kis pulikutya szaladt felénk mérges csaholással, és így ez volt hozzánk falunk utolsó búcsúszava.”¹⁹

Az NKVD tisztjei által irányított akció során a kiválasztott nőket és férfiakat szoros katonai kísérettel vitték a szerencsi járásbíróság épületébe.²⁰

¹⁸ HUBAY i. m. 3.

¹⁹ HUBAY i. m. 4.

²⁰ OROSZNÉ STUMPF Éva: *Jóvátették azt, amit el sem követtek... A szerencsi gyűjtőtáborból a donbászi kényszermunkára / Es Wurde gut gemacht, was Man nicht einmal begehen konnte* (Aus dem Szerencser Sammellager zur Zwangsarbeit im Donbass/Donbecken). Szerencs Város Német Nemzetiségi Önkormányzata, Szerencs, 2014. 12–18.

A járásbíróásra, a laktanyába és az egyik iskolaépületben működő gyűjtőtáborba kb. 3000 embert szedtek össze a környék településeiről. Az ondi körjegyzőséghez tartozó svábok lakta Rátkáról 211 főt, Golopról 18 főt hurcoltak el. Rátka lakossága a származása miatt különösen sokat szenvedett a háború utolsó hónapjaiban.

A szerencsi gyűjtőtábor 1945. január 25-én hagyták el a foglyok első csoportjai, szovjet katonák kíséretében gyalog vonultak át a nagyközség főutcáján a vasútállomásra. Itt kb. 1600 embert zsúfoltak be marhavagonokba (kb. 30 fő/vagon), a kocsik igénytelenek és koszosak voltak, nem volt vécé, fekvési lehetőség és fűteni sem lehetett.²¹ Az utazás első szakaszában néhány fogoly a vagonok korhadt padlójátát felszakítva megszökött, az ondiak közül egy férfi a bedeszkázott ablakot kitörve hajtott végre sikeres szökést. A többség azonban, tartva a fogva tartók fenyegetéseitől, nem mert szökéssel kísérletezni. Az internáltakat Miskolc, Füzesabony, Karcag, Püspökladány és Biharkeresztes érintésével vitték ki az országból, ezt követően Aradon, Nagyszebenen (Sibiu) és Brassón (Braşov) keresztül érték el Foksányt (Focşani).²² Itt átrakták őket a széles nyomtávú vagonokba, amelyek még rosszabb állapotban voltak, mint a magyar szerelvények. Az utazás utolsó, egyben legnehezebb szakaszában az elhurcoltak már nem nagyon tudták beazonosítani a pontos útvonalat, Moldávián keresztül jutottak el Ukrajnába, amely megrázó képet festett. A marhavagonokból kidobott penészes kenyeret, romlott ételt is összeszedték az állomások szélén kolduló nők, gyerekek és férfiak.²³ Hosszas és kimerítő utazás után 1945. február 18-án érkeztek meg a Donyec-medencében található Vorosilovkába (Sachta Vorosilova). Fogságukat az internáltak egy igen megalázó procedúrával kezdték, amelyet az örök fertőtlenítésnek neveztek. A dermesztő hidegben meztelenre vetkőzve kellett egy kis kunyhóban lefürödniük, miközben ruháikat egy kemenceszerű építményben fertőtlenítették. Mindeközben sokukat megszabadítottak utolsó vagyontárgyaiktól is. A fertőtlenítés után a térdig érő hóban 10 fős csoportokban közelítették meg a 4-5 kilométerre lévő tábor. A láger nevét senki sem tudta, csak a fogság harmadik évében adták meg a tábor pontos nevét és címét a fogva tartók. Vorosilovgradi oblaszt, Uszpenszkij rajon, Sachta Vorosilova, 7144/1223 számú láger. A tábor közepén két lapos tetejű kétemeletes barakk állt, amelyekről hiányoztak az ajtók és az ablakok, ezen kívül volt még a kapuhoz közel egy barakk az örök számára és egy kis pince a kerítéshez közel. A létesítmény szögesdróttal volt körbekerítve, amelyet a tábor négy sarkán tornyokkal erősítettek meg, ezekben fegyveres katonák teljesítettek szolgálatot. Az első hetekben a tábor rendjét alakították ki, amely során hamar kide-

²¹ ENDRÉSZ György „...nemsokára hazamentek...” *Rátkaiak kényszermunkán.* Schwarzwald Hagymányórzó Egyesület, Rátka 2007. 12–15.

²² Lapis Miklósné, Horváth Borbála visszaemlékezése, Ond (2006. november 3.)

²³ Istóczi Istvánné, Dajka Erzsébet visszaemlékezése, Ond (2006. március 1.)

rült, hogy a magyar tolmácsok sok esetben keményebbek, mint a szovjet parancsnokok, kapcsolataik révén kihasználták és megfélemlítették a foglyokat. A munkavégzésnek öt fontosabb helyszíne volt: a bánya, a fatelep, a kolhoz, a 110. számú állomás és a tábor. Viszonylag elfogadható körülmények között dolgozhattak a szakmunkások, a kőművesek és az ácsok, őket a helyi lakosok megbecsülték. Az ondiák többsége azonban a bányákba került, ezek számítottak a legkeményebb munkahelyeknek. A 16-17 éves lányok embertelen körülmények között, kézi erővel, három műszakban bányászták a szenet, rakodták a csilléket.²⁴ A bányászok normája 25 mázsa volt egy napra! Az elvégzett munka után kuponokat kaptak, amelyekért a lágerben megvásárolhatták élelmiszer fejadagjukat. A bányászok és a 110-es állomáson dolgozók 120 dkg, a kolhozban tevékenykedők 80 dkg, a táborban munkálkodók 60 dkg kenyeret kaptak. Reggelire cukor nélküli orosz tea vagy kávé járt, ebédre csalanlevest, gerslilevest, káposztalevest, paradicsomlevest, uborkalevest és ritkán bablevest kaptak, a második a leves sűrűje volt. Időnként ló- és marhafejet is főztek. A vacsora az ebédhez hasonló silány minőségű étel, és hozzá a napi kenyéradag volt. A nagy hideg mellett az élelmiszerhiány volt a legnagyobb gond, ezzel a helyi lakosságnak is komoly problémái voltak.²⁵ A környék lakói a kezdeti ellenszenv után megbarátkoztak a kényszerszermunkára ítélt magyarokkal, sorsuk sok esetben azonos volt, csupán egy szögesdrót választotta el őket. A rossz körülmények miatt sokan életüket veszítették a táborokban, az elhalálozás legfőbb okai a következők voltak: bányabaleset, verési sérülés, krónikus gyomor-bél hurut, fagyási sérülés, tüdőgyulladás, végelgyengülés, skorbut és tífusz.²⁶ Példamutató volt Szerednyei János tarcali káplán magatartása, aki önként vállalta az internálást, hogy hívei mellett lehessen a nehéz időkben. Tragikus körülmények között, bányabalesetben hunyt el.²⁷ A tábor életkörülményei hónapról hónapra változtak, időnként kicsit több élelmiszer jutott a fogvatartottaknak, de aztán ismét inséges idők következtek. A lágerben töltött évek alatt többször is hitegették a foglyokat a hazatérés illúziójával, egy idő után azonban senki sem hitt a katonáknak, munkavezetőknek. 1946 őszén azonban mindenki meglepetésére elindították hazafelé az első gyengélkedőket és betegeket szállító szerelvényeket. Egy évvel később, 1947 októberében aztán elérkezett a várva várt pillanat, több csoportban indulhattak el a foglyok a vorosilovkai állomásra (Sachta Vorosilova, Ukrajna). Sírva, zokogva szálltak fel a vonatra a kényszerszermunkatábor túlélői.²⁸ A hazafelé vezető út nem mindenki számára volt azonban örömmel teli, a kegyetlenkedő tolmácsok most

²⁴ Istóczki Istvánné, Dajka Erzsébet visszaemlékezése, Ond (2006. március 1.)

²⁵ ENDRÉSZ i. m. 28–29.

²⁶ ENDRÉSZ i. m. 30–31.

²⁷ H. ÖRKÉNYI Ilona: *A tarcali káplán sírhantja*. Masszi Kiadó, Budapest, 2000. 145–146.

²⁸ Istóczki Istvánné, Dajka Erzsébet visszaemlékezése, Ond (2006. március 1.)

már védtelenül álltak szemben a volt rabokkal. Ukrajnán, Moldávián és Románián keresztül érkeztek Máramarosszigetre (Sighetu Marmăției, Románia), ahol egy utolsó nagyobb ellenőrzés után indulhattak el Magyarországra. A hazatérőket Debrecenbe szállították, itt mindenkit elláttak élelmiszerrel, igazolvánnyal és igazolásokkal, majd búcsúzóul mindenkinek felhívták a figyelmét, hogy ha nem akarnak visszakerülni a Szovjetunióba, ne beszéljenek az ott eltöltött évekről. Az ondiak két irányból, Tokaj és Füzesabony, Miskolc felől vonaton érkeztek Szerencsre. Lefogyva, lerongyolódva, 33 hónap kényszersmunka után 1947. október végén érkeztek haza Ondra. A hazatérőket a református és római katolikus templomok harangjaival köszöntötték.²⁹

A fogságban szerzett betegségek, maradandó sérülések, lelki sebek egy életre tönkretették a túlélőket.

Várady Edömréné (Hódos Jolánka), aki egy bánya balesetben súlyos sérülést szenvedett, így emlékszik vissza a hazatérést követő időszakra.

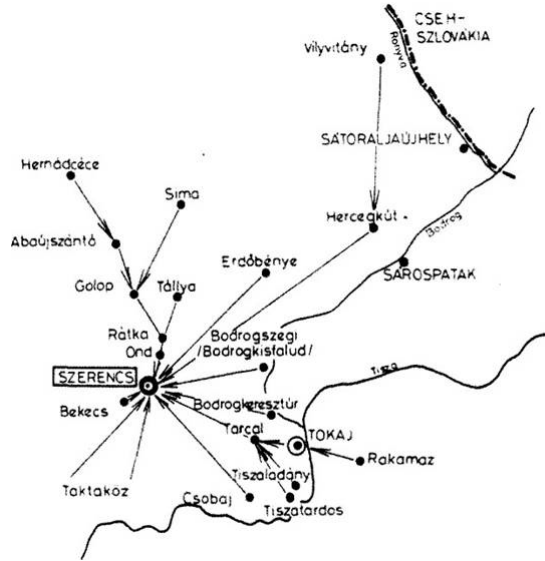
„Az igazságot nem lehet elfojtani. Néha nem tudok parancsolni magamnak. Kitor belőlem minden. Miért kellett minket eladni? Így áldoztak fel a »haza oltárán«. Vártam a támogatást, mert annyit hangoztatták, hogy testvérállam vagyunk a Szovjetunióval. De rajtam nem segített senki... Fél lábbal éltem le az életemet, fiatal lány korom óta. Hogy mit jelentett és jelent ez egy nő számára, meg sem próbálom szavakba önteni.”³⁰

A magyar történelem egyik legsötétebb időszakának áldozataivá váltak az Ondról elhurcolt nők és férfiak. A kényszersmunkán eltöltött évekről vagy egyáltalán nem, vagy csak szűk családi körben beszéltek. Az egyéni és kollektív történelem-tudat mélyére volt száműzve ez az esemény. Minden felejtésre volt ítélve! A Szovjetunióban kényszersmunkával eltöltött évek a túlélők és családjaik számára traumatikus élményt jelentettek, amelyek tabutémának számítottak évtizedeken át. Csak a rendszerváltást követően vált lehetővé a történetek feltárása és bemutatása. A településen 1996-ban tartottak először „málenkij robot” megemlékezést a Református Egyházközség szervezésében.

Fontos hogy méltó módon emlékezzünk és emlékeztessünk a Szovjetunióba kényszersmunkára elhurcolt ártatlan áldozatokra és családjaikra, ezzel is segítve ennek a tragédiának a feldolgozását.

²⁹ Istóczki Istvánné, Dajka Erzsébet visszaemlékezése, Ond (2006. március 1.)

³⁰ SZEBENI Iлона: Merre van a magyar hazám?... Kényszersmunkán a Szovjetunióban 1944–1949. VÁRADY Edömréné Hódos Jolán: *Miskolc (Ond) Budapest*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 1991. 133.

1. ábra. A szerencsi tábor gyűjtőköre³¹

2. ábra. A szerencsi járásbíróság régi képeslapon
(Zempléni Múzeum, Szerencs)

³¹ BOGNÁR Zalán (szerk.): *Málenkij robot „Egyetlen bűnünk a származásunk volt” Német és magyar polgári lakosság deportálása „Málenkij robot”-ra a sztálini lágerekbe 1944/45–1955. Magyarországi Németek Pécs–Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2011. 203.*

3. ábra. A szerencsi vasútállomás régi képeslapon
(Zempléni Múzeum, Szerencs)

4. ábra. Ond régi községháza 2014-ben (magántulajdon)

5. ábra. Málenkij robotra elhurcolt ondiak csoportképe
(magántulajdon)

6. ábra. Ond község főutcája az 1950-es években
(magántulajdon)

BIBLIOGRÁFIA

- BOGNÁR Zalán (szerk.): *Málenkij robot „Egyetlen bűnünk a származásunk volt” Német és magyar polgári lakosság deportálása „Málenkij robot”-ra a sztálini lágererekbe 1944/45–1955.* Magyarországi Németek Pécs–Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2011. 203.
- BOGNÁR Zalán: *Hadifogolytáborok és (hadi) fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945.* Kairosz, Budapest, 2012.
- BOGNÁR Zalán (szerk.): *„Itt volt a végállomás” Halálos áldozatokkal járó német – és magyarellenességek a Kárpát-medencében 1944–1949.* Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2015. 350.
- DUPKA György–KORSZUN Alekszej: *A „malenykij robot” dokumentumokban.* Inter-mix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1997. 161.
- FÜZES Miklós: *Modern Rabszolgaság. „Malenki robot” Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban.* Budapest, 1990.
- RÓZSÁS János: *GULAG-lexikon.* Püski Kiadó, Budapest, 2000. 536.
- KRAUSZ Tamás–VARGA Éva Mária: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947.* L, Harmattan Kiadó, Budapest, 2013. 629.
- OROSZNÉ STUMPF Éva: *Jóvátették azt, amit el sem követtek...A szerencsi gyűjtőtáborból a donbászi kényszermunkára / Es Wurde gut gemacht, was Man nicht einmal begehren konnte (Aus dem Szerencser Sammellager zur Zwangsarbeit im Donbass/ Donbecken).* Szerencs Város Német Nemzetiségi Önkormányzat, Szerencs, 2014.
- SEBŐ Ödön: *A halálra ítélt zászlóalj, Gyimesi-szoros, 1944.* Magyar Könyvklub, Budapest, 1999. 352.
- STARK Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban.* Lucidus Kiadó, Budapest, 2006. 259
- SZABÓ Péter–SZÁMVÉBER Norbert: *A keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945.* K. n., Debrecen é.n.
- SZEBENI Ilona: *Merre van a magyar hazám?... Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949.* Széphalom Könyvműhely, Debrecen, 1991. 357.
- VÁRDY Béla–VÁRDY HUSZÁR Ágnes: *Magyarok a Gulag rabszolgatáboráiban.* Kairosz Kiadó, Budapest, 2007. 366.
- VARGA Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941-1956) az oroszországi levéltári források tükrében.* Ruzsisztikai Könyvek XXIII., Russica Pannonica, Budapest 2009. 391.

A „SVÁB TÖRÖKORSZÁG” SZOVJET MEGSZÁLLÁSA (1944–1945)¹

Az alábbi tanulmány egy magyarországi régió szovjet megszállásának eseménysorába igyekszik betekintést nyújtani olvasójának. Nem törekszik, mert nem törekedhet teljességre, mivel az események a településeinek százaiban mind-mind másképpen zajlottak, és azokat az átélni kényszerülők tízezrei másként élték meg. A tanulmány a megszállást megelőző, azzal járó és utána bekövetkezett események megszámlálhatatlan sokasága közül egyes eseteket utólagos tudásunk alapján fontosnak nyilvánítva előtérbe helyez, míg másokról hallgat és ezáltal feledésre ítéli azokat, noha az egyéni sorsok alakulásának szempontjából aligha lehet egy ilyen kiválasztás igazságos. Nincs mód az eseményekről rendelkezésre álló összes forrás bevonására sem, hiszen ezek mennyisége napjainkra annak ellenére is már-már áttekinthetlenné duzzadt, hogy az 1944 és 1945 fordulóján bekövetkezett események egy részéről politikai és ideológiai okokból, sőt félelemből évtizedekig (nyilvánosan) senki nem ejtett szót.

A tanulmány szerzője annak megírásakor szükségképpen választás elé került és célul tűzte ki, hogy a térségben bekövetkezett eseményekről egy minél színesebb és a szélsőségeket minél inkább feltáró képet mutasson be, elsősorban az azokhoz térben és időben lehető legközelebb keletkezett forrásokat megszólaltatva. A helyi források választását egyrészt ismeretlenségük indokolja, másrészt általuk igyekszik a szerző bepillantást engedni a kor emberének gondolataiba, világlátásába, motivációiba, amelyeket a később bekövetkezett események megváltoztathattak, elnyomhattak, feledésre ítéltettek, az utókor számára pedig ezáltal hozzáférhetlenné váltak.

A vizsgált térség az úgynevezett Schwäbische Türkei, azaz Sváb Törökország: a név a Baranya, Somogy és Tolna vármegyék területén található, etnikai határok alapján kirajzolódó régiót jelenti, amely mind a vizsgált korszakban, mind napjainkban Magyarország legnagyobb egybefüggő német településterülete. A térségbe elsősorban a 18. századi betelepülésekkel és betelepítésekkel került a német származású lakosság,

¹ A kutatási projekt az ausztriai Bundesministerium für Wissenschaft, Kultur und Wirtschaft támogatásával valósul meg, amelyet az Andrássy Gyula Német Nyelvű Egyetem Közép-Európa Tanulmányok Fakultás Doktorandusz Kollégiumának nyújt.

akiket az országban ugyan egységesen sváboknak szokás nevezni, jelentős részüket azonban más német térségekből (például Bajorországból, Pfalzból, Hessenből, a Rajna és a Majna vidékéről) érkezett.²

Az 1. számú táblázat az 1941-es népszámlálás során felvett értékek erre a térségre vonatkozó eredményeit közli. Fontos azonban megjegyezni, hogy mivel a „Sváb Törökország” és a három vármegye közigazgatási területe nem pontosan fedte egymást – azaz a vármegyék jelentős részében nem volt számottevő magát németnek valló lakosság –, a táblázatban álló értékek kevésbé tudják visszaadni a vármegyék tényleges etnikai arculatát. Sokkal többet elárulnak a járásokra lebontott eredmények. Tolna megye völgyeségi járásában 1941-ben az összlakosság 75%-a vallotta magát német anyanyelvűnek, Baranya megye pécsváradi járásban 66%-a, a villányi járásban pedig 65%-a. A vármegyék etnikai heterogenitását is mutatják a statisztikák: a számos olyan település mellett, amelyekben minden lakos magyar nemzetiségűnek és anyanyelvűnek vallotta magát, megtalálhatóak különösen Baranya vármegyében olyanok is, ahol a délszláv, a magyar és a német nemzetiségű és anyanyelvű lakosok vegyesen éltek. Különösen a tényleges „Sváb Törökországban” jellemző a német lakosság abszolút többsége (nem ritkák az olyan települések, ahol az ott élők több mint 95%-ban vallották magukat német anyanyelvűnek és/vagy nemzetiségűnek).³

1. táblázat. Az 1941-es népszámlálás adatai a tanulmányozott térségre vonatkozóan

	<i>Baranya</i>	<i>Somogy</i>	<i>Tolna</i>	<i>Összesen</i>
<i>Összlakosság</i>	325 778	358 292	258 470	942 540
<i>Német anyanyelv</i>	93 307	16 158	65 316	174 781
	28,6%	4,5%	25,3%	18,5%
<i>Német nemzetiség</i>	85 338	9 858	54 488	149 684
	26,2%	2,8%	21,1%	15,8%

² A „sváb” betelepítés terjedelmes szakirodalmának ismertetését mellőzve szükséges itt utalni a témával kapcsolatosan e tanulmány megjelenését röviddel megelőzően magyar fordításban is kiadott rendkívül fontos munkára, Gerhard Seewann kétkötetes monográfiájára, amely 2016-ban jelent meg Vitári Zsolt fordításában, és többek között a „svábok” betelepítésével kapcsolatos számos közismert mítoszt cáfol. Lásd: SEEWANN Gerhard: *A magyarországi németek története I–II.* Argumentum, Budapest, 2016. A német nyelvű eredeti kötetek a Herder Institut sorozatában jelentek meg 2012-ben. A tanulmányban található hivatkozások a magyar változatra vonatkoznak.

³ A statisztikák az 1941-es népszámlálás eredményeinek korai, 1943–1944-es kiadásából származnak: *Magyar Királyi Statisztikai Hivatal: 1941. évi népszámlálás. A népesség anyanyelv szerint, községenként és törvényhatóságoként (Ideiglenes eredmények).* Budapest, 1943. – *Magyar Királyi Statisztikai Hivatal: 1941. évi népszámlálás. A népesség nemzetiség szerint, községenként és törvényhatóságoként (Ideiglenes eredmények).* Budapest, 1944.

A 18. századi német betelepedés a térség kulturális és gazdasági életét meghatározta az elkövetkezendő évszázadokban. Ezen eredményeket, valamint a német–magyar békés és kölcsönös előnyökkel való együttélést pontosan a tanulmány által bemutatott és az azt követő időszak tagadta a legintenzívebben.

E tanulmánynak nem célja a két világháború közötti német mozgalmak bemutatása és értékelése,⁴ mégis, a térségben a későbbiekben lezajlott események megértéséhez szükséges azok és az általuk kiváltott helyi etnikai konfliktusok ismerete.

A „Sváb Törökországban” élő németiség számaránya mellett nemzetiségi aktivitása is jelentős mértékű volt. Erről árulkodik, hogy a német mozgalmak jelentős része ebben a térségben alakult meg, vagy ide szervezte reprezentatív rendezvényeit, nyilván abból a célból, hogy minél nagyobb közönséget és résztvevői létszámot szerezzen annak. 1939. április 29-én a Tolna megyei Cikón bontott zászlót a Basch Ferenc vezette *Volksbund der Deutschen in Ungarn* (Magyarországi Németek Népi Szövetsége) mozgalom.⁵ 1941. június 29-én a baranyai Mágocson jött létre a *Landesjugendtag* (Országos Ifjúsági Nap) kereteiben annak ifjúsági mozgalma, a *Deutsche Jugend* (Német Ifjúság).⁶ 1942-ben Bonyhádon (és Eleken) szerveződött meg az ezek ellenében működő *Treue zum Vaterland* (Hűséggel a Hazához) nevű mozgalom.⁷

A megalakulás mellett árulkodó a korszakban működő mindkét német mozgalom, az *Ungarländische Deutsche Volksbildungsverein* (Magyarországi Németek Népművelési Egyesülete) és az említett *Volksbund* relatíve korán megalakult fiókegyleteinek nagy száma, noha a megalakulásból még nem következett, hogy azokban aktív egyesületi élet is zajlott.⁸

⁴ Lásd erről többek között: BELLÉR Béla: *Vom Volksbildungsverein zum Volksbund: Geschichte der Deutschen in Ungarn 1933–1938*. Suevia Pannonica. Heidelberg, 2000. Magyar nyelven 2002-ben jelent meg az Új Mandátum kiadónál. – FEHÉR István: *A bonyhádi hűségmozgalom történetéhez*. Akadémia, Budapest, 1983. 73. – SPANNENBERGER, Norbert: *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler*. Oldenbourg. München, 2002. Magyar nyelven 2005-ben jelent meg a Lucidus kiadónál. – TILKOVSKY Lóránt: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és magyarországi 1938–1945*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1978. 430.

⁵ TILKOVSKY i. m. 54–55.

⁶ TILKOVSKY i. m. 157. A Deutsche Jugendről bővebben: VITÁRI Zsolt (szerk.): *Volksbund és ifjúság. Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből 1925–1944*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2015. 32–34.

⁷ SEEWANN i. m. 297–98.

⁸ FLACH, Paul: *Ortsgruppengründungen des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins (1924–1940) und des Volksbundes der Deutschen in Ungarn (1938–1941)*. München, 1968. 2–4, 6–7, 11–15, 19–22.

2. táblázat. A Magyarországi Németek Népművelési Egyesületek (VDU) száma megyénként

	Települések száma	UDV fiókegységek száma	...és aránya	VDU helyi csoportok száma	...és aránya
Baranya	285	80	28%	131	46%
Somogy	301	5	1%	32	11%
Tolna	108	54	50%	60	55%
Összesen	694	139	20%	223	32%

Ezen nemzetiségi mozgalmak és a magyar politikai elit viszonya és ellentétei a téma szakirodalmának sokat elemzett momentuma. Kevésbé ismert azonban ennek a konfliktusszituációnak a lokális szintű lecsapódása. A magyar nemzetiségi politikának már az első világháborút megelőzően is jellemző vonása volt a nemzetiségek asszimilációra való sarkallása és ezáltal az egységes nemzetállam megteremtésének vágya, amelyet számos olyan intézkedéssel igyekeztek megvalósítani, amely az érintett nemzetiségek élénk tiltakozását váltotta ki.

A trianoni döntések által kiváltott sokk igazolni látszott azon hangokat, amelyek az országban élő kisebbségekben potenciális veszélyforrást láttak. Ezek fő céltáblájává az 1920 utáni legnagyobb határon belül maradt etnikai csoport, a körülbelül félmillió létszámú németiség vált. Paradox módon az a nemzetiség szenvedte el a leg súlyosabban a két világháború közötti erőszakos asszimilációs politika elnyomó intézkedéseit, amely soha korábban nem fogalmazott meg autonómiaigényeket. Sőt, például az 1848–49-es szabadságharc során nagyrészt önmagukat magyar hazafiként – a magyar politikai nemzet német nyelvű tagjaiként – értelmezve a magyarok oldalán harcoltak.⁹

Az 1920-as években erősödő elnyomó intézkedések, például az iskolai oktatás, vagy a szentmisék nyelvének magyarra változtatása, a tisztségviselés névmagyarosításhoz való kötése azonban kevésbé a vágyott asszimilációt, mint inkább a német lakosság önvédelmi mechanizmusait vonta maga után. Megkezdődött a németiség fentebb említett mozgalmakba szerveződése, ami a magyar politikai elit aggodalmának szilárd talajt adott. Mindez az 1930-as években csak fokozódott, mivel e mozgalmak tagadhatatlanul külföldről – a hitleri Harmadik Birodalomból – érkező anyagi és erkölcsi támogatásban is részesültek, amely mind inkább politikai befolyással párosult.

A gyakorlatban a települések szintjén a magyar nemzetiségi politika eszközei a falvak világi és egyházi vezetése, azaz a plébánosok, a jegyzők és a bírók voltak.

⁹ SEEWANN i. m. 307–308.

A „Sváb Törökországban” is jól látható gyakorlat volt, hogy a nemzetiségi települések élére egy annak nyelvét jobb esetben beszélő, de magyar nemzetiségű előjárót állítottak, aki politikai és nemzetiségi szempontból megbízhatónak számított.¹⁰ Ezek az előjárók minden egyéb feladatuk mellett a települések német szervezeteinek megfigyelését, az azokról való jelentések küldését is végezték, illetve elvárták tőlük a német lakosság asszimilációjának lehetőség szerinti előmozdítását. Ez vált a korszak legnagyobb helyi szintű konfliktusforrásává, mivel az előjáróság ilyen irányú törekvései a lakosságból ellenszenvet és ellenállást váltottak ki, teljessé téve a két világháború közötti nemzetiségpolitika ördögi körét.

Utólag nehéz megítélni, hogy ezek az esetenként a forrásokban is rögzített konfliktusok mennyire voltak súlyosak: csupán pillanatnyi fellángolások voltak-e, vagy éppen a későbbi eseményekben döntő szerepet játszó motivációs tényezők. Felidézésük célja, hogy a térségben uralkodó szellemiségről adjon képet, amely következtetni enged arra, hogy a Sváb Törökország szovjet megszállásakor az érkező katonaság egy konfliktusoktól eleve nem mentes közegbe érkezett, s részben maga is eszközvé vált ezen ellentétek megtorlásának és a német-kérdés rendezésének.

Ezek a konfliktusok esetenként nem voltak többek holmi diákcsinnyeknél, amelyek pontosan azért váltak mégis komolyabb vizsgálatok tárgyává, mivel a magyar hatósági személyek többet sejtettek mögötte. Tipikus példája ennek 1942-ben a pécsi Emericanum igazgatójának püspökhöz küldött panasa: „Az Emericanum előjáróságának tapasztalata szerint ezóta a kifelé való tüntetések szüneteltek, ellenben az intézetben is lehet valaki, akit magával ragadott az új szellem. Nyíltan ugyan nem jelentkezik, de az egyik WC helyiségben ki volt ragasztva egy cédula: »Sig Heil Horthy le vele« (sic!) Ez újabb felháborodást keltett, melyet azzal iparkodtunk csendesíteni, hogy a WC-re vitt érzelmekkel nem érdemes foglalkozni.”¹¹

Ennél azonban sokkal mélyebb ellentétekre engednek következtetni azok az 1943-as plébánosi jelentések, amelyek egy országos nemzetiségi felmérés eredményeként az egyházközségek nemzetiségi múltját igyekeztek feltárni.¹² Ezekben igen gyakoriak a plébánosok személyes ellentétéről árulkodó megjegyzések: „A Volks-

¹⁰ Igen gyakran voltak ezek asszimilált németek, akik példaként voltak állíthatók a térség lakossága elé, például Keresztes-Fischer Ferenc, aki 1921-től volt Baranya vármegye főispánja, 1931-től Magyarország belügyminisztere, vagy egy másik példa lehet a nevét Blumról Virág Ferencre magyarosító pécsi püspök, róla bővebben: SPANNENBERGER Norbert: *Die katholische Kirche in Ungarn 1918–1939. Positionierung im politischen System und „Katholische Renaissance”*. Steiner Verlag, Stuttgart, 2006. 137–156.

¹¹ Pécsi Püspöki Levéltár (a továbbiakban PPL) I. 1. B. Újabb egyházkormányzati iratok 72/1942. Az Emericanum az 1824 és 1948 között működő pécsi fiúinternátus volt.

¹² Esztergomi Primási Levéltár (a továbbiakban EPL) II. Archivum ecclesiasticum novum 10. *Serédi Jusztinián hercegrímás iratai* 2893/1943; PPL I. 1. B. 3818/1942.

bund virágzása óta a magyar és német nemzetiségű németek ellenségesek egymással szemben, főleg Babarcon, ahol nagy bűn magyar nemzetiségűnek lenni.” (Babarc)¹³

„Az egyházközségek a multban Szent István szellemében éltek a nemzetiségi életüket, a testvériség és egység jegyében, most azonban az új Európa alapkö összehordásánál, még egy és ugyanazon családtagoknál sem lehet felismerni az asszimilációt, disszimiláció gyenge szó a ki fejezhetőségre: pokol uralkodik itt most nem egyébb! (sic!)”. (Mecsekjánosi)¹⁴

„Püspöknádasd község és fiók községe Óbánya mindig német községek voltak. Elég jól megtanultak magyarul, különösen Püspöknádasdon. Hazafias magatartásuk ellen nem merült fel a múltban kifogás. Nem volt példásnak mondható, de kilengésekről nem tudok. Most az izgatások, a külföldi propaganda alatt a helyzet az, hogy a lakosság igen nagy százaléka csak itt él, magyar kenyeret eszik, de szíve-lelke másutt van, hazája nem itt van, másnak drukkol és várja míg megvalósul legszebb álma: pusztulása mindannak ami magyar és a német uralom bevonulása”. (Püspöknádasd)¹⁵

Hasonló a helyzet a világi hatóságokkal; egyszerű kocsmai összeszólalkozásokból, privát beszélgetésekből keletkeztek hatósági ügyek, amelyek során az érintett hatósági személy néha hangot is adott személyes véleményének: „K. P. ellen ezideig semmiféle konkrét adat nem merült fel, amely őt mint a magyar nemzetnek az ellenségét mutatta volna. A germánságnak igen csendes és névtelen közkatonája volt ő s tudván tudom, hogy ma is csak az. Ő nem több, mint jó germán, aki ezt tudja, nem agitál, ő nem szervez, [...] ő egyszerűen csak van, mint az átok. Éppen K. P. esete mutatja azt, mennyire tévedünk mi – már akik – akik tényleg azt hiszik, hogy van »hazai hű svábság«. [...] Engem például egyiknek sem érdekel a beszéde, mert sem fajilag, sem érzéileg, sem kultúrában nem érzek semmiféle nexust sem ezekhez az emberekhez, sem pedig a fajtájukhoz. Joggal tételezem fel, hogy Püspöklak község népét azért érdekli, mert oda tartozónak érzi magát. [...]”

Ilyen alkalom volt K. P.-nél az is, hogy a fazekasbodai korcsmában véletlenül 2 liter bort ivott meg, amitől berúgott félig, ekkor feltámadt benne a bátorság, s gyalázni és gyávázni kezdte a magyarságot. Valamikor a jó béke éveiben minden jó magyar ember a 2 liter bor után eladolta a Kossuth-nótát, [...] vagy a Bécs várában ül a német... c. nótát, s szidta a németet, mint a bokrot. Volt is ok, mert hisz gyűlöltek s a magam részéről is mindig is gyűlölni fogjuk, akár Bécsben székel, akár Berlinben, mert itt is ott is csak germán az. [...] Tudom s látom rajtuk, hogy tudatá-

¹³ Babarc lakosságának 1941-ben 62,4%-a német nemzetiségű, 92,6%-a német anyanyelvű.

¹⁴ Mecsekjánosi lakosságának 1941-ben 67,3%-a német nemzetiségű, 81,5%-a német anyanyelvű.

¹⁵ Püspöknádasd lakosságának 1941-ben 82,2%-a német nemzetiségű, 93,2%-a német anyanyelvű. Óbánya lakosságának 1941-ben 86,3%-a német nemzetiségű, 95,5%-a német anyanyelvű.

ban vannak a mostani idők szörnyű küzdelmének a jelentőségével. Tudják azt, hogy a germánság jövője a tét. Viszont az is igaz hogy szentül meg vannak győződve a germán győzelemről s hiszik azt, amit Dr. Gussman úr mondott, hogy ez a háború a germánság győzelmét hozza s fognak még a magyar urak az Arbeits Lágerokban követ törni. Hála Istennek én nem kerülök oda, mert velem együtt az összes jegyzőkről nagyobb szeretettel gondoskodik a germánság annak idején, akarom mondani [...] csak gondoskodna. Viszont én ezzel szemben Geresden s Marázán élő magyarságba viszek bele mérhetetlen ellenszenvet s mérhetetlen hitet arra, hogy a germánság nem fogja a háborút megnyerni s le fogunk számolni velük, mert ezt a földet a Jó Isten nekünk adta, ezt mi tartottuk meg s ezt legyen bár a „Lebensraum”-ba tartozó, mi meg is védelmezzük, mert mi nem vagyunk lengyelek.¹⁶ (Püspöklak)¹⁷

A jelentés hosszas idézését annak hivatalos dokumentumban különösen szokatlan hangvétele indokolja, amely sejteni enged, hogy szerzője németellenes érzelmei nem a konkrét esetnek szóltak, hanem a megelőző évek negatív tapasztalataiban gyökereztek. A dokumentum annyiban egyedi, hogy hivatalos iratba ritkán kerültek ennyire személyes meglátások, számos kisebb utalás bizonyítja azonban, hogy a püspöklaki jegyző nem volt egyedül ellenérzéseivel.¹⁸ Ha ezt az iratot összevetjük egy „málenkij robotra” ebből a községből elszállított visszaemlékező beszámolójával arról, mi történt, mikor előállították a később deportáltakat a faluban, érthetőbbé válik, miért volt jelentősége a település vezetői és annak lakói között feszülő ellentéteknek: „És akkor a bíró azzal búcsúztatott minket: Na csak menjete, mert ide többet úgyse jöttök már!”

A Sváb Törökország számos települését jellemezték ilyen megkeseredett viszonyok a német lakosság és a magyar hatóságok között 1944 végére, amely sejteni enged a szovjet megszállás után következő események mögött húzódó motivációs tényezőket.

A Sváb Törökországot a Vörös Hadsereg 3. Ukrán Frontja foglalta el Jugoszlávia irányából 1944 októbere és decembere között.¹⁹ A legtöbb településen komolyabb harci cselekmények nem zajlottak, így azok elkerülték a nagyobb pusztítást. Ez alól elsősorban a térség déli, Dráva menti része volt kivétel Baranya vármegye siklói

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (a továbbiakban BML) IV. 423. a. A pécsváradi járás főszolgabírójának elnöki iratai 44/1940.

¹⁷ Püspöklak lakosságának 1941-ben 86,8 %-a német nemzetiségű, 94,2 %-a német anyanyelvű.

¹⁸ Lásd: FÜZES Miklós (szerk.): *Nemzetiségi ügyek dokumentumai Baranyában 1938–1944*. Baranya Megyei Levéltár. Pécs, 2000. 297. – VITÁRI i. m. 32.

¹⁹ RAVASZ István: Magyarország, mint hadszíntér. In: KOLLEGA TARSOLY István (szerk.): *Magyarország a XX. században*. Babits Kiadó, Szekszárd, 1996–2000. 384–388.

járásában, ahol a tavaszi hónapokban a német Dél Hadseregcsoporthoz egy utolsó ellen-támadással kísérelte meg a terület visszafoglalását, ezzel a civil lakosság szenvedéseit meghosszabbítva és a szovjet katonaság megtorló tevékenységét fokozva.

A szovjet megszállás okozta nehézségek nyitányaként azért is érdemes a német hadsereg kivonulását megemlíteni, mert a helyi lakosságnak e kivonulás is igen jelentős károkat okozott. A németek – az oroszok előrenyomulását hátráltatandó – komoly infrastrukturális károkat okoztak, utakat semmisítettek meg, hidakat lőttek szét, ami a szövetségesek által már egyébként is jelentős bombakárokat elszenvedett civil lakosságnak csak további nehézséget okozott.

A térség német lakosságának származása okán különleges kapcsolata volt a német katonasággal, illetve a helyi férfilakosság jelentős része szolgált német alakulatokban. Jelentős részüket 1944-ben kényszerrel sorozták a Waffen SS-be, ugyanakkor több ezer fő már a korábbi, részben illegális sorozások idején önként jelentkezett a német hadseregbe. Önkéntes SS-tagokról ma már ritkán hallani, mert a következmények ismeretében (amelyek valójában mind az önkénteseket, mind a kényszersorozottakat egyformán sújtották állampolgárságuk és többnyire szabadságuk elvesztésével) ez máig tabutémának számít.²⁰ A korábban a német lakosságot hamis ígérekkel önnön soraiba csábító katonaság kivonulása lélektanilag is nagy csapást jelentett az érkező szovjet katonasággal szemben magára hagyott „sváb” lakosságnak, amely egyben ki volt téve a lelki és esetenként fizikai kényszerrel egybekötött evakuálásnak. Az 1944 végén nyugatra menekítettek és menekültek pontos száma mind országosan, mint a térségben ismeretlen, noha történtek már a korszakban kísérletek az eltávozottak összeírására.²¹ A pontos számbavételt valószínűleg a más okból távollévőkől való elválasztás problémája lehetetlenítette el. Az események hangulatát egy irodalmi alkotás kiválóan mutatja be, amelynek szerzője maga is átélte az akkori eseményeket a térségben. „Mindenki csendes volt. A községháza udvarán, ahová betértek bennünket, a német tiszt fölállt a lépcsőre, s beszélt. Az oroszok, mondta, egy időre alighanem átjönnek a Dunán, eljönnek idáig. Minden jó németnek most az a dolga, hogy a bolsevista veszedelem elől elinduljon nyugat felé. A Birodalom nem akarja, hogy bármelyik németnek bármi baja essék. A Birodalom a Birodalomban tudja legjobban megvédeni az övét. Éppen ezért fől-szólítja a falut, pakoljon, üljön szekérre, a legközelebbi nagyobb vasútállomáson

²⁰ A témáról lásd bővebben Kovács Zoltán András és Számvéber Norbert könyvének ide vonatkozó fejezetét: KOVÁCS Zoltán András–SZÁMVÉBER Norbert: *A Waffen-SS Magyarországon*. Paktum Kiadó, Budapest, 2001. 540. Online: <http://mek.oszk.hu/05000/05002/html/#d1e1421> (2016. március 11.) – SEEWANN i. m. 293–295.

²¹ BML IV. 420. b. A hegyháti járás főszolgabírájának iratai 27/1944.

vaszonok várják. Ez minden tisztességes német családnak kötelessége is. Aki nem ezt teszi, arról a Birodalom leveszi a kezét.”²²

Ez a fajta érvelés annak ellenére sem érte el a várt hatást, hogy a Sváb Törökország lakossága előtt sem volt ismeretlen a német propaganda ábrázolása a szovjet katonaságról, akiket bolsevik szörnyetegekként írtak le. A helyi lakosság azonban tanúbizonyságot tett Magyarországhoz való ragaszkodásához – nagyjából egy évvel az országból hazaárulóként és Hitler ötödik hadoszlopaként való elűzése előtt –, és mindezek ellenére minimális hajlandóságot mutatott a távozásra, amelyről a térségből való evakuálásért felelős német SS-tiszt így panaszkodott:

„Idegen tőlük a közösségi szellem. E terület Volksbund vezetőinek legnagyobb része hasonló beállítódással bír. A harcias-német magatartásból keveset őriztek meg. Hűséges magyar állampolgárnak érzik magukat, és csak kis részük hajlandó német-ségéből fakadóan komoly kötelességeket magára vállalni. A népiségi fegyelmet, a Führerbe vetett vak bizalmat és a parancsaival szembeni feltétlen engedelmességet a Volksbund legtöbb tagja nem ismeri [...] Gyakran előfordult, hogy anyák álltak gyerekeikkel elénk, hogy inkább lőjük le őket, mintsem hogy evakuálásra kerüljenek.”²³

A szovjet megszállás így a térség lakosságának legnagyobb részét helyben találta 1944-ben. A szovjet csapatok számára a térség legnagyobb kihívását nem katonai, hanem egy földrajzi akadály jelentette: a Duna. Az átkelésről és egyéb hadi eseményekről számos visszaemlékezés maradt fent, ezek közül külön figyelmet érdemel Tihanyi János mohácsi plébános kéziratban maradt visszaemlékezése, amelyben részletesen beszámol a bombázások miatt evakuált város háborús hónapjairól, ahol ő püspöki utasításra mégis helyben maradt.²⁴

Tihanyi szerint az első szovjet csapatok október 25-én jelentek meg a Duna túlpartján, Mohács-szigeten.²⁵ Ekkor még nem keltek át, viszont folyamatosan lőtték a várost, amelyet emiatt kellett evakuálni. Hídfőfoglalásra először november 7-én került sor Apatinnál, majd két napig tartó harcok során november 9-én újabb hídfő létesült Batinánál (Kiskőszeg). Az ütközet intenzitásáról azt írja a helyi plébános, hogy „falunk második Sztálingrádként fog szerepelni a történelemben”.²⁶ Ha e kijelentés túlzásnak is tűnhet, a mindkét fél részéről nagy áldozatokat követelő átkelés

²² KALÁSZ Márton: *Téli bárány*. Magvető, Budapest. 1986. 144.

²³ Dr. Hans Weibgen SS-ezredest idézi SEEWANN, 300.

²⁴ TIHANYI János: *Mohács város 32 napi aknázása és a város kiürítése*. Mohács, 1945. A kézirat a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum gyűjteményében található. Lásd róla és a mohácsi eseményekről még: MÜLLER Géza: Mohács felszabadulása. 1944–1945. *Mohácsi Honismeret* 4. 1975.

²⁵ TIHANYI, 15.

²⁶ PPL I. I. b. 2521/1945.

emlékét még ma is őrzi a falu felett magasodó hatalmas háborús emlékmű.²⁷ A további nyugati előrenyomulás a csapatok összpontosítása miatt csak november 25–26-án kezdődhetett meg, ekkor a 3. Ukrán Front 4. gárdahadserege sikeres átkelést hajtott végre Mohácsnál és elfoglalta a várost. November 27-én megkezdődött a szovjet csapatok átkelése a Dunán a Mohácsnál és Batinánál kiépített 6 pontonhídon.²⁸ November 29-én sikerült egyesíteni a mohácsi és a déli hídfőt, így egy kb. 50 km széles arcvonalból kezdődhetett meg a térség elfoglalása.²⁹

Tihanyi beszámol róla, hogy már november végén, a pontonhíd felállításánál és karbantartásánál is „a robotosokat a hídépítési munkához a város adta”, azaz a helyiek dolgoztak (kötelező) közmunka címen.³⁰ Karácsonykor határoztak róla, hogy a Duna-parton szovjet hősi emlékmű építésébe kezdenek az addig ott állt Nepomuki Szent János szobor helyén;³¹ utóbbi eltávolítását szintén a helyiekre bízta. „Másnapra már 150 bundistát rendeltek be”, mint ahogy a későbbiekben az új, 1945. március 24-én ünnepélyes keretek között átadott emlékművet is helyi közmunkásokkal építették meg.³²

Eközben a mohácsi pontonhíd a továbbiakban is fontos átkelőhely és utánpótlás-vonal maradt, ami 1944. december 26-ig működött,³³ ekkor azonban tisztázatlan okok miatt megsérült és használhatatlanná vált. Hiánya súlyos problémát jelentett a közben a főváros ostromára rendelt 3. Ukrán Frontnak, ezért sürgősen intézkedni kellett az ügyben, mivel „a katonai műveleteket az átkelés megszakadása nagyon hátráltatta”.³⁴

Pontonhíd helyett ekkor egy stabilabb szerkezet építésébe kezdtek, amit egyes tanulmányok jéghídként,³⁵ mások padlóhídként emlegetnek³⁶ – mindenesetre egy

²⁷ A szovjet háborús emlékművek rendszerváltozás utáni sorsa a Kárpát-medencében meglehetősen vegyes volt, hogy a batinai szoborcsoport érintetlenül a helyén maradhatott, szokatlan. Erről a kérdéstről általánosan lásd: JAWORSKI Rudolf: *Denkmalstreit und Denkmalsturz im östlichen Europa. Eine Problemskizze.* JAWORSKI Rudolf – STACHEL Peter (szerk.): *Besetzung des öffentlichen Raumes. Politische Plätze, Denkmäler und Straßennahmen im europäischen Vergleich.* Frank&Timme, Berlin, 2007. 175–190. 184. – PRIBERSKY Andreas: *Krieg, Befreiung, Freiheit? Bedeutungswandel des sowjetischen Denkmals am Budapester Gellért-Berg von 1947 bis heute.* Ugyanott, 191–205., 193.

²⁸ VERESS D. Csaba: *A Dunántúl hadi krónikája 1944–1945.* Zrínyi, Budapest. 1984. 35.

²⁹ MINASZIAN M. M.: Délkelet-Európa népeinek felszabadítása. In: TÓTH Sándor (szerk.): *Hazánk felszabadulása 1944–1945.* Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 1970. 15–126., 79.

³⁰ TIHANYI, 59.

³¹ TIHANYI, 62.

³² BML V. 142. a. A lánycsói körjegyzőség iratai 310/1945.

³³ GODÓ Ágnes: Baranya megye a felszabadító harcok időszakában. 1944–1945. *Baranyai Helytörténetírás* 2., 1969. 7–24., 11.

³⁴ TIHANYI, 64.

³⁵ GODÓ, 11.

³⁶ TIHANYI, 63–64.

olyan szerkezet volt ez, amelyhez foghatót a mohácsiak még nem láttak: „Kostyutyenkó orosz mérnöknek az emlékmű mellett volt még egy másik alkotása is, amely a városban csodálatot keltett”.³⁷

Megépítéséhez és fenntartásához az egész környék munkaképes lakosságát mozgósították. Tihanyi ezer mohácsi és vidéki robotosról ír, emellett a faszükségletük ellátására igénybe vették a mohácsi fűrésztelepet is.³⁸

A térség községeinek körjegyzőségi irataiból szintén kiderül, hogy a lakosság ténylegesen nagy létszámban, a legszigorúbb büntetés terhe mellett volt köteles a hídépítésen dolgozni, mivel „a csapatfelvonulások és utánpótlások biztosítása céljából a dunai híd és ezzel kapcsolatos munkálatok elvégzése rendkívül szükséges” – írta a lánycsói körjegyző, mivel a lakosság körében ez a típusú kényszermunka értelmezhető okokból nem volt túl népszerű.³⁹

Arra nézve nincs pontos adat, hogy a második híd munkálatai mikorra készültek el, de Tihanyi visszaemlékezése alapján a munka egész januárban folyt. Ezt támasztja alá, hogy Somberekből és Lánycsókról január 27-én a főszolgabíró a mohácsi hídépítésre rendelt 100-100 férfit,⁴⁰ illetve Lánycsókon még február 12-én is rendelték a mohácsi hídmunkára embereket a nemzeti érdekre hivatkozva, szigorú megtorlás terhe mellett.⁴¹

Az időpontok összevetéséből kikövetkeztethető, hogy elsősorban ez a valóban a közvetlen mögöttes frontterületen végzett közmunka volt az, ami a Mohács környékén élő német nemzetiségű lakosságot megkímélte attól, hogy szovjet munkatáborba kerüljön. A pontonhíd átszakadása napra pontosan akkor történt, amikor máshol a német származásúakat előállították, és amikor minden valószínűség szerint a Duna menti községekben is ez következett volna. Az ekkor beállt szükséghelyzetben azonban a szovjet katonaság nem tudta nélkülözni az itteni munkaerőt. Így végül, amikor a vármegye szerte összegyűjtött németiséget 1945 január második felében útnak indították a Szovjetunióba, Mohácson a hídépítés munkálatai még nagyban zajlottak, s az azon résztvevőknek ekkor (még) nem kellett elhagyniuk hazájukat. Tihanyi leírásából úgy tűnik, az itt állomásozó szovjet csapatoknak sem lett problémájuk abból, hogy közmunkára fogták a helyieket Szovjetunióba deportálás helyett: „Éppen ezen időben szorították vissza Székesfehérvárnál a németek az oroszokat, s a mohácsi padlőhíd nagy szolgálatot tett ezen alkalommal, most ezrével hajtották át rajta a marhákat, ezrével érkeztek ide lovas fogatok mindenféle hadifelszereléssel s keltek

³⁷ TIHANYI, 63.

³⁸ BML V. 73. a. Mohács város polgármesterének iratai 367/1945.

³⁹ BML V. 142. a. 33/1945.

⁴⁰ BML V. 172. a. A somberek körjegyzőség iratai 18/1945.; BML V. 142. a. 33/1945.

⁴¹ BML V. 142. a. 55/1945.

át könnyű szerrel a Szigetbe. [...] A sikerült vállalkozásért nem csak a mérnök, hanem a hidászok is katonai elismerésben részesültek”.⁴²

Tihanyi írása a konkrét hadi eseményeken kívül azonban a megszállást követő napok és hetek körülményeiről is rendkívül színes beszámolót nyújt az orosz katonákkal való kapcsolatfelvételtől és a velük való együttéléstől, betekintést enged a települések újrainduló hétköznapijaiba, de természetesen a rendkívüli és tragikus eseményekbe is, így a nők elleni erőszakoskodásba, az oroszok által többnyire ittasan elkövetett visszaélésekbe.

Ezekről az eseményekről sok más forrás is rendelkezésre áll, mivel mind az egyházi, mind a világi hatóságok jelentéseket kértek a településeken végbement eseményekről és a háborús károkról.⁴³ Az erre adott válaszok rendkívül változatos és színes képet adnak a bizonytalanság időszakáról, amelyek egyben mutatják, mennyire végletes élményei voltak a civil lakosságnak a szovjet megszállás idején. Sokaknak egyáltalán nem származott kára, amit akadt, aki annak tudott be, hogy a „község magyarsága a német megszállás alatt töretlen maradt”,⁴⁴ mások kevésbé voltak szerencsések.

Általános jellemzője volt a kezdeti szovjet megszállásnak bizonyos tárgyak lefoglalása és elkobzása (rádiók, közlekedési eszközök). A helyi lakosságnak nagy nehézséget okoztak a rekvirálások, beszállásolások és az esetenként bekövetkező fosztogatások. A szovjet katonai vezetők a települések életét parancsokkal szabályozták, törekedtek annak mielőbbi újraindítására, mivel az ő érdeküket is szolgálta a mezőgazdasági munkák újraindulása és a háborús károk helyrehozása. Sajnos nem voltak ritkák a – különösen ittas katonák által elkövetett – tragikus események sem, főleg lakossági ellenállás esetén, a térség ilyen eseteit mégis egyéni visszaéléseknek kell tekinteni, nem pedig a lakosság elleni szervezett megtorlásnak.

Érdekes epizódot jelentett a baranyai Dunaszekcső község, amely tipikus példája volt a magyarok és a német, illetve délszláv kisebbség együttélésének. 1944. december elején a községben szovjet mintára Vörös Őrség alakult, valószínűleg az orosz katonaság jóváhagyásával, akikkel kizárólag a helyi délszláv lakosság tudott szót érteni. A település élére december 11-én a görögkeleti szerb lelkészt nevezték ki községvezetőnek,⁴⁵ és igyekeztek a település életét újrászervezni. Az általuk kiadott ren-

⁴² TIHANYI, 64.

⁴³ Az egyházi jelentések a PPL I. 1. b. 2521/1945 és 2522/1945. jelzetek alatt találhatóak. A közigazgatási anyagban például a szentlőrinci járásból maradtak ilyen beszámolók BML IV. 427. b. 71/1945 szám alatt.

⁴⁴ BML IV. 427. B. 71/1945.

⁴⁵ BML V. 115. B. Dunaszekcső nagyközség iratai 7/1944.

delkezések, legyen szó közmunkára való kirendelésről,⁴⁶ a gabonakészlet biztosításáról,⁴⁷ a gyógykezelések szabályozásáról vagy a környéki településeken élő rokonok meglátogatásának megszervezéséről, minden esetben rendkívül szigorú megtorlást – a falu összelövetését, kivégzést – helyeztek kilátásba engedetlenség esetére. Ez egyrészt sejteni engedi, hogy a község új urai kizárólag erőszakkal való fenyegetőzés útján érezték biztosítva pozíciójukat, másrészt érdekes mintáját adja a település korábbi hatalmi hierarchiája szovjet megszállás általi átalakulásának.

A forrásokból nem derül ugyan ki egyértelműen, mi lett ennek az „előjáróságnak” a sorsa, 1944. december 20-ra azonban már újra a korábbi közigazgatási személyzet állította ki a település iratanyagát, amiből sejthető, hogy a Vörös Őrséget eltávolították, méghozzá nyilván szovjet beleegyezéssel. Ez az epizód azért különösen fontos, mert rámutat arra, hogy a megszálló katonaság belátta, szüksége van a korábbi községi előjáróságokra. Ezek rendelkeztek ugyanis a települések életének megszervezéséhez szükséges szakértelemmel, tapasztalattal és a helyi lakosság előtt akkora tekintéllyel, hogy az általuk kiadott rendelkezések végrehajtásához nem kellett halálbüntetéssel fenyegetőzniük. A szovjet katonai parancsnokok tehát tudatosan támaszkodtak a helyi hatóságokra a kezdeti időszakban, mivel rendelkezéseiket rajtuk keresztül tudták a leghatékonyabban végrehajtatni.

Az egyik tipikus rendelkezés, amelynek kivitelezéséhez és megszervezéséhez a szovjet katonaságnak szüksége volt a települések vezetőségére, az a lakosság folyamatos közmunkára való kivezénylése volt. A hely- és nyelvismerettel nem rendelkező Vörös Hadseregnek az elfoglalt területek és a további nyugati és északi előrenyomulás biztosításához szüksége volt a helyi civil lakosság munkaerejére, és ezt rendszeresen igénybe is vették, ahogy ez a fentebb ismertetett mohácsi eseményeknél is látható volt. Szinte nincs olyan település, amelynek a közigazgatási anyagában ne lenne ilyen munkákra való kirendelés, vagy azokra való panasz.

„A nép nagyon meg van sanyargatva. Rengeteg robotot kell tennie Mohácson a Sztálin-émlék építésénél, a bajai hídnál, Bátaszéken, Moháctól Szekszárdig az ország-uton”⁴⁸ – írta a véméndi plébános 1945. január 11-e jelentésében.

Hasonló a magyarkeszi pap jelentése is: „December 3-tól március 24-ig állandóan hullámoztak körülöttünk a harcok. Talán egy és fél hónapig távolabb voltak, de ismét visszatértek. Ezen idő alatt a férfaink roboton voltak állandóan kivéve 3-4 napot a karácsonyi ünnepekből.”⁴⁹

⁴⁶ BML V. 115. B. 11/1944.

⁴⁷ BML V. 115. B. 17/1944.

⁴⁸ PPL I. 1.b. 2521/1945.

⁴⁹ Uo.

Az elvégzendő munkák rendkívül sokszínűek lehettek, az iratokban a teljesség igénye nélkül felmerül hídépítés, favágás, hólapátolás, útépítés, sebesültszállítás, elszüllyedt katonai járművek kihúzása a Dunából, lőszerhordás, árokásás, emlékműépítés, útkarbantartás, reptérépítés stb. A munkára általában megadott létszámú személyt kellett előállítani, szintén adott volt ezek korhatára és többnyire a neme, illetve a magukkal hozandó szerszámok, élelmiszerek és egyéb felszerelések. A munkák lehettek több naposak, máskor a kirendeltek már aznap hazatérhettek. Ritkán említik ellenben a kirendeltek nemzetiségét, ha mégis, a németeket, vagy ahogy az iratokban megjelennek, a „bundistákat” a kellemetlenebb feladatok elvégzésére jelölték ki, például orosz hullák exhumálására.⁵⁰ Sejtethető azonban, hogy ez kevésbé a szovjet fél, mint inkább a munkavégzők kijelöléséért felelős magyar hatóságok döntése volt. A frissen érkezett orosz katonák aligha tudhatták, mi a *Volksbund*, kivéve, ha arról a hatóságok tájékoztatták őket. A kirendelésnél az úgynevezett hadi-, vagy közmunkásokkal előre közölték a munkavégzés helyét.

A korábban már bemutatott mohácsi térségben az ilyen közmunkák nagy mennyisége a hídépítéssel és a város újjáépítésével együtt jelentős terhet jelentett az ott élők számára. Ebből származott az ötlet, hogy internálótáborot hozzanak létre azok számára, akik „megérdemelten” végeztek kényszerszermunkát, ezáltal másokat pedig hazaengedhessenek, hogy a gazdasági és egyéb munkákat el tudják látni. Mohács város Nemzeti Bizottságának iratai közt az 1945. február 14-i jegyzőkönyvben még csak indítványként szerepel az „[...] internáló helyesebben munkatábor felállítása és pedig azonnali hatállyal, ahová az összes Volksbundhoz tartozók 15 évtől 60 évig nemre való tekintet nélkül, továbbá az összes két magyar tanú által német népiségű, Hitlerista érzelműnek vallottakat, és az SS kötelékéből visszatérteket, a közismerten szélsőséges jobboldali gondolkozású és magatartású nyilas kereszties párt különböző csoportjainak vezetőségi tagjait, az Imrédi párt vagy a keleti front bajtársi szövetség vezetőségi tagjait, és azokat, akik ezekben a pártokban aktív szervező szerepet játszottak, gyűjtsék össze, és hasznos munkával foglalkoztassák. Ezzel el lehet érni, hogy Mohács város dolgozó magyar társadalma a hónapok óta tartó díjtalan robot alól mentesítve lesz. Őrzésüket a rendőrség lássa el.”⁵¹

Február 21-én azonban már a főispán rendelkezett a létrejött tábor irányelveiről,⁵² elsősorban az oda „beutalandó” személyek köréről, előtérbe helyezve a *Volksbund*- és SS-tagokat. A mohácsi internálótáborról pontosan nem ismert, hogy meddig létezett. Az eset különösen azért érdekes, mert látható belőle, hogy helyi szinten a németek

⁵⁰ BML V. 151. a. A máriagyüdi körjegyzőség iratai 2327/1945.

⁵¹ BML XVII. 83. Mohács Város Nemzeti Bizottsági iratai XI. jegyzőkönyv, 1945. február 14.

⁵² BML XVII. 83. XV. 1945. február 21.

„megbüntetése” már előbb megkezdődött, mint hogy arról országos szinten rendelkeztek volna. Az 1945. január 20-i fegyverszüneti egyezményben a kormány csak a német állampolgárok internálására kötelezte magát,⁵³ a táborba rendelték nagyobb része pedig nem volt az, a 302/1945. számú M.E. rendelet az ország területén tartózkodó német állampolgárok internálásáról pedig csak február 27-én jelent meg.⁵⁴

Amiért az említett „kis munkák” különösen fontosak, mert részben ez lehetett az oka, hogy a civilek különösebb ellenállás nélkül voltak mozgósíthatóak arra a másikké „malenkij robotra”, amely több éves szovjetunióbeli kényszerszolgálatukat jelentette. Köztudott, hogy az érintettek nem tudták, hová kerülnek; hogy mégsem álltak ellen, annak oka alighanem abban keresendő, hogy az a bizonyos előállítás nagyon hasonlított a korábbi, rövidebb munkákra való kirendelésekre.

Amiben ez a konkrét rendelkezés más volt, hogy

- míg a térségben végzendő munkákhoz sosem keresték kifejezetten a német származásúakat, ekkor igen;
- némiképp szűkebb volt a megadott korhatár is: nők 18 és 30, férfiak 17 és 45 év között, míg máskor a 16 és 60 év közöttiek előállítása volt jellemző;
- ez a rendelet a korábbiakkal ellentétben nem tartalmazta a munkavégzés helyét, csupán „közvetlen mögöttes frontterületet”, vagy éppen semmit. Ha az előállítandók erre mégis rákérdeztek, településenként változott, de jellemzően bácskai kukoricatörést vagy pécsi reptérépítést mondtak nekik az előállítással ezúttal is megbízott magyar hatóságok – tehát az érintettek félrevezetéséért ők is felelősek voltak.⁵⁵

A Szovjetunióba való deportálás háttéréről ma már sokat tudunk, hála számos magyar és külföldi kutatónak, akik mind a szövetséges tárgyalások anyagát, mind

⁵³ 1945. évi V. törvénycikk a Moszkvában 1945. évi január hó 20. napján kötött fegyverszüneti egyezmény becikkelyezéséről <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8212> (2016. március 11.).

⁵⁴ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 302/1945. M.E. sz. rendelete a német állampolgárok rendőrhatalósági őrizet alá helyezéséről. *Magyar Közlöny* I. (1945. február 27.) 7. sz.

⁵⁵ Lásd erről MÁRKUS Beáta (szerk.): „*Messze voltam én fogságban, nagy Oroszországban*”. *Magyarországi németek szovjet kényszerszolgálatán 1944/1945–1949. „Malenkij robot” interjúkötet*. Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2013. 36., 44., 75., 81., 93. Ugyanitt érdemes megjegyezni, hogy a téma irodalmának jellemző momentumai, a szovjet katonák általi megfélemlítés, amelyből a „malenkij robot” kifejezés is származik, a térségben kevésbé valószínű, mint az, hogy a magyar hatóságok verték át az érintetteket az ellenállásuk elkerülése végett. Mivel nekik kellett őket előállítani és a szovjet parancsnokságokra küldeni a járásközpontba, nyilván már ekkor kérdezősködtek az érintettek, hová viszik őket, és ezen a ponton a többségük még megszökhetett volna. A járásközpontban, ha az orosz katonák átvették a csoportot, már nem volt szükség többé átverésre, hiszen a fegyveresek által őrzött gyűjtőhelyről a valós úti cél ismeretében sem tudtak volna megszökni.

a szovjet forrásokat feltárták. Így ma már ismert, hogy a német származású civil lakosság „mobilizálásáról és internálásáról” 1944. december 16-án döntött a szovjet Állami Védelmi Tanács 7161. számú határozata.⁵⁶ Noha a konkrét végrehajtásról is ismert számos rendelkezés, a magyarországi eseményeket illetően számos fehér folt vár még tisztázásra: többek között az is, hogy a „Sváb Törökország” nem szerepel a szovjet operatív zónák közt, miközben a határozatot ott is végrehajtották.

Az előállítás menete a térségben általában a következő volt:

- a járások központjaiban berendezett katonai parancsnokságok szóban elrendelték a német származású lakosság összeírását, majd mozgósítását a magyar hatóságoknál;
- a parancsot a járás vezetői továbbították a falvakba, ahol összeírták az elszállítandók listáját. Ezt követően dobolás útján tudatták az érintettekkel, hogy mikor és milyen felszereléssel kell jelentkezniük a falu megadott pontján, ahonnan csoportosan küldték őket a járásközpontban kialakított gyűjtőhelyre;
- ezek a gyűjtőhelyek voltak az első olyan állomások, amit már orosz katonaság őrzött, az előállítást eddig a pontig kizárólag a magyar hatóságok végezték. Itt általában orvosi vizsgálat és az oroszok által egészségügyi okból alkalmatlannak találtak kiszűrése következett, majd a foglyokat továbbküldték a nagyobb, vasútállomással rendelkező központokba, e térségben főként a pécsi Lakits-laktanyába vagy Bajára;
- ezekben a központi gyűjtőtáborokban akár hetekig is várakozni kellett, valószínűleg a teljes kontingenst egyben akarták az oroszok kiszállítani az országból. A visszaemlékezések alapján 1945. január közepén-végén vagonírozták be, majd indították útnak őket a szovjet légerekbe.

A helyi szint vizsgálatának legérdekesebb momentuma, hogy az egységes szovjet parancs végrehajtásában jelentős különbségek mutatkoztak, különösen, ami a német származás értelmezését illeti. Ilyenként kerülhettek a légerekbe magukat a népszámláláson valami módon németnek vallók, de német nevű személyek, és olyanok is, akiknek német házastársa volt, máshol pedig az 1941 után katonaszolgálatot teljesítő

⁵⁶ Ld. erről e kötet más tanulmányait, valamint a határozat számos külföldi és hazai munkában megjelenik teljes szöveggel, többek között Pavol Polian angol és német nyelvű írásaiban, illetve Stefan Karner osztrák történésznél. Magyar nyelven teljes szöveggel olvasható: KÖTELES Péter (szerk.): *Források a németek Szovjetunióba történő kitelepítéséről Közép-Kelet-Európából (1945–1953)*. JATE Történész Diákkör, Szeged. 1996. – VIDA István (szerk.): *Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október–1948. június*. Dokumentumok. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005. 384. illetve Bognár Zsolt írásaiban

személyeket vitték el, viszont ezek a különböző meghatározások nem mindenhol jelentek meg.

Alaposabb vizsgálattal kirajzolódik ebben bizonyos logika, amelynek hátterében elsősorban a térség etnikai homogenitása állt. Mind a szovjet katonaság, mind a magyar hatóság másképp viselkedett azokban a térségekben, ahol a német lakosság többségben volt, mint a „színmagyar”, de legalábbis magyar többségű falvakban. Míg a szovjet katonák esetén ez a döntés logikus, mivel ha az egész deportációra a hátszági munkaerőhiány enyhítésének céljából került sor, nyilván törekedtek egy minél magasabb létszámú kontingens felállítására, a magyar hatóságok együttműködő készségének szerepét ebben a kérdésben senki nem vizsgálta. A kérdés jobb megvilágításához három különböző esetet mutatok be három település példáján.

Első példa

Az első a Baranya megye hegyháti járásában található Mágocs. A településnek az 1941-es népszámlálás felvételekor 3703 lakója volt, ebből 2837 fő (76,6%) vallotta magát német anyanyelvűnek, 2431 fő (65%) német nemzetiségűnek. A korábban említett *Deutsche Jugend* alapítóünnepélyből kikövetkeztethető, hogy a nagy létszámú német lakosság nemzetiségi aktivitása is jelentős volt. A településre 1944. december 20-án érkezett a főszolgabíró utasítása, miszerint a németeket össze kell írni, meghozza nemek és korosztályok szerint. Itt kiemelendő, hogy a december 20-i dátum megelőzi azt a december 22-i 0060-as végrehajtási parancsot, amelyhez általában a németek deportálását szokás kötni. Ez is mutatja, hogy a térség eseményei erősen eltérnek a téma szakirodalmának országos eredményeitől.

A rendelet a járás településein komoly zavart keltett, mivel a települések előljárói érthető módon nem értették, kire is vonatkozzon az, kit kellene ezúttal németnek venniük és összeírniuk. Erről a bizonytalanságról árulkodnak a több körjegyzőségben fennmaradt magánlevelek, amelyekben a jegyzők más településbeli kollégáikat kérdezik, ki hogy hajtja végre a rendeletet? Mágocs anyagában is található egy levélváltás a kaposszekcsői jegyzővel, aki azon a véleményen volt, hogy csak a volksbundosokat kell idevenni, a többiek úgyis magyarnak vallották magukat. Ezt a hozzáállást tükrözik az eredmények is, Kaposszekcsőről ekkor összesen 7 főt mozgósítottak. Mágocson azonban más véleményen volt a jegyző: „A többi német, ha most nem is tagja a Volksbundnak, de az volt, tehát nem lehet magyar. Én úgy jártam, mint Te, az egész jegyzőségemben nincsenek németek, eltűntek, mint a kámfor.”⁵⁷

Valószínűleg ebben a szellemben is intézkedett, mert Mágocsról már az első előállítási hullámban 103 főt vittek el, amelyet később további kettő követett, a vég-

⁵⁷ BML V. 149. b. Mágocs nagyközség iratai 37/1945.

eredményről eltérő adatok állnak rendelkezésre, valószínűleg 151 főt szállítottak végül el.⁵⁸

A településen az előállítás és elszállítás meglehetősen gyorsan és zökkenőmentesen zajlott. Az egyetlen zavart benne az keltette, hogy a földrajzilag közel fekvő Tolna vármegyei járásközpontból, Dombóvárról is érkeztek ide szovjet katonák a németek kiadását követelve.⁵⁹ Erre az előállítások lezárulása után, január 21–22-én került sor, amikor Pécsről és a járásközpont Sásdról az ottani orosz katonai parancsnokok már hazaküldték az olyan személyeket, akiket egészségügyi vagy más okból nem tartottak alkalmasnak a hozzájuk rendelték közül. A dombóvári katonák az ilyen személyeket állították elő újra és kb. 20 főt el is szállítottak közülük.

Valószínűleg azért került erre sor, mert a dombóvári járás Tolna vármegye kevésbé németek által lakott térsége volt,⁶⁰ így az ottani eredményekkel a szovjet fél nem lehetett elégedett. Az már érdekesebb, noha sajnos tisztázatlan kérdés, ki javasolhatta nekik, hogy a szomszéd járás határterületein élő németekből sikeresen kipótolhatják saját kontingensüket?

Sásdon nem tudunk biztosat arról, végül hogyan határozták meg a parancsban lévő „németek” körét. A főszolgabíró is csak utólag tanácsolta a jegyzőségeknek, hogy a *Volksbund* tagjait mindenképp tegyék a listára, illetve a magukat az 1941-ben német anyanyelvűnek, és főleg német nemzetiségűnek vallókat.⁶¹ Ezzel sokat az összeírást végzőknek aligha segíthetett, mivel a megbízható *Volksbund*-listákat annak tagjai többnyire időben megsemmisítették. De éppígy nem állhattak rendelkezésre a népszámlálás személyre szóló eredményei sem a községekben, azokat törvény is védte,⁶² illetve az őrzési helyük, a Központi Statisztikai Hivatal ekkor az ostrom alatt álló Budapesten volt, tehát ki se tudta volna adni azokat.

Ez magyarázza, hogy számos településen – köztük Mágocson is – egy bizottság ült össze a németek listába vételére, amelynek a helyi előjáróság, esetenként a helyi plébános és tanító voltak tagjai, és tisztázatlan szempontok alapján írtak listákat az

⁵⁸ A községről több helytörténeti munka készült, illetve a levéltári adatok is egymásnak ellentmondóak, hol 126 fő, hol 151 vagy 156 fő szerepel. Mágocsról: TEUFEL FRANZ: *Mágocs. Nagyközség Baranyában. A helység krónikája*. Mágocsért Alapítvány, Mágocs. 1993. – FÜZES MIKLÓS (szerk.): *Mágocs 1241–2001*. Mágocs Község Önkormányzata, Mágocs 2001. 319.

⁵⁹ BML V. 149. b. 37/1945.

⁶⁰ 1941-ben a járás lakosságának 16,7%-a volt német anyanyelvű, 13,5%-a német nemzetiségű, ezeket a számokat is elsősorban pár „német” község (Mucsi, Csibrák) adta ki. A járás településeiből összesen 306 főt állítottak elő (összehasonlításként Tolna vármegye simontornyai járásából 1084 főt, a völgyeségi járásból 2058 főt, a baranyai hegyháti járásból legalább 1368 főt), így egyáltalán nem zárható ki, hogy a végrehajtásért felelős katonai parancsnok „javítani” kívánt ezen az eredményen.

⁶¹ BML V. 149. B. 37/1945.

⁶² Ld. erről 1929. évi XIX. törvénycikk a hivatalos statisztikai szolgálatról 18.§ és 21. § (2016. március 7.)

általuk németnek véltekről. Valószínűnek tűnik, hogy ekkor igen fontos szerepet játszottak azok a nemzetiségi konfliktusok, amelyekről e tanulmány bevezető része szól. Érzékelhető bizonyos összefüggés a szovjet fél számára kiállított csoportok magas száma és a különösen problémásnak tartott német települések között: a szovjet mozgósítási parancs vált az első lehetőséggé a „német-kérdés” rendezésére. Ez különösen annak fényében válik feltűnővé, ha a térség olyan településein történtekkel hasonlítjuk össze a német falvakat, ahol a német lakosság száma kevésbé volt jelentős, deportálásra azonban szintén sor került.

Második példa

Ennek megfigyelésére kiválóan alkalmas a Baranya vármegye siklósi járásában található Máriagyűd, amely ekkor körjegyzőségként Bisse, Csarnóta és Túrony községeket foglalta össze.⁶³ A településen ugyan nincs meg a konkrét rendelet a németek összeírásáról, de december 23-án visszautalnak rá, tehát már a megelőző napokban megérkezett Máriagyűdre is.⁶⁴ Érdekes azonban, hogy itt eleve úgy értelmezték a rendeletet, hogy kizárólag a német nemzetiségűeket kell összeírni. Az ebbe a meghatározásba tartozók köre az összes értelmezési lehetőség körül a legszűkebb, tehát a magyar hatóságok sokkal megengedőbb hozzáállást tanúsítottak az itt élő németekkel szemben. Ezt támasztja alá, hogy a helyi jegyző az egyik kérdéses esetben a főszolgabíróhoz fordult egy olyan személy ügyében, aki nyilván beleesett volna az előállítandók körébe: „Ha lehetséges, most az utolsó pillanatban szíveskedjen segíteni rajta, ha annak idején volt is vele kellemetlenség, ha lehetséges, tekintsen el felette, [...] itt már hallom, hogy mindenki a környéken megszabadul, ha lehet, köveszen el a főjegyző úr valamit, hogy itthon maradhasson.”⁶⁵

Sejthető, hogy ez a megengedő hozzáállás és az itt élő németiség eleve csekély létszáma igen rövid listákat eredményezett, amely viszont szovjet részről nem volt elfogadható. A katonai közbelépés nem is váratott magára sokáig: 1944. december

⁶³ Bissén 1941-ben 635 fő élt, ebből 57 fő (9%) vallotta magát német nemzetiségűnek, 22 fő német anyanyelvűnek. Csarnóta 236 lakosából 20-an (8,5%) vallották magukat német nemzetiségűnek, 22-en német anyanyelvűnek (9,3%). Máriagyűd 841 lakosából 15 fő (1,8%) vallotta magát német nemzetiségűnek, 37-en (4,4%) német anyanyelvűnek. A Túronyban élő 356 lakosból 3-an (0,8%) vallották magukat német nemzetiségűnek, 9-en német anyanyelvűnek, 2,5%. A statisztikai adatokból látható, hogy a németek abszolút kisebbségben, de minden településen jelen voltak. Nemzetiségi aktivitásuk valószínűleg éppen ezért minimális volt, a települések egyikén sem alakult meg az Ungarländische Deutsche Volksbildungsverein, Paul Flach gyűjtése szerint a Volksbundnak szintén nem voltak itt helyi csoportjai, a levéltári dokumentumokban azonban történnek utalások olyan helyiekre, akik a szervezetnek tagjai voltak.

⁶⁴ BML V. 151. a. 192/1945.

⁶⁵ BML V. 151. a. 95/1945.

29-én egy, a térségben szokatlanul szigorú megtorlásokat kilátásba helyező szovjet parancs érkezett,⁶⁶ miszerint korhatár nélkül az összes német nemzetiségű, anyanyelvű és magatartású egyénnek munkára kell jelentkeznie megadott felszereléssel. Az előállításához karhatalom is kérhető volt a szovjet parancsnokságról, az érintettek gyermekeit munkaképtelen idősekre, vagy magyar családokra kellett bízni.

Mint az a december 31-én kelt jelentésből kiderül, a koruk vagy egészségügyi állapotuk miatt alkalmatlanokat végül hazaküldték, tehát a szovjetek nem a lakosságot büntették meg a rendelet végrehajtásának nehézségei miatt. Ez azért érdekes, mert gyakran fordul elő visszaemlékezésekben, hogy az oroszok azzal fenyegették a lakosságot, hogy ha nem jelentkezik, felgyújtják a házat, kivégzik a családtagokat, vagy helyettük azokat viszik el. A máriagyüdi események arra engednek következtetni, hogy ezek üres fenyegetések voltak. Ellenben a végrehajtással megbízott magyar hatóságokban a szovjet fél elveszítette a bizalmat, így maguk válogatták ki a szóba jöhető személyek közül, kit kívánnak elvinni. Fontos azonban, hogy itt is válogatás történt, nem pedig a civilek minden szempontot mellőző, önkényes elhurcolása. Az oroszok számára azok az emberek, akiket itt előállítottak, valóban németek voltak, ha azok magukat nem is identifikálták németként.

Az így elvittek száma is relatíve alacsony maradt: Bissén 13, Csarnótán 4, Túronyban 3, Máriagyüdön pedig 5 fő került elszállításra. Ezt a létszámot azonban kiegészítették, méghozzá igen sajátos módon: december 28-án összeírták az 1941 nyara – azaz a Szovjetunió elleni német támadás megkezdése – után katonaszolgálatot teljesített,⁶⁷ de már otthon lévő férfiakat. Január 14-én pedig ezeket is behívták és a németekkel együtt elszállították őket.⁶⁸ A katonaviselteknel érdekes módon nem volt szempont se az, hogy az illető magyar vagy német alakulat tagja volt, sem a nemzetiség; valószínűbb, hogy ezeket az embereket fizikai kondíciójuk alapján válogatták ki. Az 1941 után katonaszolgálatot teljesítettek elhurcolásáról más térségekben beszámol Bognár Zsolt is.⁶⁹ Ugyanakkor nála ez a jelenség a hadifogolylét-

⁶⁶ BML V. 151. a. 192/1945.

⁶⁷ BML V. 151. a. 870/1945.

⁶⁸ A máriagyüdi ferences rendház historia domusa, 1945. január 14-i bejegyzés.

⁶⁹ BOGNÁR Zsolt: A polgári lakosság tömeges elhurcolása szovjetunióbeli kényszmunkára a Kárpát-medencéből, kitekintéssel Kelet-Közép- és Délkelet-Európára. BOGNÁR Zsolt: „Itt volt a végátlomlás”. Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949. Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi köre, Pécs, 2015. 12. – BOGNÁR Zsolt: Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszmunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra. BOGNÁR Zsolt (szerk.): „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”. Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robotra” a sztálini lágerekbe 1944/45–1955. 2. kiadás. Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2011. 15.

szám kiegészítését célozza, míg ebben az esetben egészen nyilvánvaló, hogy a német-ségük okán mozgósítottak létszámát egészítette ki ez a csoport. Ezt támasztja alá az is, hogy az olyan térségekben, mint a korábban bemutatott Mágocs – ahol az elvárt létszámot valóban német civilekből fel tudták tölteni –, nem került sor az 1941 óta katonáskodók mozgósítására.

Harmadik példa

A harmadik, nagy eltéréseket mutató eset a térségből az olyan településeké, ahol nem volt magát németnek valló lakosság, vagy ezek létszáma az összlakossághoz képest minimális volt. Ilyennek tekinthető a Baranya vármegyei szentlőrinci járás legnagyobb része. E tanulmányban Királyegyháza példáján kerül bemutatásra, miként deportáltak innen mégis kisebb csoportokat németként a Szovjetunióba.⁷⁰ Itt sem maradt fent az a konkrét rendelet, amelyben a német lakosságot orosz munkára mozgósítják, ellenben a szentlőrinci járás minden településéről jelentések érkeztek be a településeken élő németek létszámáról. Az, hogy ezt az összeírást ki rendelte el és milyen célból, sajnos nem derül ki az iratokból, a válaszok beérkeztek kezdete érdekes módon azonban 1944. december 12. Ha tehát ez az összeírás már a szovjetek számára készült, akkor megelőzte magát a mozgósításról szóló 7161-es határozatot.

A járás eseményei más tekintetben is különösek: a szovjet parancsnokok az említett összeírás eredményeit valószínűleg kézhez kapták és azokat – azaz a német lakosság hiányát – tudomásul véve a térség községeiben eleve nem a német származásúak előállításáról rendelkeztek először, hanem az 1941 után katonáskodókéről. Ezeket december 23-án egy bizonyos szemlére rendelték Szentlőrincre, ahonnan többségüket nem engedték haza, hanem Szigetvár-Kaposváron át Bajára szállították, ahonnan a további sorsukról a jelentést író királyegyházai jegyző nem tudott többet közölni.⁷¹ Beszámolójában még egy „szomorú napot” örökített meg, december 25-ét, amikor az orosz katonai parancsnok és kísérete megjelent a községben az ottani németeket előállítani.

Mivel ilyen esetről más községek nem számoltak be, valószínűleg az itt élő kevés számú németről az orosz katonák a megelőző összeírás útján tudomást szereztek, ennek következménye volt a leírt eset. A jelentés szerint a német származású nők (18 és 30 év között) és férfiak (17-45 év között, tehát a 7161. számú határozatnak meg-

⁷⁰ Királyegyháza körjegyzőséghez tartozott Sumony. Királyegyházán 1941-ben 1195 fő élt, ebből 61 fő vallotta magát német anyanyelvűnek (5,1%), 19 fő német nemzetiségűnek (1,6%). Sumony 546 lakója 100%-ban magyar nemzetiségűnek és anyanyelvűnek vallotta magát. Német mozgalmak egyik községben sem alakultak. Királyegyházáról 22, Sumonyból 5 főt deportáltak a Szovjetunióba.

⁷¹ BML IV. 427. b. 71/1945., BML IV. 410. b. Baranya vármegye alispánjának iratai 157/1945.

felelően) előállítását már előző nap elrendelték. A jegyző szerint viszont a tolmács hibájából félreértés történt – nem fejtette ki, pontosan mi –, emiatt csak a férfiak egy része jelent meg ténylegesen. Ezért érkezett a parancsnok a községbe, a nőket futárral hívatta, a bírót és az elöljáróságot leköpdöste, a jegyzővel is durván bánt. A január 4-i beszámoló azt is tartalmazza, hogy a jegyző igyekezett az elvittek érdekében már akkor közbenjárni „[...] a magyar nemzetiség és magyar anyanyelv, valamint a német nemzetiség és német anyanyelv közötti különbséget azonban nem sikerült a helyi orosz parancsnoknak” megmagyaráznia. Az előállított németeket Szigetváron át szintén Bajára szállították – onnan pedig valószínűleg a katonaviseltekkel együtt a Szovjetunióba.

Királyegyháza esetén ugyan nem derül ki, a térség egy másik települése, Szabad-szentkirály irataiban azonban utalás van rá, hogy a szovjet katonák ebben a járásban más, kevésbé erőszakos módon is próbálkoztak a megfelelő létszám elérésével. A magyar hatóságok által összeírt rövid listát a németekről ott azzal utasították el, hogy németként írják össze azokat a magyar anyanyelvű személyeket is, akik német nevet viseltek. Szovjet részről tehát saját létszámgényük kielégítésére a német származás rugalmas értelmezését alkalmazták, és valószínűnek tűnik, hogy a német név és a német származás azonosítását ők maguk nem gondolták sem igazságtalan, sem önkényes megoldásnak.

* * *

Mágocs, Máriagyúd és Királyegyháza példája ugyanazon szovjet határozat végrehajtásának három erősen eltérő változata. Az eltérések oka részben a szovjet katonaság viselkedése, akik Mágocs esetén személyesen részt sem vettek saját parancsuk végrehajtásában, mivel a községi elöljáróság elvárt létszámú német származásút indított útnak a sásdi orosz katonai parancsnokságra. Részben a német lakosság, részben azonban a hasonló magyar együttműködés hiánya okozta, hogy mind Máriagyúd, mind Királyegyháza esetén az orosz katonák intenzívebben avatkoztak bele a parancs végrehajtásába, mind a német származás rájuk nézve kedvező megállapításával, mind személyes előállítással.

A magyar hatóságok magatartása azonban szintén nem követett egységes mintát. Az még természetesnek tűnik, hogy a ténylegesen németek által lakott területekről több, máshonnan kevesebb személyt írtak össze németként. Ami viszont feltűnőbb, hogy míg előbbi térségekben ellenállásnak nyoma sincs – sőt, már a hatóságok által összeírt listára felkerültek az oroszok által kijelölt korhatárba bele sem illő személyek, vagy olyan terhes nők és betegek, akiket aztán az orosz parancsnokságokról küldtek vissza alkalmatlanként –, addig ennek az ellentéte figyelhető meg az olyan községekben, ahol a magát németnek valló lakosság száma

alacsony volt: ezeket az embereket a forrásokban is megragadható módon védeni próbálták helyi előjáróik.

Ez a mentalitás jelenik meg egy – azóta egyébként sokat idézett – baranyai iratban, amelyet a külügyminisztériumba is továbbítottak, így sok kutató találkozhatott vele. 1945 elején, rögtön az elszállítások után megkezdődtek az úgynevezett felkutatási és kiszabadítási akciók. Az első ilyen intézkedés során a külügyminisztérium szándékozott a szovjet kormányhoz fordulni az elszállítottak kiszabadítása végett, ehhez pedig országosan összeírátták az elvitteket, hogy megfelelő listákat tudjanak róluk átadni. A Baranya vármegyéből érkező lista először a témát kutató Zielbauer Györgynél jelent meg, aztán számos hivatkozás történt rá: a lista alapján 733 főt vittek el 69 községből, javarészt a németek által alig lakott járásokból.⁷² Zielbauer ugyan tanulmányában magyarázatát is adta ennek, illetve közli, hogy a tényleges szám jóval magasabb volt – és ezt más forrásokkal részben alá is támasztotta –, munkájának ez a része azonban kevésbé talált visszhangra.

Az eredeti iratot Baranya vármegye főispánja továbbította a külügyminisztériumba, amelyben valóban rendkívül kevés település és alacsony érintett létszám szerepel ahhoz képest, hogy Baranya megyéből kb. 5000 főt (a pontos szám ismeretlen) vittek el több mint 200 településről. Ennek oka, hogy a listán nem minden elszállított szerepelt, hanem csak azok, akik ügyében a magyar politikai vezetők el kívántak járni. Az irat végén szerepel, hogy ennek a feltétele, hogy a listára felvettek „[...]” személye politikai szempontból kifogás alá nem esik, azaz, hogy az illetők nem voltak nyilas, vagy egyéb jobboldali pártnak aktív tagjai, nem voltak a Volksbundnak tagjai, nem német származásúak, ha pedig német nevűek, úgy az esetben, a legutóbbi népszámlálásnál magyar anyanyelvűnek vallották magukat, vagy ha német anyanyelvűek, úgy magyar érzelmeikről tanúságot tettek.”⁷³

Ez azt jelenti, hogy azok, akik magukat németnek vallották – és a németként elvittek jelentős része nyilván így tett –, ezen hatóságok számára nem voltak méltóak arra, hogy ügyükben eljárás induljon és hazakerülhessenek a szovjet lágerekből.

⁷² ZIELBAUER György: Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945–1948). *Történelmi Szemle* 1989/3-4. 285. Az idézett rész: „Baranyában 733 közmunkára vitt személy felkutatását kérték utóbb a hatóságok. Füzes Miklós véleménye szerint e szám nem lehetett az elhurcoltak teljes száma, mert csak azoknak az adatait vették fel a listára, akiknek személye politikai szempontból kifogás alá nem esett, nem voltak nyilasok, politikai pártoknak aktív tagjai, a Volksbund tagjai és német származásúak. Ez tehát azt jelenti, hogy németek felkutatását nem kérték, kivéve azokat, akik »az 1941. évi népszámláláskor magyar anyanyelvűnek vallották magukat, ha pedig német anyanyelvűnek, ez esetben csak akkor, ha magyar érzelmeikről tanúságot tettek«.”

⁷³ BML IV. 1401. b. Pécs város főispánjának általános iratai 345/1945.

Hasonló szellemben nyilvánult meg már az előállítások idején, 1944. december 25-én a pécsváradi járás főszolgabírója is: „[...] a névjegyzékek átvizsgálásakor megállapítottam, hogy a fenti évfolyambeliek közül igen sokan vannak, – akik mindenkor a magyar hazához hűségesek voltak –, soha semmiféle nemzetellenes egyesületnek tagjai nem voltak, úgy erkölcsi mint politikai szempontból mindenkor megbízhatónak bizonyultak, s mindennek dacára ugyanabban az elbánásban részesülnek mit azok akik bizony nem voltak a Magyar hazához hűek – sőt mondhatnám a legszélsőségesebb magyarellenes propagandát fejtették ki. Nézetem szerint ez az eljárás nem helyes és arra kérem Alispán Urat sziveskedjék a pécsi orosz katonai parancsnoknál kieszközölni, hogy csakis azok szállíttassanak el, akik nemzetellenes cselekedeteikkel arra rá is szolgáltak.”⁷⁴

Noha fenti idézetből nem derül ki, hogy az elszállításra rászolgálók alatt a főjegyző pontosan kiket is értett, az alispánhoz intézett kérésében mindenképp megjelent a büntetés motívuma; a szovjet előállítás, mint lehetőség, hogy a korábban nem megfelelően viselkedőket általa megbüntethessék. Hogy ez a „nem megfelelő viselkedés” miben nyilvánult meg, azt csak az egyéni tettek figyelembevételével lehetne vizsgálni és megítélni, amelyre csak ritkán van lehetőség.

Anélkül viszont morálisan aligha fogadható el a Szovjetunióba deportáltak különböző csoportjai közötti különbségtétel. Nem volt az 1945-ben, amikor a magukat németnek vallók hazahozására nem indulhatott eljárás. És nem az ma sem, amikor gyakran hangzik el, hogy a magyarok németként való elhurcolása igazságtalan volt, ami azt sugallja, hogy ellenben a magukat német nemzetiségűnek, netán német anyanyelvűnek vallásáért elhurcoltak esete kevésbé, vagy egyáltalán nem volt az. Ezzel azonban az a '40-es évekbeli gondolatmenet él tovább, amely az általam vizsgált térségben élő német kisebbség legnagyobb szenvedéseit okozta. Helyette talán elfogadhatóbb nézet volna, hogy a magukat magyarnak vallók németként való elhurcolása tévedések és helytelen intézkedések eredménye volt, az elhurcolás pedig – az áldozatok nemzetiségétől, anyanyelvétől és származásától függetlenül – minden esetben igazságtalan.

⁷⁴ BML IV. 410. b. Baranya vármegye alispánjának közigazgatási iratai 118/1945.

STARK TAMÁS

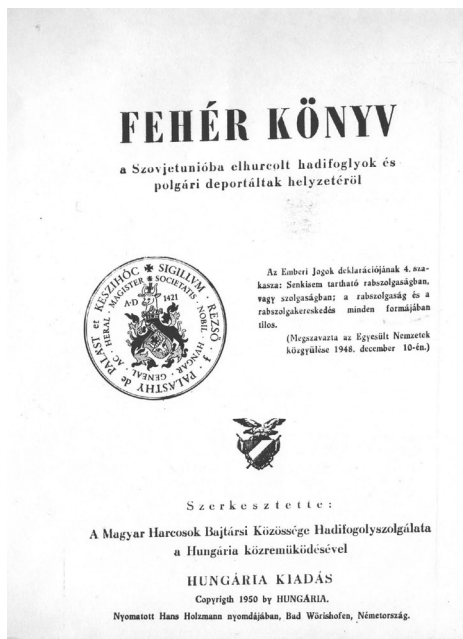
AZ EMIGRÁCIÓ KÜZDELME A MAGYAR FOGLYOK KISZABADÍTÁSÁÉRT

A *FEHÉR KÖNYV* TÖRTÉNETE

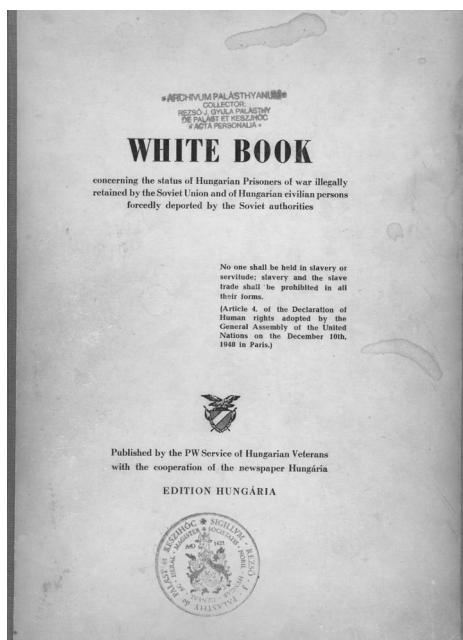
A GULÁG-emlékév rendkívüli lehetőséget ad számunkra, hogy beszámoljunk kutatómunkánkról. Egy évvel ezelőtt nagy konferenciára került sor a Parlament egykori Felsőházi Termében: azzal a konferenciával indult el a GULÁG-emlékév, amelynek számos nemzetközi konferenciái közül kiemelném a Nemzeti Emlékezet Bizottsága és a Magyar Tudományos Akadémia által szervezett a tavaly november 25-i konferenciát. Idén további konferenciákra fog még sor kerülni ugyanebben a témakörben. Ez egyrészt nagyon jó dolog, ugyanakkor az előadók számára kihívás is; az ember nem szeretné magát ismételni. Most tehát éppen ezért egy olyan témáról szeretnék beszélni, amiről még nem beszéltek korábban, és ami ennek a fogság-témakörnek egy nagyon fontos részkérdésével foglalkozik; ez a részkérdés ugyanakkor ismeretlen.

1950-ben a Bajorországban lévő Bad Wörishofenben megjelent egy könyv, amelynek címe: *Fehér könyv a Szovjetunióba hurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről*. Szerkesztette a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége Hadifogoly Szolgálat, a Hungária közreműködésével (1. ábra). A *Fehér könyv* angol változata 1951-ben jelent meg, kétezer példányban adták ki, és ugyanebben az évben megjelent az spanyol nyelvű változat is (2. ábra).

Ez a könyv bejutott Magyarországra. Én a '80-as évek második felében még az Országos Széchényi Könyvtár Zárolt Kiadványok Tárában vettem kézbe a Magyarországra eljuttatott kötetet. A rendszerváltás hajnalán, 1988 végén azután sikerült kiderítenem, hogy – bár nincsen feltüntetve – a könyv szerkesztője Palásthy Rezső volt. Sikerült vele felvennem levélben a kapcsolatot, és 1989 márciusában lehetőségem nyílt arra, hogy meglátogassam őt Németországban (az akkori Nyugat-Németországban), Elzachban. Ez a találkozó nagyon nagy hatást gyakorolt rám. Nemcsak megismertem e könyv keletkezésének történetét, nemcsak nagyon sok dokumentumot kaptam tőle, hanem a Palásthy Rezsővel való személyes találkozás, beszélgetés is nagyon jelentős lökést adott nekem, hogy ezzel a témakörrel komolyan kezdjek el foglalkozni (3. ábra).

1. ábra. A Fehér könyv

2. ábra. A Fehér könyv angol változata

A *Fehér könyv*vel kapcsolatban az első kérdés az, hogy tulajdonképpen milyen közegeben, hogyan született ez a különös munka. Az ötlet, hogy létre kell hozni, meg kell írni egy *Fehér könyvet*, amelyben feltárják a szovjet fogságba került magyar állampolgárok sorsát, 1949 őszén született meg. Az ötlet maga tulajdonképpen egy müncheni asztaltársasághoz kötődik. Ennek az asztaltársaságnak tagjai voltak Lippóczy Miklós, aki bíró volt korábban Magyarországon, Radvánszky Albert, aki a Magyar Nemzeti Banknak volt vezető tisztviselője, valamint Makra Zoltán, aki 1940-től a Honvédelmi Minisztériumban dolgozott, több honvédelmi miniszternek volt a titkára, és 1949-ben menekült Nyugatra. Az asztaltársasághoz tartozott Radnóczy Antal vezérkari százados, illetve Zathureczky Gyula újságíró-szerkesztő is, aki a kolozsvári *Ellenzék* című lapnak volt a főszerkesztője. Megemlítendő még Kovács Aladár drámaíró-dramaturg neve, akinek több művét bemutatták a negyvenes évek elején a Magyar Nemzeti Színházban. Ez az asztaltársaság jól tükrözte az 1945-ös emigrációt. Ez az emigráció magát nemzetinek nevezte, ami azt jelenti, hogy szemben álltak az 1945 utáni magyarországi rendszerrel, de élesen szemben álltak a nyilasokkal is. Az 1945-ös emigráció tagjai általában megszépítve látták a két világháború közötti Magyarországot, s minél távolabb kerültek a második világháborútól és minél erősebb lett a kommunista diktatúra Magyarországon, annál szebben látták ezt a múltat. Az említett asztaltársaság alapvetően két szervezethez kötődött. Az egyik szervezet a Magyar Harcosok Bajtársi Községe, amely 1948 novemberében jött létre Ausztria francia zónájában, a francia megszálló hatóságok segítségével. Ennek a szervezetnek az volt a célja, hogy a Honvédség emigrációba került tagjait összeírja, számba vegye és egyfajta erkölcsi-anyagi segítséget nyújtson a katonai emigráció tagjainak. Nagyon gyorsan fejlődő szervezet volt, pillanatok alatt létrejöttek csoportjai Ausztriában, Belgiumban, a Német Szövetségi Köztársaságban, az Egyesült Államokban, Kanadában. Egy folyóiratot is megjelentettek *Hadak Útján* címmel. Ehhez a szervezethez tartozott Radnóczy Antal vezérkari százados. Az asztaltársaság többi tagja a *Hungária* lapnak a szerkesztőbizottságához tartozott. Lippóczy Miklós nagyon jó kapcsolatban volt Németország angol megszállás alatt lévő övezetének a parancsnokával, tőle kapott papírt a nyomtatáshoz, hogy 1948 januárjában beindíthassa a *D.P. Expressst*. Ebből fejlődött ki az év végén a *Hungária* lap, amely rendszerint hetente jelent meg, s az emigráció legolvasottabb és anyagilag legbiztosabb lábakon álló lapjának számított. Írt bele többek között Cs. Szabó László, Márai Sándor és még sokáig lehetne sorolni; a magyar irodalmi emigráció szinte minden tagjának jelentek meg írásai a *Hungáriában*.

3. ábra. Palásthy Rezső

Palásthy Rezső is tagja volt a müncheni körnek, de ő nem tartozott sem a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségéhez, sem a *Hungáriához*. Ő nem szolgált katonaként a második világháborúban; vasutas volt, akit az oroszok Budapestről, a lakásáról vittek el 1945 januárjában. Két évet töltött fogságban a Szovjetunióban, 1947-ben jött vissza, 1949-ben pedig Nyugatra menekült. Alapvetően az ő ötlete volt a *Fehér könyv* létrehozása és a szerkesztése. Két cél lebegett a szeme előtt. Egyrészt – miután a magyar kormány 1948 végétől már semmit sem tett a Szovjetunióban még kint lévő magyar foglyok hazaszállításáért – kellett egy szervezet, amelynek célja, hogy a magyar foglyok érdekeit képviselje az emigrációban. A német foglyokét képviselte a Német Szövetségi Köztársaság, az olasz foglyokét az olasz kormány, a japánokét a japán kormány, de a magyar kormány 1948 után ezzel a kérdéssel nem foglalkozott, mondván, már mindenki hazatért a Szovjetunióból. A másik cél az volt, hogy adatokat gyűjtsenek a még a Szovjetunióban lévő foglyokról, ezért a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének égisze alatt létrejött a Hadifogoly Szolgálat. Ez a Hadifogoly Szolgálat felhívást tett közzé a *Hungáriában*, illetve a *Hadak Útján* című lapban, valamint német napilapokban. Nyugatnémet rádiók, elsősorban a nyugat-berlini RIAS (*Rundfunk im amerikanischen Sektor*) több alkalommal is beolvasta a felhívás szövegét.

A felhívásban a Hadifogoly Szolgálat négy szempont szerinti adatszolgáltatásra kérte fel azokat a magyar emigránsokat, illetve német állampolgárokat, akik megjár-

ták a Szovjetunió hadifogoly- vagy internálótáborait. Egyrészt adatokat gyűjtöttek a fogságba eséssel kapcsolatban, másrészt arról, mely táborban voltak, harmadrészt arról, hogy a táborban hány magyar fogoly volt, továbbá az adott táborokban tapasztalt bánásmódról. Ezeket az adatokat a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének Hadifogoly Szolgálatja gyűjtötte össze. Az adatok forrásai különbözőek voltak: egyrészt a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége különböző csoportjai, másrészt német hadifogoly-szervezetek, illetve számos német hadifogoly és civil internált is küldött levélben információkat a *Hungáriának*, valamint a Hadifogoly Szolgálatnak (4. ábra). Ezeket az adatokat feldolgozták, és ezekből az adatokból jött létre egyrészt a *Fehér könyv*, másrészt pedig az úgynevezett Tájékoztató Szolgálat különböző emigráns folyóiratokban, illetve nyugati folyóiratokban tette közzé az összegyűjtött információikat.

Az összegyűjtött adatokból sok érdekes információ derült ki. 1948 júniusában például egy gorkiji táborban 150 magyar fogoly éhséglázadást szított. Az erről készült beszámolóban a szerzője leírja részletesen, hogy mi történt, hogyan verték szét az éhséglázadásban résztvevőket. Egy német fogolynak a leveléből, amely 1950. március 16-án érkezett, például teljesen világosan kiderül, hogy 1949-től kezdve az akkor még kint lévő magyar foglyokat átminősítették politikai elítéltté. Ez egy nagyon-nagyon fontos momentum, amiről nagyon sokáig egyáltalán nem lehetett tudni. A Szovjetunió 1950. márciusában hivatalosan bejelentette, hogy 1948 után a Szovjetunióban nem tartózkodnak hadifoglyok, illetve civil internáltak. Ez annyiban igaz is volt, hogy hadifoglyok valóban nem tartózkodtak már kint, mert akik még kint voltak és akiket még nem szállítottak haza, azokat politikai fogollyá minősítették át, ami egyben azt is jelentette, hogy ők átkerültek a GULÁG-táborokba, tehát politikai foglyok lettek. Ezt a folyamatot írja le részletesen ez az 1950. március 16-án kelt levél. De olyan információk is érkeztek, mint például egy névsor a szovjet hadifogolytáborban lévő tisztekről. Ebben szerepel Rumi Lajos is, aki a 2. magyar hadseregben is szolgált és az 1. hadseregben is vezető beosztásban volt. Van a dokumentumok között egy levél is, amelyet egy német fogoly írt; a levélnek a másik oldalán egy kis cédula van. Ezt a cédulát a fogságból hozta magával a német fogoly, két magyar embernek a neve olvasható rajta. Amikor ő hazajött, akkor ez a két magyar ember, két magyar társa megkérte őt, hogy írja fel a nevét és próbálja meg valahogy közölni a hozzátartozókkal, hol vannak. Úgyhogy 1949-ben ily módon érkezett haza információ két magyar honfitársról.

a Hadifogoly Szolgálat derített fel: ezen a listán több mint ezer tábor szerepel. Felmerül a kérdés: 1949–1950-ben, az emigráció körülményei között vajon mennyire tudott hiteles képet adni a Hadifogoly Szolgálat a hadifogolysorsról, illetve a civil internáltak sorsáról? És bizony, be kell látnunk, megdöbbenően hiteles és pontos képet tudtak adni arról, hogy valójában mi is történt a Szovjetunióba hurcolt magyarokkal. Ami a számadatokat illeti, a Szovjetunióba hurcoltak számát a *Fehér könyv* szerkesztői 620 ezerre teszik, amelyet – bár többféle szám forog fenn és ennél nagyobb számnak is van legitimitása – én magam hitelesnek tartok, hisz a Magyar Statisztikai Hivatal 1947-ben ezt a 620 ezres számot adta meg a Szovjetunióba hurcolt magyarokkal kapcsolatban. Ők a foglyok mintegy 50 százalékát tekintik civilnek, 50 százalékát pedig katonának. Én úgy gondolom, hogy ez az arány nem teljesen pontos, a civilek száma ennél kevesebb volt. 1949 végén a *Fehér könyv* alkotói a rendelkezésre álló dokumentumok alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a Szovjetunióból 219 ezer magyar fogoly nem tért vissza Magyarországra. Mivel ismereteik szerint közülük 100 ezren már nem voltak életben, ők a még életben lévő 119 ezer fogoly sorsára kívánták felhívni a világközvélemény figyelmét. Az azóta hozzáférhető magyar és részben szovjet dokumentumokból is arra lehet következtetni, hogy valóban mintegy 200 ezer fogoly nem térhetett vissza szülőföldjére. Tehát Palásthy Rezső és munkatársai meglepően pontos képet adtak a magyar foglyok sorsáról, helyzetéről.

A könyvnek nagyon nagy volt a visszhangja. Persze nem volt akkora hatása, mint a Mindszenty-pernek, amivel a világsajtó hónapokon keresztül foglalkozott, de foglalkozott a világsajtó a *Fehér könyv*vel is, még a *New York Times*-ban is írtak róla. Nagyon nagy volt a visszhangja természetesen a magyar emigráció lapjaiban. A *Fehér könyv* hatására 1951 nyarától a Szabad Európa Rádió rendszeres heti adásban foglalkozott a szovjet fogsággal, a *Hungária* című folyóirat pedig az összegyűjtött anyagok alapján folyamatosan különböző beszámolókat közölt arról, hogy mi történt a foglyokkal. Ez az egész kampány, ami a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségéhez és a *Hungáriához*, a magyar emigrációhoz kötődik, azért lehetett sikeres, mert valójában elég jelentős hátszelet kaptak az amerikai kormányzattól. Ez nem közvetlen segítséget jelentett, de 1947-től kezdve az Egyesült Államok, illetve a nyugati világ és a Szovjetunió között a szembenállás egyre élesebb, egyre erőteljesebb lett. Az amerikai kormányzat komoly kampányt indított a szovjet rendszerek valódi arculatának bemutatásáért. Ennek a leleplező kampánynak a bevezetése volt Alexander Dallin 1947-ben megjelent könyve, a *Forced Labor in the Soviet Union* [Kényszermunka a Szovjetunióban]. A visszaemlékezések és tényfeltáró munkák sorában jelent meg Victor Kravchenko híres műve: *I choose freedom* [Én a szabadságot választottam].

1948-tól kezdve az Egyesült Államok kormánya – azon túl, hogy a szovjetunióbeli kényszermunka leleplezésére törekedett – megpróbálta elérni az ENSZ-nél, hogy létrejöjjön egy külön bizottság, amely azzal foglalkozik, hogy feltárja a kényszermunka szerepét és a jellegét a Szovjetunióban, illetve a Szovjetunió által megszállt országokban. Ez a törekvés sokáig sikertelen volt, annak ellenére, hogy az Egyesült Államoknak nagy volt a befolyása az ENSZ-ben. Végül 1951 márciusában alakult meg az International Labour Office égisze alatt egy háromfős bizottság, amelynek az volt a feladata, hogy megvizsgálja a kényszermunka-helyzetet a világ minden országában. A bizottságnak a vezetője egy indiai politikus, Ramasamy Mudaliar volt. A bizottság – amelynek munkáját természetesen bojkottálta a Szovjetunió, valamint a Szovjetunióval szövetséges államok – két év alatt hatalmas anyagot gyűjtött össze. Részt vehetett viszont a bizottság munkájában a magyar emigráció több képviselője, maga Palásthy Rezső is, és ők nemcsak átadták a *Fehér könyvet*, hanem genfi meghallgatásuk alkalmával szóban is elmondták a Szovjetunióban látottakat. Ezért aztán a bizottság 1953-ban megjelent jelentésének Magyarországról szóló részében azok a számok szerepelnek a szovjetunióbeli kényszermunkával kapcsolatban, amelyek a *Fehér könyv*ben jelentek meg, és egy lábjegyzetben konkrét hivatkozás is van erre a műre. Amikor az ad hoc bizottság ezeroldalas jelentése megjelent, Sztálin már halott volt, és megkezdődött a még kint lévő magyar foglyoknak, politikai elítélteknek a hazaszállítása.

Azt nem lehet állítani, hogy a szovjet kormány a *Fehér könyv*, vagy az ad hoc bizottság jelentésének hatására döntött a még életben lévő néhány ezer fogoly repatriálásáról, azt azonban ki kell mondanunk, hogy a magyar emigráció a *Fehér könyv*-vel és a hozzá kötődő kampánnyal megtette mindazt, amit az adott helyzetben meg lehetett tenni a magyar foglyok érdekében.

MAGYAR NŐK A GULÁG-ON¹

Fényes-Tóth Olga volt az első szerző, aki Münchenben megjelent kötetében megírta saját emlékeit arról, hogyan élte túl a szibériai munkatábor poklát.² A szocialista időszakban itthon tabu volt e témáról beszélni. 1989-ben Kormos Valéria újságíró a *Nők Lapjában* cikksorozatot közölt olyan magyar asszonyokról, akik megjárták a GULÁG-ot. Cikksorozatához számos hozzászólás is érkezett. 1990-ben kötetben jelentette meg e munkájának eredményeit.³ Mintegy tíz évvel később újra felkereste visszaemlékezőit, és egy újabb kötetet jelentetett meg. Kiváló munkájának külön erénye, hogy foglalkozik azzal is, hogyan alakult e nehéz sorsú nők életútja a fogságból való hazatérés, majd a rendszerváltás után.⁴ A teljesség igénye nélkül az e témát feldolgozók közül kiemelném Szebeni Ilona és Várdy Huszár Ágnes írásait.⁵ Több, GULÁG-ot megjárta magyar nő visszaemlékezése is megjelent (Léber-Somogyváry Mária, Mészáros Sándorné).⁶ Az emlékév kapcsán is készültek új, a témával foglalkozó interjúk.⁷ Ezen írásban elsősorban a női visszaemlékezések sajátosságaival foglalkozom.⁸

¹ Ezen írás a *Múlt-kor* történelmi magazin 2015 őszi számában megjelent cikk átdolgozott változata.

² FÉNYES-TÓTH OLGA: *Nők a szovjet börtönében*. Mikes Kelemen Kör, München, 1959. 208.

³ KORMOS Valéria–VÁRHELYI András: *Emberrablás orosz módra*. Kelenföld–Magyar Nők Lapja. Budapest, 1990. 127.

⁴ KORMOS Valéria: *A végtelen foglyai. Magyar nők szovjet rabságban. 1945–1947*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2001. 122.

⁵ SZEKENI Ilona (szerk.): *Merre van a magyar hazám? Kényszermunkán a Szovjetunióban, 1944–1949*. Piremon, Debrecen, 1992. 357. – VÁRDY HUSZÁR Ágnes: *Magyar nők kényszermunkatáborokban. 1944–1949. Valóság*, XLV évf., 11. Budapest, 2002. – VÁRDY Béla–VÁRDY HUSZÁR Ágnes: *Magyarok a Gulag rabszolgatáboraiiban*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2007. 362.

⁶ LÉBER-SOMOGYVÁRY Mária–SOMOGYVÁRY Vilmos: *Ahol én voltam, ott nem voltak hősök. – Női gulag – szovjet hadifogság*. Auktor Kiadó. Budapest, 2003. 123. – MÉSZÁROS Sándorné: *Elrabolt éveim a Gulágon*. Kráter Műhely Egyesület, Pomáz, 2005. 128. – H. ÖRKÉNYI Ilona: *A tarcali káplán sírhantja*. Masszi Kiadó, Budapest, 2000. 170.

⁷ HAJAGOS Csaba: *Emlékek a szovjet munkatáborból*. <http://www.baon.hu/bacs-kiskun/kozelet/emlekek-a-szovjet-munkataborbol-646487>. (2016. március 25.)

⁸ Többek között: külföldi példák női GULÁG visszaemlékezések kutatására: STARK, Meinhard: *Deutsche Frauen in Gulag*. STREIBEL, Robert–SCHAFRANEK, Hans (Hrsg.): *Strategie des Überlebens. Häftlingsgesellschaften in KZ und GULag*. Picus Verlag, Wien, 1996. 168–205. http://www.gulag.memorial.de/pdf/stark_frauen.pdf (2016. augusztus 16.) – GREGORY, Paul: *Women of the Gulag*. Hoover Institution, Stanford, California 2013. 245.

„Engem és a legjobb barátnőmet együtt vittek ki a GULÁG-ra. Mariska, a barátnőm, öt évvel később térhetett haza, mint én. Ő is visszajött a szülőfalunkba. Azon nyomban meglátogattam. Én akkor már férjnél voltam, lányom is született. Mariska is férjhez ment, életet adott két egészséges leánygyermeknek. Dolgosan teltek-múltak az éveink, amikor egy szép napon beállított egy orosz orvos a faluba, egy kisfiúval. Ekkor derült fény Mariska barátnőm titkára. Ugyanis amikor én hazajöttem, ő összejött a lágerben egy orosz, kaukázusi orvossal, fia született tőle. A gyermek 13 hónapos volt, amikor ő hazatért, de nem hozhatta magával. Otthagya a gyermeket az orvossal, nem is beszélt róla, még nekem sem. Ha az orvos nem jön a faluba, sosem derül fény a titokra. Ezután Mariska házassága megromlott, el is váltak. Hamar meghalt, a temetésére is eljött az orvos is, meg a fiú is.” E történetet 94 éves visszaemlékezőm manapság is csak úgy mesélte el, ha őt nem nevezzük meg az interjúban.

Az első hallásra talán képtelennek tűnő történet is szép példája annak, hogy a női GULÁG-történetek mennyiben mások a férfiak elbeszéléseihez képest: ebben a narrátor önmagát tisztességes nőként, barátnőjét megtévedt asszonyként ábrázolja, aki nemcsak hogy gyereket szült, hanem ott is hagyta, azonban a gyermek apja tisztességgel felnevelte, és vele is akarta tartani a kapcsolatot. A múltja, titka üldözte a nőt, hiába akarta elkendőzni az egykor történeteket. Gyermekeének elhagyása miatt meg kellett bűnhődnie, a később kötött házassága emiatt tönkrement.

Anne Applebaum adatai szerint 18 millió fő raboskodott a GULÁG-on, a nők sok esetben csak azért, mert „a nép ellenségének” feleségei voltak. Anne Applebaum 1942-es adata szerint a foglyok 17%-a volt nő.⁹

Sára Sándor *Magyar nők a GULÁG-on* című, háromrészes dokumentumfilmjének adatai szerint 1944 és 1948 között a megszálló Szovjet Hadsereg Katonai Törvényszéke a Szovjet Törvénykönyv 58. §-a alapján mintegy 100 ezer magyar állampolgárt 8-tól 25 évig terjedő, a GULÁG lágereiben letöltendő büntetésre ítélt. Közülük 1953-ban, Sztálin halála után mindössze 1500-an, 1955-ben pedig 3000-en kerültek haza.

Sára Sándor 1992-es filmjében olyan asszonyok elevenítik fel kálváriájukat, akiknek fiatal lányként embert próbáló körülmények között, állandó megaláztatások közepette kellett a kényszerszermunkatáborokban dolgozni. Az egyik túlélő például arról beszélt, hogy egy huszárlaktanyában helyezték el őket, ahol megérkezésük után egyből a foglalkozásuk iránt érdeklődtek. Mivel ő érettségit tett, ismerte a latin betűket, tudott gyógyszereket csinálni és elsősegélyt nyújtani, rögtön kapott egy fehér nadrágot és egy fehér köpenyt. Az ő feladata lett az ellenőrzésre beérkezőket

⁹ APPLEBAUM, Anne: *GULÁG*. I–II. köt. Európa Kiadó. Budapest, 2005, 1212.

fogadni, akiknek anyaszült meztelenül kellett felsorakozniuk az egészségügyi dolgozók előtt.

A nőket még ennél megalázóbb helyzetnek is kitették: felállították őket egy hokedlira, és egy férfival borotváltatták meg őket. Egy asszony arról mesélt, hogy amikor felsorakoztatták őket, végigment egy orvos, aki mindenkinek megcsípte a fenékén a bőrt. Ha az petyhüdt volt, akkor az utolsó kategóriába sorolták, míg ha rugalmas, az azt jelentette, hogy egészséges, és akkor az illetőt a legnehezebb munkára osztották be.

Stark Tamás kutatásai szerint 700 ezer magyar állampolgárt vittek el a GULÁG-ra, köztük 500 ezer volt katona, 200 ezer civil. Ennek kb. 6%-a volt nő.¹⁰ A debreceni hadifogoly-átvevő táborban gyerekszobát is berendeztek a kint született csecsemők számára. „A halálos, illetve a 20 évre szóló ítéleteket az 1926-ban kiadott Dzserszinszkij-féle büntetőtörvénykönyv 58. paragrafusa alapján hozták. Így jutott sok ezer magyar a Szovjetunió elleni kémkedés, diverzió, agitáció stb. vádjával a GULÁG birodalmába.” – állítja Stark Tamás. Megközelítőleg 200 ezer magyar halt meg szovjet kényszermunka-táborokban.

A női visszaemlékezések sajátosságai, hogy a nők, ha megtetszettek az ellenség soraiból egy férfinak, ez a hatalmi helyzet akár előnnyel is járhatott számukra, akár létesítettek szexuális kapcsolatot a férfival, akár nem. A mi visszaemlékezőnk is felidézett egy olyan történetet, hogy egy tisztnek már a legelején, a Szovjetunióba való utazáskor megtetszett, még egy gyűrűt is ajándékozott neki. Saját bevallása szerint tetszett neki, hogy egy kicsit udvarolgatott a férfi. Ő a későbbiekben is „szívén viselte” a sorsát: amikor tudta, hogy hólapátolás vár a nőkre, konyhai munkát ajánlott fel neki, a barátnő, Marcsi javaslatára azonban nem fogadta el. Utána be is látta, hogy jobban járt volna, ha megy a konyhára, így a következő alkalommal – amikor betegápolási feladatra hívta – már nem is tiltakozott.

Benkő Levente – aki Sára Sándor filmjét azért is tartja különösen fontosnak, mert szép példája annak, hogy az írásos forrásokból nem feltétlen megelevenedő emberi sorsok, tragédiák az interjúk alapján válnak valóságossá – idézi a filmből Hasznos Ilona történetét, aki azt mondja a filmben: „Gyermekeket vártam. És meg is szültem a gyerekemet. Először úgy nézett ki, hogy halva született, de a végén mégiscsak megmaradt. Igaz, hogy sárgasága volt, de... egészséges gyerek volt... Szerencsére rengeteg tejem volt, körülbelül két és fél, három liter naponta. Úgyhogy nemcsak a saját gyerekemet etettem, hanem [...] még egy gyereket vállaltam hivatalosan. És ezért hivatalosan, mint dada voltam elkönyvelve. Összesen két dada volt a lágerban,

¹⁰ STARK Tamás: Magyar nők a GULÁG-on. *História*. 3 sz. 1993. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/93-03/ch04.html> (2016. augusztus 24.)

pedig volt vagy 500 gyerek. És ezért nem kellett dolgoznom, a saját gyerekeimet gondozhattam egész nap [...] és még jutott egy harmadikra is, és mire ezt véghezvittem, addigra már nem sok szabadidőm maradt. Javított kosztot kaptam, olyan értelemben, hogy a pótlékot megkaptam a saját gyerekem után és a másik gyerek után. És ugye, nem kellett nehéz munkán dolgozni, mert ők úgy tekintették, az oroszok, hogy mi foglyok vagyunk, de a gyerekek, azok... szabadok. Szóval ők nem voltak foglyok, a gyerekek, azok szabad orosz állampolgárok voltak, csak az anyák voltak foglyok [...]”¹¹

A lágerekben napi 12 órát minden esetben, ha esett, ha fűjt, le kellett dolgozniuk. Naponta kétszer adtak enni a foglyoknak, ha reggel kását adtak, este káposzta volt, vagy pedig fordítva. Az egyik asszony arról beszélt, kenyér csak annyi volt, hogy nem tudta, reggel egye-e meg vagy este. Nagyon sokszor gyötörte az éhség, így előfordult, hogy elment az idősekhez, akik már nem bírtak enni. Ők ilyenkor odaadták a meghagyott kenyérüket, így legalább már el tudott aludni. Olyan is előfordult, hogy hántolatlan zabot kaptak vacsorára, amit azonban sokan nem bírtak megenni. A filmben arról is beszélnek, hogy a brigádoknak – egy brigád 32 fős volt – meghatározott százalékot kellett teljesíteni. Ha ezt nem dolgozták le, akkor nem kapták meg a 60 dkg kenyeret, viszont ha többet teljesítettek, plusz 10-12 százalék, vagy egy kanállal több kása volt a „jutalmuk”. A nőket verbálisan is sokszor megaláztatásnak tették ki: kutyának, prostituálnak hívták őket, de olyan is volt, hogy egy nőt „német matraccnak” neveztek.

Pozitív tapasztalatról is léteznek beszámolók: egy asszony elmesélt egy történetet egy orosz őrről kapcsolatban átélt élményéről. Egy alkalommal éppen az utakat kellett tisztítaniuk, amikor már megfáradt a dereka, és letette a hólapátot. Elővett a zsebéből egy darab rongyot, amit – mindig tisztára mosva – zsebkendőnek használt. Az őr ott állt fegyverére támaszkodva, és megszólította: „0235-ös, gyere ide! Te orosz vagy?” „Nem vagyok orosz!” – felelte az asszony. „Akkor hova való vagy?” „Európába. Magyarországról, Budapestről érkeztem. Miért?” – kérdezett vissza. Az őr azt felelte: „Gondoltam, mivel másokkal ellentétben te zsebkendőbe fűjtad az orrod. Mióta vagy itt?” – kérdezősködött tovább. „1945 szeptembere óta vagyok fogságban.” „Nagyon sajnálalak benneteket” – mondta az őr, majd lerakta a fegyverét és elővette a nyakláncát, rajta a kereszttel.

A dokumentumfilmben elmesélt történetek alapján a nőknek olykor a megpróbáltatások miatt kialakult betegségekkel kellett küszködniük. Az egyik asszony arról mesélt, hogy hónaljában dió nagyságú gennyesedések alakultak ki, míg egy másik-

¹¹ BENKŐ Levente: Amiről a levéltári iratkilométerek nem beszélnek. *Művelődés*. Kolozsvár, 10 sz. 2013. <http://www.muvelodes.ro/index.php/Cikk?id=1462> (2016. március 25.)

nak – feltehetően az útéptítés miatt – a mellmirigyei gyulladtak be, és elindult szervezetében egy sejtburjánzás. Elmondása szerint nem lehetett tudni, hogy rák volt-e. Amire hazajött a GULÁG-ból, már 66 százalékos rokkant volt, és itthon kétszer kellett megoperálni. A GULÁG-ban a nőknek nemcsak a betegségekkel kellett megküzdeniük, hónapról hónapra meg kellett szenvedniük a tábori körülmények közt igen csak problémát jelentő havibajukkal. Aztán sok esetben egy idő után magától megoldódott ez a probléma: volt, akinek nyolc évig elmaradt a menstruációja, amikor viszont újra megjött, a fájdalom miatt orvosi ellátásra szorult. A többiek a takaróikat szabdalták szét, vagy száraz szalmát, fűvet használtak a vér felfogására.

A mi visszaemlékezőnk orosz udvarlója segítségével ápolóként dolgozott, azonban ott sem volt könnyű helyt állni. Az egészségügyi személyzetnek komoly megpróbáltatások elé kellett nézni például a vérhasjárvány idején. Elmondása szerint előfordult, hogy a bányavidékből érkező víz rozsdás volt, ám ennek ellenére abból főztek. A lágerben pusztító vérhas naponta 10-15 áldozatot szedett. Mindenhol csöpögött a vér, fiatal nő léteire kellett ezeket a betegeket ápolnia. Végül ő is megkapta a betegséget, ami teljesen ledöntötte a lábáról. Nagyon csúnyán köhögött, szerencséjére az orosz orvos adott neki egy injekciót, és pár nap alatt rendbe jött annyira, hogy újra lábra tudott állni.

A GULÁG-ot túlélő nők legnagyobb mértékű traumája, a „soha be nem gyógyuló seb” lelki jellegű volt. A megpróbáltatások – testben és lélekben egyaránt – hazatérésük után is folytatódtak. A mi visszaemlékezőnk egy szintén GULÁG-ot megjárt férfit választott férjül. A rendszerváltásig nem is beszélhettek a történekről, utána pedig már lányuk kérte őket arra, hogy inkább felejtani próbáljanak, ne továbbadni a traumát. A női visszaemlékezések alapvetően azért mások a férfi visszaemlékezésekhez képest, mivel más a női szolidaritás, mások a nőiséghez kötődő élmények. A férfiak hatalmi helyzete kiszolgáltatottságot eredményez már a megérkezéskor, a meztelenre vetkőztetéskor is, mind a szexuális ajánlatok megtételében, akár elfogadja, akár visszautasítja azt a női fogoly. Ettől függően számíthat retorzióra – azonban, mint az itt elbeszélte egyik történetben, segítségre is. Gyakran a fogamzásgátlás elégtelensége miatt nem kívánt gyermekek születése is megtörténhetett, és, mint a cikk elején idézett történetünkben is, a gyermek elhagyása egy egész életre szóló traumát jelentett az anyának.

A KÖTET SZERZŐI

BENKŐ Levente – történész, közíró, szerkesztő, Kolozsvár/Magyarvista
BOGNÁR Zalán – PhD, történész, Budapest
CSORBA Béla – tanár, író, néprajzkutató, Temerin/Újvidék
DUPKA György – PhD, író, helytörténész, Ungvár
GAZDA József – művészeti író, szociográfus, Kovászna
KOSZTYÓ Gyula – történész, doktorandusz, Beregdéda
KÖTELES László – mérnök, politikus, a CSEMADOK országos alelnöke, Sepsi
MAJORSZKI András – történész, középiskolai tanár, a Gulágkutatók Nemzetközi
Társaságának elnöke, Miskolc
MATUSKA Márton – újságíró, Újvidék
MÁRKUS Beáta – történész, doktorandusz, Budapest/Pécs
MENCZER Erzsébet – politikus, a SZORAKÉSZ elnöke, Budapest
MOLNÁR D. Erzsébet – PhD, történész, Beregszász
MURÁDIN János Kristóf – PhD, történész, Kolozsvár
STARK Tamás – PhD, történész, tudományos főmunkatárs, Budapest
TÓTH Eszter Zsófia – PhD, történész, tudományos főmunkatárs, Budapest

*A Magyar Napló Kiadó
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének,
valamint az 1999-ben alapított
Könyves Szövetségnek tagja
www.konyves-szovetseg.hu*

Kiadja a Magyar Napló Kiadó Kft.
1062 Budapest, Bajza u. 18.
www.magyarnaplo.hu
Felelős kiadó a Kft. ügyvezetője
Felelős szerkesztő Zsiga Kristóf
A szöveget gondozta Luzsicza István
Tördelőszerkesztő Bornemissza Ádám
A borítót Oláh Mátyás László és Porpáczy Zoltán tervezte
Készült a Pannónia Nyomdában, Budapesten